

University of Groningen

De maakbare boer

Karel, E.H.K.

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2005

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Karel, E. H. K. (2005). *De maakbare boer: streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970*. [, Rijksuniversiteit Groningen]. University of Groningen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

De maakbare boer

Rijksuniversiteit Groningen

De maakbare boer

Streekverbetering als instrument van het
Nederlandse landbouwbeleid
1953-1970

Proefschrift

ter verkrijging van het doctoraat in de
Letteren
aan de Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
Rector Magnificus, dr. F. Zwarts,
in het openbaar te verdedigen op
donderdag 24 maart 2005
om 14.45 uur

door

Erwin Heinz Katharinus Karel

geboren op 10 april 1956
te Kerkrade

Promotores:

prof. dr. P. Kooij

prof. drs. J.A.J. Vervloet

Copromotor:

dr. ir. G.J.H. Bieleman

Beoordelingscommissie:

prof. dr. M. G.J. Duijvendak

prof. dr. P. P.P. Huigen

prof. dr. J.D. van der Ploeg

Nederlands Agronomisch Historisch Insituut
Groningen/Wageningen 2005

Historia Agriculturae 37

Published by / uitgegeven door

Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI)

Oude Kijk in 't Jatstraat 26, 9712 EK Groningen
Hollandseweg 1, 6706 KN Wageningen

Internet: www.rug.nl/let/nahi

E-mail: nahi@let.rug.nl

ISBN 90-367-2196-2

© 2005 Nederlands Agronomisch Historisch Instituut

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, of enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be stored in an computerized system or reproduced in any form, by print, photo print, microfilm or any other means without written permission from the publisher

Omslagontwerp en vormgevingsadviezen: Edward Houting BNO
Druk: Grafisch Centrum RUG

INHOUDSOPGAVE

Lijst van kaarten	xi
Lijst van schema's	xi
Lijst van tabellen	xi
Woord vooraf	xv
1 Streekverbetering in perspectief	1
Wat is streekverbetering?	1
Drie vormen van voorlichting	3
Landbouwstructuurbeleid en sociale planning	7
Historiografie van de streekverbetering	10
Vraagstelling	13
Opzet van het onderzoek	13
Samenvatting	20
2 Wetenschap en ideologie van de streekverbetering	21
Inleiding	21
Modern versus traditioneel	25
E.W. Hofstee (1909-1987)	29
Hofstee en de Nederlandse sociografie	31
Planologie, bedrijfstijl en streeksgewijze benadering	35
Rural sociology	39
Sociologie en landbouwvoorlichting	44
De Wageningse school	49
A.J. Wichers' cultuurcomplexen	53
A.W. van de Ban en de vooruitstrevende boeren	56
B. Benvenuti en R. Bergsma: twee cultuurpatronen	60
Kritiek op het modern-dynamische cultuurpatroon	65
Boer en toekomstbeeld	72
Differentiële sociologie	75
Samenvatting en analyse	77

3 Het ministerie van Landbouw en de streekverbetering	81
Inleiding	81
Kleine-boerenvraagstuk en landbouwstructuurbeleid	84
De fasering en aansturing van het streekverbeteringsbeleid	91
Het begin: de voorbeelddorpen Rottevalle en Kerkhoven	93
De aanloopfase naar de streekverbetering (1953-1956)	100
De eerste streekverbeteringsfase (1956-1963)	106
De fase van evaluatie en kritische analyse 1963-1967	126
De fase van de streekverbetering-nieuwe-stijl 1967-1970	135
Het einde van het streekverbeteringsbeleid 1970-1976	139
Samenvatting en analyse	140
 4 Strategieën in landbouwmodernisering	 143
Inleiding	143
Eindverslagen en streekverbeteringen	144
De selectiegroep	148
Ruilverkaveling als aanleidingen	155
Thematisering van doelstellingen en activiteiten	161
Strategieën	165
Samenvatting	168
 5 De landbouwkundige voorlichting	 169
Inleiding	169
Aanpassing van de bedrijfsgrootte	171
Verbetering en intensivering van de melkveehouderij	180
Ontmenging, specialisatie en grondloze productie	190
Mechanisatie en verbetering van gebouwen	198
Akkerbouw en tuinbouw	204
Productie-eenheden	209
Samenvatting en analyse	218
 6 De huishoudelijke voorlichting	 221
Inleiding	221
Het gezin in de moderniseringsthese	224
Huishoudelijke voorlichting en rationalisatie	230
Organisatie en activiteiten	234
Doel- en taakstellingen	238
Thema's	242
Woningverbetering en -inrichting	244

Huishoudelijke arbeid	248
Geldzaken	252
Deelname aan de huishoudelijke voorlichting	254
Gevolgen van rationalisatie	259
Samenvatting en analyse	265
7 De agrarisch-sociale voorlichting	269
Inleiding	269
Doelstellingen, taken en organisatie van de agrarisch-sociale voorlichting	271
Activiteiten van de agrarisch-sociale voorlichting	283
Effect van de voorlichting: de generatiedruk	290
Betrokkenheid en effectiviteit	296
Traditionele boeren	300
Beroepskeuze van kinderen	304
Naar een modern cultuurpatroon?	306
De opkomst van de economisch-sociale voorlichting	310
Samenvatting en analyse	313
8 Slotbeschouwing	317
De moderniseringsthese	319
Effectiviteit van het streekverbeteringsprogramma	328
Plattelandsvernieuwing	332
Summary	335
Bijlagen	
A. Overzicht van de streekverbeteringen, 1956-1970	345
B. Traditionele en moderne voorstellingswereld van boeren volgens het schema van A.J. Wichers, <i>De beoefening van de bloemisterij te Beesd</i> (Wageningen, 1956)	350
C. Ministers op het ministerie van Landbouw en Visserij, 1945-1977	354
D. Overzicht provinciale standsorganisaties 1945-1970	355
E. Organisatieschema's Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst 1958-1968	356
F. Kengetallen ter bepaling van de landbouwkundig achtergebleven gebieden, 1958	357
G. Productie-eenheden (1950-1960), arbeidsnormen in standaarduren (1958) en bewerkingseenheden (1960)	358
H. Grootte van bedrijven in streekverbeteringen uit de selectiegroep, 1956-1970	361

Lijst van geraadpleegde archieven en bronnen	365
Lijst van geraadpleegde literatuur	367
Lijst van gebruikte afkortingen	389
Register persoonsnamen	391
Register geografische namen	393
Over de auteur	398
Historia Agriculturae	399

Lijst van kaarten

Kaart 1.1	Spreidingskaart met streekverbeteringen, 1956-1970	6
Kaart 4.1	Streekverbeteringen in selectiegroep, 1956-1970	149

Lijst van schema's

Schema 1.1	Overzicht van de belangrijkste actoren op de drie niveaus	16
Schema 3.1	Schema synchronisatie ruilverkaveling-streekverbetering voorgesteld door H.P. de Bruin, 1962	129
Schema 4.1	Thema's van doelstellingen en activiteiten in selectiegroep	162
Schema 6.1	Activiteiten georganiseerd door de huishoudelijke voorlichtster in 'Borger' en het aantal deelnemers per activiteit, 1962	256
Schema 8.1	Overzicht van de deelconclusies van het onderzoek	318

Lijst van tabellen

Tabel 3.1	Procentuele verdeling van het aantal bedrijven met hoofdberoep landbouwer per bedrijfsgrootteklasse in Nederland, 1910-1970	86
Tabel 3.2	Geïndexeerd gezinsinkomen per hectare, 1951-1955, (index: 1950=100)	90
Tabel 3.3	De kostprijs per 100 kilogram melk met 3,7 procent vet in guldens op weidebedrijven en gemengde bedrijven in Nederland, 1950-1956	102
Tabel 3.4	Waardering van de relatieve achterstand in verschillende landbouwgebieden volgens het rapport <i>De landbouwkundig achtergebleven gebieden</i> , 1957	110
Tabel 3.5	Waardering van de achterstand bij bedrijfsvoering, ruimtelijke omstandigheden en sociale omstandigheden op grond van het rapport <i>De landbouwkundig achtergebleven gebieden</i> , 1957	110
Tabel 3.6	Waardering van de provinciale achterstand volgens het rapport <i>De landbouwkundig achtergebleven gebieden</i> , 1957	111

Tabel 3.7	Provinciale verdeling van het aantal te verwachten streekverbeteringen na 1958 volgens het rapport <i>De landbouwkundig achtergebleven gebieden</i> en aantal daadwerkelijke streekverbeteringen, 1956-1958	123
Tabel 3.8	Gepland aantal streekverbeteringen, 1959-1974	124
Tabel 3.9	Aantal daadwerkelijk gestarte, lopende en beëindigde streekverbeteringen, 1956-1970	130
Tabel 3.10	Gegevens streekverbetering volgens H.P. de Bruin, 1956-1963	131
Tabel 3.11	Verdeling in procenten van de streekverbeteringsgelden over de verschillende begrotingsposten, 1956-1962	131
Tabel 3.12	Gepland aantal streekverbeteringsplannen en de daarbij behorende begroting bij ongewijzigd beleid, 1964-1970	136
Tabel 4.1	Verdeling van alle streekverbeteringen en die in van de selectiegroep over de provincies, 1956-1970	151
Tabel 4.2	Verdeling van alle streekverbeteringen en van die in de selectiegroep over verschillende soorten landbouwgebieden, 1956-1970	152
Tabel 4.3	Absolute en procentuele verdeling van alle streekverbeteringen en van die in de selectiegroep naar jaar van aanvang, 1956-1970	154
Tabel 5.1	Gemiddelde bedrijfsgrootte van bedrijven 4-100 hectare in Nederland en in de verschillende landbouwgebieden, 1955-1967	173
Tabel 5.2	Procentuele aandeel boerenbedrijven per bedrijfsgrootteklasse in vier Overijsselse streekverbeteringen in 1962 en in 1968	176
Tabel 5.3	Aantal melk- en kalfkoeien per hectare grasland en veevoedergewassen in Nederland, 1955 en 1959-1970	187
Tabel 5.4	Rendement van een melkveehouderij in de streekverbetering 'Het Koningsdiep' 1962-1967 in vergelijking met LEI-bedrijven in de Friese Wouden, 1965-1966	188
Tabel 5.5	Gemiddelde jaarlijkse melkgift per koe in Nederland in kilogram en percentage vetgehalte, 1956-1968	189
Tabel 5.6	Veebezetting op bedrijven in Nederland, 1957-1970	192

Tabel 5.7	Ontmenging: procentuele toe- en afname van het aantal bedrijven met fokzeugen, mestvarkens en/of leghennen in een aantal streekverbeteringen, 1956-1968	194
Tabel 5.8	Specialisatie: Procentueel aantal gespecialiseerde bedrijven met fokzeugen, mestvarkens of leghennen bij aanvang en einde van een aantal streekverbeteringen, 1950-1968	195
Tabel 5.9	Ontmenging: procentuele verdeling van bedrijfstypen in drie Limbursge streekverbeteringen, 1958 en 1968	197
Tabel 5.10	Aantal melk- en kalfkoeien per melkmachine, 1960-1970	199
Tabel 5.11	Aantal trekkers (met drie of meer wielen) en paarden in Nederland, 1950-1970	200
Tabel 5.12	Investerings en uitgekeerde premies in guldens in de streekverbetering 'Sleen-Erm-Diphooorn', 1956-1961	202
Tabel 5.13	Procentuele verdeling van investeringen in gebouwen in drie Limburgs streekverbeteringen, 1958-1968	203
Tabel 5.14	Procentuele verdeling van het grondgebruik in Nederland, 1957-1970	204
Tabel 5.15	Procentuele verdeling van de inkomsten op boerenbedrijven in 'Leende' bij aanvang en afsluiting van de streekverbetering, 1957-1961	205
Tabel 5.16	Normen voor Volledige Arbeidskracht (VAK) naar leeftijd en geslacht in procenten, 1950-1970	212
Tabel 5.17	Arbeidsproductiviteit in de Nederlandse landbouw, 1955-1967	213
Tabel 5.18	Gemiddeld aantal productie-eenheden per bedrijf naar bedrijfsgrootteklasse in de streekverbetering 'Neerderberg' (100 bedrijven) en het dorp Rietmolen (66 bedrijven), 1955-1962	215
Tabel 5.19	Gemiddeld aantal arbeidskrachten per bedrijf in de streekverbeteringen 'Bommelerwaard-oost' en 'Maas en Waal-west', 1957-1962	217
Tabel 6.1	Aantal huishoudelijke voorlichtsters per standsorganisatie, 1959-1965	236
Tabel 6.2	Aantal streekverbeteringen met huishoudelijke voorlichting en gemiddeld aantal huishoudelijke voorlichtsters per streekverbetering, 1959-1965	237
	Frequentie waarmee verschillende huishoudelijke on-	

Tabel 6.3	derwerpen op jaarbasis behandeld werden in de lopende streekverbeteringen, 1959-1964	243
Tabel 6.4	Indeling van de boerderijwoningen in de streekverbetering 'De Zeevang' naar bedrijfsgrootte, bij aanvang en einde van de streekverbetering, 1956-1963	248
Tabel 6.5	Procentueel aantal landbouwbedrijven per provincie en landbouwgebied dat niet is aangesloten op elektriciteits-, waterleiding- of telefoonnet, 1950	251
Tabel 6.6	Gemiddelde participatiegraad van cursussen huishoudelijke voorlichting in enkele streekverbeteringen, 1958-1969	257
Tabel 6.7	Procentuele verdeling van de deelname aan de huishoudelijke voorlichting in de streekverbetering 'Zak van Zuid-Beveland' verdeeld naar de dorpen, 1957-1962	258
Tabel 6.8	Procentueel en geïndexeerd aandeel van verschillende categorieën vaste arbeidskrachten op boerenbedrijven in Nederland 1956-1965	260
Tabel 6.9	Aantal werkzame vrouwen (totaal 154) per activiteit in de streekverbetering 'Haaren', 1960	262
Tabel 6.10	Dagelijkse werkzaamheden op het boerenbedrijf van 145 vrouwen in de streekverbetering 'Haaren' naar leeftijdscategorie, 1960	262
Tabel 6.11	Frequentie en aard van de werkzaamheden op het boerenbedrijf van 87 vrouwen in de streekverbetering 'De Zeevang', 1963	263
Tabel 7.1	Aantal academisch en middelbaar opgeleide agrarisch-sociale voorlichters, 1956-1965	281
Tabel 7.2	Procentuele afvloeiing van boerenzonen van het ouderlijk bedrijf, 1958	291
Tabel 7.3	Generatiedruk op boerenbedrijven naar bedrijfsgrootteklasse in Noord-Brabant, Friesland, Groningen en Drenthe, 1962-1963	293
Tabel 7.4	Generatiedruk in Nederland in 1965 naar bedrijfsgrootteklasse	293
Tabel 7.5	Generatiedruk en het aantal op het ouderlijke bedrijf meewerkende zonen in 1960	294

Woord vooraf

Jarenlang verkeerde ik in de veronderstelling dat het schrijven van een dissertatie een uiterst eenzame en langdurig karwei moest zijn. Het weerhield mij er lange tijd van de stap naar zo'n een project te wagen. Halverwege het jaar 1999 bood zich echter een unieke gelegenheid om bij het Nederlands Agonomisch Historisch Instituut te starten met een promotie-onderzoek naar de *streekverbetering in de jaren vijftig en zestig*. Sindsdien heb ik ervaren dat het werken aan een proefschrift beduidend minder eenzaam is dan gedacht. Voortdurend toonden familie, vrienden, kennissen en collegae zich geïnteresseerd en waren zij bereid om mee te denken over de problemen die ik tijdens mijn onderzoek ondervond.

Van de velen die in de loop van de tijd belangstelling toonden en steun verleenden, wil ik er enkelen noemen. Prof. dr. Pim Kooij heeft geen enkel moment nagelaten door middel van inspirerende commentaren en aanwijzingen het uiterste uit mij te halen. Prof. drs. Jelle Vervloet volgde vanuit zijn historisch-geografisch vakgebied met kritische blik mijn werkzaamheden en behoedde mij ervoor al te zeer af te dwalen van ver van de oorspronkelijke doelstelling. Dr. Jan Bieleman was altijd raadpleegbaar wanneer ik het spoor bijster raakte in de landbouwkundig historische aspecten van het proefschrift. Onmisbaar waren ook de commentaren van hen die zich bereid toonden de soms nog zeer conceptuele delen van het manuscript te lezen, zoals dr. Margreet van der Burg, dr. Michiel Gerding, dr. Barbara Henkes, dr. Richard Paping en prof. dr. Henk te Velde. Ik heb dankbaar gebruik gemaakt van hun kritiek. Prof. dr. Maarten Duijvendak, prof. dr. Paulus Huigen en prof. dr. Jan Douwe van der Ploeg stelden zich beschikbaar om een eindoordeel over het manuscript te vellen en daarmee definitief de weg vrij te maken voor de openbare verdediging ervan.

Met veel plezier denk ik terug aan de inspirerende discussies met de collegae van de Sectie Economische en Sociale Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen, de Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis van de Wageningen Universiteit en het Nederlands Agonomisch Historisch Instituut. Van hen noem ik speciaal dr. Simon van den Bergh met wie ik samen aan het promotietraject begon, maar die uiteindelijk over een betere eindspurt beschikte. Drs. Riemke Westerholt controleerde het manuscript nauwgezet op oneffenheden, Hanneke de Vries hielp met de index en Georgina Atkinson

zorgde ervoor dat ook anderstaligen in samenvatting kennis kunnen nemen van de essentie van dit boek.

Het proefschrift kwam mede tot stand dankzij de steun van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij en het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut.

Groningen, januari 2005.

Streekverbetering in perspectief

Wat is streekverbetering?

‘Er woonden veel kleine prutsboertjes met een klein beetje land. Dus die moesten zoveel mogelijk weg’. De geschiedenis kent verschillende wegen om haar verhaal levend te houden. Eén daarvan is de mondelinge overlevering. De geciteerde uitspraak is in 2000 opgetekend uit de mond van een voormalige landbouwvoorlichter die door zijn 14-jarige kleinzoon werd geïnterviewd.¹ De voorlichter was ongeveer veertig jaar eerder nauw betrokken geweest bij de streekverbetering ‘Slagharen-Schuinesloot’. Zijn uitspraak is een nogal onomfloerste beschrijving van het doel van ruilverkaveling en streekverbetering in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw: de verheffing van de ‘prutsboertjes’ naar een volwaardige sociale positie in de Nederlandse samenleving.

De term streekverbetering is in vergetelheid geraakt. In de periode 1956-1970 verwees die naar een programma waarin de overheid zich ten doel stelde de sociaal-economische ontwikkeling in vertraagd groeiende agrarische streken te stimuleren. Het wilde boeren in achtergebleven landbouwgebieden uitzicht geven op een redelijk inkomen, vergelijkbaar met dat van werknemers in de industrie. De meeste streekverbeteringsprojecten werden uitgevoerd op de arme zandgronden, in de komgrondengebieden nabij de grote rivieren en in de sociaal geïsoleerde zeekleigebieden van zuidwestelijk Nederland. Het beleid richtte zich aanvankelijk vooral op kleine boeren die in de jaren vijftig in vrijwel alle Europese landen voor de overheid een probleem vormden.² Maar niet alleen op hen, want wanneer een streek geselecteerd was, probeerde de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst (RLVD), die verantwoordelijk was voor de uitvoering van het programma, alle boeren erbij te betrekken. En ook hun gezinsleden, want meestal waren de landbouwbedrijven gezinsbedrijven waar de vrouw in drukke tijd meewerkte en de oudste zoon vaak de aangewezen opvolger was.

Het streekverbeteringsprogramma omvatte bedrijfstechnische, huishoudelijke en sociaal-agrarische voorlichting aan boerengezinnen. Naast rationalisa-

¹ Archief NAHI Groningen, Archief ‘Streekverbetering’ doos 1, ‘T. Kosse, Wat is streekverbetering en ruilverkaveling. Toegespist op Slagharen-Schuinesloot (werkstuk)’.

² Zie in dit verband ook: *Documenten van de Landbouwconferentie*.

tie van de bedrijfsvoering door een verhoging van de productiviteit per man streefde de RLVD ook vooruitgang van het welzijn in de agrarische gezinnen na. Landbouwvoorlichters, huishoudconsulentes en agrarisch-sociale voorlichters moedigden de bevolking gedurende een aantal jaren aan zich via cursussen, tentoonstellingen, lezingen en praktische individuele raadgevingen zich aan de moderne ontwikkelingen in Nederland aan te passen. De integratie van de drie verschillende voorlichtingsvormen maakte het programma uniek. Nooit eerder was geprobeerd boeren en hun gezinnen via een dergelijke integrale benadering in een betere sociaal-economische positie te loodsen. Het mes sneed daarbij aan twee kanten: enerzijds konden de gezinnen zich verheugen in een grotere welvaart en anderzijds versterkte de overheid het economische gewicht van de landbouwsector voor de nationale economie.

De streekverbetering was onderdeel van het landbouwstructuurbeleid van het ministerie van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening (kortweg ministerie van Landbouw). Het voorlichtingsprogramma werd in veel gevallen uitgevoerd vlak na een ruilverkaveling, omdat dit het meest geschikte moment was boeren in aanraking te brengen met moderne productietechnieken.

Streekverbetering 'Somerens-Lierop': het ministerie van Landbouw probeerde ruilverkaveling en streekverbetering op elkaar af te stemmen.

Tijdens ruilverkavelingen werd versnipperd landbezit herverdeeld in grotere percelen die boeren efficiënter konden bewerken. Na de invoering van een nieuwe ruilverkavelingswet in 1954 vond het ministerie van Landbouw een streekverbeteringsprogramma noodzakelijk. De nieuwe wet voorzag namelijk, behalve in de herverdeling van grond, ook in de aanbesteding van grote infrastructurele projecten (bruggenaanleg, verharding van wegen, verlegging van waterlopen, aanleg van elektriciteits- en waterleidingnetten). Er waren dus grote sommen geld mee gemoeid. Het ministerie van Landbouw vreesde dat de hoge investeringskosten in streken waar de bedrijfsvoering van boeren nog tamelijk achterlijk was, te weinig rendement zouden opleveren.³ Daarom intensiveer-

³ Van den Bergh, *Verdeeld land*; Bieleman, 'Van ruilverkaveling naar landinrichting', 46-63.

de het de voorlichting in die streken.

Wat het streekverbeteringsprogramma bijzonder maakte, was de poging om boerengezinnen een moderne levensstijl aan te meten. De voorlichters probeerden de traditioneel georiënteerde gezinnen in contact te brengen met de moderne waarden en normen van de Nederlandse samenleving. Dit moest niet alleen een positief effect hebben op de bedrijfsvoering, maar ook voorkomen dat de kinderen opgesloten raakten in een traditionele levensstijl waarin zij hun toekomst slechts konden voorstellen als een voortzetting van het (vaak onrendabele) ouderlijk bedrijf. In deze betekenis is het streekverbeteringsprogramma een vorm van sociale planning door de overheid geweest.

Drie vormen van voorlichting

De voorlichting, die het belangrijkste instrument van de overheid in de streekverbetering was, richtte zich op drie zaken, namelijk op bedrijfstechnisch-economische, huishoudelijke en sociale ontwikkeling. De bedrijfstechnische en bedrijfseconomische voorlichting behandelde alle zaken die met de uitvoering van het boerenbedrijf te maken hadden. Ze bouwde voort op de activiteiten van de rijkslandbouwconsulenten (voorheen landbouwlerearen), zoals die al enkele decennia werden uitgevoerd.⁴ De voorlichting varieerde van adviezen over het bijhouden van een bedrijfsboekhouding tot onderricht over de wijze waarop de bietenvelden het best gewied konden worden. De voorlichters kozen de onderwerpen al naar gelang de lokale wensen en problemen. Het eindverslag van de streekverbetering 'Maas en Waal-west' noemde bijvoorbeeld op landbouwgebied de volgende onderdelen: demonstratie onkruidbestrijding, veevoedervoorlichting, grondonderzoek, ploegwedstrijden, graslandwedstrijden.⁵ Bij de voorlichting in de veehouderij (rundvee, varkens en pluimvee) stonden vaak fokprogramma's en -cursussen centraal.⁶ In de zuivel werd het hygiënisch melken gepropageerd. Waar de tuinbouw overheerste, zoals in de Utrechtse streekverbetering 'Maarsseveense Plassen', nam de verbetering van de grondstructuur, bijvoorbeeld door gebruik van de toen opkomende tuinturf, een belangrijke plaats in.⁷ In de bedrijfstechnische en economische voorlichting stond dus de rationalisatie van de bedrijfsvoering centraal. Later kreeg die vooral de vorm van adviezen over specialisatie van het bedrijf in één sector. Doel was de productie per arbeidskracht dusdanig te verhogen dat niet alleen een vergelijkbaar inkomen met elders kon worden verdiend, maar ook voldoende vrije tijd voor sociale activiteiten overbleef. Daarom streefde het ministerie van Landbouw naar een optimale benutting van de op de bedrijven aanwezige arbeidskracht.

⁴ Zuurbier, *De besturing en organisatie van de landbouwvoorlichtingsdienst*, 30-35.

⁵ *Tussen Maas en Waal*, 13-16.

⁶ Zie bijvoorbeeld: *Streekverbetering Haarle*.

⁷ *Eindverslag streekverbetering Maarsseveense Plassen*; Karel, 'De turfstrooiselindustrie', 39-103.

De huishoudelijke voorlichting richtte zich op boerinnen. Ook deze bouwde voort op de ervaringen die al voor de Tweede Wereldoorlog waren opgedaan.⁸ De voorlichtsters stelden zich ten doel de efficiëntie in het huishouden te verhogen.⁹ De vrijgekomen tijd kon de huisvrouw-boerin besteden in het boerenbedrijf, als hulpkracht van haar man. Inhuren van arbeiders werd daardoor overbodig. In dat opzicht sloot deze voorlichting aan bij de doelstelling het gebruik van de aanwezige arbeidskracht op het boerengezinsbedrijf te optimaliseren. Behalve adviezen over huishoudelijke werkzaamheden, omvatte de voorlichting ook zaken als de inrichting van de woning. Ook hier bepaalden de lokale omstandigheden de aard van de cursussen en adviezen. In de Drentse streekverbetering 'Sleen-Erm-Diphooorn' stonden bijvoorbeeld de volgende thema's op het programma: kookcursussen, tuinieren, gebruik van diepvrieskluizen, huishoudboekhouding, inrichting van de woning en gebruik van moderne huishoudelijke voorzieningen (wasmachines, elektrische kooktoestellen).¹⁰ Vooral de woninginrichting kreeg veel aandacht, omdat de ruilverkaveling de bouw van nieuwe boerderijen buiten het dorp bevorderde. Op verschillende plekken werden voorbeeldobjecten ingericht door de huishoudelijke voorlichtsters, die door tussenkomst van de centrale landbouworganisaties en de aan hen gelieerde vrouwenorganisaties waren aangesteld. Een boerengezin kon met financiële steun van de lokale streekverbeteringscommissie een onderdeel in huis (douche, eetkamer, woonkeuken, spoelplaats, slaapkamer) modelmatig laten renoveren. Het moest zijn huis dan wel aan belangstellenden laten zien. Zo beschrijft het eindverslag van de streekverbetering 'Elsloo' de voorlichtingswoning van de familie De Boer: 'De te kleine bouwvallige woning werd totaal verbouwd. In de nieuwe woning zijn alle ruimten benut. Veel bergruimte is gevonden in de schuine wanden op de slaapkamers. Met de verschuifbare wand tussen zitkamer, eetkamer en keuken wordt extra woonruimte verkregen. Bij een bezoek aan de voorlichtingswoning is steeds getracht ook ander objecten te laten zien, om zodoende meerdere mogelijkheden te kunnen tonen'.¹¹ De huishoudelijke voorlichting richtte zich in de eerste plaats op het huishouden zelf, maar er kwamen ook thema's aan bod die bijvoorbeeld met de opvoeding te maken hadden.

De agrarisch-sociale voorlichting was, in tegenstelling tot de bedrijfstech-nische en huishoudelijke, nieuw. Zij wilde de boerengezinnen bewust maken van de samenleving waarin ze leefden. Zo bespraken de agrarisch-sociale voorlichters in sommige streekverbeteringen de politieke plannen van de centrale en lokale overheid voor de regio. Maar in de praktijk richtten zij

⁸ Zie ook: Van der Burg, *Een half miljoen boerinnen in de klas*; Van der Burg, 'Geen tweede boer'.

⁹ Van Lierop, 'Het streekverbeteringsplan', 957.

¹⁰ *Verslag streekverbetering Sleen-Erm-Diphooorn*, 42-47.

¹¹ *Eindverslag streekverbetering Elsloo*, 21.

zich vooral op gezinsvraagstukken. De voorlichting ging onder andere over beroepskeuze van de kinderen, bedrijfsbeëindiging, bedrijfsopvolging en erfrecht.¹² De agrarisch-sociale voorlichting kan zonder meer beschouwd worden als een rurale variant van het in de jaren vijftig opkomende sociaal-culturele werk, niet in de laatste plaats omdat groepsvoorlichting een belangrijke plaats innam. Het is echter onjuist streekverbetering gelijk te stellen met wat men toen de ‘bestrijding van onmaatschappelijkheid’ noemde. Resocialisatie van asociale gezinnen behoorde tot de taken van het ministerie van Maatschappelijk Werk. Op het ministerie van Landbouw wilde de ambtelijke top juist voorkomen dat streekverbetering in verband zou worden gebracht met deze onmaatschappelijkheid.¹³ Vandaar dat het ministerie de uitvoering van de agrarisch-sociale voorlichting zelf regisseerde. Omdat deze vorm van voorlichting diep in de levensbeschouwelijke wereld van de gezinnen doordrong, was de daadwerkelijke uitvoering in het verzuilde Nederland een taak van de boeren- en landarbeidersorganisaties. Vragen over gezinsplanning waren bijvoorbeeld in sommige gebieden taboe. Als ze al ter sprake kwamen dan bij voorkeur onder geloofsgenoten. Daarom voerden deze verzuilde particuliere organisaties in dit geval het overheidsbeleid uit.

Het ministerie van Landbouw initieerde het streekverbeteringsbeleid en liet het uitvoeren en coördineren door de RLVD, die dus delen daarvan uitbesteedde aan de standsorganisaties. De boerenorganisaties kozen uit de lokale bevolking boeren en boerinnen, die voor hen zitting namen in de streekverbeteringscommissies. Deze commissies, waarvan de regionale rijkslandbouwconsulenten ambtelijk secretaris waren, stelden het streekverbeteringsplan op, maakten jaar- en eindverslagen en stuurden de subcommissies aan. Tot die laatste behoorden altijd een commissie huishoudelijke voorlichting, waarin vertegenwoordigers van de boerinnen- en plattelandsvrouwenorganisaties zitting hadden, en een commissie agrarisch-sociale voorlichting, waarin ook plattelandsjongeren deelnamen. Behalve deze commissies waren er ook werkgroepen met speciale taken, zoals veehouderij of graslandverbetering. Plaatselijke notabelen (bankiers, directeuren van landbouwcoöperaties) kregen soms een adviserende functie. In de streekverbetering ‘Borger’ trok de streekverbeteringscommissie ook de schoolhoofden als adviseurs aan. Deze organisatievorm laat zien dat het uitdrukkelijk de bedoeling was de bevolking actief te betrekken bij de opzet van plannen. Streekverbetering gebeurde op vrijwillige basis. Overheid en standsorganisaties dwongen de boeren niet het programma uit te voeren.

¹² Helder, *De houding van de boeren in Bergeyk*.

¹³ Zie voor regionaal sociaal beleid van het ministerie: *Inventaris van het archief van het ministerie van Maatschappelijk Werk (1912,1937-) 1952-1965 (-1974)*.

Kaart 1.1 Spreidingskaart met streekverbeteringen, 1956-1970

De grootte van de cirkel geeft een indicatie van het verschil in grootte van de streekverbeteringen. Zie voor lijst van streekverbeteringen bijlage A.

Het streekverbeteringsprogramma werd tussen 1956 en 1970 uiteindelijk in 132 streken uitgevoerd (zie kaart 1). Wat betreft aantal boerderijen en omvang van oppervlakte verschilden de streekverbeteringen sterk. De meeste projecten bevonden zich op de zandgronden van oostelijk en zuidelijk Nederland. Bovendien lagen veel streken in de komgrondengebieden nabij de grote rivieren. Het waren streken waar over het algemeen het kleine gemengde bedrijf overheerste. Het ministerie van Landbouw voorzag in de jaren vijftig en zestig dat dit type bedrijf in de toekomst onrendabel zou zijn. Behalve deze gebieden werden ook enkele tuinbouwgebieden in de loop van de tijd aangewezen als streekverbetering.

Landbouwstructuurbeleid en sociale planning

De aanwijzing van agrarische streekverbeteringsgebieden paste zowel in het landbouwstructuurbeleid als in het algemene naoorlogse economische beleid van de regering. Dat laatste kenmerkte zich onder andere door een bevordering van de regionale industrialisatie. Als gevolg daarvan moesten landarbeiders in de zogenaamde ontwikkelingsgebieden omgeschoold worden voor het werk in de fabriek.¹⁴ Het ministerie van Maatschappelijk Werk ontwikkelde een sociaal-maatschappelijk beleid ter vergemakkelijking van de overgang van landarbeid naar fabrieksarbeid. Duidelijk was echter dat niet elk gebied in Nederland baat had bij dit beleid. Er waren regio's waar de landbouw de basis vormde van de economische structuur. Voor de ontwikkeling van nieuwe industrieën waren ze te klein, omdat er onvoldoende gekwalificeerde arbeidskrachten voorhanden waren. Vaak lagen ze ook te ver af van de industriële centra, zodat forensisme geen uitkomst bood. Migratie zou leiden tot een ongewenste leegloop van dorpen. Hier was dus een andere aanpak gewenst. Eén van de mogelijkheden werd de streekverbetering. Door de versterking van de agrarische sector hoopten de beleidsmakers ten minste een deel van de boeren en landarbeiders aan het werk te kunnen houden. Bovendien zou de lokale middenstand baat hebben bij een gezonde landbouwsector. Net als in de ontwikkelingsgebieden stimuleerde de overheid ook in de streekverbeteringsgebieden economische en sociale ontwikkeling. De sociale voorlichting moest de bevolking niet alleen gewillig maken voor verandering, maar degenen die toch moesten afvloeien uit de landbouwsector, ook voorbereiden op een ander bestaan. Streekverbeteringsgebieden waren dus de agrarische tegenhanger van de zich op de industrie oriënterende ontwikkelingsgebieden.

In enkele gevallen overlaptten de verschillende categorieën elkaar. Dat wil zeggen dat een gemeente binnen haar grenzen zowel een streekverbeteringsgebied kon herbergen, als in haar geheel een ontwikkelingsgebied kon zijn. Het Groningse Zuidelijk Westerkwartier kende een dergelijke dubbele status en ook in het ontwikkelingsgebied Zuidoost-Friesland bevonden zich enkele streekverbeteringen. Het voorgaande verklaart deels waarom sommige streekverbeteringsgebieden (abusievelijk) ook wel werden aangeduid als streekontwikkeling ('Texel', 'De Roerstreek') of als streekplangebied ('Maaskant-west'). Overigens zijn er ook gevallen bekend waarin een gebied zich ten onrechte afficheerde als streekverbetering. In het navolgende wordt de term streekverbetering zeer strikt gebruikt, namelijk slechts voor die gebieden die door het ministerie van Landbouw als dusdanig erkend zijn en op grond

¹⁴ De negen ontwikkelingsgebieden waren Zuidwest-Groningen, oostelijk Groningen, oostelijk Friesland, Noordoost-Overijssel, Zuidoost-Drenthe, West-Friesland (NH), zuidwestelijk Noord-Brabant, noordoostelijk Noord-Brabant en Noord-Limburg. Uit: *Literatuur betreffende de ontwikkelingsgebieden*.

daarvan ook steun hebben ontvangen.

Het landbouwstructuurbeleid waarvan het streekverbeteringsprogramma onderdeel was, domineerde sinds 1956 het algemene Nederlandse landbouwbeleid, dat voordien vooral bepaald werd door een prijs- en productiebeleid. Het structuurbeleid moest een gezonde concurrentiepositie van de Nederlandse boeren op de internationale markt voor de lange termijn waarborgen. A. van den Brink, die dat beleid analyseerde, merkt in een studie terecht op dat het zich richtte op de input-zijde van het productieproces, terwijl de markt- en prijspolitiek de output-zijde trachtte te beïnvloeden.¹⁵ De overheidspolitiek richtte zich dus vanaf 1956 vooral op de modernisering en rationalisatie van de landbouwsector in Nederland. Hetzelfde gold in de loop van de jaren zestig voor de EEG. De naam Sicco Mansholt, aanvankelijk minister van Landbouw en vanaf 1958 landbouwcommissaris in Brussel, is er onverbrekkelijk mee verbonden.¹⁶ Specialisatie, sanering en rationalisatie waren daarbij de toverwoorden en ruilverkaveling was één van de belangrijkste instrumenten.

Er bestaat geen nota 'Streekverbetering', waarin de doelstellingen van de regering of het ministerie van Landbouw staan opgesomd. Het ontbreken van duidelijk geformuleerde en algemene doelstellingen neemt niet weg dat die achteraf uit de motivatie van de initiatiefnemers wel gereconstrueerd kunnen worden. Er was begin jaren vijftig consensus over de noodzaak van een verhoging van het welzijns- en welvaartspeil van boeren in achtergebleven landbouwstreken tot het niveau van de industriearbeider. De wegen die daartoe moesten leiden waren divers. Ze kunnen in vier subdoelstellingen worden samengevat. In de eerste plaats streefde het ministerie van Landbouw naar een rationalisatie van het boerenbedrijf door ruilverkaveling, naar een vermindering van verschillende soorten productietaken – ook wel ontmenging genoemd – en naar een mechanisering van de productie. Ten tweede wilde het een sanering – in de betekenis van gezond maken – van het kleine boerenbedrijf door schaalvergroting. Tegelijkertijd probeerde het de inzet van de aanwezige arbeidskracht te optimaliseren door afstoting van arbeid uit de sector, bevordering van arbeidsintensievere teelt en regulering van de bedrijfsopvolging. Ten slotte wilde het ministerie bedrijfsinvesteringen vergroten door bankleningen te stimuleren.¹⁷ Deze vier subdoelstellingen waren niet exclusief voor het streekverbeteringsbeleid. Exclusief waren wel de methoden om ze te bereiken, namelijk de streeksgewijze voorlichting en de integrale vorm van voorlichting waarin het gezin een centrale plaats innam.

De voorlichting was in de eerste plaats gericht op een mentaliteitsverande-

¹⁵ Van den Brink, *Structuur in beweging*, 7.

¹⁶ Vermeulen, *Europees landbouwbeleid in de maak*, 51-73.

¹⁷ Vergelijk: Zuurbier, *De besturing en organisatie*, 57.

ring. Het ministerie van Landbouw verleende de boeren weliswaar soms materiële hulp in de vorm van subsidies, maar die ondersteuning was een middel en geen doel. Doel was het doen en denken van boeren en hun gezinsleden dusdanig te beïnvloeden, dat zij zouden openstaan voor de moderne wereld. Bij de streekverbetering ging het dus niet om zomaar een landbouwprogramma. Het vertegenwoordigde een opvatting die goed paste in de ideeën over planning van de samenleving: naast ruimtelijke ordening was er ook sociale ordening mogelijk. *Social-engineering* noemde men dat aanvankelijk. Deze term maakte opgang rond 1900 en werd toen vooral gebruikt om aan te duiden dat het in industriële ondernemingen van belang was de arbeidsomstandigheden voor de werknemer te optimaliseren.¹⁸ Later verbreedde de inhoud zich naar ‘sociale planning’, dat wil zeggen naar de betekenis om de mens aan te passen aan de gewenste omstandigheden. Sociale planning kan het best gedefinieerd worden als het complex van beheersings- en besturingsinstrumenten die tot doel hebben sociale veranderingen in de samenleving of delen daarvan in een nagestreefde richting te leiden.¹⁹ Naoorlogse voorbeelden van Nederlandse gebieden waar sociale planning plaatsvond zijn de IJsselmeerpolders (selectie van kolonisten), de ontwikkelingsgebieden waarvan Zuidoost-Drenthe een bekend voorbeeld is (landarbeiders naar fabriek) en de door de Deltawerken opgelegde gebieden (opheffing isolement van dorpen).²⁰ Meestal was het ministerie van Maatschappelijk Werk bij deze projecten betrokken, maar streekverbetering was een specifieke vorm van sociale planning gericht op de agrarische bevolking onder verantwoordelijkheid van het ministerie van Landbouw.²¹

Deze constatering leidt naar de titel van dit boek. Dekt *De maakbare boer* de lading van het streekverbeteringsprogramma? Het begrip *maakbaarheid*, in de zin van sociaal-planologisch denken, kwam pas in de loop van de jaren zeventig op.²² Wanneer er dus iets mee in de jaren vijftig en zestig wordt aangeduid, is er sprake van een anachronisme. Tijdgenoten kenden het begrip immers niet. Toen de term maakbaarheid in de jaren tachtig zijn weg naar het politieke toneel vond, verloor deze zijn aanvankelijk positieve betekenis. De socioloog J.W. Duyvendak en de politicoloog I. de Haan stelden vast dat in liberale kringen het begrip maakbaarheid synoniem werd met een linkse, meer specifiek een sociaal-democratische interventiepolitiek van de overheid.²³ Aanvankelijk associeerde men vooral het beleid van het kabinet-Den Uyl (1973-1977) met deze politiek, maar gaandeweg werd het hele naoorlog-

¹⁸ Zie bijvoorbeeld: Tolman, *Social engineering*.

¹⁹ Zie ook: Wentink, *Sociale planning in de verzorgingsstaat*, 24.

²⁰ *Gemeenschappen in beweging*, 13-20; Van Vegchel, *De metamorfose van Emmen*, 283-286.

²¹ Snel, *De vertaling van wetenschap*; Snel, 'Sociologen op het land', 237.

²² Zie: Houben e.a., *Maakbaarheid van onze samenleving*.

²³ Duyvendak en De Haan (red.), *Maakbaarheid*, 9-26.

se planmatige denken ermee aangeduid. Er bestond immers in de jaren na de Tweede Wereldoorlog onmiskenbaar een breed (ook door liberalen) gedragen maakbaarheidsideaal. Een wetenschappelijke elite van economen, ingenieurs en sociologen wilde de moderne (post)-industriële samenleving planmatig vorm gaan geven. Zij kon daarbij inspiratie opdoen bij de van oorsprong Duitse socioloog Karl Mannheim die, gevlucht voor het nationaal-socialisme, in Engeland zijn geloof in de heilzame functie van de staat hervond. In *Man and Society* schetste hij de taken die voor de wetenschappelijke functionarissen waren weggelegd om de samenleving op een planmatige wijze vorm te geven.²⁴ Mannheims denken symboliseerde het optimisme dat ook onder Nederlandse sociologen leefde over de mate waarin zij de bevolking in een door hen gewenste richting konden sturen.

Het streekverbeteringsprogramma moet geplaatst worden tegen de hiervoor geschetste achtergrond van dat sociaal planmatige denken. Omdat het behalve een technische ook een ideologische component kende, analyseert men het tegenwoordig in termen van maakbaarheid. De titel van dit boek verwijst daarnaar: overheid en standsorganisaties wilden de boer niet alleen in zijn technische kunnen aanpassen aan de moderne naoorlogse omstandigheden, maar ook in zijn sociale hoedanigheid. In het kielzog daarvan sleutelden ze ook aan zijn gezin. De aan de Wageningse Landbouwhogeschool verbonden sociologen ontwierpen achter hun schrijftafels de blauwdruk van het ideale boerengesin. Zij werden daarin voorgegaan door de hoogleraar E.W. Hofstee die zijn *modern-dynamische cultuurpatroon* propageerde. Deze theorie trachtte de overgang van een traditioneel ambachtelijke naar een modern industriële samenleving te beschrijven en te analyseren. Hofstee paste dit model ook toe op de agrarische sector. Hij en zijn medewerkers vonden er de legitimatie voor een toegepaste sociologie, die de hiervoor geschetste mentaliteitsverandering moest bewerkstelligen. In die zin geloofden zij in de 'maakbaarheid' van de boer.

Historiografie van de streekverbetering

Op grond van het voorgaande kan het streekverbeteringsprogramma gedefinieerd worden als een door het ministerie van Landbouw via streeksgewijze voorlichting nagestreefde beïnvloeding van de handel- en denkwijze van kleine boeren met als doel de welvaart en welzijnssituatie van deze boeren en hun gezinnen in overeenstemming te brengen met normen die voor industriearbeiders golden. De meest voor de hand liggende vragen zijn: Welke rol heeft het streekverbeteringsprogramma in het landbouwstructuurbeleid gespeeld? Was het programma effectief? Waarom werd het beëindigd? Deze vragen zullen in dit boek worden beantwoord, maar ze vormen niet de kern

²⁴ Mannheim, *Man and society in an age of reconstruction*.

van het verhaal. Hier gaat de interesse vooral uit naar de wisselwerking tussen theorie en praktijk en de wijze waarop de door de Wageningse sociologen ontwikkelde ideeën over de modernisering van het boerenleven effectief gemaakt werden in de streekverbeteringsgebieden. De theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon herbergde namelijk een dwingende moderniseringstheze. Boeren *moesten* zich aanpassen aan de nieuwe wereld, als zij wilden voorkomen dat hun bedrijf zou verdwijnen. Streekverbetering was de praktische uitvoering van deze theoretische veronderstelling.

De geschiedschrijving over de landbouw na de Tweede Wereldoorlog is summier, waardoor ook de literatuur over de streekverbetering zeer schaars is. Het in 1992 verschenen boek *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* van J. Bieleman, houdt precies op waar dit boek begint. Bieleman koos het jaar niet zonder reden. In zijn visie heeft zich na 1950 een haast revolutionaire ontwikkeling voorgedaan die een nieuwe epoque in de geschiedenis van de landbouw inluidde.²⁵ In zijn nawoord schreef hij dat de Nederlandse landbouw zich na 1950 tot de meest productieve van Europa ontwikkelde, niet in de laatste plaats doordat het typisch Nederlandse drieluik 'onderzoek-voorlichting-onderwijs' (OVO) in de landbouw op zo'n hoog plan kwam te staan.²⁶ Aspecten van die snelle ontwikkeling zijn later door hem en P. Priester uitgewerkt in het derde deel van de serie *Techniek in Ne-*

derland in de twintigste eeuw dat over landbouw en voeding gaat.²⁷

Ook in de literatuur over de geschiedenis van de katholieke en christelijke boerenorganisaties, met name een viertal wetenschappelijk verantwoorde gedenkboeken, neemt het streekverbeteringsprogramma geen prominente plaats in.²⁸ R. van der Woude, die de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond (NCBTB) beschreef, heeft er nog de meeste aandacht voor.

Het burgerlijke gezin in de jaren vijftig. Ook het boerengezin moest aan dit ideaalbeeld worden aangepast.

²⁵ Bieleman, 'G. Minderhoud en de Nederlandse landbouw', ix.

²⁶ Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland*, 355.

²⁷ Schot e.a. (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, 11-233. Zie ook: Kooij, 'Agrarische geschiedenis in de actualiteit', 1-26.

²⁸ Smits, *Boeren met beleid*; Korsten, *Standhouden door veranderingen*; Duffhues, *Voor een betere toekomst*; Van der Woude, *Op goede gronden*.

Toch zijn deze boeken voor de bestudering van de streekverbetering van belang. T. Duffhues legt bijvoorbeeld in zijn boek over de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond (NCB) de nadruk op de instandhouding van het gezinsbedrijf. Hij beschrijft dat proces als het balanceren van de confessionele organisaties tussen de wens van economische en technologische vooruitgang enerzijds en het streven naar behoud van zoveel mogelijk gezinsbedrijven anderzijds.²⁹ De genoemde studies geven op deze wijze een beter inzicht in de visie van de verschillende standsorganisaties op de streekverbeteringsproblematiek en op de instandhouding van de traditionele gezinsideologie onder boeren. Wat dat betreft is het jammer dat een recente studie over de algemene boerenbond, het Koninklijk Nederlands Landbouw-comité (KNLC), ontbreekt.

Van den Brink stelde zich in zijn hiervoor aangehaalde studie ten doel inzicht te krijgen in het politieke besluitvormingsproces met betrekking tot het landbouwstructuurbeleid in de periode 1945-1985, waarbij hij overigens slechts een deel van dat structuurbeleid onder de loep nam.³⁰ De voor deze studie zo belangrijke trits 'onderzoek-voor-lichting-onderwijs' blijft in zijn studie buiten beschouwing. Toch bevat deze voor een onderzoek naar de streekverbetering waardevolle achtergrondinformatie, niet in de laatste plaats omdat de streekverbetering zelf onderdeel was van het landbouwstructuurbeleid in de jaren vijftig en zestig. Aspecten van 'onderzoek-voorlichting-onderwijs' komen wel aan bod in het boek *Geen tweede boer* van M. van der Burg, die de landbouwmodernisering en het onderwijs aan Nederlandse plattelandsvrouwen in de periode 1863-1968 bestudeerde.³¹ De streekverbetering komt slechts zijdelings ter sprake, maar het algemene onderwijs en de culturele ontplooiing door en voor plattelandsvrouwen, die hun stempel hebben gedrukt op de streekverbeteringen, worden ruimschoots beschreven. Het boek toont aan dat de sociaal-culturele veranderingen op het platteland in het algemeen en in de landbouw in het bijzonder slechts goed belicht kunnen worden als er ook aandacht voor de rol van de vrouw is. De titel van dit boek *De maakbare boer* dient dan ook als een allegorie te worden opgevat die tevens verwijst naar de boerin en het boerengezin.

Literatuur die de streekverbetering behandelt vanuit historisch perspectief, is dus schaars. Eigenlijk is er slechts één hoofdstuk in G. Andela's proefschrift *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk* aan gewijd.³² Het boek geeft een boeiend overzicht van de vele aspecten die met de ruilverkaveling samenhangen. Andela beschrijft niet alleen de historische gebeurtenissen, maar laat ook aspecten aan bod komen als landschapsarchitectuur. Zij ziet de streekverbetering

²⁹ Duffhues, *Voor een betere toekomst*, 365.

³⁰ Van den Brink, *Structuur in beweging*.

³¹ Van der Burg, *Geen tweede boer*.

³² Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk*, 126-151.

als een beschavingsoffensief op het platteland, met het doel het boerengezinnen een nieuwe levensstijl aan te leren. Toch is er in haar behandeling van de streekverbeteringsproblematiek een belangrijke ommissie. Zij gaat vrijwel volledig voorbij aan de sociologische ideeën die aan de streekverbetering ten grondslag lagen.³³ Juist het ontstaan en de ontwikkeling van die ideeën en de daaruit voortvloeiende moderniseringstheorie vormen in deze studie over streekverbetering het uitgangspunt bij het analyseren van het gevoerde beleid.

Vraagstelling

Het voorgaande verduidelijkt dat mijn interesse vooral uitgaat naar de betekenis van de moderniseringstheorie in de landbouw en naar de effectiviteit daarvan.³⁴ Door mij te beperken tot het streekverbeteringsprogramma wordt het mogelijk effecten van de naoorlogse modernisering concreet te toetsen op een betrekkelijk klein toepassingsgebied.

Deze overwegingen leiden tot de volgende twee vragen die in dit boek centraal staan.

- Welke invloed heeft de moderniseringstheorie van de Wageningse sociologen, zoals verwoord in de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon, gehad bij de politieke keuzes en de uitvoering van het streekverbeteringsprogramma?
- In hoeverre is het streekverbeteringsprogramma als onderdeel van het landbouwstructuurbeleid in zijn landbouwkundige en sociale aspecten effectief geweest?

Beide vragen laten één aspect buiten beschouwing, namelijk dat van de relevantie van het onderzoek. De oorsprong van dit boek is mede gelegen in de actuele discussie over de plattelandsvernieuwing. Net als ongeveer veertig jaar geleden streeft de overheid tegenwoordig naar een revitalisering van het platteland. De geschiedenis herhaalt zich niet, maar mogelijk zijn er wel verbanden tussen de plattelandsvernieuwing toen en nu. De relatie tussen beide kan slechts begrepen worden als de moderniseringsgedachte zowel in een eigentijds, als een historisch perspectief geplaatst wordt. Daarom is er een derde vraag die beantwoord moet worden.

- Welke betekenis heeft het streekverbeteringsprogramma vanuit het perspectief van de huidige plattelandsvernieuwing?

Deze laatste vraag zal in de slotbeschouwing worden beantwoord.

Opzet van het onderzoek

Het onderzoek naar de relatie tussen de moderniseringstheorie en het streekverbeteringsprogramma is opgezet in de vorm van een drieluik. De

³³ Karel, 'Gerrie Andela: Kneedbaar landschap, kneedbaar volk [recensie]', 99-101.

³⁴ Zie ook: Karel, 'De illusie van het maakbare platteland', 65-98.

problematiek kan namelijk op drie niveaus of in drie velden worden bestudeerd. In de eerste plaats is er sprake van een wetenschappelijk en ideologisch niveau. De ideeën die achter de streekverbetering schuilden, kwamen niet uit de lucht vallen, maar werden door sociologen ontwikkeld en getoetst. Het tweede niveau behandelt de politieke besluitvorming over de streekverbetering die in belangrijke mate op het ministerie van Landbouw plaatsvond. Tot slot is er nog de uitvoering van de streekverbetering op het lokale niveau. Politieke besluitvorming en wetenschappelijke ideeën kwamen hier samen. De drie niveaus of velden bevonden zich niet per definitie in een hiërarchische situatie. De drie velden kenden, naast wederzijdse beïnvloeding, ook autonome ontwikkelingen.

Voor de wetenschappelijke en ideologische basis zijn vooral de afdeling Sociologie en Sociografie onder leiding van E.W. Hoftsee en later ook de afdeling Voorlichtingskunde van A.W. van den Ban van de Landbouwhogeschool te Wageningen van belang geweest. Beide afdelingen hebben veel van de ideeën en theorieën ontwikkeld die de voorlichters in de streekverbeteringen in praktijk brachten. Zij namen als uitgangspunt het bestaan van een traditioneel tegenover een modern cultuurpatroon op het platteland, waarbij ze vooral zochten naar de aard van dat moderne cultuurpatroon en de wijze waarop traditionele boeren via 'sociaal-pedagogische' beïnvloeding er toe aangezet konden worden zich dat moderne patroon eigen te maken. Ook andere universiteiten mengden zich – meer in de marge – in de discussie over de streekverbeteringsmodellen. Zo deed de vakgroep sociologie van de Vrije Universiteit onder leiding van de hoogleraar G. Kuiper Hzn. enkele evaluatieonderzoeken en onderzocht de Groningse socioloog C.D. Saal onderwerpen op sociologisch-landbouwkundig terrein. Zij zijn echter in belangrijke mate beïnvloed door de ideeën van de Wageningers. Voor het onderhavige onderzoek is vooral van belang na te gaan op welke binnenlandse en buitenlandse theorieën deze onderzoekers zich baseerden. Hierbij mag niet uit het oog verloren worden dat hun theorievorming niet gevrijwaard was van een politieke en ideologische invloed. Hofstee moet beschouwd worden als uitgesproken voorstander van de ontwikkeling van een moderne verzorgingsstaat. Hij behoorde tot een groep van wetenschappers en politici die in de naoorlogse West-Europese landen grote invloed hebben gehad op het gevoerde beleid. In die zin kan hij gezien worden als een voorbeeld van de 'maakbaarheidsideologen'.

Het landelijke organisatorische en politieke niveau schiep de voorwaarden voor de lokale uitvoering van de streekverbetering. De Cultuurtechnische Dienst (aanvankelijk Centrale Cultuurtechnische Commissie), die betrekkelijk zelfstandig opereerde, organiseerde de daaraan voorafgaande ruilverkave-

lingen.³⁵ Het apparaat dat daarna de streekverbetering uitvoerde, omvatte een reeks overheids-, semi-overheids- en particuliere instellingen, soms met vertakkingen naar het lokale niveau. De belangrijkste daarvan was de RLVD, onderdeel van het ministerie van Landbouw. Deze dienst was de spin in het web en wees bijvoorbeeld de gelden toe aan de standsorganisaties om specifieke voorlichtingsprojecten in het kader van de streekverbetering uit te voeren. De dienst was opgebouwd uit de verschillende regionale rijkslandbouwconsulentschappen, waar de landbouwkundige voorlichters en hun assistenten in dienst waren. De rijkslandbouwconsulenten, die aan het hoofd stonden van de consulentschappen, waren de belangrijkste ambtelijke schakel in het proces. Zij zorgden ervoor dat aanvragen voor streekverbetering, via de Provinciale Voorlichtingsraden, terechtkwamen bij de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad (samengesteld uit afgevaardigden van overheid en standsorganisaties). Die stelde niet alleen de richtlijnen op voor de uitvoering van het streekverbeteringsprogramma, maar adviseerde de minister ook bij het aanwijzen van streekverbeteringsgebieden.

Net als de RLVD vervulden de standsorganisaties – het KNLC, NCBTB en de Katholieke Nederlandse Boeren en Tuinders Bond (KNBTB) – een essentiële rol in de streekverbeteringen. Ook voor landarbeidersorganisaties van het Nederlandse Verbond van Vakverenigingen (NVV), het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland (CNV) en het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV) was een bescheiden taak weggelegd. Boeren- en landarbeidersorganisaties verzorgden de huishoudelijke en de agrarisch-sociale voorlichting. De kosten daarvan werden overigens grotendeels door het ministerie van Landbouw betaald. Verder zaten zij in de lokale streekcommissies.

De standsorganisaties maakten gebruik van de diensten van de Stichting voor Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande (HVP). In het bestuur van deze in 1935 opgerichte organisatie zaten het ministerie van Landbouw, de standsorganisaties en kruisverenigingen.³⁶ De uitvoering van de huishoudelijke voorlichting in de streekverbeteringen lag deels in handen van deze stichting die dus opereerde in opdracht van de standsorganisaties en de hieraan verbonden boerinnenorganisaties. Voor zover het adviezen over woninginrichting betrof, verleende ook de Stichting Landbouwhuishoudkundig Onderzoek (SLO) te Wageningen haar medewerking.

De centrale landbouworganisaties hebben na de oorlog een grote invloed gehad op het overheidsbeleid. Deze verstrengeling van overheids- en landbouworganisatiebelangen is in latere jaren wel aangeduid met de term 'groene

³⁵ Zie: Geschiedenis en landschappelijke gevolgen van ruilverkaveling en landinrichting in Nederland; Van den Bergh, *Verdeeld land*.

³⁶ Van der Burg, *Een half miljoen boerinnen*; Van der Burg, *Geen tweede boer*.

front'.³⁷ Op formele gronden zal er tussen de (het bedrijfsleven vertegenwoordigende) standsorganisaties en de RLVD een onderscheid hebben bestaan, op inhoudelijke gronden is het verschil vaak onzichtbaar geweest. Dat blijkt ook uit de verantwoording die de minister aan het parlement moest afleggen voor zijn gevoerde beleid. Een enkele maal kwam de streekverbetering ter sprake in de Eerste en Tweede Kamer, voornamelijk bij de jaarlijkse begrotingsdebatten.

Schema 1.1 Overzicht van de belangrijkste actoren op de drie niveaus

Belangrijkste actoren	
Wetenschappelijk ideologisch niveau	<ul style="list-style-type: none"> • Landbouwhogeschool Wageningen (afdeling Sociologie en Sociografie, afdeling Voorlichtingskunde, afdeling Landbouwhuishoudkunde) • Sociologische instituten van Nederlandse universiteiten • Onderzoeksinstituten van verzuilde organisaties
Landelijk politiek en organisatorisch niveau	<ul style="list-style-type: none"> • Ministerie van Landbouw (met name RLVD) • Landelijke Landbouwvoorlichtings Raad (incl. provinciale raden) • Centrale landbouworganisaties • Commissie Welzijn ten Plattelande • LEI
Lokaal uitvoerend niveau	<ul style="list-style-type: none"> • Rijkslandbouwconsulentschappen (als onderdeel van de RLVD) • Lokale boeren- en landarbeidersorganisaties (inclusief gelieerde boerinnen- en jongerenorganisaties) • Streekverbeteringscommissies en subcommissies • Voorlichters en huishoudconsulentes • Lokale welzijnsorganisaties • Stichting Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande

³⁷ Louwes, 'Het gouden tijdperk van het groene front', 223-249.

Over het algemeen probeerden de politieke partijen echter vooral via de standsorganisaties invloed uit te oefenen op het beleid, wat in het verzuilde Nederland in die jaren een geaccepteerde gang van zaken was.

Het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) 'vertegenwoordigde' de wetenschap op het landelijk organisatorische en politieke niveau. Het instituut deed in veel gevallen de noodzakelijke streekonderzoeken. In de context van de streekverbetering bezat het geen 'zelfstandige' functie, maar opereerde het in opdracht. Datzelfde gold voor andere instituten die incidenteel onderzoek verrichtten. De Commissie Welzijn ten Plattelande, door de overheid ingesteld om te adviseren over het sociale beleid ten aanzien van de agrarische gemeenschap, was één van de opdrachtgevers. Deze instantie was intermediair tussen de wetenschappelijk georiënteerde denkers, de ambtelijke top en de verzuilde standsorganisaties. Ze gaf opdrachten voor onderzoek, zoals een studie naar verzet tegen ruilverkaveling in Dantumadeel, en ventileerde haar mening via enkele rapporten, waarvan het belangrijkste in 1957 verscheen onder de titel *Agrarisch-sociale voorlichting*.³⁸

Op het derde niveau, dat van de lokale uitvoering, was de streekverbeteringscommissie, naast de voorlichters van diverse organisaties, een belangrijke actor. De 'ideologie' van de streekverbetering legde grote nadruk op de zelfwerkzaamheid van de bevolking. Zonder haar medewerking was elk beleid gedoemd te mislukken. Daarom werden vertegenwoordigers van die bevolking opgenomen in de streekverbeteringscommissies en de daarbij behorende subcommissies en werkgroepen. De leden van die commissies vertegenwoordigden echter niet de bevolking, maar feitelijk de standsorganisaties en in sommige gevallen de landarbeidersbonden. Zonder lidmaatschap van de goede vereniging was de toegang tot de organisatie op het lokaal uitvoerende niveau niet mogelijk. In Den Haag waren er namelijk verdeelsleutels ingesteld die bepaalden welke standsorganisatie in welke streek afgevaardigden mocht aanwijzen. De lokale commissieleden waren dus niet democratisch gekozen boerenvertegenwoordigers die het professionele apparaat van voorlichters en welzijnswerkers controleerden. Ze functioneerden wel als intermediair tussen delen van de bevolking en de voorlichters. Voor laatstgenoemden was de streekverbeteringscommissie tevens een mogelijkheid om hun invloed op de bewoners van een streekverbeteringsgebied te doen gelden. In die zin waren commissies en werkgroepen niet veel meer dan een verlengstuk van het professionele voorlichtingsapparaat.

Bij de lokale uitvoering werd niet altijd hetzelfde organisatiepatroon gevolgd. De organisatievorm was mede afhankelijk van de lokale omstandigheden en de omvang van de streekverbetering. Zo werd in de streekverbetering

³⁸ *Agrarisch-sociale voorlichting*.

'Maarsseveense Plassen' de ruilverkaveling en streekverbetering aangestuurd door een Commissie Streekbelangen en kende men voor de omvangrijke gebieden als de komgronden rondom de grote rivieren en Noordwest-Veluwe aparte stichtingen. Hoe uitgestrekter het gebied, hoe groter het aantal betrokken instanties. Bij de uitvoering van de streekverbetering waren bijvoorbeeld ook vaak een aantal provinciale organisaties (provinciaal planologische diensten, opbouworganen, organisaties van maatschappelijk werk en dergelijke) betrokken.

De streekverbeteringscommissie 'Tholen' en haar adviseurs.

den waren, want bij het vaststellen van streekverbeteringsgebieden keken de rijkslandbouwconsulenten vooral naar eenvormigheid van de landbouwkundige structuur. De verhouding tussen lokale inbreng van de bevolking en van het professionele voorlichtings- en bestuursapparaat verschilde dus per streekverbetering. Bij bestudering van alle streekverbeteringen geldt echter dezelfde beperking: de bewaard gebleven schriftelijke bronnen bevatten over het algemeen weinig van de ervaringen van de bevolking zelf, maar geven het verhaal van deskundigen zoals zij die ervaringen interpreteerden. Alleen al hieruit kan achteraf het verhoudingsgewijs grote gewicht van het professionele apparaat afgeleid worden.

Het hiervoor geschetste onderscheid in drie niveaus heeft vooral analytische betekenis, zeker wanneer, zoals in de volgende hoofdstukken zal gebeuren, deze velden in hun autonome context worden beschreven. Daarom is het van belang de samenhang voor ogen te blijven houden. Die kan het beste verduidelijkt worden aan de hand van twee netwerken die over de grenzen van de niveaus werkzaam waren. In de eerste plaats is er een *institutioneel* netwerk. Sommige organisaties keerden op meerdere niveaus terug. Het LEI deed weliswaar geen fundamenteel sociologisch onderzoek, maar wetenschappers gebruikten de verzamelde gegevens wel bij de bouw van hun mo-

De mate waarin het gemeentebestuur participeerde, verschilde. In de streekverbetering 'Borger' was de deelname bijvoorbeeld zo intensief, dat de burgemeester na afloop zelf het streekverbeteringsprogramma wilde voortzetten. In andere gemeenten was de belangstelling van het lokale bestuur vaak veel geringer. Soms werd dit veroorzaakt doordat streekverbeteringsgebieden niet aan de grenzen van een gemeente gebonden waren, want bij het vaststellen van streekverbeteringsgebieden keken de rijkslandbouwconsulenten vooral naar eenvormigheid van de landbouwkundige structuur. De verhouding tussen lokale inbreng van de bevolking en van het professionele voorlichtings- en bestuursapparaat verschilde dus per streekverbetering. Bij bestudering van alle streekverbeteringen geldt echter dezelfde beperking: de bewaard gebleven schriftelijke bronnen bevatten over het algemeen weinig van de ervaringen van de bevolking zelf, maar geven het verhaal van deskundigen zoals zij die ervaringen interpreteerden. Alleen al hieruit kan achteraf het verhoudingsgewijs grote gewicht van het professionele apparaat afgeleid worden.

dellen en theorieën. En voorlichters maakten van de onderzoeksresultaten gebruik om streekverbeteringsplannen in de dorpen op te stellen. Er was ook een *personeel* netwerk. Hofstee bijvoorbeeld was niet enkel als wetenschapper actief; hij bekleedde een groot aantal adviserende functies binnen het politieke en uitvoerende niveau. In beide netwerken bestond er een inhoudelijke, *talige* samenhang. Sommige begrippen (bedrijfsstijl, modern-dynamisch cultuurpatroon) keerden op alle drie de niveaus terug, zonder dat zij overigens altijd dezelfde betekenis hadden. Voorlichters togen met hun wetenschappelijke bagage naar de dorpen, spraken dezelfde woorden als de Wageningse onderzoekers en de Haagse politici, maar gaven daaraan toch vaak hun eigen inhoud.

Voor het antwoord op de vraag naar rol en betekenis van de moderniseringsthese, zoals die ontwikkeld werd op het wetenschappelijk-ideologische niveau, is een goed begrip van haar ontwerp en inhoud noodzakelijk. Daarom staat in hoofdstuk 2 het ontstaan van de Wageningse theorie over het modern-dynamische cultuurpatroon centraal. Hofstee heeft in dat proces een cruciale rol gespeeld. Hij stimuleerde zijn medewerkers, zoals A.J. Wichers, G.A. Kooy, A.W. van den Ban, B. Benvenuti, R. Bergsma, A.K. Constandse en vele anderen tot het doen van onderzoek in het kader van de door hem ontwikkelde moderniseringsthese. Zij gaven hun opvattingen ook door aan studenten, van wie velen na hun studie als voorlichter of onderzoeker in de streekverbeteringsgebieden werkzaam waren. Hoofdstuk 2 behandelt de ontwikkeling van de moderniseringsthese tamelijk uitgebreid om te laten zien dan de theorievorming veel genuanceerder en dynamischer was dan over het algemeen wordt aangenomen. De voorstelling dat wetenschappers in de jaren vijftig en zestig aan de hand van een moderniseringsgedachte plompverloren de maatschappij probeerden te veranderen is tamelijk plat. De complexe relatie tussen wetenschappelijke overtuiging, twijfel en bewijs, zoals blijkt uit de bestudering van de Wageningse moderniseringsgedachte, logenstraft een dergelijke visie.

Via Hofstee sijpelde de moderniseringsthese ook door naar het landelijke organisatorische en politieke niveau. Menig Wageningse sociologiestudent maakte na zijn studie een ambtelijke carrière bij het ministerie van Landbouw, vaak bij de RLVD. Anderen raakten betrokken bij de standsorganisaties of het LEI. Daardoor vond Hofstee voor zijn opvattingen en plannen op veel plaatsen medestanders. In de vele relevante beleidsvoorbereidende stukken dook de moderniseringsthese als leidende gedachte telkens weer op. Zo ook in het beleid dat de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad formuleerde over het streekverbeteringsprogramma. In hoofdstuk 3 wordt daarom aandacht besteed aan twee centrale zaken. In de eerste plaats de politieke achtergronden die hebben geleid tot de ontwikkelingen van een streekverbete-

ringsprogramma, namelijk het kleine-boerenvraagstuk en het landbouwstructuurbeleid, en in de tweede plaats de wijze waarop de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad en de RLVD, beide onderdeel van het ministerie van Landbouw, de moderniseringsgedachte in het streekverbeteringsprogramma weefden.

In de hoofdstukken 4 tot en met 7 komt het lokaal uitvoerende niveau aan bod, dat wil zeggen de landbouwkundige voorlichting, de huishoudelijke voorlichting en de agrarisch-sociale voorlichting. Ook in deze hoofdstukken neemt de invloed van de Wageningse moderniseringstheze weer een prominente plaats in, maar tevens wordt bekeken hoe de moderniseringsgedachte in de praktische uitvoering haar eigen gezicht kreeg. Want hoewel de Wageningse these het streekverbeteringsprogramma in belangrijke mate vormde, bleken de voorlichters op basis van dagelijkse ervaringen er een eigen richting aan te geven. Voorlichters en streekverbeteringscommissies waren de actoren waar de uitvoering van het beleid zich rond concentreerde. Hun object was het boeregezin. De perceptie van het streekverbeteringsprogramma door de agrarische bevolking zal in het navolgende meermalen aan bod komen, maar zij vormt niet het uitgangspunt van deze studie. Dat is, zo mag duidelijk zijn geworden, de moderniseringstheze.

Samenvatting

Het streekverbeteringsprogramma past in het algemene naoorlogse overheidsbeleid, dat via een actieve interventiepolitiek de economie van achterblijvende regio's stimuleerde. Het ministerie van Landbouw maakte de streekverbetering tot onderdeel van het landbouwstructuurbeleid, dat de economische toekomst van de Nederlandse landbouw moest waarborgen. Door de nadruk op de sociale aspecten paste dit beleid ook in de sociale planning van de samenleving door de overheid. Via de streekverbetering strekte de sociale planning zich uit over het platteland.

De streekverbetering kan bovendien worden geplaatst tegen de achtergrond van de discussies over de modernisering van de samenleving. Dit vormt tevens het verdere uitgangspunt van deze studie. Na de Tweede Wereldoorlog probeerden overheid, wetenschap en verzuilde organisaties de modernisering te sturen vanuit moderniseringstheses. De verschillende theses volgden elkaar op of vielen soms samen. In het navolgende staat vooral de these centraal die voortvloeide uit de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon. Eerst zal het dubbele karakter van die theorie – wetenschap en ideologie – nader worden beschouwd. Vervolgens staat de vraag centraal hoe deze these de politiek in haar keuzes heeft gestuurd. En ten slotte wordt onderzocht in welke mate de these in de streekverbeteringen via de landbouwkundige, huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting werd ingezet.

Wetenschap en ideologie van de streekverbetering

Inleiding

In 1946 werd E.W. Hofstee benoemd tot hoogleraar te Wageningen. Hij kreeg de leiding over een afdeling die zich ging bezighouden met sociologische vraagstukken in de landbouwsector. Hofstee stelde tijdens zijn wetenschappelijke carrière de modernisering van de landbouw centraal. Vanaf 1953 zocht hij ook naar mogelijkheden om zijn theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon, die de overgang van een traditioneel ambachtelijke wereld naar een modern industriële samenleving probeerde te begrijpen, praktisch toepasbaar te maken. Die mogelijkheid vond hij onder andere in het streekverbeteringsprogramma. Daarin stond immers de omvorming van traditioneel denkende landbouwers naar moderne boeren centraal. Hofstee schetste in 1962 het profiel van zo'n moderne boer: 'Het is geen onplezierige figuur; hij voldoet in het algemeen aan de eisen die wij in deze tijd aan onze medemens menen te mogen stellen. Hij is een man, die in zijn bedrijfsvoering probeert er uit te halen wat er in zit en onder overigens dezelfde omstandigheden produceert hij per jaar dan ook aanzienlijk meer dan de traditionalistische boer. Als boer houdt hij zeker van zijn bedrijf en misschien werkt hij er zelfs met meer plezier dan de traditionalistische boer, niet in de laatste plaats, omdat hij het resultaat van zijn werk ziet. In tegenstelling tot de laatste is het boer-zijn echter niet iets vanzelfsprekends. Zou hij voor zijn zoon geen behoorlijke toekomst in het boerenbedrijf zien, dan zou hij het natuurlijk vinden, dat deze iets anders zou kiezen. Hij is een man, die niet zoals de traditionele boer zich, wat zijn belangstelling betreft, beperkt tot de kleine levenskring, waarin hij dagelijks werkt. Hij is geïnteresseerd in de grote wereld en weet wat daarin omgaat. Hij neemt actief deel en bepaalt zijn standpunt t.a.v. de problemen, die daar spelen. Hij is dan in het algemeen ook geïnteresseerd in de politiek. Als kerkelijk mens is hij een actief lid van zijn kerk en geen sleurlid, zoals vele van de traditionalistische boeren. Hij is in hoge mate geïnteresseerd in onderwijs en voorlichting en volgt de onderwijsresultaten van zijn kinderen met grote belangstelling. Hij is actief in het verenigingsleven met inbegrip van de coöperaties en vervult daar naar verhouding veel bestuursfuncties. Ondanks zijn veel hogere economische prestaties weet hij veel meer tijd te scheppen dan zijn traditionele collega. Hij gaat veel meer op ex-

cursie, houdt veel regelmatigere vakantie en ontvangt gasten bij zich thuis. Hij zal steeds openstaan voor verandering'.¹ Samengevat ging het om een ondernemer die zich zeer bewust was van de omgeving waarin hij leefde en werkte en voor wie moderniseren een sleutelwoord was.

De modernisering die het streekverbeteringsprogramma beoogde laat zich goed plaatsen in de tijd. De socioloog K. Schuyt en de architectuurhistoricus E. Taverne voeren in hun boek *1950: Welvaart in zwart-wit*, dat het sociale en culturele leven in Nederland tussen 1945 en 1973 schetst, de modernisering op als één van de belangrijkste thema's.² Deze manifesteerde zich in hun visie in drie gedaantes: de mathematisering van de werkelijkheidsopvatting, de verruiming van het blikveld en de articulatie van sociaal-geografische verschillen. De eerste, die onder andere betrekking had op de statistische interpretatie van de ontwikkeling van de samenleving door economen en planologen, maakte een neutralisering van de weerstanden tegen cultuurvervlakking, vertechnisering en massa- en consumptiecultuur mogelijk. Door de werkelijkheid in voorspellende getallenreeksen te vatten, verloor het ideologische debat over modernisering zijn aangrijpingspunten. De tweede gedaante stond in verband met de toenemende sociale, culturele en fysieke mobiliteit van de bevolking. Die leidde in de woorden van Schuyt en Taverne tot een erosie van 'de existentiële relatie van de mens tot zijn materiële en gebouwde omgeving'. Het is een wat ingewikkelde formulering van het begrip 'vervreemding'. Aspecten van deze beide gedaantes zijn te herkennen in de landbouwkundige ontwikkeling van Nederland in het algemeen en het streekverbeteringsprogramma in het bijzonder. De traditionele berekeningen die de omvang van landbouwbedrijven in hectares en stuks vee weergaven, werden steeds meer vervangen door complexe statistische exercities die de arbeidsproductiviteit van de boer berekenden. Daardoor werden traditionele opvattingen over sociale status van de boer ondergeschikt gemaakt aan een moderne statistisch-economische werkelijkheid. De sociale, culturele en fysieke mobiliteit was voor boerengedinnen vooral merkbaar in de verdere integratie van stad en platteland. Daardoor ontstond er een 'vervreemding' ten aanzien van de traditionele waarden en normen die golden in de agrarische wereld.

Voor het streekverbeteringsprogramma is vooral de derde gedaante waarin de modernisering zich manifesteerde van belang. Schuyt en Taverne wijzen erop dat door de infrastructurele openlegging van Nederland de verschillen tussen de regio's, ook in termen van voorsprong en achterstand, duidelijk naar voren kwamen. De 'plannenmakers' waren erop gericht deze verschillen in sociaal-economisch opzicht op te heffen. Om die reden werden er bijvoorbeeld in de agrarische sector studies verricht die de toestand van verschil-

¹ Hofstee, 'Veranderend Platteland', 679.

² Schuyt en Taverne, *1950: Welvaart in zwart wit*.

lende regio's met elkaar vergeleken. Zowel ten behoeve van de ruilverkaveling als van de streekverbetering maakte de overheid een inventarisatie en verdeelde gemeentes in urgentieclassen.³ Cultuurdenkers voorspelden in de jaren vijftig en daarna dat als gevolg van deze politiek een uniformering van de cultuur, van de waarden en normen in de verschillende regio's zou plaatsvinden. In die visie zou het in de toekomst voor de denk- en leefwereld van individuen niet uitmaken of zij leefden in de stad Amsterdam of op het Groningse platteland. Plannenmakers hoefden dus geen rekening meer te houden met regionaal culturele verschillen. Achteraf kan vastgesteld worden dat de verbeterde infrastructuur de verschillen juist benadrukte. Nederland werd, in de woorden van Schuyt en Taverne, een geheel van enclaves, 'een archipel van onderling afgeschermd "utopieën" van verschillende leefpatronen, variërend van welvarende, introverte suburbane gebieden rond de steden, tot de geïsoleerde plattelandsgemeenschappen in het oosten en noorden van het land. Eilanden met ieder hun eigen bedoelingen, wetten en realiteit'.⁴ Er vond in de jaren vijftig, zestig en zeventig een confrontatie plaats tussen enerzijds de kleine elite die Nederland als (eenvormig) technisch en sociaal bouwwerk wilde voltooien, en anderzijds de weerstand daartegen omdat het waardepatroon in de lokale samenleving niet aansloot bij de moderne sociaal-economische ontwikkeling.

Planning en ordening van de samenleving waren cruciale onderdelen van de naoorlogse modernisering, maar volgens Schuyt en Taverne werd er 'uiteindelijk veel meer over ordening gesproken en gediscussieerd (...) dan er feitelijk, van overheidswege, geordend of 'beheerst' geleid is'. Dat betekende dat de overheid weliswaar technische en institutionele middelen ontwikkelde om de samenleving te verbeteren, 'maar niet in die mate of met zodanige bevoegdheden dat die daardoor uit de pas zouden lopen met bestaande en administratieve tradities'.⁵ Schuyt en Taverne baseerden hun kennis op een reeks, speciaal voor hun project geschreven, monografieën. Daaronder bevond zich een in 1999 gepubliceerde studie van de socioloog J.W. Duyvendak *De planning van ontplooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving*. Duyvendak onderzocht de relatie van filosofie, sociologie en andragologie met de 'maakbare samenleving'. Hij onderscheidde drie periodes in de 'geschiedenis' van de maakbaarheid of planning: de planning als ordening (1945-1970), planning gericht op verandering (1970-1985) en planning als facilitering (1985-heden).⁶ De planning als ordening had betrekking op de interventies die zich richtten op aanpassing en begeleiding van de burgers, de planning voor verandering op de transformatie van maatschappijstructuren en de

³ Meerjarenplan voor ruilverkaveling; De landbouwkundig achtergebleven gebieden.

⁴ Schuyt en Taverne, 1950, 55.

⁵ Schuyt en Taverne, 1950, 26; zie ook: Snel, 'Sociologen op het land'.

⁶ Duyvendak, *De planning van de ontplooiing*, xiii.

planning als facilitering op de dienstbaarheid van de overheid in de vorm van scenario's en keuzemogelijkheden.⁷ Duyvendak thematiseerde vooral het spanningsveld tussen planning en maakbaarheid van de samenleving enerzijds en de ontplooiing van het individu anderzijds. Het waren twee idealen die langzaam uit elkaar groeiden en aan het einde van de jaren zestig in een spaagaat terechtkwamen. Deze gedachte is ook terug te vinden bij Schuyt en Taverne. Zij zien het uit de pas lopen van het ideaal van zelfontplooiing enerzijds en de politiek van economische en sociale planning anderzijds als een gevolg van de de-territorialisering.

De boeken van Schuyt en Taverne enerzijds en Duyvendak anderzijds zijn vanuit verschillende invalshoeken geschreven. Toch proeft men in beide eenzelfde teneur ten aanzien van de effectiviteit van de sociale planning: de Nederlandse samenleving moderniseerde niet zozeer dankzij, maar ondanks de inspanningen van overheid, technici en sociaal-ingenieurs. Andere auteurs zijn nog veel stilliger in die opvattingen en spreken over de illusie van de maakbaarheid. De samenleving kende een eigen dynamiek, waarop de planmakers uiteindelijk weinig tot geen greep hadden. Een dergelijk opinie is ook terug te vinden in studies die zoeken naar de effecten van regionaal beleid. Zo concludeerde A. de Jong dat het regionale beleid van de Haagse overheid in Noord-Nederland weliswaar de werkgelegenheid in de jaren vijftig aantoonbaar stimuleerde, maar dat dit meer geluk dan wijsheid was, omdat duidelijk omschreven doelstellingen ontbraken.⁸

Is daarmee het hele verhaal verteld? Een van de merkwaardigste omissies in de literatuur is het ontbreken van een diepgaande analyse van de ideeën die achter de verschillende plannen scholen. Door gebrek aan nuanceringen krijgt het maakbaarheidsideaal daardoor het karakter van een idee-fixe: wetenschappers probeerden vanuit hun studeerkamer de wereld te veranderen met een gebrek aan werkelijkheidszin en zij werden daarbij gesteund door welwillende, maar door politieke idealen verblinde politici. Waren het werkelijk uit de lucht gegrepen ideeën en idealen of stoelden ze ergens op? Het antwoord op deze vraag ligt voor een deel in de bestudering van de uitvoering van de plannen, maar is voor een net zo belangrijk deel te vinden in de studeerkamers van de ontwerpers. Zonder grondige kennis van de ideeën achter de plannen is elk oordeel over de werkelijkheidszin en effectiviteit van de maakbaarheidsgedachte voorbarig. Het streekverbeteringsprogramma leent zich bij uitstek om juist dit aspect nader te onderzoeken, omdat het, zoals hiervoor al aangeduid, wat betreft ideeënvorming en uitvoering enerzijds beperkt is, maar anderzijds wel uitgesproken. Zelfs de studeerkamer waar de ideeën voor de streekverbetering gevormd werden is eenvoudig te lokalise-

⁷ Duyvendak, *De planning van de ontplooiing*, 9.

⁸ De Jong, 'Regionaal beleid: Maakbaarheid van het Noorden?', 293 en 303.

ren, namelijk de, onder leiding van E.W. Hofstee staande, afdeling Sociologie en Sociografie van de Wageningse Landbouwhogeschool.

Modern versus traditioneel

Hofstee kon zijn hiervoor geschetste profiel van de moderne boer maken op grond van eigen onderzoek en dat van zijn medewerkers. Vanaf 1953 zocht zijn afdeling naar de aard van het moderne cultuurpatroon, later aangeduid als *modern-dynamisch cultuurpatroon*. Met cultuurpatroon wordt in de sociologie de voor een sociale groep kenmerkende combinatie van samenhangende cultuurelementen – normen, waarden, verwachtingen en doeleinden – aangeduid. Kort samengevat stelt de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon dat de westerse samenleving zich sinds de negentiende eeuw in een transitie bevindt van een traditioneel-ambachtelijke naar een modern-industriële maatschappij. Daardoor veranderen ook de levensstijlen en cultuurpatronen van de mensen. In de traditionele samenleving staat de gemeenschapszin en het voortbouwen op oude waarden en normen centraal, in het modern-dynamische cultuurpatroon echter de bereidwilligheid van het individu tot verandering, dat wil zeggen tot modernisering.

De Wageningse sociologen schetsten in hun studies regelmatig het beeld van de gesloten dorpsgemeenschap, waar de lokale leiders (burgemeester, predikant, grote boeren) de normen in hun kleine kosmos bepaalden. De gemeenschap was sterk georiënteerd op oude waarden, vernieuwingen bekeek ze met argwaan. Daartegenover stond de moderne, veelal stedelijke, mens die vanuit een individueel zelfbewustzijn open stond voor verandering van zijn omgeving en die innoveren als een noodzaak voelde. In de overgangsperiode van traditioneel naar modern stonden deze twee typen samenlevingen naast en soms tegenover elkaar. In dit boek zal de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon ook aangeduid worden als de (Wageningse) moderniseringsthese.

Wageningse sociologen wilden het traditionele platteland moderniseren.

Men is wellicht geneigd in deze theorie het ‘Gemeinschaft-Gesellschaft’-concept te herkennen van de Duitse socioloog Ferdinand Tönnies (1855-1936). Deze veronderstelde dat er een organische samenleving (*Gemeinschaft*) bestond, waarin familie- en dorpsrelaties funderend waren voor de samenleving en die berustte op een ‘Wesenwille’, en een organisatorische samenleving (*Gesellschaft*), waarin de institutionele samenhang dominant was en de ‘Kürwille’ de belangrijkste rol speelde.⁹ De wil stond in Tönnies’ gedachtegang boven het denken. De wil bepaalde het sociale handelen. De *Wesenwille* stond voor positieve gezindheid, gewoonte en herinnering. Het ‘hart’ stond centraal. In de *Kürwille* overheerste de kille berekening en doelgerichtheid. Als thematiek is Tönnies’ dichotomie in de sociologie altijd belangrijk geweest; zeker sinds 1912 toen een herdruk van het oorspronkelijk in 1887 gepubliceerde *Gemeinschaft und Gesellschaft* verscheen. Het boek beïnvloedde het werk van sociologen als M. Weber, R. Redfield (folk en urban), E. Durkheim (*solidarité mécanique* en *solidarité organique*), G. Gurvitch en ook de Nederlandse plattelandssocioloog C.D. Saal, die allen op hun beurt weer invloed hadden op de theorievormers van het modern-dynamische cultuurpatroon.¹⁰

Ongetwijfeld vertoont de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon overeenkomstige trekken met die van Tönnies, maar zij zijn niet gelijk. Bij Tönnies klonk de voorkeur van de auteur voor de oude traditionele samenleving luidkeels door. Men mag Hofstee daarom geloven, wanneer hij stelt dat bij Tönnies niet de inspiratiebron van zijn denken lag, want voor Hofstee stond niet de oude maar de nieuwe samenleving centraal.¹¹ Tönnies zag de opkomst van de geformaliseerde samenleving vooral als een gevolg van de opkomst van het kapitalisme. Maar in Hofstees visie was de formalisering een gevolg van de ‘gradual widening of the social world of individuals and groups which is characteristic of Western society in the last few centuries, especially in the 19th and 20th century’.¹² Een open houding ten aanzien van de sociale omgeving verving de traditioneel gesloten levensstijl. De formele organisatie was er niet om het individu te depriveren, maar om leven in een complexer wordende samenleving mogelijk te maken. Boeren waren in veel opzichten nog onvoldoende geïntegreerd in de formele organisaties, maar ze beseften dat de oprukkende wereld hun dorpen binnenkwam. Ze wisten niet hoe zich te gedragen in de formele organisatie van de samenleving. Dát

⁹ Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie* (Berlin 1912), oorspronkelijke uitgave: Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirischer Culturformen* (Leipzig 1887).

¹⁰ Goddijn, ‘Gemeinschaft en Gesellschaft’, 258-259.

¹¹ Hofstee ontkende dat hij via zijn leermeester Steinmetz kennis had genomen van de ideeën van Tönnies: ‘Steinmetz was weinig op de Duitse sociologie gesteld. Hij vond ze te speculatief en te zeer filosofisch’. Zie: Hofstee, ‘Differentiële sociologie in discussie’, 42-43 noot 6.

¹² Hofstee, ‘Social Organisation’, 113.

maakte hen onzeker, niet het formalisme als zodanig. Voor Hofstee stond dus de noodzaak van inpassing van boeren in de moderne samenleving niet ter discussie en in die zin kan hij dan ook zonder meer worden beschouwd als een modernist.

De Wageningse sociologen pasten hun theorie toe op de naoorlogse agrarische samenleving. Het modern-dynamische cultuurpatroon werd daardoor als vanzelf de leidende gedachte bij het opstellen van het streekverbeteringsbeleid. In de uitvoering kwam dit het duidelijkst naar voren in de huishoudelijke en de agrarisch-sociale voorlichting. De voorlichters kwamen gedurende hun opleiding in aanraking met de ideeën van het modern-dynamische cultuurpatroon. Ze leerden hoe ze de opvattingen van de Wageningse sociologen moesten omzetten in praktisch beleid. Daarbij benadrukten hun docenten dat de daadwerkelijke modernisering van de boerengezinnen vooraf moest worden gegaan door een mentaliteitsverandering. De huishoudelijke voorlichtsters konden teruggrijpen op kennis en ervaring die al vóór de Tweede Wereldoorlog was opgedaan, maar voor de agrarisch-sociale voorlichting bestond er aanvankelijk geen uitvoeringsmodel. Dat model moest als het ware uit het niets worden gevormd. Het ministerie van Landbouw publiceerde in 1961 het handboek *Agrarische voorlichting*. Daarin schonk het voor het eerst in een officiële leerboekpublicatie aandacht aan de streekverbetering en de agrarisch-sociale voorlichting.¹³ Dat was acht jaar nadat Hofstee voor het eerst het belang van de agrarisch-sociale voorlichting tijdens een lezing had uiteengezet en vijf jaar nadat het streekverbeteringsprogramma van start was gegaan.

Historisch onderzoek naar de moderniseringstheze in de ‘Wageningse studerkamer’ roept drie vragen op: was er sprake van een rechtlijnige ontwikkeling van de these, hoe verhield zich de these tot de politieke rechtvaardiging van de streekverbetering en welke rol dachten de wetenschappers zichzelf toe. Deze drie vragen laten zich alleen beantwoorden door een grondige bestudering van oorsprong, fundament en ontwikkeling van de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon. Neemt men immers als uitgangspunt de uitvoering van de these in de praktijk in plaats van haar constructie, dan kan de conclusie bij voorbaat geen andere zijn dan dat de theorie niet strookte met de werkelijkheid. Door eerst de ontwikkeling van de theorie te volgen en pas daarna haar toepassing in de praktijk te evalueren, wordt het mogelijk om over de effectiviteit van de Wageningse moderniseringstheze een genuanceerder beeld te schetsen.

In de eerste plaats wordt in het navolgende een beschrijving van de ontwikkeling van het modern-dynamische cultuurpatroon als theorie gegeven. Essentieel daarbij is dat onder invloed van de Amerikaanse sociologie de the-

¹³ Schijen, *Agrarische voorlichting*, 293-300.

orievorming verschoof. Hofstee koos de verandering van het cultuurpatroon in de dorpsgemeenschap als vertrekpunt. Hij leunde daarbij op de uitgangspunten van de sociografie, een aan de 'moderne sociologie' voorafgaande wetenschapsopvatting. Zijn medewerkers en promovendi neigden er echter steeds meer toe om 'de boer' in zijn sociaal-psychologische hoedanigheid centraal te stellen. Niet de gemeenschap maar het individu was dan object van onderzoek. Deze constatering is van belang omdat er – zo blijkt uit de hierna volgende hoofdstukken – in de streekverbeteringen ook een tendens bestond de boerengezinnen als individuele entiteiten te benaderen. Deze ontwikkeling in de theorie laat zich vrij goed bestuderen door de verschillende publicaties van de Wageningers in volgorde van verschijning achterelkaar te leggen en deze vervolgens te plaatsen tegen de achtergrond van de ontwikkelingen in de (rurale) sociologie. Daarbij komt dan de vraag centraal te staan: is er zonder Hofstees sociografische uitgangspunten een Wageningse moderniseringstheorie denkbaar? Het is één van de kernvragen bij de bestudering van het ontstaan en de ontwikkeling van het modern-dynamische cultuurpatroon.

In de tweede plaats wordt nagegaan hoe de toepassing van het modern-dynamische cultuurpatroon als wetenschappelijke theorie enerzijds en als ideologische rechtvaardiging van de modernisering in de streekverbeteringen anderzijds zich tot elkaar verhielden. Waar de wetenschappers op zoek gingen naar de fundamenteën van de cultuurpatronen, gebeurde dat vanuit een dubbele visie. Ze zocht niet alleen naar de aard van de moderne boer, maar er bestond ook een streven hem te verheffen tot norm waaraan alle boeren moesten voldoen. Ten tijde van de streekverbetering waren de Wageningers tamelijk stellig in hun opvatting dat een 'sterke staat' de boeren in de goede richting moest sturen. A. Nooij veronderstelde eind jaren zeventig, toen de discussie over de bruikbaarheid van het begrip modern-dynamisch cultuurpatroon even herleefde, dat 'dit paradigma als de legitimerende wetenschappelijke begeleiding van het moderniseringsproces in de landbouw' fungeerde.¹⁴ Paradigmata (waarvan de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon dus een voorbeeld was) zouden verdwijnen als ze overbodig waren, want ze konden niet weerlegd worden op grond van kritische beschouwing zoals bij een axiomatische theorie mogelijk was. Hij onderbouwde zijn stelling niet, maar het is niet gewaagd te veronderstellen dat er een kern van waarheid in zijn bewering zit. Immers, het begrippenpaar traditioneel-modern had een normatieve bijbetekenis, waarbij het moderne als nastrevenswaardig gold. De vraag is of de Wageningse sociologen erin zijn geslaagd in hun theoretische analyses het begrippenpaar van deze normatieve bijbetekenis te ontdoen.

¹⁴ Nooij, 'Het belegen cultuurpatroon', 135. Nooij veronderstelt in dit artikel ook dat het modern-dynamische cultuurpatroon gebouwd is op demografisch onderzoek en pas daarna is toegepast op de agri-cultuur. Dat is onjuist; het is precies andersom gegaan.

Nooijs stelling wordt daarom hier in een iets andere bewoording als vraag opgeworpen: Wat is de relatie tussen de wetenschappelijke theorievorming over het modern-dynamische cultuurpatroon enerzijds en de inzet van de moderniseringstheorie in de streekverbetering als vorm van politieke legitimatie voor een af te dwingen veranderingsproces anderzijds?

Het grootste gedeelte van dit hoofdstuk is gewijd aan de analyse van de theorie, maar er is ook aandacht voor de rol van de socioloog als wetenschapper. In de moderne reflexieve sociologie zijn wetenschappers zich er welbewust van dat de socioloog door de samenleving te bestuderen haar tevens verandert. In de jaren vijftig en zestig veronderstelden velen echter dat de wetenschap waarde vrij was. Wetenschappers konden feit en norm scheiden en zij vonden in die scheiding de legitimering om in te grijpen in de samenleving. Voorbehouden die zij maakten, vloeiden meer voort uit praktische dan uit ethische overwegingen. Zo legden wetenschappers, planners en uitvoerders die betrokken waren bij het streekverbeteringsprogramma er lange tijd de nadruk op dat het veranderingsproces vanuit de gemeenschap zelf moest komen en niet door de bedenkers worden opgelegd. Deze visie berustte op het inzicht dat de gewenste verandering pas effectief en langdurig was wanneer de bevolking zelf het initiatief nam. De terughoudendheid van de wetenschappers was er dus een van functionaliteit en niet van ethiek. Met andere woorden: hoe definieerden de Wageningse sociologen hun rol en die van andere sociologen in het streekverbeteringsprogramma?

E. W. Hofstee (1909-1987)

Hofstee stond aan de wieg van het modern dynamische cultuurpatroon en bij de verdere ontwikkeling ervan bleef hij een centrale rol spelen. Daarom wordt zijn gedachteontwikkeling hier als rode draad gebruikt.¹⁵ Met zijn medewerkers en promovendi vormde hij de zogenaamde 'Wageningse School'. Hofstee hield er niet van als anderen zijn vakgroep met die term aanduiden. Halverwege de jaren zestig schreef hij: 'Een dergelijke 'school' bestaat niet. Onze afdeling bestaat uit een tiental in volledige vrijheid werkende beoefenaars van de sociologie, die er zeer uiteenlopende denkbelden en opvattingen op na houden, maar die wel in onderling regelmatig en intensief contact deze opvattingen en denkbelden uitwisselen en bespreken'.¹⁶ Hofstee verzette zich vooral tegen het idee dat elke onderzoeker in Wageningen precies hetzelfde begrippenkader koos bij zijn onderzoek, en dat ze daarom een soort eenheidsworst produceerden. Uiteraard had hij gelijk als hij daarmee bedoelde dat de critici de afzonderlijke wetenschappers op hun eigen merites moes-

¹⁵ Voor biografische gegevens zie: Munters, 'E.W. Hofstee: tussen speculatieve fantasie en empirisch realisme'; zie ook: Munters, 'Een liefde die nooit roestte', 17-24 en Kooy, 'Een kwart eeuw Wageningse sociologie', 17-40.

¹⁶ Hofstee, 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon', 173-175

ten beoordelen, maar om twee redenen mag er wel degelijk over een school worden gesproken. In de eerste plaats bestudeerden de betrokken onderzoekers hetzelfde onderzoeksobject, namelijk de rurale samenleving. En in de tweede plaats hanteerden zij aanvankelijk dezelfde theorie, namelijk die van het modern-dynamische cultuurpatroon.¹⁷

E. W. Hofstee ca 1970.

Enkele publicaties van Hofstee fungeren in dit hoofdstuk als leidraad. Zijn werk, dat meer dan tweehonderd boeken en artikelen omvat, kan in twee hoofdrichtingen verdeeld worden. In de eerste plaats betreft het uitgaven over de rurale sociologie en in de tweede plaats artikelen over demografische ontwikkelingen in Nederland, met name in de negentiende en twintigste eeuw. Deze laatste blijven hier goeddeels buiten beschouwing, aangezien het bij de streekverbeteringen niet om een demografisch maar om een sociaal-cultureel en economisch probleem ging. Wel paste Hofstee zijn theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon toe op zowel de

demografische ontwikkelingen als de landbouwbevolking.¹⁸ De boeken, artikelen, rapporten, brochures en lezingen vormen de weerslag van zijn denken en geven inzicht in de ontwikkelingsgang daarvan. Hofstee beïnvloedde echter vooral via zijn colleges veel aankomende sociologen. Veel oud-studenten, die als agrarisch voorlichter of als onderzoeker werk vonden, gebruikten het begrip modern-dynamisch cultuurpatroon als één van de leidende gedachten in hun werk. De verslagen van die colleges zijn in de vorm van dictaten bewaard gebleven, maar deze geven uiteindelijk slechts een deel van het gesprokene weer.¹⁹

Men kan in het denken van Hofstee een drietal fasen onderscheiden. Tussen 1938 en 1951 – van zijn benoeming tot privaatdocent aan de Rijksuniversiteit te Groningen tot aan zijn eerste reis naar de Verenigde Staten – werkte hij hoofdzakelijk in een sociografische traditie. Na zijn benoeming te Wageningen in 1946 richtte hij zich in zijn werk vooral op landbouwproblemen. Zijn belangrijkste onderzoeksonderwerpen in deze periode waren: bedrijfsstijl, streeksgewijs onderzoek en planning van het landbouwbeleid. Na 1951 raakte Hofstee onder invloed van wat hij aanduidde als de ‘new socio-

¹⁷ Vergelijk: Kooy, ‘Een kwart eeuw’.

¹⁸ Van Heck, ‘Het Nederlands geboortepatroon’, 81-103; Hofstee, ‘Het proces der geboortedaling in Nederland’, 104-133; Van Heck, ‘Het Nederlands geboortepatroon’, 257-268; Hofstee, ‘Nogmaals: Het proces der geboortedaling in Nederland’, 269-277.

¹⁹ Zie bijvoorbeeld: *College-dictaat: Sociaal-wetenschappelijke grondslagen van de agrarische planologie. Deel 1 en 2.*

logy'. Hiermee doelde hij op de Amerikaanse sociologie (in die tijd gedomineerd door het functionalisme) die voor Europese sociologen vernieuwend was.

Hofstee raakte vooral gecharmeerd van twee aspecten van de 'new sociology': de methodologische benadering met behulp van statistieken en de voorlichtingsmethoden die de Amerikanen in de 'rural sociology' ontwikkelden. Het accent verschoof in deze fase van een sociografische benadering naar een meer sociologische. Op grond hiervan slaagde hij erin de rurale sociologie in Nederland tot een academische discipline te ontwikkelen. Deze was tevens het vertrekpunt voor nader onderzoek naar het modern-dynamische cultuurpatroon. Dit onderzoek, dat dus een belangrijk deel van het werk van de Wageningen in beslag nam, strekte zich uit tot halverwege de jaren zestig, waarna het aan relevantie inboette. In de tweede helft van de jaren zestig kwam Hofstee steeds verder af te staan van de ontwikkelingen in de Amerikaanse sociologie, die hij voor Europese verhoudingen te a-historisch en te weinig op groeps culturen gericht vond. Vanaf eind jaren zestig ondernam Hofstee, en dat is de derde fase in zijn wetenschappelijke denken, pogingen deze kritiek om te zetten in een eigen benaderingswijze, namelijk de differentiële sociologie. Feitelijk was het een terugkeer naar de sociografie, want de nieuwe benaderingswijze trachtte een theoretische rechtvaardiging te zijn van de sociografische onderzoeksmethode. Deze laatste fase is in het kader van dit boek slechts deels relevant, namelijk in zoverre ze een (kritische) reflectie bevat op het eerdere onderzoek naar het modern-dynamische cultuurpatroon.

Hofstee en de Nederlandse sociografie

Hofstee begon zijn carrière in de traditie van de sociografie, een typisch Nederlandse variant binnen de sociologie die in 1921 als academische discipline officieel een plek kreeg. De sociografie werd geïnitieerd door S.R. Steinmetz (1862-1940). Rondom hem ontstond wat later aangeduid werd met de Amsterdamse School, een groep van aankomende sociologen die opgroeiende in de sociografie. De Amsterdamse School stelde de mens in zijn sociale omgeving centraal, dit in tegenstelling tot de zogenaamde Utrechtse School, die veeleer de mens in zijn fysische milieu als onderzoeksobject. Steinmetz was de 'uitvinder' van de term sociografie, een samensmelting van de begrippen *sociologie* en *geografie*. Grafie refereert volgens sommigen ook aan het beschrijvende karakter van de sociografische studies, maar dat is een interpretatie achteraf. Steinmetz introduceerde de sociografie in de jaren twintig in Nederland als een alternatief voor de al te theoretische en gepolitiseerde Duitse sociologie: 'Sie kann angedeutet werden als die Beschreibung mit allen Mitteln von alle Verhältnissen und Zuständen eines Volkes zu einer

bestimmten Zeit. Wie die Geschichte das Werden, so schildert die Soziographie das Sein aller Völker nach allen Richtungen ihres Lebens und das ihrer Teile'.²⁰ Steinmetz stond voor ogen een zo breed mogelijk scala van data te verzamelen en deze vervolgens te analyseren op wetmatigheden.

Hoezeer Hofstee in die dagen bezig was met de sociografie blijkt onder andere uit zijn rede gedurende de opening van het Sociologisch Instituut te Groningen in oktober 1938, het jaar dat hij bij de Groningse universiteit als privaattoecent werd aangesteld.²¹ Zijn lezing was gewijd aan *De sociografie, haar ontwikkeling en haar betekenis*. Hofstee roemde zijn leermeester Steinmetz en diens visie op de sociografie. Hij maakte een scherp onderscheid tussen sociologie en sociografie door de socioloog tegenover de sociograaf te stellen: 'De socioloog interesseert zich niet voor de afzonderlijke sociale groepen als zodanig. Kennis van het sociale leven hiervan is voor hem slechts materiaal, waarop hij zijn algemene conclusies baseert. Voor den sociograaf is het verwerven van kennis en inzicht in het leven van de afzonderlijke groepen doel op zich zelf'.²² De *sociograaf* stond volgens Hofstee in tegenstelling tot de *socioloog* midden in het 'werkelijke sociale leven'. Men dient hierbij te bedenken dat de socioloog in de vooroorlogse Europese traditie vooral een maatschappijbeschouwer was, die zich weinig bezighield met de 'details van het leven'. Hofstee wilde dat de sociologie, in de vorm van sociografie, zich juist intensiever met de samenleving zou bezighouden. Het onderscheid tussen socioloog en sociograaf dat hij schetste, verdween in het naoorlogse Nederland. De socioloog werd minder een abstracte maatschappijbeschouwer en meer een analyticus van specifieke sociale groepen en processen. Wat betreft maatschappelijk engagement verschildte hij niet meer van Hofstees sociograaf. Sociograaf en socioloog werden sociaal-ingenieurs, een gedachte die Steinmetz' opvolger H. ter Veen al eind jaren dertig uitdroeg.²³ Hofstee zocht nadrukkelijk aansluiting bij dat idee. Dat neemt niet weg dat de sociologie en de sociografie nog tot in de jaren vijftig hun eigen weg volgden.

Hofstee zag voor de Tweede Wereldoorlog dus in de sociografen wetenschappers die de overheid van kennis moesten gaan voorzien om een verantwoord ingrijpen in het sociale en economische leven mogelijk te maken. Hij pleitte daarom voor de instelling van een centraal economisch studie bureau met regionale vertakking dat de studie van de hele samenleving ter hand moest nemen. Daarmee sloot hij aan bij een maatschappelijke beweging die meer overheidsinterventie in de samenleving wenste, bijvoorbeeld door middel van planning. Het door de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP)

²⁰ Geciteerd door: Heeren, *Van sociografie tot sociologie*, 27.

²¹ IJzerman, '50 jaar Sociologisch Instituut, 5; Hofstee, *De sociografie*, 11; zie ook: E.W. Hofstee, *Het Old-ambt*, voorwoord.

²² Hofstee, *De sociografie*, 11.

²³ Winkels, *ISONOVO*; Hofstee, *De sociografie*.

gepropageerde 'Plan van de Arbeid' was daarvan een sprekend voorbeeld, evenals de overall opkomende Economisch-Technologische Instituten (ETI's), bureaus die de ontwikkeling van de economie op regionaal en provinciaal niveau moesten stimuleren. Na de oorlog groeiden de instituten uit tot belangrijke adviserende instanties. Ze werden in de jaren vijftig ook gebruikt om er medewerkers van het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) te detacheren, die dan op het platteland regionale sociaal-economische onderzoeken verrichtten onder andere ten behoeve van de streekverbetering. Dat Hofstee bij deze instellingen aansluiting zocht was niet vreemd. In 1938 was hij benoemd bij het Noordelijk Economisch Technologisch Instituut (NETO), dat ernaar streefde de industriële belangen van de drie noordelijke provincies te behartigen.²⁴ Hij kende de praktische werking van de instituten dus uit eigen ervaring.

De invloed van de sociografie met haar praktische benaderingswijze was vlak na de Tweede Wereldoorlog nog groot. Vrijwel alle voormannen van de na 1945 opgerichte wetenschappelijk sociologische instituten promoveerden bij Steinmetz: F. van Heek (Leiden), J.P. Kruijt en Sj. Groenman (Utrecht), E.W. Hofstee (Wageningen), A. Oldendorff (Tilburg), A.N. den Hollander en S. Hofstra (Amsterdam). De enige uitzondering was de cultuursocioloog P. Bouman te Groningen. De sociografie beleefde in de periode 1945-1950 haar hoogtepunt. Dat hing nauw samen met de oprichting van het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (ISONEVO). Het instituut was een initiatief van Ter Veen, die het op 23 november 1940 samen met enkele andere hoogleraren en de directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) oprichtte. Uit de beginselverklaring valt op te maken dat het ISONEVO voorbereidend sociaal-wetenschappelijk onderzoek voor uitbreidings- of streekplannen wilde coördineren.²⁵ Het plaatste daarmee de sociografie in het centrum van de opkomende planologie en deze bleef daar tot in de jaren vijftig. Het ISONEVO maakte op initiatief van de Stichting Maatschappelijk Werk ten Plattelande en het ministerie van Landbouw een aantal plattelandsmonografieën. Hofstee was betrokken bij het opstellen van de vragenlijsten die de sociografen hanteerden bij hun onderzoek. Hoewel een aantal van de monografieën van goede kwaliteit was, slaagde de overkoepelende projectleiding er niet in ze te synthetiseren.²⁶ Het onderzoeksproject is echter van belang geweest omdat de ontwikkelde onderzoeksmethoden later bij andere sociografische studies, onder andere die welke werden gedaan

²⁴ Groninger Archieven (GA), Archief NETO (1937-1972), inv. 1, 'Rapport inzake de wenschelijkheid van de oprichting van een Noordelijke Economisch Technologische Organisatie/D. van Os'.

²⁵ Heeren, *Van sociografie tot sociologie*, 71-75.

²⁶ De Vries Reilingh, 'Het regionaal element in het sociaal onderzoek', 158-167. Het aantal van 29 onderzoeken werd als snel verminderd met 8. In 1952 waren 11 onderzoeken gepubliceerd, 10 waren van te geringe kwaliteit of niet afgerond.

voor streekverbeteringen, terugkeerden. Het project laat de dorps- en streeksgerichte benadering terugzien die aanvankelijk ook in het streekverbeteringsprogramma een centrale plaats innam. Het begrip lokale bevolking speelde daarin een veel belangrijkere rol dan de term sociale groep of categorie. In de jaren vijftig raakten sociologen echter steeds meer in die laatste geïnteresseerd.

J.J.A. van Doorn en C.J. Lammers betitelden halverwege de jaren vijftig de sociografische monografieën als nutteloze inventarisaties. In hun ogen waren het sociogrammen die de ontwikkelingen binnen gemeentegrenzen beschreven, maar die door het ontbreken van een probleemstelling slechts een merkwaardige hoeveelheid onsamenhangende data omvatten. Van Doorn en Lammers openden in 1958 een aanval op de sociografische benaderingswijze. De jonge generatie sociologen, die in tegenstelling tot hun leermeesters niet meer door Steinmetz in het vak waren grootgebracht, begon de oude methode te bekritiseren en eiste in haar plaats de komst van de ‘moderne sociologie’. Van Doorn en Lammers waren fel in hun afwijzing van de sociografie. Zij beschouwden haar als een *intermezzo* dat de ontwikkeling van de Nederlandse sociologie in de weg stond: ‘De sociografie heeft noch als beschrijvende, noch als individualiserende sociale wetenschap bestaansrecht’.²⁷ Zij meenden dat de weg moest worden vrijgemaakt voor een ‘moderne sociologie’, feitelijk een meer op de Amerikaanse sociologie gebaseerde benadering, waarin het vraagstuk over de aanpassing van het individu aan zijn omgeving prominent aanwezig was.

De visie van Van Doorn en Lammers heeft grote invloed gehad op de Nederlandse sociologie. Toch kan men niet stellen dat die klakkeloos werd overgenomen, want sommigen vonden de kritiek van beide sociologen te stellig.²⁸ Zo stelde H. de Vries Reilingh, die de oude leerstoel van Steinmetz bekleedde, dat de rol van de sociografie nog lang niet was uitgespeeld en dat het belangrijk was ‘de sociografie binnenslands te verdedigen tegen de imperialistische neigingen der sociologie’.²⁹ Ook J.P. Kruijt verzette zich tegen een al te negatieve benadering. Hij constateerde dat de sociologie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog weliswaar een abstracter kant was uitgegaan met meer analyse, meer conceptualisering en sterkere nadruk op microsociologie en sociale psychologie, maar hij meende tevens dat het ‘*intermezzo*’ tussen beide wereldoorlogen in werkelijkheid een vruchtbare voorbereiding was

²⁷ Doorn en Lammers, ‘Sociologie en sociografie’, 78; zie ook: Doorn, *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie*. Eerder publiceerde hij: Doorn, ‘The development of sociology and social research in the Netherlands’.

²⁸ Zie voor beschouwingen over de geschiedenis van de sociografie en sociologie: Gastelaars, ‘Onbegonnen werk’, 5-20; Gastelaars, *Een geregeld leven*; De Valk, ‘Sociology in the Netherlands’, 88-96; Vermooten, *Sociografie en sociale geografie in Nederland na Steinmetz*; Kuiper Hzn, ‘Sociologie, Nederland en de Vrije Universiteit’, 445-483.

²⁹ De Vries Reilingh, ‘Heeft de sociografie haar tijd gehad?’, 372.

geweest op die ontwikkeling.³⁰ Met E. Jonker, die de geschiedenis van de na-oorlogse sociologie bestudeerde, kan men zich afvragen of de generatiewisseling, waar Van Doorn en Lammers de nadruk op legden, zo belangrijk is geweest.³¹ Heeft er werkelijk zo'n groot onderscheid bestaan tussen de generatie die opgroeide met Steinmetz' sociografie en die de 'moderne sociologie' (zo men wil functionalisme) ging propageren? Er is een aantal argumenten dat dit tegensprekt. In de eerste plaats hebben beide generaties tegelijkertijd de belangrijkste posten in de vakwetenschappelijke sociologische wereld bezet. De oudere generatie was bovendien bepaald niet blijven steken in de sociografie, maar had zich wel degelijk ontwikkeld tot sociologen. Hofstee was al voor 1958 onder invloed geraakt van wat hij noemde de 'new sociology', feitelijk het Amerikaanse functionalisme. Van Doorn en Lammers bewerkstelligden met hun discussie wel de definitieve wisseling van paradigma in de Nederlandse sociologie. Wat daarna uit de achterhaalde sociografie overleefde was in elk geval het maatschappelijke engagement van de socioloog. Het 'sociaal-ingenieurschap' werd niet losgelaten, maar vond een nieuwe theoretische basis.

Men dient voor ogen te houden dat het debat over de sociografische versus de sociologische benadering de theorievorming over het modern-dynamische cultuurpatroon heeft beïnvloed. Daarom is er hier wat langer bij stilgestaan. Voor de jonge medewerkers en promovendi van Hofstee was de sociografische benadering minder vanzelfsprekend dan de sociologische invalshoek. De theorievorming rondom de Wageningse moderniseringstheorie stelde daardoor op twee ontwikkelingen. In de eerste plaats bleven de oudere sociografische inzichten die Hofstees wetenschappelijke sociologische basis vormden, geldigheid behouden. Binnen die laatste visie zijn planologie, bedrijfsstijl en streeksgewijze benadering centrale begrippen die ook in het streekverbeteringsprogramma nadrukkelijk terugkeerden. In de tweede plaats speelden de nieuwe ontwikkelingen in de sociale wetenschappen, vooral het functionalisme en de groeiende populariteit van sociaal-psychologische analyses van het individu, een belangrijke rol. In tijd gezien verschoof de verklaringsgrond van gemeenschap naar individu. Hofstee zelf onderging die invloed door zijn kennismaking met de Amerikaanse 'rural sociology', waarvan hij een aan Nederland aangepaste variant creëerde. Omdat beide genoemde ontwikkelingen de basis vormden voor de totstandkoming van het modern-dynamische cultuurpatroon, worden ze nader toegelicht.

Planologie, bedrijfsstijl en streeksgewijze benadering

Anno 1947 werd het debat over de sociografie en moderne sociologie nog

³⁰ Kruijt, 'De betekenis van Steinmetz voor de sociografie en sociologie', 40.

³¹ Jonker, *De sociologische verleiding*.

niet gevoerd. In dat jaar zette Hofstee zijn pleidooi voor een planologisch aanpak van de maatschappelijke problemen na de oorlog voort, onder andere door de sociografie en de planologie te verbinden. Zo hield hij, op een door het ISONEVO georganiseerd congres over ‘maatschappelijke planning’, een pleidooi voor een planmatige aanpak in de landbouw, waarin de integrale planning voorop zou moeten staan. De toenemende mechanisatie zou leiden tot een daling van de werkgelegenheid, waardoor boeren en landarbeiders de landbouwsector moesten verlaten. Bovendien konden kinderen hun ouders niet langer opvolgen. Zij zouden via sociale planning overgeheveld moeten worden naar andere beroepen. Zo’n tien jaar later, bij aanvang van de uitvoering van het streekverbeteringsprogramma, was die gedachte nog steeds actueel. Hofstee pleitte in 1947 al voor een integrale planning – in zoverre het de landbouw betrof – die door één instantie zou worden aangestuurd.³² Zijn belangstelling voor de planning van de landbouw hing mede samen met zijn benoeming aan de Landbouwhogeschool te Wageningen in 1946.³³

Streekverbetering ‘Oude Mijnstreek-Ransdalerveld’: modernisering van de bedrijfsstijl achtte het ministerie van Landbouw noodzakelijk.

Vanaf 1946 begon Hofstee zijn werk explicieter in dienst te stellen van de landbouw. Zijn inaugurele rede was gewijd aan de differentiatie in de exploitatie van landbouwbedrijven.³⁴ Hierin benadrukte hij de betekenis van het begrip bedrijfsstijl, dat een belangrijke rol bij zijn latere analyses vervulde. Hofstee introduceerde de term in 1943 toen hij, in zijn hoedanigheid van medewerker van het NETO, een lezing hield voor het Departement Veen-

³² ‘Verslag van het congres over maatschappelijk werk’, 757-864.

³³ Aanvankelijk luidde zijn leeropdracht: de ‘economische en sociale geografie en de sociale statistiek’(1946). Later werd die geherformuleerd tot: ‘empirische sociologie en sociografie, alsmede de sociale statistiek’(1954). Van der Haar, *De geschiedenis van de Landbouwwuniversiteit Wageningen. Deel 2*, 111 en 423.

³⁴ Hofstee, *Over de oorzaken*.

dam-Wildervank van de Maatschappij voor Nijverheid en Handel.³⁵ Hij wees er bij die gelegenheid op dat in de Veenkoloniën het akkerbouwbedrijf de boventoon voerde. Het extensieve grootbedrijf was in deze streek de gangbare bedrijfsstijl geworden en voor het kleinbedrijf was er weinig perspectief, want het zou zich vanwege praktische omstandigheden en 'redenen van tradities en groepsdwang' aan deze bedrijfsstijl niet kunnen onttrekken.³⁶ Met dat laatste benadrukte Hofstee dat ook andere dan zuiver economische motieven een rol speelden bij de keuzes van bedrijfsvoering. Het liet zien dat hij bezig was met een speurtocht naar sociologische verklaringsmodellen in plaats van economische.

Tijdens zijn inaugurele rede aan de Wageningse Landbouwhogeschool, illustreerde hij de betekenis van de term bedrijfsstijl aan de hand van een vergelijking tussen twee Groningse landbouwstreken, namelijk het Zuidelijk Westerkwartier en de Woldstreek. In het Zuidelijk Westerkwartier overheerste de zuivelveehouderij, in de Woldstreek de akkerbouw, een verschil dat pas na 1850 gegroeid was. Noch de fysische factoren, noch de economische factoren en evenmin de historisch-juridische verhouding boer-bodem konden dat verschil verklaren. Ook was er in geen van beide gebieden sprake van een sociaal achterhaalde traditie. Hofstee plaatste daarom de ontwikkeling in de Woldstreek in de algemene Groningse ontwikkeling. Daar was sinds het einde van de achttiende eeuw, mede als gevolg van een veepest, de neiging ontstaan grasland te scheuren tot akkerbouwland. In het vergelijkbare Friese gebied was dat niet gebeurd. De Woldstreek stond onder invloed van de Groningse norm, die voorschreef dat de mate waarin de boer bouwboer was, bepalend was voor zijn status. Westelijk Groningen bleef onder invloed van de Friese traditie. Door deze scheiding ontstonden er twee verschillende bedrijfsstijlen: 'Het is een bekend sociaal verschijnsel, dat wanneer in een bepaalde samenleving een zekere levensvorm door de heerschende groep is aanvaard, de rest zich hieraan niet kan en wil onttrekken. Deze levensvorm krijgt dan een min of meer dwingend karakter, ze wordt een levensstijl. Ook het economische leven, zelfs in onze zgn. individualistische maatschappij, onttrekt zich niet aan een dergelijke stijlvorming. In iedere min of meer samenghangende groep van personen, die een zelfde bedrijf uitoefenen, ontstaat een algemeen als normaal aanvaarde opvatting over de wijze van bedrijfsvoering, er ontstaat, wat ik elders reeds eerder heb aangeduid als een bedrijfsstijl'.³⁷ De culturele differentiatie was dus primair bepalend voor het ontstaan van een bedrijfsstijl, niet de economische ontwikkeling.

De structuur van het agrarische leven in een gebied werd niet enkel bepaald door uiterlijk waarneembare economische factoren, maar ook door de

³⁵ Hofstee, *Sociaal-economische problemen der Groninger Veenkoloniën*, 17-18.

³⁶ Hofstee, *Over de oorzaken*, 18.

³⁷ Hofstee, *Over de oorzaken*, 21.

in de groep bewust of onbewust levende idealen, voorstellingen en denkbeelden, die in hun oorsprong los stonden van overwegingen van economische aard. Hofstee stelde met deze these dat overeenkomsten in bedrijfsstijlen in bepaalde streken samenhangen met collectieve opvattingen en normen van boeren in diezelfde regio. Dit gebruikte hij later als een van de basisconcepten bij de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon. Immers ook daar stonden niet de economische verklaringen voorop, maar de sociaal-culturele waarden en normen van de gemeenschap. Pas gaandeweg verplaatste zich de belangstelling naar de wijze waarop de boer in sociaal-psychologisch opzicht functioneerde. Bij aanvang van het streekverbeteringsprogramma in 1956 werden de gemeenschappelijke waarden en normen als uitgangspunt genomen. De hele bevolking in het gebied moest een collectieve mentale verandering ondergaan die hun ogen zou openen voor de moderne tijd.

Hofstee bleef ook de streeksgewijze benadering van de agrarische problemen propageren. Hij hield een krachtig pleidooi voor de instelling van een afdeling streekonderzoek bij het LEI.³⁸ Deze nieuwe afdeling verzocht hem vervolgens een programma te ontwerpen dat de behoefte aan economisch-sociografisch onderzoek moest inventariseren. Tot de leden van de commissie behoorden onder andere F.P. Mesu, directeur van de Cultuurtechnische Dienst, en H.J. Keuning, destijds werkzaam bij het CBS te Den Haag en later hoogleraar te Groningen. In september 1948 rondde de commissie haar werkzaamheden af en concludeerde dat er behoefte bestond aan de studie van het economische leven van afzonderlijke groepen. Omdat streekonderzoek een te beperkende naam was (onderzoek naar kleine boeren was niet streekgebonden en ook onderzoek in heel Nederland behoorde tot de opties), kozen zij de term economisch-sociografisch onderzoek, hoewel het in de praktijk veelal om regionale studies zou gaan. In 1948 publiceerde het LEI zijn eerste uitgebreide streekonderzoek, namelijk het *Rapport betreffende een landbouw-economisch onderzoek in de gemeente Groesbeek*.³⁹ Dat was samengesteld door Hofstee, A. Maris – die zich tot specialist op het terrein van het kleine-boerenvraagstuk ontwikkelde – en J.A. Visser. Na 1949 verschenen dit soort studies onder de titel economisch-sociografisch onderzoek.⁴⁰ In 1957 veranderde de aanduiding in sociaal-economisch onderzoek. Vanaf dat moment verschenen ook de eerste rapporten die speciaal geschreven waren ten behoe-

³⁸ Hofstee e.a., *Rapport van de commissie inzake het streekonderzoek*.

³⁹ Hofstee e.a. *Rapport betreffende een landbouw-economisch streekonderzoek in de gemeente Groesbeek*.

⁴⁰ Een economisch-sociografisch onderzoek van de gemeente Steenderen; Het randgebied van de Noordoost-Polder, Wijhe. Een economisch-sociografisch onderzoek; Weststellingwerf. Een economisch-sociografisch onderzoek; Ruurlo. Een economisch-sociografisch onderzoek; Vijfheerenlanden. Een economisch-sociografisch onderzoek; IJsselmuiden. Een economisch-sociografisch onderzoek.

ve van de streekverbeteringen.⁴¹ Het laatste in dit kader verscheen in 1967 over Kapelle-Wemeldinge.

Rural sociology

Hofstee's overgang van een sociografische benadering naar een meer sociologisch georiënteerd model, hing nauw samen met zijn ontwikkeling van een Nederlandse rurale sociologie. Hoewel Hofstee in 1946 benoemd was in Wageningen en hij zich sindsdien ook had ingezet voor sociaal-economisch onderzoek in de landbouw, was er nog geen sprake van een echte landbouw- of rurale sociologie.⁴² Het eerste artikel van zijn hand waarin sprake was van een herkenbaar sociologische invalshoek verscheen in 1951 in het *Landbouwkundig Tijdschrift* onder de titel 'Sociologische aspecten van de landbouwpolitiek'. Hierin verwees hij voor de eerste keer naar de Amerikaanse rural sociology. Hofstee maakte in 1951, in het kader van het Marshallhulp-programma, als voorzitter van een studiegroep van 11 april tot 6 juli een reis 'Home Economics' door de Verenigde Staten. C.W. Willinge Prins-Visser, die later hoogleraar huishoudkunde werd aan de Wageningse Landbouwhogeschool, was – toen nog vanwege haar presidentschap van De Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen – eveneens lid van de studiegroep. Hofstee kwam in de VS in aanraking met het onderwijs en onderzoek aan onderwijsinstellingen waar de 'rural sociology' een belangrijk studie-onderdeel was. In Nederland was er op het terrein van de plattelandssociologie nauwelijks iets ontwikkeld. Weliswaar bestonden er al voor de Tweede Wereldoorlog vele beschouwingen die stad en platteland als onderwerp kenden, maar die hadden meestal een ander uitgangspunt. Studies over boer en gezin droegen vaak meer het karakter van etnografische studies, veelal vanuit een geloofsvariant geïnspireerd.⁴³ Daarnaast bestonden onderzoeken vanuit een sociaal-geografische optiek of, zoals Hofstee's eigen dissertatie, met een historisch-regionale invalshoek.⁴⁴ Vóór 1945 was van een systematische landbouwsociologie geen sprake.⁴⁵

De snelle opkomst van de landbouwsociologie na de Tweede Wereldoor-

⁴¹ *De landbouw in het streekverbeteringsgebied Rossumerveld-Zoekenveld* ('s-Gravenhage 1957); *De landbouw in het streekverbeteringsgebied Haarle* ('s-Gravenhage 1957); *De landbouw in het streekverbeteringsgebied Schuinesloot-Slagharen (gemeente Hardenberg)* ('s-Gravenhage 1957); *De agrarische structuur van het streekverbeteringsgebied 'De Zeevang'* ('s-Gravenhage 1958).

⁴² Over de termen rurale sociologie, plattelandsociologie en landbouwsociologie is veel gediscussieerd. Hier worden de termen door elkaar gebruikt. Als het onderscheid van inhoudelijke betekenis is, wordt daar expliciet melding van gemaakt.

⁴³ Zie bijvoorbeeld: Van den Elsen, *De Boerenstand of sociologie der boeren*; Van den Berg, *Het karakter der plattelandsamenleving*.

⁴⁴ De Vooy, *De trek van de plattelandsbevolking in Nederland*. Zie voor regionale studies bijvoorbeeld: Barentsen, *Het Oude Kempenland*; Van Eck, *Boeren en fabrieksarbeiders*; Plomp, *Urk, een sociografie van een eilandbevolking*; Van Zuylen, *De gemeente Herten*. Zie voor een overzicht: Jansen, *Rural community studies in the Netherlands* en *Catalogus van boeken van de Rijksdienst voor het nationale plan*.

⁴⁵ Vergelijk: Nooij, 'Rural Sociology in the Netherlands', 168-174.

log had natuurlijk in de eerste plaats te maken met de institutionalisering van de sociologie in de academische wereld en het feit dat er ook in Wageningen een dergelijke afdeling kwam. In de tweede plaats speelden de impulsen van de Amerikaanse rural sociology een belangrijke rol. In de Verenigde Staten stimuleerde de overheid (Department of Agriculture) al in de eerste helft van de twintigste eeuw onderzoek in deze richting.⁴⁶ Na de Tweede Wereldoorlog verstevigden Nederlandse onderzoekers de contacten met de Amerikaanse 'landbouwuniversiteiten' (Land-Grant Colleges). Hofstee bezocht met zijn delegatie deze instellingen.

Hofstees belangstelling voor de Amerikaanse sociologie richtte zich op drie aspecten: namelijk de rurale sociologie, de daaraan nauw gelieerde 'home economics' en datgene wat hij placht aan te duiden met 'new sociology'. De rurale sociologie was in de Verenigde Staten reeds in het begin van de twintigste eeuw tot ontwikkeling gekomen.⁴⁷ Er bestonden al handboeken op dat terrein zoals het in 1929 verschenen *Principles of rural-urban sociology* van de (nadien bekend geworden) socioloog P. Sorokin.⁴⁸ Aanvankelijk richtte het onderzoek zich op het verzamelen van data betreffende het sociale en economische leven in rurale gemeenschappen, vaak geïnitieerd door de lokale kerk. Rond 1930 gingen de sociologen ook meer thematisch werken, bijvoorbeeld door studies naar de problemen die migratie met zich meebracht in plattelandsgemeenschappen. Ze gebruikten daarbij ook moderne statistische methoden. De Amerikaanse rurale sociologie oriënteerde zich veel meer dan de Europese op vooral praktische problemen. Daardoor was ook een goede integratie van het onderzoek in onderwijsinstellingen als de Land-Grant Colleges mogelijk. Deze colleges voor toegepast hoger onderwijs vormden de voedingsbodem voor de ontwikkeling van de rurale sociologie. De toevoeging land-grant ontleenden zij aan de gelijknamige wet uit 1862. De toenmalige president van de Verenigde Staten, Abraham Lincoln schonk in die tijd land en geld van de federale regering aan de staten op voorwaarde dat zij minstens één College zouden stichten.⁴⁹ Deze onderwijsinstellingen ontwikkelden zich tot bolwerkjes van de landbouwsociologie.⁵⁰ Ze waren de centra voor zowel landbouwonderzoek, onderwijs als voorlichting. Het verklaart de praktische gerichtheid van deze discipline binnen de sociologie.

Hofstee was zich overigens bewust van de verschillen tussen Europa en de Verenigde Staten. Bij terugkomst schreef hij het nooit gepubliceerde artikel 'Waarom is Amerika anders?'. Hij benadrukte daarin dat door de kolonisatie

⁴⁶ Kruijer, 'Wageningse proeve van een plattelandsociologie', 141-142.

⁴⁷ Hoffer, 'The Development of rural sociology', 1-14.

⁴⁸ Sorokin en Zimmerman, *Principles of rural-urban sociology*.

⁴⁹ Hofstee, 'De plaats van de "Land-Grant Colleges"', *Landbouwkundig Tijdschrift. Maandblad van het Koninklijk Genootschap voor Landbouwwetenschap. Orgaan van het Nederlands Instituut van Landbouwkundig Ingenieurs* 64 (1952) 189-195.

⁵⁰ Ross, 'Contributions of Land-Grant Education to the History of the Social Sciences', 61.

in de Verenigde Staten het moderne en kapitalistische cultuurpatroon zich zuiverder had ontwikkeld dan in Europa. De confrontatie met de Amerikaanse samenleving had bij Hofstee het beeld van een nieuwe samenleving oproepen, die radicaal verschilde van de oude, zonder dat dit overigens betekende dat hij die wilde kopiëren. Maar het maakte hem er bewust van dat veranderingen als gevolg van de modernisering veel verder konden reiken dan men in Europa tot dan toe had gezien: 'De Amerikaan van thans is meer dan ooit losgemaakt van het leven in kleine intieme en vertrouwde groepen. De bevolking in de industriegebieden, die uit alle delen van Amerika bij elkaar geharkt wordt, de farmer, die voor zaken of ontspanning met zijn auto naar de stad gaat, de 'commuter', die ergens buiten temidden van plattelanders gaat wonen, zij allen leven, werken, verblijven temidden van mensen, die ze slechts oppervlakkig kennen'.⁵¹ Degenen die losgekomen waren van die kleine milieus trachtten door hun uitgaven de uiterlijke schijn op te houden: 'Wanneer men deze verschijnselen in Amerika als bijzonder opvallend constateert, dan bedenke men, dat reeds het feit van de betrekkelijk recente kolonisatie een ontwikkeling in deze richting in de hand werkt, doch dat deze in de moderne tijd door de technisch-economische ontwikkeling en de daarmee gepaard gaande urbanisatie en het toenemen van de stedelijke invloed op het platteland, in hoge mate wordt bevorderd'. Met andere woorden: de ook in Europa in volle gang zijnde urbanisatie was een belangrijk element in de modernisering van de samenleving. Begin jaren vijftig bestond er ook op het Nederlandse platteland een hang naar stedelijke waarden en normen. Hofstee juichte die ontwikkeling niet zonder meer toe. In 1954 schreef hij het verschijnsel toe aan de verwarrende overgangsfase waarin het platteland zich bevond. De oude waarden en normen brokkelden af en de nieuwe waren nog niet uitgekristalliseerd: 'Men grijpt daarom naar hetgeen zich het eerst aanbiedt, nl. de stedelijke levensvormen, een neiging, die wordt versterkt door het nog steeds niet uitgegroeide minderwaardigheidsgevoel, dat de plattelandsbevolking t.o.v. de stad vertoont'.⁵²

Hofstees visie op de Amerikaanse ontwikkelingen is om twee redenen van belang. In de eerste plaats laat deze zien dat hij de Amerikaanse sociologie weliswaar adopteerde, maar niet klakkeloos kopieerde. In de loop van de jaren zestig stelde hij zich zelfs steeds kritischer op ten aanzien van het Amerikaanse 'model'. Zijn omhelzing van de Amerikaanse sociologie is nooit onvoorwaardelijk geweest, want van begin af aan zag hij één groot verschil tussen de Amerikaanse en Europese benadering.⁵³ De ruraal sociologen in de Verenigde Staten hoefden geen rekening te houden met cultuurverschillen. Hun

⁵¹ Archief Wageningen University and Researchcenter (WUR), No 1952, UDC (73) 308, 'E.W. Hofstee/Waarom is Amerika anders?'.

⁵² Hofstee, *De selectie van kolonisten*, 291.

⁵³ Hofstee, 'Rural Sociology in Europe', 339.

benadering ging uit van de veronderstelling dat er een massamaatschappij bestond, dus één cultuur, waarin sociale kenmerken (klasse, inkomen, leeftijd, enzovoort) de culturele verschillen maakten. In de Europese cultuur speelden de 'concrete sociale groepen', die Amerikanen gelijkstelden aan folkloerechtige verschijningen als de Amish, wel een rol. Hier bestonden niet alleen grote verschillen tussen naties, maar ook tussen regio's. Daarom moesten Europese ruraal sociologen cultuur (ook in haar historische context) meenemen. De Amerikanen beschouwden dit echter als het werkterrein van de antropologie.

In de tweede plaats toont die visie aan dat Hofstee een duidelijke opvatting had over de relatie tussen stad en platteland. Nooij veronderstelde bij een analyse van de naoorlogse, plattelands moderniseringsmodellen dat de streekverbetering beschouwd moest worden als een poging van de stedelijke elite om het platteland te civiliseren.⁵⁴ Hofstee pleitte echter begin jaren vijftig juist voor het bevorderen van een nieuwe plattelandscultuur als de beste weg om de onderdompeling van het platteland in een stedelijk cultuurideaal te voorkomen. In zijn ogen zou een noodzakelijk geachte modernisering niet leiden tot een teloorgang van de plattelandscultuur. Hij bepleitte ook het voorop stellen van de eigenwaarde van het platteland bij de benadering van de bevolking door de beleidsmakers. In de verzuilde samenleving achtte hij het namelijk niet mogelijk dat de overheid zich diepgaand met de culturele vorming van de plattelandsbevolking zou bemoeien. Volgens hem zou het 'sociaal-paedagogisch' onjuist zijn, wanneer de overheid zou trachten de nieuwe samenleving een bepaald cultuurpatroon door middel van allerlei vormen van voorlichting te doen accepteren. Een dergelijk cultuurpatroon kon niet van buitenaf komen; het moest uit de bevolking zelf groeien.⁵⁵ Anderzijds vond hij dat de overheid wel de bevolking bewust moest maken van de aanwezigheid van een nieuw cultuurpatroon: 'Hierin ligt de taak van de sociologische en sociaal-psychologische gevormden in dit proces. Hun taak is niet de nieuwe cultuurvormen voor de bevolking uit te denken, doch, in samenwerking met de geestelijke leiders van de verschillende levensbeschouwelijke groeperingen, haar te helpen deze te zoeken'.⁵⁶ Op de rol van de socioloog wordt hierna nog teruggekomen. Hier kan wel geconstateerd worden dat de 'sociaal-ingenieurs' niet bij voorbaat een model voor ogen stond, waarin de bevolking zelf geen inspraak had. Zo er een maakbare boer bestond, zou die toch gecreëerd moeten worden met instemming van de boeren en hun (geestelijke) leiders.

Hofstee verklaarde in een retrospectief in 1962 dat hij voor de oorlog weinig weet had van de Amerikaanse sociologie en geen kennis had van de

⁵⁴ Nooij, 'Modern and endogenous development', 107-121.

⁵⁵ Hofstee, *De selectie van kolonisten*, 296.

⁵⁶ Hofstee, *De selectie van kolonisten*, 297.

methodologische vernieuwing.⁵⁷ Beide tradities, de Europese met zijn theoretische en globaliserende standpunten en de praktisch gerichte Amerikaanse, kwamen pas na de Tweede Wereldoorlog bijeen. De Amerikaanse 'rural sociology' had het voorlichtingswerk geïntegreerd in haar wetenschap en – daarin verschilde ze wezenlijk van de Europese traditie – uitgebreid met de 'home-economics'. Het primaire doel van de reis naar de Verenigde Staten was kennis te nemen van 'home economics', in Nederland aangeduid als landbouwhuishoudkunde. De studiereis moest de introductie van de landbouwhuishoudkunde als nieuwe discipline aan de Wageningse Landbouwhogeschool bevorderen. In die opzet slaagde men uiteindelijk, toen Willinge Prins-Visser in 1952 werd benoemd tot hoogleraar landbouwhuishoudkunde.⁵⁸ Als vervolg op deze reis organiseerde men ook nog reizen rond de thema's 'Voorlichting plattelandsvrouwen' en 'Rondom het Amerikaanse plattelandsgesin', met als doel de Amerikaanse technieken in Nederland te introduceren.⁵⁹

C. Willinge Prins-Visser werd in 1952 benoemd tot hoogleraar Landbouwhuishoudkunde.

Hofstee is dus door zijn bezoek aan Amerika beïnvloed. Wat hij 'new sociology' noemde, had in de eerste plaats betrekking op de door de Amerikanen gehanteerde onderzoekstechnieken, vooral het gebruik van statistische methoden en de voorlichtings- en communicatietechnieken. De belangstelling voor de landbouwvoorlichting in Nederland nam bij de Wageningers in het begin van de jaren vijftig toe.⁶⁰ Hofstee heeft zijn studenten gestimuleerd om van de vernieuwende Amerikaanse technieken gebruik te maken. Dat de Amerikaanse sociologie sterk beïnvloed was door het functionalisme, door velen beschouwd als een richting die er vooral op gericht was het individu aan te passen aan de eisen van de samenleving, viel aanvankelijk buiten zijn blikveld.⁶¹

⁵⁷ Hofstee, 'Rural Sociology', 331.

⁵⁸ Inklaar, *Van Amerika geleerd*, 275-290; Van 't Klooster-van Wingerden en De Wit-Sauter, 'Geschiedenis van de studierichting huishoudwetenschappen', 267-278; Van der Burg, 'Geen tweede boer', 298-300.

⁵⁹ Inklaar, *Van Amerika geleerd*, 291-309; 'Lezing van mej. E. Mesdag over Amerika en onderwijs aldaar', 14-17.

⁶⁰ Wat onder andere bleek uit het feit dat één van zijn studenten, namelijk A.W. van den Ban, een scriptie schreef over de vraag wie de RLVD bereikte. In verkorte vorm gepubliceerd: Van den Ban, 'Wie worden door de landbouwvoorlichtingdienst bereikt?', 317-327.

⁶¹ Zie bijvoorbeeld: Goddijn, *Het functionalisme in de sociologie*.

Sociologie en landbouwvoorlichting

De verschillende invloeden die Hofstee onderging, kwamen begin jaren vijftig samen. Zijn opvatting over de betekenis van sociologische verklaringsmodellen, de invloed van de 'rural sociology' en het door hem ontwikkelde begrippenapparaat leidden tot een visie op een sociologisch onderbouwde landbouwvoorlichtingsmethode. In 1953 publiceerde hij *Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting*. De tekst was de weerslag van een lezing die hij in november had gehouden voor een bijeenkomst van rijkslandbouwconsulenten. Ze bevatte geen onderzoeksprogramma, maar verkondigde wel de inhoudelijke voorwaarden voor de onderzoeksprojecten die de Wageningse School in de jaren daarna ter hand nam. De lezing verraadde ook met welke intenties het ministerie van Landbouw en de Wageningse onderzoekers in de voorbeelddorpen Kerkhoven (Noord-Brabant) en Rottevalle (Friesland), een voorlichtingsexperiment dat in datzelfde jaar startte, te werk gingen. Bovendien is de publicatie van de lezing – achteraf gezien – ook van groot belang geweest voor het latere streekverbeteringsprogramma. Redenen om er hier uitgebreid bij stil te staan.

Hofstee opende zijn betoog met de stelling dat economisch handelen ook sociaal handelen impliceerde. Het waren niet altijd zuiver economische redenen die het economische gedrag bepaalden. Twee factoren stuurden het menselijke gedrag, namelijk de menselijke persoonlijkheid en het milieu. Erfelijke factoren waren echter van ondergeschikt belang: 'Het is dus b.v. zeer de vraag of men ook maar iets verder komt, wanneer men ter verklaring van het verschil in het peil van de landbouw in twee gebieden zou verwijzen naar mogelijke verschillen in de erfelijke aanleg van de bevolking'.⁶² De invloeden van het milieu verdeelde Hofstee in geografische en sociologische, waarbij de eerste voor de landbouw van evident belang was. Het geografische milieu leidde echter niet tot een specifiek volks- of streekkarakter. De mens moest primair in zijn sociale handelen begrepen worden en op grond daarvan concludeerde hij 'dat bepaalde wijzigingen in cultuur en sociale groepsvorming en persoonlijkheid van de boer in verband met de ontwikkeling van het economische leven wenselijk zou zijn, deze wijzigingen op zich zelf nog niet rechtvaardigt. Er kunnen immers belangen van andere aard zijn, die een dergelijke wijziging ongewenst maken'.⁶³ Dit voorbehoud keerde in het werk van de Wageningers telkens terug, maar de bepleite terughoudendheid in het teweegbrengen van een veranderingsproces stond op gespannen voet met hun stelligheid dat modernisering een noodzaak was.

Hofstee veronderstelde dat er een 'cultural lag' bestond tussen de snelle technische, veelal wetenschappelijk onderbouwde veranderingen en de lang-

⁶² Hofstee, *Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting*, 8.

⁶³ Hofstee, *Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting*, 13.

zamer verlopende sociaal-culturele aanpassingen. De term ‘cultural lag’ is begin jaren twintig door de Amerikaanse socioloog W.F. Ogburn geïntroduceerd en verwees naar het achterblijven van de ontwikkeling van opvattingen, denkbeelden en normen bij gewijzigde technisch-economische verhoudingen. In de jaren vijftig is de definitie van het begrip verbreed en duidde het op de ongelijke ontwikkeling van cultuurelementen die tot sociale spanning kon leiden. In Hofstee's optiek scheidde de ‘cultural lag’ de traditionele sociale wereld en de moderne technische samenleving. Ook dit is een aanwijzing dat Nooijs concept ‘civilisatie door een urbane elite’ niet terug te vinden is in de denkwijze van Hofstee. Het was namelijk niet de urbane elite die de moderne wereld vorm gaf, maar de vernieuwende techniek.

Hofstee goot de ‘cultural lag’-theorie in een achttal hypotheses over het sociologisch handelen van de boer.⁶⁴ Alle acht worden hierna besproken, omdat ze een goed inzicht verschaffen in de vooronderstellingen die onderzoekers, beleidsmakers en uitvoerders bij de streekverbeteringen hanteerden. Hofstee's eerste hypothese luidde dat het primaat van het economische handelen een niet bewezen vooronderstelling was. Bij bepaalde groepen, in het bijzonder kleine boeren, ontbrak namelijk het idee, dat een hoger inkomen het meest nastrevenswaardige ideaal was. Vandaar dat de RLVD vaak geen contact met hen kon krijgen: ‘Wil men deze mensen belangstelling bijbrengen voor het werk van de voorlichting en voor pogingen ter verbetering van hun economische positie in het algemeen, dan zal men hun – als men dit juist en verantwoord acht – eerst de overtuiging moeten geven, dat hun bestaan niet redelijk is’.⁶⁵ Daarmee was niet alleen één van de belangrijkste rollen van de voorlichting geponereerd, maar ook de betekenis van de sociologie als wetenschap. Ze had namelijk een zelfstandige rol naast de economische wetenschap.

In de tweede plaats refereerde Hofstee aan zijn concept van bedrijfsstijl en de daarmee samenhangende sociaal-culturele consequenties. De boer leefde in de dorpsgemeenschap naar de waarden en normen van die gemeenschap, wat zijn economisch handelen mede bepaalde: ‘Er bestaat in ieder gebied in meerdere of mindere mate een bedrijfsstijl, een wijze van bedrijfsvoering, die door de groep als geheel als juist wordt beschouwd en die door haar normatieve karakter voor de afzonderlijke boer een min of meer sociaal dwingend opgelegd gedragspatroon wordt’.⁶⁶ Een sterke groepsdwang was bijvoorbeeld in sommige dorpen in de Betuwe duidelijk herkenbaar. Ook waar twee bedrijfsstijlen naast elkaar fungeerden (bijvoorbeeld grote en kleine boeren) was er vaak sprake van een dominerende bedrijfsstijl (grote boeren). Kleine boeren konden daardoor hun eigen stijl onvoldoende ontwikkelen. Hofstee

⁶⁴ Hofstee, *Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting*, 14-22.

⁶⁵ Hofstee, *Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting*, 15.

⁶⁶ Hofstee, *Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting*, 15.

pleitte er dan ook voor de groepsbanden te doorbreken. Bovendien vond hij dat bij ruilverkavelingen en landkolonisatie boerderijen van gelijke grootte moesten worden gecreëerd, wat in de IJsselmeerpolders al gebeurde. In enkele van de nieuwe polders bestonden boerderijen met 12, 24 of 36 hectare grond, waardoor als het ware drie klassen van boeren werden gecreëerd. De wijze waarop de Landbouwvoorlichtingsdienst het fenomeen groepsdwang gebruikte, was dubbelzinnig. Enerzijds kon de dienst Hofstees redenering wel volgen en zagen de voorlichters het belang in van een differentiatie van bedrijfsstijlen. Anderzijds bood de groepsdwang in de dagelijkse praktijk van de voorlichting ook voordelen, omdat ze bruikbaar was als middel om vernieuwingen door te voeren. Vooral tijdens groepsbijeenkomsten van boeren konden achterblijvers over de streep worden gehaald als bleek dat de rest van de gemeenschap vóór vernieuwing was. De dienst prees de methodiek daarom ook aan in zijn handboeken.

Per streek kon, volgens Hofstees derde hypothese, de wijze van landbouw verschillend gewaardeerd worden. Ook dit uitte zich in de bedrijfsstijl, want opvattingen over hoe landbouw bedreven diende te worden, waren soms zeer sterk op traditie gebaseerd. Traditionalisme verhinderde vaak een ‘goede bedrijfsvoering’. De voorlichting die vooral op vernieuwing was gericht, had vaak grote moeite door te dringen tot de ouderwets ingestelde boeren. Hofstee noemde als voorbeeld Betuwse boeren die gehecht waren aan marktbezoek. Dit stamde uit de tijd dat de paardenhandel en -fokkerij een belangrijke rol speelde. In de moderne tijd waren er betere kanalen om handel te drijven of de in- en verkopen te doen. De voorlichtingsdienst moest, zo benadrukte Hofstee, meer rekening houden met de lokale, traditionele denkwijze van boeren.

Op traditie berustte ook het sterke vaderlijke gezag in de boerenwereld. De boer was niet alleen hoofd van het gezin, maar ook hoofd van het bedrijf en in dat opzicht leermeester van zijn zoon. Door verschuivingen in de samenleving, bijvoorbeeld door het veranderende onderwijs, taande dat gezag. Gezagsconflicten kwamen steeds vaker voor. De voorlichtingsdienst ging er in veel gevallen vanuit dat via de zoon invloed kon worden uitgeoefend op de bedrijfsvoering van de ouderlijke boerderij. In werkelijkheid was dat vaak niet effectief. Ook ouderen moesten daarom voorgelicht worden. In deze vierde hypothese zat de suggestie dat voorlichters niet alleen de (jonge) boer, maar het hele boerengezin moesten benaderen.

Hofstee ging in zijn vijfde punt in op de houding van boeren ten aanzien van kredietverlening. Vooral in de zandstreken bestond er een sterke weerstand tegen het opnemen van krediet bij banken. De tegenzin stamde uit de tijd dat boeren zelfvoorzienend waren en konden volstaan met leningen bij familie. Zij beschouwden leningen als een teken dat het slecht ging met het

bedrijf, want ogenschijnlijk was er onvoldoende geld om voedsel te kunnen kopen. Nu de kleine boer volledig in de markt- en geldeconomie ingeschakeld was, leek het afwijzen van bankleningen contraproductief. Lenen moest niet langer worden gezien als consumptief, maar als investeringskrediet. Er diende op dit punt een mentaliteitsverandering plaats te vinden. In de streekverbeteringsgebieden werd veel aandacht besteed aan de regulering van geldstromen binnen de bedrijven en gezinnen. Daarbij kwamen ook bankleningen aan de orde.

Hofstee's zesde stelling behandelde de invloed van standverschillen. Die leidde ertoe dat elke boerenstand zijn eigen sociale kring creëerde. De voorlichting neigde er echter toe alle boeren in een streek over één kam te scheren, waardoor ze vaak slechts de belangstelling van de grote boeren trok. Het was van belang de verschillende groepen afzonderlijk te benaderen, bijvoorbeeld via praatavonden. Over het algemeen, zo bleek ook uit latere onderzoeken, bereikte de RLVD de vooruitstrevende en veranderingsgezinde – en dat waren vaak de grotere – boeren makkelijker dan de kleine boeren. Echter vooral in deze laatste groep zaten de boeren die verouderde productietechnieken gebruikten.

Hofstee beschouwde de opvolging op de boerenbedrijven als een probleem. Zijn zevende hypothese veronderstelde dat er in veel streken een te groot aantal jonge boeren was. Veel jongeren moesten na de lagere school mee gaan werken in het bedrijf. Daarmee werd de kinderen 'onrecht' aangedaan, immers voor velen van hen was geen toekomst in de landbouw weggelegd. Hofstee doelde hier vooral op de zandgronden, waar het honderd jaar eerder nog mogelijk was geweest alle boerenzoons op een boerderij te plaatsen, maar door de demografische ontwikkelingen, dat wil zeggen het grotere geboorteoverschot, behoorde dat tot het verleden. De bevolking op de zandgronden scheen zich daarvan niet bewust en volhardde in haar traditionele cultuurpatroon. Het probleem versterkte zich doordat jonge boeren op steeds latere leeftijd zelfstandig werden. In 1875 was de levensverwachting van een twintigjarige 60 jaar, anno 1953 was dat gestegen naar 74 jaar. De gemiddelde leeftijd waarop een boerenzoon zelfstandig werd verschoof van 30 naar 35 jaar, omdat de vader het bedrijf langer bleef beheren. De levensloop in boerenhuishoudens veranderde daardoor. Dit had wederom een vertragend effect

Modernisering vereiste dat boeren minder wantrouwend tegenover banklening zouden staan.

op de vernieuwing in de landbouw en de invloed van voorlichting. Hofstee droeg als mogelijke oplossing aan om niet de oudste, maar één van de jongere zoons te laten opvolgen. Dit zou de levensloop van bedrijf en gezin weer in balans brengen. Overigens begreep hij dat dit zou stuiten op de traditionele gedachte dat de oudste zoon de meeste rechten in opvolgingskwesities bezat.

Tot slot wees Hofstee erop dat elke gemeenschap haar leidersfiguren kende. *Local leaders* werden ze in de vakliteratuur genoemd. Vaak waren het informele leiders, die soms ook formele posities – bijvoorbeeld als voorman van een standsorganisatie – bezetten. Wanneer de voorlichters erin slaagden deze lokale leiders te beïnvloeden, volgde de rest van de gemeenschap meestal automatisch. Het zou echter een misvatting zijn te denken dat elk dorp maar één leider kende. De boerengemeenschap kon om allerlei redenen (standverschillen, familievetes enzovoort) in verschillende groepen uiteenvallen. Ze bezat vaak veel minder homogeniteit dan werd verondersteld en daarmee moest de RLVD rekening houden. In de voorbeelddorpen Rottevalle en Kerkhoven ontdekte de dienst dat niet op voorhand zichtbaar was wie binnen een bepaalde gemeenschap tot de lokale leiders behoorde. Wie dat waren kon bovendien per streek verschillen. In het ene dorp vond een succesvolle jonge boer veel navolging, in het andere dorp diende de machtigste boer als voorbeeld, en in het derde dorp kon om politieke redenen een behoudende boer als lokaal leidersfiguur optreden. In de streekverbeteringen was het voor de overheid hoe dan ook van belang om zich via haar voorlichtingsdiensten te verbinden met de lokale boerenleiders die het meest veranderingsgezind waren. Later zou die opvatting genuanceerd worden, omdat in sommige plaatsen de werkelijke vernieuwers te vooruitstrevend bleken te zijn om ook de rol van leider op zich te nemen.

Hofstee bracht in zijn rede dus de volgende thema's ter sprake: economische achterstand, bedrijfsstijl, traditionalisme, vaderlijk gezag, bankkredieten, gedifferentieerde boerenstand, opvolgingskwestie en lokaal leiderschap. Vrijwel al deze onderwerpen keerden in de jaren daarna terug in het werk van Hofstees onderzoeksafdeling. Zijn medewerkers zochten naar de cultuurelementen (waaronder de genoemde thema's en daarbij behorende opvattingen) die relevant waren voor de overgang van een traditioneel naar een modern cultuurpatroon. Hofstee concludeerde in zijn lezing dat het antwoord op de vraag of iemand al dan niet een goede boer was, niet alleen kon worden bepaald door een enkele geïsoleerde factor, zoals deelname aan onderwijs, lidmaatschap van standsorganisaties enzovoort. De moderne vooruitstrevende boer was in zijn ogen een ander cultuurtype, een man met een andere culturele achtergrond dan de 'achterlijke' boer. Bij de ontwikkeling tot moderne boer en moderne mens speelden vrouw en gezin een belangrijke rol. Daarom was de vorming van de boerin net zo belangrijk als die van de boer.

De Wageningse School

In 1957 publiceerde Hofstee *Rural life and rural welfare in the Netherlands*.⁶⁷ Het boek was geschreven in opdracht van het ministerie van Landbouw ten behoeve van het Nederlandse Food and Agricultural Organization- comité en schetste voor de buitenwereld de toestand van de Nederlandse landbouw. Het geeft een overzicht van de sociale en economische determinanten in de landbouw en behandelt de plattelandswelvaart in termen van gezondheidszorg, onderwijs, veiligheid en sociale integratie. Het gebruikte fotomateriaal wekt de indruk van een zeer welvarend platteland en is daardoor tamelijk tegenstrijdig met de verhalen over achterlijkheid die ook in de Nederlandse landbouw zou voorkomen. Het boek heeft iets van een epos over de Nederlandse landbouw in de jaren vijftig. Het wetenschappelijke oordeel was tamelijk kritisch. 'Strikt genomen ontbreekt aan het tweede deel van dit werk de wetenschappelijke fundering geheel en al', werd in de *Sociologische Gids* geconstateerd.⁶⁸ De recensent raadde Hofstee aan om naar Amerikaans voorbeeld attitudeonderzoek toe te passen, omdat het geponeerde probleem een sociaal-psychologisch onderzoek naar de instelling van de plattelandsbevolking vereiste. Feitelijk waren zijn medewerkers echter toen al bezig dat soort onderzoek op te zetten en uit te voeren.

Het 'onderzoeksprogramma' van de Wageningse School startte in hetzelfde jaar als Hofstees rede voor de rijkslandbouwconsulenten. Hofstee putte voor zijn boek *Rural Welfare* ook gegevens uit de lopende onderzoeken. In het voorjaar van 1953 begon E. Abma met een onderzoek naar het lidmaatschap van coöperatieve boerenorganisaties in Gelderland, dat spoedig werd uitgebreid naar de rest van Nederland. In de winter van 1953-1954 werd het onderzoek voortgezet in de vorm van een enquête onder zo'n 3100 boeren in meer dan 20 verschillende gemeenten. Niet lang daarna startte B. Benvenuti een onderzoek in Winterswijk, waarin de vraag naar het doordringen van het moderne stedelijke cultuurpatroon op het platteland centraal stond. Daartoe werden door een twintigtal studenten van de Wageningse Landbouwhogeschool onder 520 agrariërs – circa éénderde van de Winterwijkse boerenpopulatie – interviews afgenomen. Het onderzoek mondde in 1961 uit in het proefschrift *Farming in cultural change*. Daarnaast kon Hofstee steunen op de ervaringen met een voorlichtingsprogramma in de dorpen Rottevalle en Kerkhoven, dat achteraf beschouwd kan worden als een directe voorloper van het streekverbeteringsprogramma. Ook Van den Ban was al vanaf de eerste helft van de jaren vijftig bezig met onderzoek naar de landbouwvoorlichting. R. Bergsma kreeg rond 1957 van de Commissie Welzijn ten Plattelande, ingesteld door het ministerie van Landbouw om de huishoudelijke en

⁶⁷ Hofstee, *Rural life and rural welfare in the Netherlands*.

⁶⁸ Hofstee, *Vrijheid, gelijkheid en eenzaamheid*.

agrarisch-sociale voorlichting richting te geven, de opdracht om in de streekverbetering 'Dantumadeel' een fundamenteel onderzoek te doen. En ook andere medewerkers ondernamen pogingen om de vooruitstrevende boer in zijn modern(-dynamische) cultuurpatroon te begrijpen.

Hofstee wilde binnen zijn afdeling slechts *fundamenteel* onderzoek doen. Hij benadrukte telkens dat er voor *routinematig* onderzoek (het gebruik van gestandaardiseerde technieken voor herhaald onderzoek) geen plaats was. Dit onderzoek moest door het LEI verricht worden in de vorm van economisch-sociografische, later sociaal-economische, studies; het adviseerde op deze wijze de politiek. Hofstee vond dat zijn medewerkers zich vooral dienden te richten op niet eerder onderzochte problemen. Bestudering van oude problemen achtte hij alleen zinvol wanneer die vanuit een nieuwe invalshoek werden benaderd. Het onderzoek moest zich toeleggen op de ontwikkeling van nieuwe methodieken en, in algemene zin, op bijdragen die de sociologie als wetenschap verder hielpen.⁶⁹ Hij maakte ook een onderscheid tussen *theoretisch* en *toegepast* onderzoek. Theoretisch onderzoek viel dan samen met het hiervoor geschetste fundamentele onderzoek, toegepast onderzoek echter betrof die onderzoeken zoals die voor de landbouwvoorlichting werden gemaakt. Binnen het wetenschappelijk-ideologisch niveau waren er dus drie convergerende en deels autonome onderzoeksrichtingen: fundamenteel, routinematig en toegepast onderzoek.

De toegepaste sociologie laat zich gemakkelijk in een tijdsproces of in een fasering vangen, want het gaat hier immers om de wisselwerking tussen praktijk en theorie. Bij de ontwikkeling van het fundamenteel onderzoek is dit minder eenvoudig. Vele noties die al langer bestaan hebben, komen pas na verloop van tijd op papier, waardoor het vaak lijkt of de theorie veel later ontstaan is dan in werkelijkheid. Voor het modern-dynamische cultuurpatroon geldt dat in bijzondere mate, zeker ook omdat het begrip eigenlijk pas algemeen bekend werd, toen Hofstee het in 1962 toepaste op de demografische ontwikkelingen in Nederland.⁷⁰ Hofstees medewerker G.A. Kooy stelde in een retrospectief echter terecht: 'In zijn "modern cultuurpatroon"-conceptie was Hofstee overigens niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats de demograaf. De conceptie verwijst ook en vooral naar de agrarische socioloog Hofstee'.⁷¹ Hofstee was echter ook soms zeer goed in staat om beide invalshoeken te combineren. Zo publiceerde hij in 1948 een artikel over 'De ontwikkeling van de sociale positie van de landbouwende bevolking', waarin het probleem van de kleine boeren op de zandgronden werd aangekaart. Hofstee trok de verrassende conclusie dat op de zandgronden de bevolkingsdruk na

⁶⁹ Hofstee, *Fundamenteel sociologisch speurwerk*, 21.

⁷⁰ Den Hollander (red.), *Drift en koers*.

⁷¹ Kooy, 'Een kwart eeuw', 27.

1900 toenam doordat boerengezinnen hun bedrijven splitsten.⁷² De boer werd zich pas bewust van zijn economische achterstand, toen de 'buitenwereld' in het dorp doordrong en de stad het vergelijkingsobject werd. Hij zag dat de arbeider zijn groeiend inkomen niet gebruikte om zijn gezin uit te breiden, maar om zijn welvaart te verbeteren. De boer, die de arbeider altijd als zijn mindere had gezien, dreigde in de jaren vijftig van de twintigste eeuw in zijn sociale positie te worden voorbijgestreefd. Hofstee gebruikte hier dus een historisch-demografische analyse om het vraagstuk van de kleine boeren, dat mede ten grondslag lag aan de ontwikkeling van het streekverbeteringsprogramma, te analyseren.

De basisnoties over de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon waren al begin jaren vijftig gevormd, in het bijzonder was het onderscheid tussen traditionele en vooruitstrevende boer toen al een belangrijk analytisch instrument, zoals onder andere te zien aan onderzoeken van Abma, Van den Ban en Wichers. Ook het begrip cultuurpatroon dook regelmatig op en kreeg na het verschijnen van Redfields *Peasant society and culture* een extra dimensie. De onderzoekers van Hofstees afdeling hebben het uitgebreid besproken. Kooy constateerde in een herdenkingsbundel over de afdeling dat er in Wageningen, naast de diversificatie van onderwerpen, een trend bestond naar sociologisering van het onderzoek.⁷³ De oorspronkelijk sociografische opzet waarin de bevolking binnen een bepaalde gemeenschap (dorp of streek) centraal stond, evolueerde naar studies die meer generaliseerden over sociale categorieën. Het werk van Hofstee en zijn afdeling was daardoor niet alleen empirisch georiënteerd. Kooy plaatste de Wageningse school tevens in die van de historische theorievorming.⁷⁴ Zeker is dat de Wageningers een historische dimensie aan hun onderzoek probeerden te geven, wat overigens min of meer inherent was aan hun concept 'traditioneel versus modern'.

De Wageningers waren niet de enigen die sociologisch onderzoek richtten in de agrarische wereld. Ook anderen deden soms dergelijk onderzoek, zoals onderzoekers in de verzuilde sociologische onderzoeksinstituten: het Sociologisch Instituut van de Nederlands Hervormde Kerk (1945), het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut (1946) en het Gereformeerd Sociologisch Instituut (1954). Het hiervoor al genoemde ISONEVO werd soms beschouwd als een 'neutrale organisatie'. Daarnaast waren er ook de universitaire sociologische instituten die na 1945 als paddestoelen uit de grond schoten. In veel gevallen deden zij toegepast onderzoek, maar een enkele keer verscheen er ook een fundamentele studie. Soms week die erg af van de in Wageningen gevolgde lijn. De Utrechtse socioloog H.A. Sillevis schreef bijvoorbeeld een monografie over de boerenbevolking van de Noordwest-Veluwe.

⁷² Hofstee, 'De ontwikkeling van de sociale positie', 36.

⁷³ Kooy, 'Een kwart eeuw', 26.

⁷⁴ Kooy, 'Een kwart eeuw', 32.

Hij kwam tot heel andere conclusies dan de Wageningers. Sillevis maakte in zijn onderzoek gebruik van de fenomenologische methode, dat wil zeggen dat hij de boeren en hun gemeenschap probeerde te begrijpen vanuit hun eigen ervaringen en intenties, dus ontdaan van allerlei wetenschappelijke vooronderstellingen. Zijn methodiek was gebaseerd op F.J.J. Buytendijks 'theorie der menselijke houding en beweging'. Sillevis onderzocht aan de hand van klederdracht, de handdruk en de gezichtsuitdrukking de sociaal-typologie van de boeren. Hij kwam onder andere tot de conclusie dat sociale planning onjuist was. Hij achtte die een miskennen van de ander en zijn of haar leef- en gedachtewereld: 'De 'planner' neemt de mensen, naar wie zijn interesse en bedoelingen uitgaan, bij iets [sic/schr.] van hen. Zo worden de boeren van de N.W. Veluwe genomen bij hun achtergebleven boer-zijn, in landbouweconomische en -technische zin. Men kan hen niet bij hun gelovigheid nemen, niet bij hun zelfreserve. Kortom niet bij hun voor hen karakteristieke menselijkheid'.⁷⁵ Sillevis volgde een heel specifieke opvatting binnen de sociologie die stelde dat de gemeenschap slechts van binnenuit begrepen kon worden. Het werk heeft geen invloed gehad, maar het wordt hier aangehaald om te laten zien dat de door Hofstee c.s. gevolgde methode ook in academische kringen niet door iedereen werd overgenomen.

In 1960 schreef Hofstee het rapport *Fundamenteel sociologisch speurwerk in het kader van het landbouwwetenschappelijk onderzoek*. De beschouwing was aanvankelijk vooral voor intern gebruik bedoeld, maar werd op aandringen van mensen rondom hem uiteindelijk ook in de reeks 'Bulletin van de Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool' gepubliceerd. Zij waren van mening dat deze publicatie ertoe zou kunnen bijdragen het beeld te verhelderen van het agrarisch sociologisch onderzoek als onderdeel van het totale onderzoek ten behoeve van platteland en landbouw enerzijds en als sector van het sociologisch onderzoek in het algemeen anderzijds.⁷⁶ De beschouwing gaf ook de stand van zaken weer in het onderzoek van de Wageningse School. Opvallend is dat Hofstee hier voor het eerst – althans voorzover na te gaan – het woord dynamisch toevoegde aan zijn begrip modern cultuurpatroon. Bovendien sprak hij niet enkel meer over sociologisch onderzoek maar ook over sociaal-psychologisch onderzoek. Hofstee somde in zijn verhaal zeven werkgebieden van landbouwwetenschappers op waar kennis van de sociologie van het platteland onmisbaar was. Hij noemde onderzoek naar cultuurpatronen en communicatieprocessen, sociale veranderingen, selectie bij migratie, ruimtelijke elementen in sociale verhoudingen, landbouwhuishoudkunde oftewel het gezin, verenigingen en het probleem van

⁷⁵ Sillevis, *De boer en zijn wereld*.

⁷⁶ Hofstee, *Fundamenteel sociologisch speurwerk*, 3.

de boer als minderheid.⁷⁷ Uit het navolgende zal blijken dat binnen de Wageningse school het accent in de onderzoeken verschoof. Hofstee had aanvankelijk zijn onderzoeksprogramma vanuit een sociografische traditie doorzocht. De sociologische benadering, met sterke invloeden van de moderne Amerikaanse sociologie, kwam bij zijn medewerkers centraler te staan. Dit betekende dat niet langer de dorpsgemeenschap de kern van het onderzoek was, maar de individuele boer en zijn gezin.

A.J. Wichers' cultuurcomplexen

Het eerste onderzoek dat in Wageningen verscheen over de betekenis van het moderne cultuurpatroon was dat van E. Abma. Onder zijn leiding had in de periode 1953-1954 een uitgebreide enquête plaatsgevonden onder meer dan drieduizend grondgebruikers in 24 Nederlandse gemeenten. Abma was vooral geïnteresseerd in de organisatiegraad van boeren.⁷⁸ Hij veronderstelde dat al dan niet georganiseerd zijn, een van de vele aspecten van het 'cultuurcomplex' was.⁷⁹ Abma onderzocht slechts een klein onderdeel van het 'moderne boer zijn', namelijk de organisatiegraad. A.J. Wichers' onderzoek reikte in dat opzicht verder. Hij publiceerde in 1956 een onderzoek naar de tuinbouwers te Beesd. Wichers was één van de twee onderzoekers die door het ministerie van Landbouw waren gedetacheerd bij Hofstees Wageningse afdeling om onderzoek te doen naar de 'sociale invloeden, die zich op de bedrijfsvoering van boer en tuinder doen gelden en van de mogelijke wegen, waarlangs een verantwoord elimineren van het eventuele remmende effect van dergelijke invloeden zou zijn te bereiken'.⁸⁰ In Beesd bevond zich een aantal, meest kleinere bloemisterijen en groenteteeltbedrijven, die de indruk wekten met weinig bekwaamheid en een zekere slordigheid te worden geleid. Wichers wilde onderzoek doen naar de oorzaken daarvan. Het onderzoek was opgezet in het verlengde van Hofstees gedachten over de sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting en wilde aan tonen dat ook sociale en sociaal-psychologische elementen een rol speelden bij de inrichting van de tuinbouwbedrijven. Men kan deze studie zien als een eerste stap om het traditionele en moderne cultuurpatroon tegenover elkaar te zetten, hoewel beide begrippen op dat moment nog niet gangbaar waren. Wichers hanteerde in plaats daarvan de term cultuurcomplexen. Zijn classificatie van de boerenwereld in traditioneel versus modern was enerzijds gebaseerd op de noties die binnen de Wageningse afdeling tot dan toe waren ontwikkeld, en fungeerde anderzijds als leidraad en voorbeeld voor de onderzoekers na hem. Hij ontwierp een uitgebreide matrix van verschillende cultuurcomplexen.

⁷⁷ Hofstee, *Fundamenteel sociologisch speurwerk*, 6-18 en 23.

⁷⁸ Abma, *Boer en coöperatie in Nederland. Deel 1*.

⁷⁹ Abma, *Boer en standsorganisaties*, 22.

⁸⁰ Wichers, *De beoefening van bloemisterij*, voorwoord van E.W. Hofstee.

Deze gaf een goed inzicht in de wijze waarop de Wageningers begin jaren vijftig de boerenwereld verdeelden in traditioneel en modern. Daarom wordt er hier wat langer bij stil-

gestaan.⁸¹

Het cultuurcomplex van de traditionele boer en landarbeider werd gekenmerkt door gezinsbedrijf en armoede volgens de Wageningse sociologen.

Wichers veronderstelde dat elke volwassene een min of meer compleet beeld van de structuur van de wereld rondom hem had. Bij dat beeld hoorden normen. Aan die normen toetste de volwassene handelingen en gebeurtenissen. Hij of zij nam daar tegenover een attitude (in de betekenis van psychische instelling) en een gedragspatroon aan. Idealiter zouden de normen

overeenstemmen met de werkelijkheid (er functioneel in zijn om) de structuur te handhaven, dan wel aan te passen. Soms raakten normen echter verouderd en vertegenwoordigden zij samen met het structuurbeeld nog slechts een historische werkelijkheid. In het model lag besloten dat toetsing van de mate waarin een boer zich had aangepast aan de moderne tijd op grond van twee criteria kon worden gedaan. In de eerste plaats door het bepalen van zijn houding (mentaliteit) ten aanzien van modernisering en in de tweede plaats door het onderzoeken van zijn gedragspatroon. Bij dit laatste valt te denken aan de mate waarin de boer bijvoorbeeld moderne landbouwtechnieken daadwerkelijk gebruikte. De Wageningers vermengden mentaliteitsonderzoek en gedragspatroononderzoek aanvankelijk tamelijk onproblematisch.

Wichers maakte een onderscheid tussen een drietal voorstellingswerelden of referentiekaders van boeren. De traditionele kleine boer en landarbeider vormden de eerste groep. Hierin paste de kleine bloemist en tuinder: 'In dit referentiekader nemen gezinsbedrijf en armoede wel de meest dominante plaatsen in. Keuterbedrijf en armoede zijn hier de centra van twee uitgebreide "cultuurcomplexen", die elkaar aanvullen'.⁸² Tot het cultuurcomplex van het gezinsbedrijf behoorden gedragspatronen als het aanhouden van bouwland of vee en het beschouwen van de tuinbouw als aanvulling in plaats van hoofd-

⁸¹ Zie bijlage B.

⁸² Wichers, *De beoefening van bloemisterij*, 29-31.

bedrijf. Met andere woorden: de status van tuinbouwer was laag en daarom streefde hij ernaar boer te worden. Wichers noemde verder de traditionele opvatting dat elke uitgave verlies zou zijn, waardoor boeren veel te weinig geld aan technische innovatie besteedden. Ook het gebrek aan besef van het bestaan van een arbeidseconomie, dat wil zeggen een rationele inzet van de beschikbare arbeidskrachten, achtte hij kenmerkend voor het cultuurcomplex van het gezinsbedrijf. Feitelijk stelde hij niet het gezinsbedrijf ter discussie, maar de door dit bedrijfstype gevolgde strategie die hij inbedde in een cultuurcomplex. Want ook het cultuurcomplex van de armoede kon gerelateerd worden aan de strategiekeuze. Als kenmerk van dit laatste complex noemde hij de gewoonte nooit iets weg te willen doen en alles steeds te hergebruiken. De handel in tweedehands goederen was daarmee nauw verbonden. Er bestond de neiging kleine onmiddellijke voordeeltjes na te jagen, ongeacht de effecten op de lange termijn. Kortom: het koesteren van een 'materialisme op korte termijn'. De twee beschreven complexen (gezinsbedrijf en armoede) hingen in Wichers' ogen zo nauw samen dat ook wel van één complex kon worden gesproken, namelijk het 'cultuurcomplex van het keuter-gezinsbedrijf uit de negentiende eeuw'. Aan dit complex was een minderwaardigheidsgevoel verbonden, dat de bevolking cultiveerde 'als doelmatige aanpassing aan de bestaande toestand'. Vakbekwaamheid werd binnen dit complex bepaald door traditie, niet door educatie en intelligentie. Wichers parafraseerde een onderwijzer uit de omgeving van Beesd die de invloed van de boer op zijn zoon treffend verwoordde: 'Je denkt, dat je ze wat geleerd hebt, maar als je later bij ze gaat kijken, dan doen ze net als de oude'.⁸³ Dit cultuurcomplex stemde overeen met dat wat in streekverbeteringen werd aangeduid als 'de wereld van de kleine boeren'.

Het tweede referentiekader was gerelateerd aan de traditionele grote boeren uit de negentiende eeuw. De grotere bloemisten in Beesd refereerden aan het daarbijbehorende cultuurcomplex. Voor hen hield de wereld niet op bij de dorpsgrenzen, maar ze waren evenmin in staat die anders te zien dan als een conglomeraat van gelijke delen (lees: dorpen). Provincialisme en een kopie van de levensstijl van de oude landadel overheersten. Aan echte modernisering waren zij niet toegekomen, maar door een betere kapitaalpositie en een wat ruimere blik dan de groep van het eerstgenoemde referentiekader hadden zij minder achterstand. Echter ook hier gold het gevolgde onderwijs niet als maatstaf voor bekwaamheid. In streekverbeteringen kwamen voorlichters hen vooral tegen onder de middelgrote boeren.

Het derde, moderne referentiekader, liet zich volgens Wichers slechts moeilijk beschrijven, omdat het in wording was en voortdurend in beweging. Hooguit in de IJsselmeerpolders en op sommige plekken in de kuststreken

⁸³ Wichers, *De beoefening van bloemisterij*, 33.

trof men dit referentiekader aan. Sommigen onder de jonge, kleine groentelers neigden enigszins naar het moderne patroon. Bij Wichers' ideaaltypische voorstelling van dit referentiekader behoorden een vrij grote gelijkwaardigheid, democratische gezindheid, zekerheid in optreden, geen veroordeling van innovaties, gebruik van deskundigen en individualisme. De oude referentiekaders moesten wijken voor de moderne. Wichers maakte daarbij een onderscheid tussen min of meer bewust ingrijpen van buitenaf – onderwijs, voorlichting in brede zin (dus niet enkel technisch), militaire dienst (van de boerenzoons) en inzet van massamedia – en spontane wijzigingen zoals het verdwijnen van een fysiek en sociaal isolement als gevolg van verbetering van gronden en infrastructuur en het verdwijnen van de oude elite.

In Wichers' studie valt in de eerste plaats op dat hij niet refereert aan bestaande theorieën en ook een methodologische verantwoording achterwege laat. Her en der sijpelt een functionalistisch aandoende redenering en verklaring door, maar deze worden dan in termen van doel(matigheid) schematisch opgevoerd. Op grond van zijn gegevensverzameling (de door hem zelf gemaakte sociaal-economische schets van de toestand in Beesd, interviews, enquêtes en informatie van derden) maakte hij een ideaaltypische indeling, waarin de onderzochte groepen werden gecategoriseerd. Deze idealtypen werden vervolgens weer aangehaald als verklaringsgrond: 'Het traditionele referentiekader van kleine boer en landarbeider vormt een verklaring voor allerlei opvallende verschijnselen bij de kleine bloemisten'.⁸⁴ Theorie en feiten verwezen zo naar elkaar en zichzelf. Methodologisch ontstond er een cirkelredenering. Wichers construeerde op grond van zijn empirisch materiaal een theoretische driedeling, die vervolgens weer functioneerde als middel om zijn data te analyseren. Het was zeker niet de geëigende weg om aan te tonen dat er enerzijds een traditioneel cultuurpatroon en anderzijds een modern cultuurpatroon bestond in een agrarische gemeenschap. Met andere woorden: Wichers ontsnapte niet aan de normatieve betekenis die ten grondslag lag aan de tweedeling traditioneel-modern.

A.W. van den Ban en de vooruitstrevende boeren

A.W. van den Ban was één van de eersten die een poging ondernam de vooruitstrevende of moderne boer nader te omschrijven. Weliswaar was Wichers hem met zijn ideaaltypisch model voorgegaan, maar Van den Bans methodiek was anders. De praktijk van de landbouwvoorlichting bepaalde zijn invalshoek. In het tweedelige *Enkele kenmerken en eigenschappen van de vooruitstrevende boeren* ging hij na welke eigenschappen moderne boeren hadden.⁸⁵

⁸⁴ Wichers, *De beoefening van bloemisterij*, 41.

⁸⁵ Van den Ban haalde zijn onderzoeksgegevens op de plaatsen Rauwerderhem, Ilpenham, Hazerswoude, Benschop, Hoornaar, Bedum, Oostdongeradeel, Buren en Zoelen. In het tweede onderzoek voegde hij hieraan toe: Grootegast, Rolde, Dwingeloo, Bayhem, Scherpenzeel, Alphen en Riel, Oirschot, Sevenum,

Hij zette dit voort in zijn proefschrift *Boer en landbouwvoorlichting*, dat in 1963 verscheen. Anders dan bij Wichers stond bij hem dus niet de analyse van een bepaalde bevolkingsgroep in één dorp centraal, maar een die zich over meerdere dorpen uitstreckte. Het verbindende element was het bedrijfstype en de grondsoort. Wichers creëerde drie cultuurcomplexen en stopte daarin vervolgens de boeren. Van den Ban benoemde een categorie moderne en een categorie traditionele boeren en ging vervolgens na hoe het cultuurpatroon van beide in elkaar zat. Mogelijkerwijs leerde hij de term cultuurpatroon vooral kennen via M. Mead, die hij in zijn werk aanhaalde.⁸⁶ Dat begrip was afkomstig uit de culturele antropologie en werd daar door B. Malinowski geïntroduceerd. Malinowski behoorde tot de grondleggers van het functionalisme. In zijn werk legde hij onder andere nadruk op de integratie en gelijkgerichtheid van alle cultuurelementen. In die zin komt het begrip cultuurpatroon meestal ook bij de Wageningers naar voren. Via R. Benedict (*Pattern of Culture* – 1934) vond de term ook in de Verenigde Staten ingang. Mead vertegenwoordigde een richting waarin de ontwikkeling van het individu centraal kwam te staan.

Als basis voor Van den Bans onderzoeken fungeerde het materiaal dat eerder verzameld was door Abma. Door een heronderzoek van de antwoorden op Abma's vragenlijst zocht Van den Ban naar meer verbanden. Hij maakte daarbij gebruik van destijds binnen de Nederlandse sociologie relatief nieuwe statistische methoden om correlaties te berekenen. Van den Ban zag zich in de eerste plaats voor de taak gesteld aan te geven wanneer er sprake was van *vooruitstrevendheid*. Hij gebruikte drie criteria. In de eerste plaats schaalde hij de boeren in op grond van de toepassing van nieuwe landbouwmethoden. Hierbij keek hij onder andere naar graslandgebruik, voederwinning, grondonderzoek, gebruik van goedgekeurd en ontsmet zaaizaad en pootgoed, en selectie van pluimvee. Als tweede criterium hanteerde hij het oordeel van de rayonassistenten van de RLVD, die aan de hand van de omstandigheden waarin de boer werkte, een cijfer moesten geven voor diens kwaliteiten als boer. Ten slotte keek de onderzoeker aan de hand van antwoorden op de enquêtevragen naar de persoonlijke contacten met de rayonassistenten. Door nu na te gaan of er een correlatie bestond tussen de drie factoren, kon worden vastgesteld welke boer wel en welke niet vooruitstrevend was. In het onderzoek van Van den Ban was dus het gedragspatroon de doorslaggevende factor bij de bepaling van vooruitstrevendheid.

Van den Ban expliciteerde echter niet op grond van welke gegevens hij de

⁸⁶ 't Zandt, Nieuwe Pekela, Wieringermeer, 's Heer Arendskerke en Witterm. Voor zijn proefschrift koos hij Milheze, Dwingeloo en Noord-Beveland als onderzoeksobject.

⁸⁶ Van den Ban, *Enkele kenmerken I*, 15. Aangehaald wordt: Mead (red.), *Cultural Patterns and Technical Change*.

ene landbouwmethode moderner vond dan de andere. Verondersteld moet worden dat hij de door de rijkslandbouwconsulentschappen gehanteerde criteria gebruikte. Andere waren er namelijk niet. Hij beschreef in een in 1958 verschenen publicatie een aantal landbouwtechnieken waarvan hij wist dat de landbouwvoorlichtingsdienst veel boeren had aangeraden deze toe te passen.⁸⁷ Voor een belangrijk deel kwamen die methoden overeen met die welke hij eerder gebruikte om zijn schaalindeling te maken. De voorlichters van de RLVD waren bovendien dezelfde die de moderne landbouwmethode moesten propagieren. Het laat zich dus wel raden dat de boeren die deze methoden hanteerden door de voorlichters gunstiger beoordeeld werden dan anderen en ook dat die vooruitstrevende boeren meer contact hadden met de vertegenwoordigers van de rijkslandbouwconsulentschappen. De door Van den Ban gevolgde methodiek vertelde uiteindelijk meer over de voorlichters dan over de boeren. Zijn conclusie, namelijk dat boeren die positief werden beoordeeld door de rayonassistent vaker nieuwe landbouwmethoden bleken toe te passen en over het algemeen ook intensiever contact onderhielden met de RLVD, was feitelijk een tautologie.⁸⁸ Van den Ban nam in zijn onderzoek feitelijk de vooronderstellingen van de RLVD als uitgangspunt: 'Met vooruitstrevende boeren bedoelen we, dat deze boeren in het algemeen meer geneigd zijn hun bedrijf te voeren in overeenstemming met de adviezen van de RLVD dan de weinig vooruitstrevende boeren'.⁸⁹ Met andere woorden: de normen van de RLVD waren bepalend bij het vaststellen welke boer wel en welke niet vooruitstrevend was. Net als bij Wichers bepaalde de vooronderstelling de wetenschappelijke uitkomst van het onderzoek.

Op grond van zijn onderzoek concludeerde Van den Ban dat vooruitstrevende boeren geen nevenberoep uitoefenden, een bedrijf bewerkten met meer dan 10 hectare grond, een gemengd of akkerbouwbedrijf exploiteerden, landbouwonderwijs (vooral de landbouwwinterschool) gevolgd hadden, lid waren van een boerenorganisatie (standsorganisaties, verenigingen voor bedrijfsvoorlichting, coöperaties) waren, een bestuurlijke functie bekleedden, een gezin met moderne stedelijke levensstijl hadden en wellicht verscheidene zoons thuis op de boerderij lieten meewerken.⁹⁰ Volgens zijn vervolgonderzoek waren vooral onder jonge boeren de vooruitstrevenden te vinden.⁹¹ Van den Ban trok geen eenduidige conclusie: 'Het hele moderne cultuurpatroon is vermoedelijk een eenheid, waarvan de delen elkaar onderling beïnvloeden.

⁸⁷ Van den Ban, *Regionale verschillen*.

⁸⁸ Benvenuti vond in zijn onderzoek ook aanwijzingen dat het contact van moderne boeren met de RLVD groter was. Zie: Benvenuti, *Farming*, 354-359.

⁸⁹ Van den Ban, *Enkele kenmerken II*, 8.

⁹⁰ Van den Ban, *Enkele kenmerken I*, 42-43.

⁹¹ Van den Ban, *Enkele kenmerken II*, 44. Dit was eerder al gevonden door De Bruin: H.P. de Bruin, De betekenis van de leeftijd waarop de boeren zelfstandig bedrijfs hoofd worden (Scriptie LH Wageningen, Wageningen 1954).

Men kan dus moeilijk zeggen of boeren, omdat zij een modern cultuurpatroon hebben lid zijn geworden van verschillende verenigingen, bestuursfuncties zijn gaan bekleden, landbouwonderwijs hebben gevolgd en dergelijke of dat zij omgekeerd hierdoor een modern cultuurpatroon hebben gekregen. Gewoonlijk zal zowel het één als het ander het geval zijn'.⁹²

Verder analyserend raakte Van den Ban steeds meer op het terrein van de psychologie. Zo zou de boer die de oorzaken van zijn relatieve maatschappelijke achteruitgang niet bij zich zelf maar in een gebrekkige leiding door overheid en standsorganisaties zocht, minder vertrouwen hebben in zijn eigen kracht. De eerder gehanteerde meetbare maatstaven die inzicht gaven in het cultuurpatroon van boeren en bedoeld waren om een maatschappelijke situatie te analyseren, werden nu gebruikt om de psychische gesteldheid van vooral de niet-vooruitstrevende boer te doorgronden: 'Bij psychologisch onderzoek zal men bij de vooruitstrevende boeren minder gevoelens van wantrouwen, achterdocht en onzekerheid vinden dan bij de weinig vooruitstrevende'.⁹³ Social-engineering kan op twee manieren verlopen, namelijk door het creëren van sociale voorwaarden voor verandering of door een directe psychologische beïnvloeding van personen. Van den Ban sprong in zijn analyse van het ene naar het andere veld. Dit werd mede veroorzaakt doordat bij hem fundamenteel onderzoek en praktische gerichtheid door elkaar liepen.

Van den Ban nam het bestaan van twee cultuurpatronen voor waar aan, terwijl dat juist de fundamentele vraag was. Hij zocht vooral naar methoden om de kleine traditionele boeren beter te bereiken, omdat bekend was dat de RLVD met hen slechts moeizaam in contact kwam. Hij maakte op grond van 35 studies, die hij uit de hele wereld verzamelde, een matrix met 46 eigenschappen en keek of die correspondeerden met de eigenschappen van vooruitstrevende boeren. De resultaten in die matrix veronderstelden dat de figuur van de vooruitstrevende boer een universeel karakter bezat. Dit in tegenstelling tot het begrip cultuurpatroon: 'Onder cultuurpatroon verstaan we de verbijzondering van de cultuur naar tijd en plaats, hierbij de nadruk leggend op de onderlinge verbondenheid van de cultuurelementen. Dit cultuurpatroon van de traditionele boer is dus niet de wijze van denken van de individuele boer, maar de cultuur van een samenleving, die voor een belangrijk deel uit traditionele boeren bestaat'.⁹⁴ Hieruit zou afgeleid moeten worden dat de traditionele boer minder universele kenmerken had. Echter op grond van de aangehaalde matrix en aangevuld met kwalitatieve studies van zijn broer de cultuurtechnicus J.P. van den Ban, van R. Redfield, A.J. Wichers en A.L.G.M. Bauwens noemde Van den Ban aspecten van de traditionele denkwijze die vrij algemeen voorkwamen. In veel opzichten leek het alsof de

⁹² Van den Ban, *Enkele kenmerken I*, 43.

⁹³ Van den Ban, *Enkele kenmerken II*, 48.

⁹⁴ Van den Ban, *Boer en landbouwvoorlichting*, 22 noot 1.

traditionele boer in die beschrijving slechts het tegendeel was van de moderne agrariër. In zijn benadering komt de botsing tussen de oorspronkelijke voorgestane analyse van de dorpsgemeenschap en de later opkomende sociaal-psychologische individualiserende zienswijze aan het licht. Van den Ban probeerde deze tegenstrijdigheid op te lossen met een theoretische hulpconstructie. Hij veronderstelde dat modern gezinde boeren zich aaneensloten als vriendengroepen, waarbinnen ongeveer een gelijk niveau van moderniteit bestond. De (theoretische) sociale categorie ‘moderne boeren’ werd dus geprojecteerd als de (praktische) sociale groep ‘vriendenkring’, waardoor de voorlichter van een concrete doelgroep werd voorzien.

De vriendenkringen vervulden volgens de analyse van Van den Ban een bijzonder rol in de voorlichting. Volgens de gangbare gedachte bereikten nieuwe ideeën via de massamedia de informele leiders en via hen de rest van de bevolking. Deze hypothese klopte volgens Van den Ban niet. Local leaders, meestal de vooruitstrevende boeren die gemiddeld een wat hogere status bezaten, informeerden zich meer dan de ‘volgers’, niet alleen via de media maar ook via persoonlijke gesprekken. Ze zochten meestal boeren op met iets meer dan of evenveel invloed als zij zelf. Hierdoor ontstonden als het ware schakels waarlangs nieuwe ideeën hun weg vonden binnen de gemeenschap. Daarbij traden de vriendenkringen als een belangrijk medium op. De sociale controle in de dorpsamenleving met het traditionele cultuurpatroon werd in de moderne samenleving gekopieerd door de vriendengroepen. Van den Ban concludeerde dat in dorpen met een modern-dynamisch cultuurpatroon via de invloedrijke boeren nieuwe landbouwmethodes konden worden ingevoerd. In traditionele streken zouden boeren van de leiders echter een dergelijk afwijkend gedrag niet accepteren. Hier was het zaak andere methoden toe te passen.

De waarde van Van den Bans onderzoek lag uiteindelijk in zijn poging bepaalde noties over het gedrag van boeren te vertalen in een voorlichtingsprogramma. Hij slaagde er niet in om aan te tonen dat er onafhankelijk van normatieve opvattingen sprake was van traditionele en moderne boeren. Door zijn stelling dat een moderne boer volgamer was waar het de adviezen van de RLVD betrof, benadrukte hij juist de normatieve kwaliteiten van het begrip moderne boer.

B. Benvenuti en R. Bergsma: twee cultuurpatronen

Noch Wichers noch Van den Ban konden in hun onderzoek overtuigend aantonen dat er twee cultuurpatronen bestonden. Bij beiden bleef de dichotomie modern-traditioneel een vooronderstelling. Twee andere promovendi van Hofstee, B. Benvenuti en R. Bergsma, probeerden de vraag op fundamentele wijze te onderzoeken en te beantwoorden. Elk probeerde op zijn

eigen manier aan te tonen dat er twee cultuurpatronen naast elkaar konden bestaan. Een praktische waarde, in de zin dat uitvoerders de resultaten van het onderzoek in de streekverbeteringen konden omzetten in daden zoals bij het proefschrift van Van den Ban, hadden de dissertaties niet. De theoretische betekenis stond echter buiten kijf. De proefschriften moesten de Wageningse moderniseringstheorie haar wetenschappelijk fundament geven.

Beide dissertaties zijn niet zonder meer vergelijkbaar, wat te maken heeft met de uitlopende vraagstellingen en wellicht de eigen inzichten van de onderzoekers. Benvenuti's stijl was creatief en associatief, maar daardoor is zijn boek niet altijd even helder en laat het zich moeilijk samenvatten.⁹⁵ Het gemak waarmee hij de geschiedenis naar zijn hand zette is voor de historisch geschoolde lezer niet altijd navolgbaar. In grove historische schematiseringen overtreft hij zijn promotor moeiteloos. Benvenuti ging na het verschijnen van zijn proefschrift door met sociologisch onderzoek in de landbouw. In de jaren zeventig groeide zijn kritiek op de modernisering. In zijn proefschrift, waarin de sociaal-psychologische benadering veel nadrukkelijker aanwezig was dan de maatschappijkritische visie, ging hij er echter nog vanuit dat een verhoging van de arbeidsproductiviteit door rationalisatie en aanpassing van de bedrijfsstijl noodzakelijk was.⁹⁶

Benvenuti stelde een verzamelhypothese centraal in zijn onderzoek. Wat opviel was zijn benadrukking van het individualisme van de moderne boer. Weliswaar had ook Hofstee meermalen benadrukt dat een moderne boer zich minder afhankelijk van zijn omgeving opstelde dan een traditionele boer, maar hij was daar-

Modernisering betekende ook verplaatsing van boerderijen naar het land en in de buurt van een verharde weg.

in minder vergaand dan Benvenuti. Benvenuti's hypothese luidde: 'Er bestaat een cultuurpatroon typerend voor een vooruitstrevende boer. Dit moderne cultuurpatroon dringt langzaam door tot het platteland; het is gekenmerkt door de individuele oriëntering op de buitenwereld en door een zekere mate van eigen, bewuste stellingname tegenover vele levensproblemen. Dit cul-

⁹⁵ Zie voor biografische gegevens: Benvenuti, *Geschriften over landbouw*, 8-10.

⁹⁶ Benvenuti, *Farming*, 35.

tuurpatroon ontwikkelt zich in de sociaal-culturele aanraking van stad en platteland en heeft een allesomvattend karakter, dat wil zeggen het beïnvloedt het totale gedrag van de betrokken groep, met inbegrip van de bedrijfsvoering'.⁹⁷ Benvenuti veronderstelde dat het moderne westerse waardestelsel een proces van 'individuatie' (de verantwoordelijkheid voor beslissingen verlegde zich van het collectief naar het individu) teweegbracht in de samenleving. Urbanisme en stedelijk cultuurpatroon waren de kanalen waarlangs dit modernisme zijn weg vond naar de traditionele, lokaal georiënteerde samenlevingen. De stad was dus niet de oorsprong van het modernisme, maar slechts het medium daarvan. Benvenuti meende, net als Hofstee, dat er geen sprake was van een 'urbane elite' die haar waarden en normen oplegde aan het platteland, zoals Nooij later wel stelde.

Benvenuti's proefschrift verwierf faam vanwege één van zijn conclusies. Hij mat namelijk de afstand van de in zijn onderzoek betrokken boerderijen tot de verharde weg en stelde vervolgens vast dat de vooruitstrevende boeren dichter bij die weg woonden dan hun traditionele vakgenoten. Was de wereld werkelijk zo eenvoudig te scheiden in traditioneel en modern? Was een simpel meetlint voldoende? Het zou niet terecht zijn om het proefschrift enkel op deze conclusie te beoordelen. Benvenuti probeerde slechts aan te tonen dat de rationeel ingestelde boeren in hun efficiënte denken de voordelen van een dichtbij gelegen verharde weg sneller inzagen dan andere boeren. Dat de these een eigen leven ging leiden, soms als bewijs van het 'hilarische van de sociologie', valt de auteur niet te verwijten.

Veel interessanter is de wijze waarop Benvenuti de moderne houding van de boeren probeerde aan te tonen. Hij was, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Wichers en Van den Ban, minder gericht op een interpretatie van het gedrag van de boeren. In plaats daarvan probeerde hij een model te ontwikkelen om hun mentaliteit te meten. Benvenuti deed eind jaren vijftig in Winterswijk, dat overigens enkele jaren later ook als streekverbeteringsgebied op de kaart stond, een case studie. In een van de enquêtes 'verstopte' hij tien vragen op grond waarvan hij bepaalde waar de geïnterviewde op een 'moderne-boerschaal' van 0 tot 10 geplaatst kon worden. De plek op de schaal werd niet bepaald door de *inhoud* van het antwoord, maar relevant was of er überhaupt een antwoord werd gegeven. De mentaliteit bepaalde immers of een boer vooruitstrevend was. Het ging erom of de boer 'in volle bewustheid stond, tegenover (die) bepaalde levensvraagstukken, waarvan aannemelijk is, dat de moderne boer er mee op de hoogte moet zijn'.⁹⁸ De tien vragen hadden betrekking op de bedrijfsboekhouding, communicatie en mobiliteit bevorderende apparatuur (radio, auto etc), vakbladen, politieke partijen en standorga-

⁹⁷ Benvenuti, *Farming*, xxxiii.

⁹⁸ Benvenuti, *Farming*, xxxiii.

nisaties, bedrijfsopvolging en inkomen.⁹⁹ Hoewel allerlei kritiek op de methode te geven is, kan wel gesteld worden dat deze bepaalde normatieve vooronderstellingen uitsloot. De boer werd op zijn manier van denken beoordeeld en niet op zijn gedrag. Een boer die om goede redenen traditionele landbouwmethoden gebruikte of welbewust de adviezen van de RLVD naast zich neerlegde kon in Benvenuti's onderzoek als modern worden aangemerkt. Benvenuti toonde daarmee aan dat een modern cultuurpatroon niet aan allerlei van te voren vastgestelde criteria behoefde te voldoen. Die conclusie impliceerde tevens dat modernisering een zeer dynamisch proces was en verklaart waarom de Wageningers begin jaren zestig het woord dynamisch aan hun theorie van het moderne cultuurpatroon toevoegden.

Bergsma's *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon* was veel strakker van opzet dan Benvenuti's proefschrift. Bergsma deed zijn onderzoek in opdracht van de Commissie Welzijn ten Plattelande. Deze commissie was ingesteld door het ministerie van Landbouw en moest adviseren hoe de sociale situatie op het platteland verbeterd kon worden. Zij deed dit onder andere door het initiëren van fundamenteel onderzoek. Zo vond de commissie, op advies van een onder haar ressorterende werkgroep *Sociologisch Onderzoek*, een diepgaand onderzoek nodig naar cultuurpatronen in de verschillende delen van het land. Ze hoopte hiermee een adequaat voorlichtingsprogramma te kunnen ontwikkelen: 'Dit betekent dat door het onderzoek een dusdanig inzicht in het cultuurpatroon van de bevolking verkregen moet worden, dat met een grote mate van waarschijnlijkheid aangegeven kan worden hoe de bevolking zal reageren op de te treffen maatregelen en voorzieningen en waarom zij dit op deze wijze zal doen'.¹⁰⁰

In navolging van zijn opdrachtgeefster beriep Bergsma zich op de theorieën van G. Gurvitch. Gurvitch stond bekend vanwege zijn zogenaamde dieptesociologie die hij in 1950 uiteenzette in *La vocation actuelle de la sociologie: vers une sociologie différentielle*.¹⁰¹ Hij probeerde met zijn 'dialectisch hyperempirisme' een zeker tegenwicht te bieden tegen de toenmalige Amerikaanse empirische sociologie. Hij verbond de verschillende horizontale dimensies (micro, meso en macro sociologische werkelijkheid) met hun eigen dieptelagen. De opperlaag bestond uit geografische en technische milieus, materiële cultuur enzovoort. De onderste laag was die van de collectieve mentaliteit en de psychische handelingen. Tussen deze lagen bestond wel een wisselwerking, maar niet per definitie, want discontinuïteit en ongelijke sociale tijd konden die verstoren. Voor Gurvitch was de sociale werkelijkheid zowel een

⁹⁹ McNabb, 'Kritische bijdragen: Farming in cultural change', aldaar 351.

¹⁰⁰ Centrale Archief Selectiedienst Winschoten (CAS), Archief ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (LNV), Directie van de Landbouw, Afdeling Algemene Zaken (1937)1947-1970 (1982), inv. 406, 'Interim-nota van de werkgroep Sociologisch Onderzoek (circa januari 1957)'.

¹⁰¹ Gurvitch, *La vocation actuelle de la sociologie* (Parijs, 1950).

totaliteit als een altijd bewegend complex van dimensies, die slechts begrepen kon worden via de dialectiek. Zijn manier van denken vertoonde gelijkenissen met die van de Wageningse School, met dien verstande dat Gurvitch' model veel dynamischer was dan de oorspronkelijke Wageningse moderniseringsthese.

Bergsma vertaalde Gurvitch' theorie naar de landbouwvoorlichting. Hij veronderstelde dat door een beïnvloeding van de diepere cultuurlagen de landbouwvoorlichting veel effectiever zou zijn dan wanneer werd gepoogd allerlei afzonderlijke gedragspatronen te beïnvloeden.¹⁰² Bergsma verbond Gurvitch' sociaal-psychologisch concept met het begrip cultuurpatroon, zoals de cultureel-antropologe dat in haar *Pattern of Culture* had uiteengezet. Daarmee werd het mogelijk om Gurvitch' algemene theorie toe te passen op een sociale eenheid, in dit geval Dantumadeel. Bergsma verving als het ware de oude sociografische inzichten die gericht waren op een analyse van aanwijsbare gemeenschappen door cultuureel-antropologische theorieën. Het cultuurpatroon van een sociale eenheid werd voor hem 'het geheel van materiële en geestelijke cultuurelementen in hun horizontale en verticale samenhang, dat voor die bepaalde sociale eenheid kenmerkend is'.¹⁰³ Daarmee verplaatste hij het accent dat bij de Wageningers was opgeschoven naar het individu weer terug naar de dorpsgemeenschap.

Hoewel Bergsma zijn proefschrift vanuit een theoretisch goed doordacht standpunt begon, bevatte het uiteindelijk toch veel onopgeloste interne tegenstrijdigheden. Benvenuti was erin geslaagd een model te ontwikkelen dat in staat was 'mentaliteit' te meten zonder op gedragspatronen te letten. Bergsma, die iets soortgelijks probeerde met een progressiviteitsindex, slaagde daarin niet overtuigend.¹⁰⁴ Communicatie naar buiten, volgens Bergsma het belangrijkste criterium voor de mate van moderniteit, werd uiteindelijk toch weer afgemeten aan gedragspatronen, zoals lidmaatschap van een kerkgenootschap en dergelijke. Het moderne cultuurpatroon was daarmee niet meer dan een theoretisch vooraf bepaalde (collectieve) handelwijze. De kracht van de studie lag, net als bij Van den Ban, meer in het zoeken naar relaties tussen verschillende gedragspatronen, waardoor het verklaarbaar werd dat sommige boeren of boerengemeenschappen makkelijker konden communiceren met de buitenwereld dan anderen.

Bergsma concludeerde in de eerste plaats dat 'ouderwets of modern zijn, niet een zaak is van een toevallige persoonlijke karaktertrek op één enkel bepaald gebied, maar van een totale levenshouding en levenswijze die – in meer of mindere mate – in alle aspecten van de persoonlijkheid tot uiting komen.

¹⁰² Bergsma, *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon*, 3.

¹⁰³ Bergsma, *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon*, 7-8.

¹⁰⁴ Bergsma, *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon*, 17.

Hierdoor worden nieuwe cultuurelementen niet geïsoleerd maar in onderlinge samenhang met andere geaccepteerd, zodat (...) de agrarische cultuur in dit gebied zich niet fragmentarisch, maar “patroonmatig” wijzigt’.¹⁰⁵ Met andere woorden: in Dantumadeel kwam zowel een traditioneel als een modern cultuurpatroon voor. Bergsma toonde in elk geval aan dat een traditioneel en een modern cultuurpatroon naast elkaar konden bestaan. En hij meende dat dit, mede in het licht van Benvenuti’s onderzoek, voor het gehele Nederlandse platteland gold. Hij stelde dat de agrarisch-sociale voorlichting zich in haar strategie moest richten op het opheffen van sociaal isolerende factoren, omdat deze de aanvaarding van een modern cultuurpatroon het meest in de weg stonden. Deze algemene stelling liet zich echter niet zonder meer vertalen in een uniforme wijze van uitvoeren. Dat was afhankelijk van de omstandigheden in het gebied.

Kritiek op het modern-dynamische cultuurpatroon

De proefschriften van Bergsma en Benvenuti zijn in het midden van de jaren zestig een aantal malen uitgebreid bekritiseerd. Dat gebeurde overigens niet enkel van ‘buitenaf’, want ook onderzoekers die nauw betrokken waren bij de Wageningse School leverden commentaar. Zo verscheen van de hand van Nooij in de *Sociologische Gids* (1963) een bespreking van de proefschriften.¹⁰⁶ Hij verweet Benvenuti dat de aandacht in zijn inleiding voor de relatie tussen individu en cultuur in zijn onderzoeksverslag over Winterswijk niet terug te vinden was: ‘In het verslag van zijn onderzoek worden wij geconfronteerd met moderne en met traditionele boeren; dit blijven echter individuen met bepaalde eigenschappen. Wij horen weinig of niets van de positie van deze mensen in de sociale structuur van hun territoriale gemeenschap’.¹⁰⁷ Eén van de kernkritieken was dat individueel sociaal-psychologisch gedrag werd gemeten en er geen onderzoek werd gedaan naar sociale groepen. Immers, er stond in de studies niet een traditionele groep tegenover een moderne, maar slechts individuen tussen beide categorieën. In zoverre er wel onderzoek werd gedaan naar groepsculturen vonden critici dit eerder bij de culturele antropologie thuishoren dan bij de sociologie. Hierin klonkt de kritiek door van de moderne sociologie op de oude multidisciplinaire, empirische en weinig structureel analyserende sociografie: ‘Het komt ons voor dat een sociologisch onderzoek, dat een verklaring tracht op te sporen voor een sociaal verschijnsel, niet alleen psychologische en culturele factoren dient te benadrukken, maar ook, en wellicht vooral, structurele factoren’.¹⁰⁸ Vergelijkbare

¹⁰⁵ Bergsma, *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon*, 207.

¹⁰⁶ Nooij, ‘Besprekingsartikel: Cultuurpatroon als object van onderzoek’, *Sociologische Gids* 10 (1963) 212-219.

¹⁰⁷ Nooij, ‘Besprekingsartikel: Cultuurpatroon’, 213.

¹⁰⁸ Droogleever Fortuijn en G.J. Kruijer, ‘Daling en niveau van de geboortecijfers in Nederland: bijdrage

kritiek was er ook in *Mens en Maatschappij* (1962).¹⁰⁹ En ook de ruraal-socioloog E.A. Wilkening meende dat het begrip cultuurpatroon zich wel leende voor groeps-cultuuranalyses, maar minder om de relatie tussen de persoonlijkheid en het bedrijfsmanagement van de boer te determineren. Dat zag hij liever gebeuren in termen van 'rol' en 'status': 'Change is a function of communication, of social mobility, of socialization and of other social processes which are influenced by the culture pattern, yet which affect different persons differently'.¹¹⁰

Fundamentele kritiek op het modern-dynamische cultuurpatroon kwam van de cultureel antropoloog C. op 't Land in de *Sociologische Gids* (1966).¹¹¹ Hij ging vooral in op het proefschrift van Bergsma. Volgens hem gebruikte deze de term cultuurpatroon op een oneigenlijke wijze, want zijn onderzoek ging niet over sociale eenheden maar over individuen. Er was namelijk helemaal niet bewezen dat Dantumadeel een sociale eenheid was in de zin dat het een gemeenschappelijk cultuurpatroon bezat. Bovendien nam Bergsma uiteindelijk een niet representatieve groep, namelijk echtparen met meer dan één hectare land voor agrarische doeleinden die zij niet deelden met anderen. 'Wat Bergsma dan onder sociale groepen blijkt te verstaan zijn statistische categorieën, klassificaties van respondenten, opgesteld aan de hand van één enkel kenmerk', concludeerde Op 't Land.¹¹² In wezen was het cultuurpatroon een mentaliteit of concept van persoonlijkheidsstructuur geworden. Hofstee was vanuit zijn sociografische leerschool vooral geïnteresseerd in cultuur van sociale (geografische) eenheden. De opkomende sociologie verplaatste haar aandacht echter naar sociale groepen, soms niet veel meer dan statistische categorieën. Daar waar het modern-dynamische cultuurpatroon aanvankelijk sterk lokaal gebonden werd gezien, was het bij de 'leerlingen' van Hofstee aan het verschuiven naar een bovenlokale categorie (sociale groep in de functionalistische betekenis) van 'moderne boeren'. Hoewel ze hun onderzoeken op lokaal niveau deden (Winterswijk, Dantumadeel enzovoort) pretendeerden zij dat hun onderzoeksconclusies over moderne en traditionele boeren niet regiogebonden waren. Dit spanningsveld is voelbaar bij het onderzoek van Bergsma. Bij Hofstee stond – als logische consequentie van zijn opvattingen – de groepsdynamiek centraal, bij zijn leerlingen verschoof de aandacht naar het terrein van de sociaal-psychologie van het individu in de samenleving.

Op 't Land wees feitelijk op het dubbele karakter van de studies, die achteraf gezien exponenten waren van de veranderingen in de Nederlandse soci-

tot een discussie', *Sociologische Gids* 13 (1966) 154-172.

¹⁰⁹ McNabb, 'Kritische bijdragen: Farming in cultural change'.

¹¹⁰ Wilkening, 'Bruno Benvenuti: Farming in cultural change, 173-174.

¹¹¹ Op 't Land, 'Het cultuurpatroon', 130-138.

¹¹² Op 't Land, 'Het cultuurpatroon', 132.

ologie. De jonge sociologen waren veel sterker beïnvloed door het Amerikaanse functionalisme dan hun 'leermeester' Hofstee. Die hinkte op twee gedachten: enerzijds de oude sociografie en anderzijds zijn wat halfslachtige adoptie van de 'new sociology'. Deze dubbelheid was ook terug te vinden in Hofstees uitgebreide replek op Op 't Land.¹¹³ Daarin zette hij zich af tegen de ontwikkelingen in de Amerikaanse sociologie. Hofstee stelde dat het een misvatting was te geloven dat het de taak van de sociologie was zich bezig te houden met 'structural functional analyses', waarmee hij duidde op het door A. Parson voorgestane functionalisme. Volgens hem had die benadering 'de sociologie al onnoemlijk veel schade toegebracht', omdat ze ervan uitging dat de Westerse cultuur een 'mass society' zou zijn. Culturele verschillen zouden binnen die conceptie worden gedetermineerd door structurele situaties als klassenpositie, mate van urbanisatie en dergelijke. Daarom hield men zich pas bezig met cultuur als het om kleine geïsoleerde groepen ging (folk societies) en dat was in de ogen van veel Amerikaanse sociologen hoofdzakelijk het onderwerp van de culturele antropologie. Hofstee voelde niets voor een dergelijke scheiding van de wetenschappelijke disciplines.

Op 't Land verweet Bergsma eveneens dat hij de boeren voorstelde als mensen die de overgang naar een van buitenaf komend modern-dynamisch cultuurpatroon passief ondergingen. Waren er geen interne factoren die de verandering stimuleerden? In elk geval schilderde het proefschrift de traditionele wereld als te weinig dynamisch en de moderne als te dynamisch af. Op 't Land concludeerde dat 'aan die tweepatronen-theorie geen sociologisch maatschappijbeeld ten grondslag ligt. Wat daarvoor door moest gaan is een statistische conceptie van een aantal co-residente mensen, en de individuen worden geïnterpreteerd met behulp van een mensbeeld, dat feitelijk in een theoretisch vacuüm hangt'.¹¹⁴ Hofstee gaf toe dat in deze kritiek een kern van waarheid zat. Echter in tegenstelling tot Op 't Land weet hij dat niet aan de theoretische inzichten, maar aan de onderzoeksmethodiek. Hofstee erkende dat Wageningen beïnvloed was door de Amerikaanse onderzoeksmethode, namelijk het maken van statistische analyses met behulp van vragenlijsten. Hij erkende dat deze methode louterend had gewerkt op de sociologiebeoefening, maar was ook tot het inzicht gekomen dat een eenzijdige toepassing van deze werkwijze grote gevaren inhield voor de sociologische wetenschap. Als eerste gevaar noemde hij het verdwijnen van de sociale groep van het sociologische toneel, dus het gevolg van datgene wat Op 't Land aanduidde met het indelen van individuen in statistische categorieën. Daarnaast meende hij ook dat de concentratie op kleine sociale eenheden ertoe leidde dat de macrosociologie in de verdrukking raakte.

¹¹³ Hofstee, 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon. Naschrift'.

¹¹⁴ Op 't Land, 'Het cultuurpatroon', 138.

Hofstee ging ook in op het veronderstelde gebrek aan dynamiek in zijn model. Benvenuti was van de Wageningers een van de eersten die ging benadrukken dat de overgang van traditioneel naar modern als een continuüm moest worden beschouwd. Hofstee schilderde in zijn repliek dat het begrip modern cultuurpatroon mede daardoor een bepaalde ontwikkeling had doorgemaakt. Aanvankelijk bestond er de neiging in dit patroon een zekere 'vastheid' te veronderstellen, maar dat werd al gauw onzeker: 'een expliciet uitgesproken overtuiging, dat er een min of meer duidelijk omschreven geheel van gedragsdisposities en gedragspatronen bestaat, dat onder alle omstandigheden samenhangt en in zijn geheel als modern-dynamisch cultuurpatroon kan worden aangeduid, heeft (...) bij géén van ons ooit bestaan'.¹¹⁵ Hijzelf was steeds kritischer tegenover deze interpretatie komen te staan en had daarom de 'vastheid' gereduceerd tot een kern: de bereidheid om veranderingen te overwegen of een positieve houding ten opzichte van verandering tegenover de negatieve houding die het traditionalistische cultuurpatroon kenmerkte. Hofstee relativeerde een en ander door te stellen dat dit mogelijk wel alles doordringend was, maar zeker niet alles structurerend. In navolging van Benvenuti meende hij dat niet de concrete gedragssituatie, maar de bewuste keuze bepalend was. Wanneer in een traditionele samenleving mechanisatie plaatsvond, konden traditionele boeren dit accepteren juist omdat dit gedragspatroon norm was geworden van de groep, niet omdat zij zelf die keuze bewust maakten. In die zin was er dan weliswaar sprake een technische modernisering, maar niet van een mentaliteitsverandering.

Hofstee vatte het onderzoeksproces van de Wageningers als volgt samen. Aanvankelijk had in Wageningen de absolutistische opvatting van een alomvattend cultuurpatroon een duidelijk uitgangspunt gevormd en dit had bij de definiëring daarvan nagewerkt, maar zowel een verder doordenken als de resultaten van het praktische onderzoek hadden de onderzoekers met betrekking tot het traditionalistische en het modern-dynamische cultuurpatroon steeds bewuster van deze absolutistische opvatting afstand doen nemen. Vervolgens stelde Hofstee dat de begrippen traditioneel en modern-dynamisch niet als een dichotomie moesten worden opgevat, maar als trajecten van een continuüm, zonder dat hij dit continuüm overigens nader omschreef. Misschien kon men theoretisch niet alles in deze 'tegenstelling' wegstoppen, maar in de praktijk van het onderzoek was er 'duidelijk sprake in een concrete situatie van een innerlijke samenhang van de kenmerken en in deze zin van een patroon'. Hij verwees hierbij naar Benvenuti die in één van zijn hoofdstukken een moderne en traditionele boer uit Winterswijk beschreef. De dichotomie bracht ook aan het licht dat er bij de eerste groep van moderne boeren een zekere 'moderniteitsextase' kon worden geconstateerd. Zij had-

¹¹⁵ Hofstee, 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon. Naschrift', 141.

den daardoor een belangrijke mate van gelijkgerichtheid in hun gedragspatroon. De traditionele groep die volgde, miste dat enthousiasme. Bovendien maakte de overgang naar het moderne patroon nieuwe verhoudingen tussen groepen en individuen vrij die binnen een traditionalistische samenleving geen kans kregen.¹¹⁶

Sociologen hadden vooral kritiek op de betekenis die Hofstee hechtte aan het moderne cultuurpatroon, historici – het laat zich raden – richtten hun kritiek op de voorstelling van het traditionele cultuurpatroon. Wichers ondernam met zijn proefschrift *De oude plattelandsbeschaving. Een sociologische bewustwording van de 'overherigheid'* een poging de oorsprong van de traditionele boer historisch te funderen.¹¹⁷ Het boek trachtte te verklaren waarom de oude traditionele plattelandssamenleving was gedoemd te verdwijnen en paste dus zeker in het gedachtepatroon van Hofstee. Het boek werd niet goed ontvangen. Men verweet Wichers onder andere de geschiedenis te veel vanuit een 'humanistisch standpunt' te benaderen en daarom zich schuldig te hebben gemaakt aan 'verzuilde geschiedschrijving'.¹¹⁸ Het was ook te veel een literatuurstudie en te weinig een bronnenstudie om de historisch geschoolde lezer te overtuigen.¹¹⁹ Wichers was echter van de Wageningse sociologen het meest 'historisch' bezig, voor de anderen was het verleden vooral het andere einde van het heden.

Onder anderen H.K. Roessingh, die een studie verrichtte naar de Nederlandse tabaksverbouw in de zeventiende en achttiende eeuw, heeft Hofstees idee van de onveranderlijkheid van de traditionele, pre-industriële, agrarische samenleving ter discussie gesteld. Hij vond dat het begrippenpaar traditioneel-modern bij historische analyses op drie moeilijkheden stuitte. In de eerste plaats: wat bedoelde men met de term oude, traditionele samenleving? Traditionalistisch en modern-dynamisch waren aan elkaar gerelateerde begrippen. Wanneer een modern-dynamisch cultuurpatroon ontbrak, zoals in de zeventiende en achttiende eeuw, kon men dus ook niet spreken van een traditioneel cultuurpatroon, tenzij men die oude samenleving afzette tegen de moderne, maar dan verdween onder de geweldige dynamiek van het heden het begrip voor de betekenis van de kleine veranderingen toentertijd. Roessingh vroeg zich af of de typering van de traditionele boer zoals gemaakt door Wichers toepasbaar was op zeventiende- en achttiende-eeuwse boeren. Een eenvoudige achterwaartse projectie van een rond 1950 waargenomen traditionalisme naar een ver verleden was een voor historici onaanvaardbare vorm van anachronisme. Een dergelijke zienswijze negeerde dat allerlei opgevoerde

¹¹⁶ Hofstee, 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon. Naschrift', 142-144.

¹¹⁷ Wichers, *De oude plattelandsbeschaving*.

¹¹⁸ De Jonge, 'A.J. Wichers, De oude plattelandsbeschaving, 197-198; zie ook: Mady A. Thung, 'A.J. Wichers: De oude plattelandsbeschaving, 71-73.

¹¹⁹ Van Woerden, 'Een historisch sociologische verklaring van de mentaliteitsverschillen, 69-73.

kenmerken van die boeren in verschillende tijdsperioden onder verschillende omstandigheden waren ontstaan.¹²⁰ Het begrip traditionalisme was daardoor een 'bevroren verleden' zonder tijdsdimensie en dus zonder continuüm. Vanuit wetenschappelijk historisch perspectief was het begrip traditionalisme van de Wageningse School dus niet veel meer dan de tegenpool van het modernisme.

Ten slotte wees Roessingh ook op de negatieve houding ten aanzien van verandering die in het Wageningse model van traditionalisme vervat lag. Hij beschouwde die stelling als veel te absoluut. Zeventiende- en achttiende-eeuwse boeren accepteerden verandering wel degelijk als die leidde tot behoud en verbetering van hun bestaanszekerheid, zelfs al betekende dit dat er harder en langer gewerkt moest worden. Aan verandering lag veelal een noodzakelijkheidsprincipe (bijvoorbeeld om te overleven) ten grondslag, niet zoals in het modern-dynamische cultuurpatroon een overtuigingsprincipe (bijvoorbeeld de instrumentalisering van verandering als middel tot verbetering).¹²¹ Roessingh kreeg later bijval van de landbouwhistoricus J. Bieleman. Hij toonde in het voetspoor van Roessinghs kritiek aan dat de Drentse samenleving van 1600 tot 1800 veel dynamischer was dan Hofstee's theorie veronderstelde.¹²² En P. Priester, die de economische ontwikkeling van de Groningse landbouw tussen 1800 en 1910 bestudeerde, vond het verklaringsmodel evenmin toepasbaar op de provincie waarop Hofstee zich in belangrijke mate beriep.¹²³ De Wageningse sociologen hadden weliswaar een visie op het verleden, maar die was over het algemeen gebaseerd op literatuur en vrijwel nooit op bronnen.

De kritiek van historici heeft altijd de vorm van een reactie (falsificatie van de theorie) gehad, maar heeft nooit tot een debat met de (historisch) sociologen geleid.¹²⁴ De trend om zich af te zetten tegen wat Hofstee als traditionele boerensamenleving had beschouwd werd één van de leidraden in het werk van de Wageningse agrarisch historici. Zij bouwden daarbij echter tevens voort op de 'structurele' kant van de sociaal-economische geschiedschrijving. Ook waar de sociale aspecten in hun publicaties aan bod komen, is sprake van sociaal structurele geschiedenis (handelingen en processen). De mentaliteitsgeschiedenis – en daardoor ook aspecten van de gendergeschiedenis – is onderbelicht. In die zin moet ook de kritiek van de Wageningse socioloog Q. Munters opgevat worden wanneer hij concludeert dat Priester bij de falsificatie van Hofstee's theorie een economisch-rationeel model vooropstelde, terwijl aan diens theorie juist een cultureel verklaringsmodel ten grondslag

¹²⁰ Roessingh, *Inlandse tabak*, 8-14.

¹²¹ Roessingh, *Inlandse tabak*, 16.

¹²² Bieleman, *Boeren op het Drentse zand*.

¹²³ Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen*, 1-18.

¹²⁴ P. Kooij, 'Agrarische geschiedenis in de actualiteit', 6-9

lag, waarin actoren een belangrijke rol spelen.¹²⁵

Gesteld kan worden dat Hofstee de traditionele samenleving te veel beschouwde als een voorspel van de moderne. Hij schetste een beeld van een traditionele samenleving, zonder deze ooit grondig bestudeerd te hebben. Dat leidde bij hem, maar ook bij zijn medewerkers, vaak tot ongenueanceerde, soms karikaturale uitspraken over het verleden. Van den Ban schreef bijvoorbeeld: 'In de traditionele dorpssamenleving maakte men met iedere dorpsgeenoot, die men tegenkwam een praatje, maar koos men zich niet zozeer bepaalde vrienden. Dit doet men in de moderne plattelandssamenleving wel, evenals dit ook in de stad gebruikelijk is'.¹²⁶ Voor een dergelijke uitspraak ontbreekt elk historisch bewijs. Wellicht werd de 'bevrozing van het verleden' veroorzaakt doordat Hofstees eigenlijke onderzoeksobject de *overgang* van het traditionele naar het modern dynamisch cultuurpatroon was. Maar ook hier zijn 'denkfouten' te vinden. Als er al ooit een puur traditionalistische samenleving had bestaan, wat veroorzaakte dan de 'geboorte' van de nieuwe? Waarom werd een positieve houding ten aanzien van verandering opeens noodzakelijk? Hofstee bleef daar vaag over, hij veronderstelde slechts dat het modern-dynamische cultuurpatroon in de loop van de achttiende eeuw geleidelijk zijn intrede deed.¹²⁷ In elk geval kon volgens de theorie de verandering naar modern denken niet voortvloeien uit een traditionalistisch cultuurpatroon, want daarin ontbrak het element veranderingsgezindheid.

Als verklarende en voorspellende theorie heeft het modern-dynamische cultuurpatroon in de loop van de jaren sterk aan kracht ingeboet. Maar de begrippen traditionele en moderne boer bezitten wel degelijk waarde als analytisch instrument. De tegenstelling tussen traditioneel en modern is voortdurend aanwezig, maar de inhoud wijzigt met de tijd. Hofstee onderkende dat probleem later en trachtte het modern-dynamische cultuurpatroon te plaatsen in een tijdscontinuüm.¹²⁸ Maar invoeging van het continuüm in de theorie was niet radicaal genoeg, omdat het feitelijk te ééndimensionaal bleef. De schuif van modernisering kan naar links en rechts worden geschoven, terwijl elke historische studie aantoont dat modernisering een complex proces is waarin ontelbare invloeden werkzaam zijn. De versimpeling van de werkelijkheid leverde wel de bouwstenen voor een moderniseringstheorie waarmee voorlichters in de streekverbetering goed uit de voeten konden.

¹²⁵ Munters, 'Boekbespreking: P. Priester', 276-278; Munters, 'Kwetsbare aspecten van het actorperspectief' 60-68.

¹²⁶ Van den Ban, *Boer en landbouwvoorlichting*, 222.

¹²⁷ Hofstee, 'Veranderend Platteland', 673.

¹²⁸ Hofstee, 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon', 142; Hofstee, 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon. Naschrift'.

Boer en toekomstbeeld

Wat er wellicht voor de buitenwereld er uit zag als een onaantastbare theorie over modernisering, is dat voor de meeste Wageningers zelf nooit geweest. In de loop van de jaren zestig kwam die twijfel over de moderniseringstheorie sterker naar voren dan eerder. Daarvoor zijn verschillende factoren aan te wijzen. De proefschriften van Van den Ban, Benvenuti en Bergsma bleken de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon minder onomstotelijk te kunnen funderen dan gehoopt. Bovendien raakte de moderniseringstheorie in de praktijk overleefd. Nederland kende in de jaren zestig minder achtergebleven agrarische gebieden dan in de jaren vijftig en de modernisering leek de Wageningse voorspellingen zelfs in te halen. Bovendien kwam ook steeds meer de rol van de socioloog als sociaal-ingenieur ter discussie te staan.

Modern agrarisch ondernemen in de IJsselmeerpolders in de jaren vijftig.

Het meest pregnant werd de twijfel uitgesproken door de Wageningse socioloog A. Constandse. Hij deed in 1961 onderzoek in de Noordoostpolder. In dit gebied, zo mocht zonder meer worden aangenomen, overheerste het modern-dynamische cultuurpatroon, niet in de laatste plaats door de nieuwe (rationele) inrichting van het land en de selectie van kolonisten.

Het was volgens de onderzoeker een gebied waar de agrarisch-sociale voorlichter die gewend was te werken in gebieden als de Noordwest-Veluwe of de komgrondengebieden, als het ware met lege handen stond. Het streefniveau was er al lang bereikt en in bepaalde opzichten ruimschoots overtroffen.¹²⁹ Toch klopte er iets niet. Terwijl veranderingsgezindheid toch het belangrijkste kenmerk was van het hier als aanwezig veronderstelde modern-dynamische patroon, ondervonden instanties (Directie van de Wieringermeer, later Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders) echter nog steeds weerstand tegen verandering. Constandse hoopte de oorzaken van die weerstand te vinden door kenmerken en eigenschappen op te sporen die

¹²⁹ Constandse, *Boer en toekomstbeeld*, 12.

het toekomstbeeld van de betreffende boeren bepaalden. Het onderzoek mislukte om methodologische redenen, maar Constandse besloot op grond van zijn studie een aantal essays te schrijven waarin hij reflecteerde op de problematiek. De bundel verscheen onder de titel *Boer en toekomstbeeld*. Kern van Constandse's essays was de teloorgang van het 'boer zijn', een waarde die reeds in het traditionalistische cultuurpatroon bestond en die volgens hem was blijven voortbestaan in het moderne cultuurpatroon. In zijn optiek onderschatte de Wageningse moderniseringstheorie een ogenschijnlijk conservatieve waarde als boerenidentiteit en overschatte ze de mate waarin boeren zich als modern ondernemer wilden profileren.

Constandse schreef zijn essays in een tijd waarin de eerste kritiek klonk op die vormen van sociologie die zich te veel richtten op de aanpassing van de mens aan de samenleving. De Wageningers deelden die kritiek niet. Constandse bijvoorbeeld beschouwde het als een plicht van de socioloog (en anderen) om mee te werken aan de overgang van traditioneel naar modern: 'Beschouwt men zulk een traditionele samenleving als een eiland in een zee die de moderne wereld verbeeldt, dan is hij, die ziet aankomen dat het eilandje verzwolgen zal worden, moreel verplicht de bewoners tijdig te leren zwemmen'.¹³⁰ De socioloog was dus verplicht de bevolking ervan te overtuigen dat het beter was de overgang te maken naar de moderne tijd. In de situatie waar het modern-dynamische cultuurpatroon geaccepteerd en doorgevoerd was, bestonden verschillende richtingen waarin de bevolking zich verder kon ontwikkelen.

Deels zou de boer zelf moeten kiezen, maar het aanbod was zo chaotisch dat hij nooit alle consequenties kon overzien. Voorlichting en planning bleven volgens Constandse noodzakelijk en in het verlengde daarvan, namelijk als beleidsinitiatie discipline, ook de agrarische sociologie. De positie van de socioloog stond volgens hem dus niet ter discussie. Ook Wichers was in de jaren zestig openhartig over zijn keuzes. Hij vatte zijn werk op als een positieve bijdrage aan de beleidssociologie. Hij koos daarbij als standpunt 'dat wij een reële consequentie van de sociologiebeoefening volgen als wij kiezen voor zo groot mogelijke harmonie, zijnde het zich "thuisvoelen" van de tegenwoordige mens in zijn moderne samenleving waaruit geen weg terug is'.¹³¹ Dat was eveneens een bekentenis voor de aanpassingsgedachte. Constandse twijfelde vooral over het antwoord op de vraag of onderzoek naar modern-traditioneel voldoende was: 'Wij weten niet waar het heen gaat, ons ontbreekt (...) een toekomstbeeld. Wij kunnen daarom niet meer doen dan ons aanpassen aan de verandering, de verandering zelf is gegeven. De sociologie is dan ook niet meer dan de studie van de aanpassende handelende mens

¹³⁰ Constandse, *Boer en toekomstbeeld*, 37.

¹³¹ Wichers, *De oude plattelandsbeschaving*, 3.

in groepsverband'.¹³² Hij betoogde dat de agrarische sociologie zich niet langer mocht blijven beperken tot het aanpassingsvraagstuk, maar zich ook moest gaan bezighouden met vragen als 'waarheen' en 'waartoe'.

Constandse betwijfelde of de moderne mens de norm 'verandering' volledig omarmde. Zelfs Benvenuti, die toch met Bergsma de komst van het moderne type onvermijdelijk achtte, had daarbij al een kanttekening geplaatst: 'The human mind has his own kind of inertia, and it is good that it is so'.¹³³ Verzet tegen modernisering hoefde niet per se voort te vloeien uit een diepgeworteld traditionalisme, maar kon ook voortkomen uit bewust en doordacht conservatisme. Hij refereerde in het bijzonder aan het werk van Van den Ban om aan te tonen dat ook binnen het moderne cultuurpatroon de veranderingsgezindheid niet altijd voorop stond. Van den Ban, zo werd hiervoor al geconstateerd, begon eveneens te twijfelen aan het modern-dynamische cultuurpatroon als het allesomvattende verklaringsmodel. Constandse constateerde dat boeren bereid waren mee te gaan in veranderingen, zolang deze bijdroegen aan de instandhouding van het eigen bedrijf. Maar wat als werknemer worden het enige alternatief was? Was de boer bereid zo'n verandering te accepteren? 'Het gaat om het "boer" zijn, hetgeen betekent dat men zijn eigen ondernemer is, dat men, hoezeer men ook afhankelijk is van anderen, toch de controle over de eigen productiemiddelen behoudt', meende Constandse.¹³⁴ De in het modern-dynamische concept zo gepromoteerde verandering kon volgens hem geen doel op zich zijn. Zolang het noodzakelijk was om de traditionele samenleving naar de modern-dynamische over te halen had verandering een doel, maar als eenmaal het 'ideaalbeeld' was bereikt ging het niet meer om de bereidheid tot veranderen, maar om het doel ervan. Niet langer was van belang *of* men reageerde, maar *hoe*. Het ideaalbeeld vertoonde echter innerlijke tegenstrijdigheden, die voortvloeiden uit het tweeledige doel waarnaar de landbouwsector streefde: in de eerste plaats het landbouwbedrijf zo moderniseren dat ze de ontwikkelingen in de industriële maatschappij kon bijhouden en in de tweede plaats het voortbestaan van het gezinsbedrijf garanderen. Het eerste doel betekende een vergroting van de bedrijven en maakte bijvoorbeeld coöperatie in de vorm van naamloze vennootschappen noodzakelijk. Het tweede veronderstelde dat de huidige structuur zou blijven bestaan, maar maakte, om het boerenbestaan te bestendigen, 'hulp van buitenaf' noodzakelijk. Constandse concludeerde dat boeren veranderingen aanvaardden zolang die bijdroegen tot behoud van datgene wat ze niet wilden veranderen, namelijk het zelfstandig boer-zijn.

Hofstee, die normaal alleen een voorwoord schreef bij de in de Bulletin-

¹³² Constandse, *Boer en toekomstbeeld*, 39.

¹³³ Benvenuti, *Farming*, 44.

¹³⁴ Constandse, *Boer en toekomstbeeld*, 59.

reeks van de afdeling Sociologie verschijnende delen, voelde zich bij de essays van Constandse geroepen een nawoord toe te voegen. Daarin stelde hij dat al in het verleden was gebleken dat de dichotomie traditioneel-modern niet altijd alles kon verklaren. Men stuitte op regionale verschillen in de fundamentele conceptie van het boer-zijn als geesteshouding en van de houding tegenover het bedrijf. Hofstee erkende dat onder de moderne boeren iets opdook wat hij bij gebrek aan beter een 'agrarisch ondernemer' noemde, bijvoorbeeld de boer met honderdduizenden slachtkuikens. Hij bleef echter optimistisch en zag nog mogelijkheden voor het gezinsbedrijf, ook al ontwaarde hij daar eveneens tekenen van een opkomend agrarisch ondernemerschap. 'Sociologisch gezien kennen wij deze nieuwe agrarische mens nog niet', zo concludeerde hij. Hofstee wierp de hypothese op dat de moderne boer zich ondanks alle veranderingen in zijn bedrijf toch verbonden voelde met de regionale groep van zijn vakgenoten en ook de normen die binnen die groep golden zou overnemen. De agrarisch ondernemer zou dat niet meer doen.¹³⁵ Dit was op zijn minst een opmerkelijke conclusie, omdat Hofstee zich distantieerde van een ontwikkeling die mede door zijn moderniseringsthese in gang was gezet. Immers, de landbouwkundige vernieuwingen in het streekverbeteringsprogramma, zo zal in een volgend hoofdstuk nog worden uiteengezet, leidden onvermijdelijk tot industrialisatie van het boerenbedrijf, waar de agrarisch ondernemer het voor het zeggen had.

Halverwege de jaren zestig implodeerde het geloof bij de Wageningers in de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon. De redenen waren divers: de een twijfelde aan de actualiteit van de theorie, de ander aan de fundamentele juistheid ervan, terwijl sommigen slechts onderdelen van de these onjuist achtten. Alle aanpassing van de theorie van het moderne cultuurpatroon – waarvan de toevoeging 'dynamisch' het meest uitgesproken was – ten spijt, bleek het wetenschappelijk fundament te zwak om haar te laten overleven. Hofstee had van de Wageningers de meeste moeite om zich bij die conclusie neer te leggen.

Differentiële sociologie

In 1967 verscheen in de bundel *Wegwijzers naar een goed bewoonbaar Nederland* het artikel 'De toekomst van de Nederlandse samenleving' van Hofstee. Daarin werd de breuk met het functionalisme, waartegen hij in de jaren vijftig en zestig had aangeleund, duidelijk. Vanaf de tweede helft van de jaren zestig, maar vooral in de jaren zeventig, ging Hofstee op zoek naar een nieuw sociologisch interpretatiekader, hetgeen hij aanduidde met de term 'differentiële sociologie'. Deze fase in Hofstees wetenschappelijke denken heeft met het streekverbeteringsprogramma weinig meer te maken, want de laatste

¹³⁵ Constandse, *Boer en toekomstbeeld*, 75-77 (nawoord E.W. Hofstee).

streekverbetering eindigde in 1970. Wel verheldert ze de moeilijkheden waarmee men gedurende de periode 1953-1966 kampte bij de wetenschappelijke fundering van het modern-dynamische cultuurpatroon. Om de betekenis daarvan beter te doorgronden is het dus van belang om Hofstee's ideeën over de differentiële sociologie nog kort te bespreken.

De differentiële sociologie wilde de theoretische en methodologische onderbouwing van de waargenomen sociale verschijnselen in groepen zijn. Eigenlijk was ze bedoeld als de rechtvaardiging van de sociografie. Hofstee keerde met de differentiële sociologie terug naar de oorsprong van zijn denken. Hij wilde een historisch-sociologische benadering, waarin het begrip tijd-ruimte weer een belangrijke rol speelde en keerde zich af van wat hij placht aan te duiden als de Amerikaanse 'new sociology'. Toen hij op 30 oktober 1980 zijn universitaire carrière afsloot met een afscheidscollege *Vrijheid, gelijkheid en eenzaamheid* liet hij zich zeer somber uit over de toegenomen individualisering sinds de eerste dagen van de Verlichting.¹³⁶ Vrijheid en gelijkheid hadden zich sinds de zestiende eeuw gestaag ontwikkeld, maar de broederschap was uitgemond in een hyperindividualisme. Hofstee's afkeer van dit doorgeschooten individualisme was ook in zijn opvattingen over het vak sociologie terug te zien. Zijn belangstelling ging primair uit naar de groep, zoals dat in de sociografische benadering gewoonte was. Bij gelegenheid van de uitreiking van de zilveren legpenning van de Nederlandse Sociologische en Antropologische Vereniging (NSAV) zei hij: 'Ik heb grote bezwaren tegen het structureel functionalisme. Popper bewonder ik, maar als hij gelijk heeft kunnen we wel ophouden met de sociologie. De Frankfurter Schule is een ramp voor de sociologie. Het symbolisch interactionisme spreekt me wel aan, maar is meer sociaal-psychologie; waar het ophoudt, wordt het voor de sociologie pas interessant'.¹³⁷

Vanaf halverwege de jaren zestig wendde Hofstee zich steeds verder af van de 'new sociology'. Het structureel-functionalisme, met zijn globaliserende geldigheidsaanspraken, kon in de ogen van Hofstee het verschil tussen concrete sociale groepen en een categorie individuen niet verklaren. Hij verweet de 'new sociology' dat zij haar pretentie van generaliseerbaarheid nauwelijks kon volhouden. Eén van zijn eigen promovendi, Van den Ban, ontdekte bijvoorbeeld dat het verband tussen bepaalde sociale kenmerken van boeren en de geneigdheid om adviezen van de landbouwvoorlichting over te nemen van dorp tot dorp verschilde. Met andere woorden: de 'new sociology' generaliseerde te veel, zag te veel een eenheidscultuur waar verscheidenheid in werkelijkheid domineerde. Hofstee verweet het functionalisme de verdere ontwikkeling van de sociografie (vooral de theoretische legitimatie) in de weg

¹³⁶ Hofstee, *Vrijheid, gelijkheid en eenzaamheid*.

¹³⁷ Blauw, 'Hofstee, de organisator', 9.

te hebben gestaan. Hij zocht daarbij ook de vergelijking met Amerika, waar de 'Chicago School', die in de jaren twintig en dertig onderzoek deed dat vergelijkbaar was met de Nederlandse sociografie, na de oorlog werd weggevaagd door de nieuwe benadering.

Met de introductie van de differentiële sociologie wilde Hofstee geen nieuw paradigma in de sociologische wetenschap introduceren. Men moet dit echter niet opvatten als pretentieloosheid, maar eerder als een poging een moeizame discussie uit de weg te gaan. Door de differentiële sociologie te presenteren als een nieuw brokstuk in de algemene theorievorming, dat dus binnen verschillende paradigmata te gebruiken was, probeerde Hofstee zich aan een richtingsstrijd te onttrekken. Hij presenteerde zijn differentiële sociologie rond 1982 aan de Sociaal-Wetenschappelijke Raad van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen. Enkele jaren later werd die redevoering gepubliceerd, aangevuld met commentaren van sociologen en wetenschappers uit aanverwante terreinen.¹³⁸ Alleen de socioloog I. Gadourek gaf een scherpe kritiek.¹³⁹

De differentiële sociologie moest de theoretische en methodologische onderbouwing van de sociografie worden. Hofstee hoopte daarmee de critici van de sociografie, die deze methode beschouwden als te empirisch, de waarde ervan toch te laten inzien. Die onderneming mislukte. Binnen de sociologie bleef de interesse gering. Moet men Hofstees 'overgang' naar de differentiële sociologie beschouwen als een afzwering van de methodologieën die hij gedurende de jaren vijftig en zestig heeft toegepast, als een breuk in zijn denken? Hofstee zelf zal het ongetwijfeld beschouwd hebben als een logische ontwikkeling die voortvloeide uit zijn sociografische verleden, maar anderen kunnen met recht constateren dat er wel degelijk sprake was van een breuk met het nabije verleden.

Samenvatting en analyse

In dit hoofdstuk stond de reconstructie centraal van de moderniseringstheorie die de basis vormde van het streekverbeteringsprogramma. Wat allereerst geconstateerd kan worden, is dat deze these nooit een afgeronde of definitieve vorm heeft gekend. Haar oorsprong lag bij de Wageningse hoogleraar Hofstee, de geestelijk vader van de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon. De vraag is gesteld of deze theorie of moderniseringstheorie een wetenschappelijke onderbouwing van het werk in de streekverbetering was, dan wel een legitimatie om een moderniseringsproces door te voeren. Uit het voorgaande mag duidelijk zijn geworden dat er veel kanttekeningen zijn te plaatsen bij de consistentie van de theorie. Het onderscheid tussen traditio-

¹³⁸ Hofstee, 'Differentiële sociologie in discussie'. Eerder gepubliceerd als: Hofstee, *Differentiële sociologie in kort bestek*.

¹³⁹ Hofstee, 'Differentiële sociologie in discussie'.

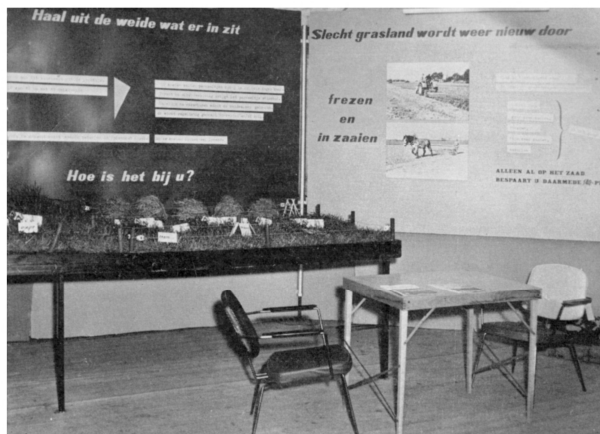
neel en modern cultuurpatroon was aanvankelijk zeer statisch. Pas later werden beide als 'ideaaltypen' beschouwd, die gezien moesten worden in een continuüm. Aanvankelijk vatten de Wageningers traditioneel op als 'niet-modern'. Het ontbrak de Wageningers aan voldoende historisch inzicht om de beperktheid van hun concept te onderkennen. Het model kon bij voorbaat de grenzen van een sociologisch verklaringsmodel niet overschrijden. Met andere woorden: wanneer gesproken werd over traditioneel en modern had dat slechts betekenis in de door de Wageningers waargenomen contemporaine situatie, niet voor een historische ontwikkelingsgang. De latere introductie van de term continuüm, die het model een meer dynamisch aanzien moest geven, loste dat niet op. De transitie van traditioneel naar modern bleef eendimensionaal. Ze werd opgevat als een onomkeerbare en noodzakelijke beweging die zich in de ene plaats sneller voltrok dan in de andere.

De ontwikkeling van het modern-dynamische cultuurpatroon moet ook gezien worden in het licht van de gangbare en dominante economistische verklaringen. Door dit verklaringsmodel te introduceren werden de activiteiten van sociologen op planologisch gebied gelegitimeerd. Kan daarom gesteld worden dat de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon slechts de legitimatie is geweest van sociologen voor het doorvoeren van een modernisering van het platteland? Een dergelijke stelling gaat te ver. In de eerste plaats probeerden de Wageningers de theorie wetenschappelijk te funderen. Dat zij daar uiteindelijk niet in slaagden, impliceert niet dat deze daarom slechts ideologische betekenis had. Wetenschap en ideologische legitimatie zijn in dit soort moderniseringsprocessen twee zijden van dezelfde medaille. Bij dat proces hoort ook dat sommige sociologen zochten naar handzame theoretische middelen om de praktijk te lijf te gaan. Dat deze niet altijd de toets van wetenschappelijkheid doorstonden, kan echter evenmin voldoende aanleiding zijn om de Wageningse moderniseringsthese te kwalificeren als onwetenschappelijk.

Belangrijk is de constatering dat het modern-dynamische cultuurpatroon was gebaseerd op twee verschillende sociologische tradities. De twee belangrijke bronnen van Hofstee's denken waren de sociografie en de 'rural sociology'. De sociografie kan beschouwd worden als een empirische vorm van sociologie, die zich in haar onderzoek vooral richtte op de mens in zijn geografisch, economisch, historisch en sociologisch milieu. Dat impliceerde dat de aandacht voor groepen belangrijker was dan voor individuen. Via onder andere de 'rural sociology' sijpelden Amerikaanse ideeën over sociologie door naar het werk van de Wageningse sociologen. De Amerikaanse sociologie ('new sociology') die in deze jaren gedomineerd werd door een functionalistische invalshoek, dat wil zeggen erop gericht was het individu aan de samenleving aan te passen, drong de sociografische benadering naar de achtergrond.

De meer op het individu georiënteerde sociale wetenschappen kregen in de jaren zestig de overhand, ook in het werk en de verklaringsmodellen van de meeste Wageningse sociologen.

Uiteindelijk leidt een en ander tot de conclusie dat het modern-dynamische cultuurpatroon als verklaringsmodel niet voldeed. Dat hoeft echter niet te verhinderen dat het in de praktijk wel kan hebben gefunctioneerd. Van den Ban, die wellicht het meest van de Wageningse sociologen in contact stond met de praktijk, versimpelde het model.

De theorie van het 'modern-dynamische cultuurpatroon' was vooral van belang in voorlichtingssituaties.

Hij wilde niet primair bewijzen dat er een modern-dynamisch cultuurpatroon bestond, maar bleek uiteindelijk slechts geïnteresseerd in een methodiek van communicatie met een voor de RLVD moeilijk bereikbare groep boeren.

In wezen maakte hij geen onderscheid tussen traditionele en moderne boeren, maar tussen boeren die wel en die geen contact hadden met de RLVD. In elk geval weten we dat hele generaties landbouwkundigen opgegroeid zijn met dit denkmodel. Constandse stelde vast: 'De "ontdekking" van de betekenis van het modern-dynamische cultuurpatroon heeft in feite slechts belang voor de "voorlichtingssituatie". De voorlichter is er mee gediend, doordat hij nu beter weet hoe een situatie te bereiken in welke een betere communicatie met de cliënt mogelijk zal zijn en in welke in het algemeen een meer adequaat reageren op veranderingen tot de mogelijkheden zal behoren'.¹⁴⁰ Constandse legde hier de vinger op een gevoelige plek. Het concept van het modern-dynamische cultuurpatroon had vooral betekenis voor de voorlichting, zonder dat het overigens een voorlichtingstheorie was. Zijn wetenschappelijke reikwijdte – daarbij de toepassing in de demografie buiten beschouwing latend – was beperkt. In de navolgende hoofdstukken zal daarom geanalyseerd worden hoe de Wageningse moderniseringstheorie in de praktijk werd gehanteerd.

¹⁴⁰ Constandse, *Boer en toekomstbeeld*, 38.

3

Het ministerie van Landbouw en de streekverbetering

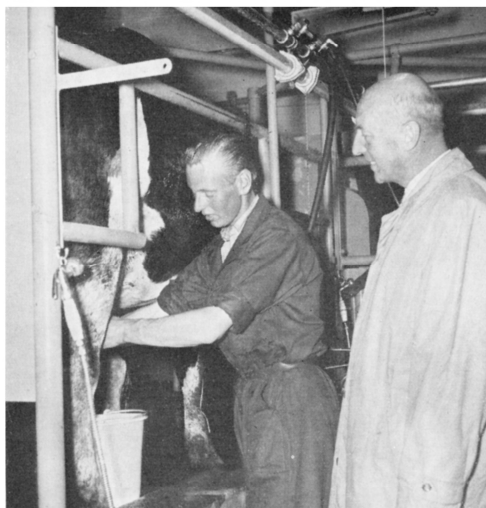
Inleiding

Het boek *De Graanrepubliek* van de journalist F. Westerman reconstrueert de teloorgang van de landbouw in Groningen, een gebied dat ooit gold als de graanschuur van Nederland. Sicco Mansholt – van oorsprong zelf een Groninger – vervult een meer dan prominente rol in het boek. Onder zijn ministeriële bewind (1945-1958) startte het streekverbeteringsprogramma. Hij geldt mede daarom als een van de politici die de maakbaarheid van de samenleving gepropageerd hebben. Aan de hand van zijn levensverhaal en dat van zijn vader en grootvader schetst Westerman honderd jaar landbouwgeschiedenis op een bijzondere wijze. De opkomst van het geslacht Mansholt plaatst hij naast de ondergang van de negentiende-eeuwse Groningse herenboeren. Sicco Mansholt was in zijn hoedanigheid van landbouwcommissaris van de EEG (vanaf 1958) verantwoordelijk voor de huidige structuur van de Europese landbouw. Veel Groningse graanboeren zijn naar eigen zeggen aan de Europese regelgeving ten onder gegaan. Westerman portretteert Mansholt als een spijtoptant. Hoewel zijn beleid, dat de EEG een eigen positie op de wereldmarkt moest garanderen, geslaagd kan worden genoemd – Europa was al in de jaren zeventig autarkisch wat betreft zijn voedselvoorziening – had het een onontwarbare kluwen van wetgeving, regels, quota en permanente saneringen als neveneffect. Die neveneffecten overschaduwden Mansholts succesverhaal. Daarvan was hij zich bewust. In 1994 tekende Westerman uit zijn mond op: ‘Ik als socialist, ik zeg zeer nadrukkelijk: de maakbaarheid van de samenleving langs de weg die ik heb gevolgd is een onmogelijkheid’.¹ De uitschakeling van de marktwerking, zo vertrouwde Mansholt de interviewer toe, had averechts gewerkt. Hij droeg ook een oplossing aan: de kleine boeren moesten beschermd worden. Toen de interviewer verwonderd vroeg: ‘De kleine?’, antwoordde Mansholt: ‘Ja, diegenen die niet winstgevend kunnen draaien omdat hun bedrijf te klein is, of op marginale grond ligt. Die moet je niet met omscholing of premies overhalen om ermee op te houden, nee, je dient ze een aanvullende uitkering te geven zodat ze ondanks hun onrendabele bedrijf boer kunnen blijven. Boeren zijn minstens zo waardevol

¹ Westerman, *De graanrepubliek*, 228.

voor de samenleving als kunstenaars’.

De aangehaalde passage uit Westermans boek is niet alleen opmerkelijk vanwege de conclusie, maar ook vanwege het probleem dat daarin wordt aangesneden. Mansholt, die in landbouwkringen nog steeds geldt als degene die het aantal boeren drastisch reduceerde, verwees tevens naar één van de belangrijkste problemen van de Nederlandse landbouw in de twintigste eeuw:

Minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening S. Mansholt op werkbezoek.

het kleine-boerenvraagstuk. Na de Eerste Wereldoorlog, vooral in de crisis gedurende de jaren dertig, was gebleken dat het grote aantal kleine boeren een structureel probleem vormde. Deze groep boeren kon zich economisch nauwelijks staande houden en dreigde ook in sociaal opzicht naar de rand van de samenleving op te schuiven. In 1945, na de bevrijding, was dat kleine-boerenvraagstuk allerminst verdwenen. Een uniform antwoord kon het ministerie van Landbouw niet zondermeer bedenken. Per regio verschilde het probleem namelijk. Daarbij kwam dat de boerenstand, net als de rest van

Nederland, verzuild was georganiseerd. De drie grote centrale landbouworganisaties verdedigden de belangen van hun eigen achterban en waren daarbij deels gebonden aan de binnen de zuilen heersende opvattingen over de rol van de boerenstand. Vooral de zorg om het kleine boerengezinsbedrijf en de instandhouding daarvan, beschouwden de standsorganisaties als hun taak. Een belangrijke naoorlogse politieke vraag was dan ook hoe het regionale kleine-boerenvraagstuk via een nationale benadering kon worden opgelost.

Eén van de belangrijkste antwoorden op deze vraag lag in de keus van een eenduidige probleemstelling. Waar het vrijwel alle kleine boerenbedrijven, en met hen ook veel grote en middelgrote, aan ontbrak, was een voldoende mate van modernisering. Door het probleem tot dit punt te reduceren werd het voor de politiek mogelijk de Wageningse moderniseringsthese in haar beleid te incorporeren. ‘Wetenschap’ en ‘politiek’ kenden in deze tijd twee tamelijk verschillende vertrekpunten. De eerste probeerde een theorie over botsende traditionele en moderne cultuurpatronen te bewijzen, de tweede wilde een sociaal-economisch probleem oplossen. In de jaren vijftig, om pre-

cies te zijn in 1953, slaagden politici en wetenschappers erin beide belangen te laten samenvallen. Dat jaar was om tweeërlei redenen van cruciaal belang voor het ontstaan van de samenwerking tussen ‘wetenschap’ en ‘politiek’ in het latere streekverbeteringsprogramma. Hofstee hield in 1953 zijn rede voor de rijkslandbouwconsulenten, waarin hij zijn moderniseringsthese en onderzoeksprogramma uiteenzette. In datzelfde jaar startte in de dorpen Kerkhoven en Rottevalle een experiment van het ministerie van Landbouw dat enerzijds geënt was op de gedachte dat er traditionele en moderne boeren bestonden en dat anderzijds inzicht moest verschaffen in hoe een verbeterde bedrijfsvoering kleine boeren een beter toekomstperspectief kon geven.

De politieke doelstellingen van het streekverbeteringsprogramma kunnen slechts begrepen worden vanuit het gevoerde landbouwstructuurbeleid van het ministerie van Landbouw in het algemeen en vanuit het kleineboerenvraagstuk in het bijzonder. Daarbij dient men zich te realiseren dat de centrale landbouworganisaties grote invloed hebben gehad.² S.L. Louwes omschreef de periode 1945–1980 als ‘het gouden tijdperk van het Groene Front’.³ Hij beschouwde de landbouw als een politiek en als een economisch subsysteem, met een ongelijktijdige ontwikkeling. Door anderen is dit systeem ook wel omschreven als een neocorporatistisch stelsel waarin overheid en belangenhebbenden (boeren en agro-industrie) gebroederlijk samenwerkten.⁴ In ruil voor rust onder de boeren, kregen de standsorganisaties – en tot op zekere hoogte ook de landarbeidersbonden – invloed en een vertegenwoordigingsmonopolie. Het systeem kon jarenlang goed functioneren, hoewel volgens Louwes de politieke belangenbehartiging de economische ontwikkeling remde. Volgens hem hadden de boeren namelijk meer aandacht voor het actuele productie en prijsbeleid dan voor het lange termijn structuurbeleid. Deze laatste stelling lijkt wat overdreven, want niemand kan beweren dat de standsorganisaties niet volop hebben meegewerkt aan ruilverkavelingen en streekverbeteringen die toch onderdeel waren van het landbouwstructuurbeleid. Wanneer er dus sprake is van een ministerieel beleid, dient bedacht te worden dat dit vrijwel altijd werd uitgevoerd met steun van de landbouworganisaties.

De RLVD was de spin in het web van het streekverbeteringsbeleid. Via de rijkslandbouwconsulenten was deze dienst direct betrokken bij de lokale uitvoering. Ook in allerlei andere zaken trad de RLVD als coördinator op, onder andere bij het aansturen van de door de standsorganisaties uitgevoerde

² Zie voor de provinciale organisatie bijlage 4. Zie voor de geschiedenis van de CLO en afzonderlijke standorganisaties: Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland*, 230–239; Manders e.a., *Agrarisch positief*; Smits, *Boeren met beleid*; Smits, *Een aardse geschiedenis*; Duffhues, *Voor een betere toekomst*; Korsten, *Standhouden door veranderingen* en Van der Woude, *Op goede gronden*.

³ Louwes, ‘Het gouden tijdperk van het groene front’, 223–249.

⁴ Frouws, ‘Politieke modernisering van het Groene Front?’, 30–45.

agrarisch-sociale en landbouwhuishoudkundige voorlichting. De RLVD was een ambtelijke organisatie waar de enorme groei na de Tweede Wereldoorlog gepaard ging met toenemende macht. Op zijn weg vond de voorlichtingsdienst echter het georganiseerde agrarische bedrijfsleven dat zijn invloed op het landbouwbeleid, dus ook op het voorlichtingsbeleid, probeerde uit te breiden. De RLVD en de centrale landbouworganisaties formuleerden de richtlijnen voor de aanwijzing en uitvoering van streekverbeteringen gezamenlijk in de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, een instelling die de minister adviseerde. De landelijke raad en de aan haar gerelateerde provinciale raden zijn van cruciaal belang geweest voor de streekverbetering. De standsorganisaties en de daaraan gelieerde boerinnen- en jongerenorganisaties waren op lokaal niveau vertegenwoordigd in de streekverbeteringscommissies. Op de onderscheiden niveaus kwamen zij de RLVD tegen die als ambtelijk apparaat verantwoordelijk was voor de beleidsvoorbereiding en uitvoering van de streekverbetering.

Dit hoofdstuk beschrijft en analyseert de politieke ontwikkelingen rondom het streekverbeteringsprogramma op landelijk niveau. Het zoekt naar het antwoord op de vraag in hoeverre de landelijke politiek zich in haar beleidsbepaling liet leiden door de Wageningse moderniseringstheorie. Daarbij speelde het *kleine-boerenvraagstuk* een centrale rol. Het was een vooroorlogs erfstuk, dat, toen het landelijke landbouwbeleid halverwege de jaren vijftig omsloeg, in beeld kwam voor een structurele oplossing in de vorm van nieuwe ruilverkavelingsprojecten en een streekverbeteringsprogramma.

Kleine-boerenvraagstuk en landbouwstructuurbeleid

De voorgeschiedenis van het streekverbeteringsprogramma startte vlak na de Tweede Wereldoorlog. De visie op de rol van de overheid in het economische leven veranderde toentertijd. De overheid zette het vooroorlogse onthoudingsbeleid om in een actief interveniërende rol. Ten grondslag hieraan lagen onder andere de veranderende economische inzichten. Vooral de sociaal-democraten, die voor het eerst langere tijd in de regering zitting hadden, waren voorstanders van een Keynesiaans beleid. Het streven naar de opbouw van een verzorgingsstaat – waarvoor feitelijk tijdens de oorlogsjaren in Londen de basis was gelegd – vereiste een andere rol van de overheid. Voor de landbouwsector gold bovendien dat de overheid er geen belang bij had dat boeren – zoals voor de oorlog – politieke dwaallichten zouden volgen.⁵ Een gezonde boerenstand was een stabiliserende factor in de samenleving. Het Eerste-Kamerlid S.L. Louwes merkte in 1954 tijdens een discussie over de jaren dertig op dat ‘mede, als gevolg van het door de Regering te weinig reageren op de noden van de landbouw, bewegingen met een zeker

⁵ De Ru, *Landbouw en Maatschappij*.

revolutionair karakter als de boerenbonden, later genoemd Nationale Landbouwmaatschappij, en de actie Bouwman een grote vlucht hebben genomen'.⁶ Het naoorlogse antwoord hierop was: 'We moeten dus het landbouwbeleid vooral zien als het inpassen in een systeem van sociale en economische zekerheid, dat ons volk bewust zoveel mogelijk in zijn wetgeving en in zijn gehele beleid tracht door te voeren'.⁷ Met andere woorden: de overheid was er op gericht de boeren in de samenleving te integreren. Het agrarisch-economische leven moest een integraal onderdeel worden van de nationale economie. Voor boeren in de marge van de samenleving was geen plaats meer.

Voor al de kleine boerenbedrijven dreigden in de rafelrand van de samenleving terecht te komen. Klein is trouwens een relatief begrip. Aan het begin van de twintigste eeuw kon een keuter of landarbeider met een lapje grond van 1 tot 2 hectare zijn gezin van een redelijk inkomen voorzien. Vlak na de Tweede Wereldoorlog achtten deskundigen 4 hectare de ondergrens. Halverwege de jaren vijftig was dat gestegen naar 7 hectare, begin jaren zestig naar 10 tot 12 hectare en eind jaren zestig sprak men al over 20 hectare. Het kleine-boerenvraagstuk werd dus niet bepaald door de absolute omvang van het bedrijf, maar door de mate waarin grond en vee voldoende inkomen opleverden. De oorzaken voor het te geringe inkomen konden sterk verschillen: gebrek aan cultuurgrond, scheve eigendomsverhoudingen, te grote gezinnen, verouderde productiemethoden, langdurig lage marktprijzen enzovoort. Het probleem trad over het algemeen pas aan het licht gedurende een conjunctureel neergaande periode, zoals in de jaren dertig van de twintigste eeuw.⁸

Het kleine-boerenvraagstuk was een structureel probleem gebleken. Rond 1950 bedroeg het aandeel boeren met minder dan 5 hectare grond nog steeds meer dan 30 procent. Er waren in de naoorlogse periode twee bijzondere aspecten in het kleine-boerenvraagstuk, die niet zozeer door objectieve economische omstandigheden werden bepaald, maar wel door politieke verwachtingspatronen. In de eerste plaats realiseerde men zich op het ministerie dat een te groot aantal kleine boeren in de toekomst problemen met zich mee zou brengen. In die zin betrof het een structureel probleem van de langere termijn. In de tweede plaats vond men dat de hoogte van het inkomen van een boerengezin om redenen van welzijn gelijke tred moest houden met dat

⁶ Handelingen van de Staten-Generaal (Handelingen SG), 1953/54, I, 36^e vergadering 7 april 1954, 3309.

⁷ Handelingen SG, 1953/54, I, 36^e vergadering 7 april 1954, 3309.

⁸ In 1937 constateerde een overheidscommissie bijvoorbeeld: 'In normale tijden leidt deze groote groep kleine bodemexploitanten een eenvoudig, sober en ten dele zelfstandig bestaan, min of meer verborgen voor de openbare belangstelling. In tijden van crisis daarentegen vallen zij midden in de belangstelling, omdat zij dan als grens-zelfstandigen-zonder-weerstand-of-reserve onmiddellijk in hun bestaan en hun moeizaam verworven zelfstandigheid worden bedreigd'. *Rapport over den sociaal-economischen toestand der kleine boerenbedrijven*, 9.

van inkomens elders in de samenleving. Dit betrof dus een sociaal probleem (tabel 3.1).

Tabel 3.1 Procentuele verdeling van het aantal bedrijven met hoofdberoep landbouwer per bedrijfsgrootteklasse in Nederland, 1910-1970

	1-5 ha	5-10 ha	10-20 ha	20-50 ha	> 50 ha	Aantal
1910	37	25	20	16	2	148.844
1921	37	27	20	14	2	163.075
1930	33	29	23	14	1	175.025
1938	35	26	24	14	1	191.513
1950	31	31	24	12	1	194.299
1959	21	33	31	14	1	171.538
1970	13	24	37	23	2	131.609

Bron: CBS, *Landbouwtellingen 1950-1970*.

Direct na de bevrijding pikten diverse landbouwkundigen de discussie over het kleine-boerenvraagstuk op. In 1946 en de eerste helft van 1947 voerden zij in het *Maandblad voor de Landbouwvoorlichtingsdienst* een discussie over het vraagstuk. Vanuit verschillende disciplines werden oplossingen aangedragen. D.J. Maltha, een landbouwkundig ingenieur die onder andere bekendheid genoot door zijn publicatie *De landbouw als bron van het volksbestaan in Nederland*, probeerde dit debat te synthetiseren.⁹ Hij meende dat de oplossing op een drietal fronten gezocht moest worden: het bedrijfstechnische, het bedrijfseconomische en het sociologische.¹⁰ Met de bedrijfstechnische oplossing doelde hij op een rationalisatie van de productietechnieken op het boerenbedrijf. Ruilverkaveling en andere cultuurtechnische maatregelen konden daarbij ondersteunen.¹¹ Ook intensivering van het bedrijf door specialisatie of arbeidsintensieve cultuur (tuinbouw, fruitteelt of pluimveehouderij) viel als oplossing binnen dit kader, evenals samenwerking van kleine bedrijven in coöperaties voor inkoop, verkoop en machinegebruik.¹²

Het debat over de kleine boeren beperkte zich niet tot landbouwtechnische zaken. Indien men de landbouw als een integraal onderdeel van de nationale economie beschouwde, hadden ontwikkelingen in de landbouw invloed op de hele economie. De bedrijfseconomische oplossing waar Maltha op doelde betrof maatregelen die een verdere integratie van de kleine boeren in de markteconomie moesten bevorderen.¹³ De deelnemers aan het debat

⁹ Doombos, 'Gedachten bij een afscheid', 7-14.

¹⁰ Maltha, 'Het kleine-boerenvraagstuk', 53.

¹¹ Rameijer, 'Cultuurtechnische maatregelen en het kleinbedrijf', 505-515.

¹² Schipstra, 'De kleine boer', 417-420; Beijering, 'Enkele beschouwingen over samenwerking', 289-292; Stuyvers, 'Coöperatief gebruik van landbouwwerktuigen', 284-289; Melse, 'Samenwerking tussen kleine landbouwbedrijven', 73-80.

¹³ Zie ook: Koppejan, 'Het kleine-boerenvraagstuk', 367-372; Koppejan, 'Nogmaals: "Het kleine-boerenvraagstuk"', 18-21.

waren van mening dat het overtollige arbeidspotentieel buiten de agrarische sector moest worden geplaatst. Daardoor werd echter een industrialisatie van het platteland noodzakelijk. Bovendien vonden zij dat door opvoeding en opleiding de horizon van kinderen van kleine boeren verruimd diende te worden. Ook de boeren zelf moesten door onderwijs en voorlichting hun blik verbreden.¹⁴ De planoloog J.M. de Casseres benadrukte dat het vraagstuk niet slechts een landbouwtechnisch probleem betrof. Hij keek met de ogen van een demograaf naar het probleem en stelde een viertal maatregelen voor. Hij wilde bevordering van migratie van overvolle naar groeiende agrarische regio's, overplaatsing van het arbeidsoverschot in de landbouw naar andere sectoren van de economie, spreiding van industrie over het platteland en bevordering van emigratie.¹⁵

Vijf jaar na het op gang komen van de discussie verscheen van de hand van A. Maris, C.D. Scheer en M.A.J. Visser, allen als onderzoeker verbonden aan het LEI, een studie naar het probleem van de kleine boeren op de zandgronden.¹⁶ Maris, die in de jaren vijftig tot drie keer toe het onderwerp aan een grondige studie onderwierp, en zijn medeonderzoekers noemden hun onderzoek economisch-sociografisch, daarmee refererend aan het eerdere voorstel van Hofstee. Maris was van mening dat het kleine-boerenvraagstuk zowel betrekking had op de keuterbedrijven als op de gezonde gezinsbedrijven. Vandaar dat de afvloeiing van boerenzoons ook uit de grotere bedrijven een belangrijk aspect van zijn onderzoek vormde.¹⁷ Daarnaast wilde hij ook de productiviteit van kleine bedrijven opvoeren. Het ging er namelijk om de kleine boerenbedrijven sneller en sterker te laten intensiveren dan de grotere, zodat het verschil in arbeidsprestatie zou verdwijnen.

In de discussie over het kleine-boerenvraagstuk werd dus een veelheid aan oplossingen aangedragen, waarvan later vele terugkeerden in het streekverbeteringsprogramma. Dat het kleine-boerenvraagstuk vanaf halverwege de jaren vijftig daadwerkelijk via de streekverbeteringen werd aangepakt, vond zijn oorzaak in een verandering van het beleid van het ministerie van Landbouw, dat op zijn beurt werd bepaald door de internationale ontwikkelingen op de agrarische markt. Van den Brink maakt in zijn boek *Structuur in beweging: het landbouwstructuurbeleid in Nederland 1945-1985* een onderscheid tussen het productie- en prijsbeleid (1945-1955) – ook wel aangeduid als garantiebeleid – en het landbouwstructuurbeleid (na 1955). Het streekverbeteringsprogramma (1956-1970) was een specifiek onderdeel van wat in de loop van de jaren vijftig landbouwstructuurbeleid was gaan heten. De term landbouwstructuur-

¹⁴ Maltha, 'Het kleine-boerenvraagstuk', 53.

¹⁵ Casseres, 'Het kleine-boerenvraagstuk', 472-474.

¹⁶ Maris e.a., *Het kleine boerenvraagstuk op de zandgronden*. Een gedeelte is ook als proefschrift verschenen: Maris, *Enkele aspecten van het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden*.

¹⁷ Maris, 'Het kleine-boerenvraagstuk in groter verband', 173-182.

beleid raakte in zwang ter onderscheiding van het tot dan dominerende markt- en prijsbeleid. Van den Brink omschrijft het structuurbeleid als de door de overheid met bepaalde middelen en in een bepaalde tijdsvolgorde nagestreefde directe en doelgerichte beïnvloeding van de landbouwstructuur. De landbouwstructuur definieert hij als de ordening van het geheel van productiefactoren (ondernemerschap, kapitaal, arbeid en grond) dat ten behoeve van de voortbrenging van land- en tuinbouwproducten wordt aangewend. Van den Brink tekent hierbij aan dat de gezinsbedrijvenstructuur in Neder-

Kleine boer in de streekverbetering 'Spier-Wijster' bij zijn oude kippenhok.

land de problemen in de landbouwstructuur sterk bepalen.¹⁸

Eind jaren zestig formuleerde het ministerie van Landbouw de doelstelling van het naoorlogse productie- en prijsbeleid in retrospectief als: 'Een zo goed mogelijke voedselvoorziening van het Nederlandse volk, afremming van de import en bevordering van de

export ter verbetering van de precaire positie van de betalingsbalans, stabilisatie van de kosten van levensonderhoud op een, in vergelijking met de prijsontwikkeling in het vrije verkeer relatief laag niveau en het verschaffen van een redelijk bestaan aan hen, die in de landbouw werkzaam waren'.¹⁹ Door de landbouwprijzen kunstmatig laag te houden, werd het mogelijk een nationale loonmatigende politiek te voeren die de wederopbouw van land en economie moest bespoedigen.²⁰ De boeren werden gecompenseerd met subsidies. Tegelijkertijd zorgden deze subsidies ervoor dat de boeren een redelijk gezinsinkomen hadden, vergelijkbaar met dat van fabrieksarbeiders. Behalve een productie- en prijsbeleid was er dus ook een vorm van inkomensondersteuning. Dit past in een andere doelstelling van de regering, namelijk het streven naar bestaanszekerheid voor de landarbeiders in goed geleide en sociaal-economisch verantwoorde boerenbedrijven. Bij die doelstelling hoorde eveneens een sociaal-preventief beleid, dat erop gericht was om uitbreiding van het aantal keuterbedrijven te voorkomen. De regering wilde van de agrarische economie een volwaardig en ondeelbaar onderdeel maken van de natio-

¹⁸ Van den Brink, *Structuur in beweging*, 5-7.

¹⁹ Handelingen SG 1959/60, II, 5700 XI, nr. 8, 'Nota inzake de hoofdlijnen van het in de naaste toekomst te voeren garantiebeleid voor de landbouw'.

²⁰ *Verslag over de landbouw in Nederland 1965*, 39-46.

nale economie. Een boerenbestaan aan de rand van de economische realiteit paste niet in dat beeld. Het ministerie van Landbouw achtte een oplossing van dit laatste probleem vooral gelegen in de uitbreiding van de industriële werkgelegenheid.²¹ Vandaar dat er bij de streekverbetering een sterke koppeling bestond naar de ontwikkelingsgebieden, de negen regio's waar na de oorlog de industrialisatie sterk werd gestimuleerd. Dat niet iedereen dit nieuwe beleid positief beoordeelde, blijkt bijvoorbeeld uit de kritiek die vijftig Kamerleden in de eerste helft van de jaren hierop uitten. Zij waarschuwden het ministerie van Landbouw ervoor dat premieverlening met Marshallhulpgelden er niet toe mocht leiden dat kleine, onrendabele bedrijven kunstmatig in stand werden gehouden. En ze constateerden dat van een grootscheepse aanpak van het probleem van de keuterboeren helaas nog geen sprake was.²² Het ministerie streefde naar een symbiose tussen de belangen van de landbouwers en de consumenten door de conjuncturele situatie in de landbouw, de landbouwafhankelijke ondernemingen en de afzetmarkt van landbouwproducten te controleren.

Tot en met de eerste helft van de jaren vijftig kwamen de subsidies vooral aan de consumenten ten goede. Deze zouden namelijk op de internationale markt hogere prijzen moeten betalen. De overheid verstrekke een subsidie aan de boer, waardoor de prijzen in de winkel laag bleven en de boer werd gecompenseerd voor het niet ontvangen van de hogere prijzen op de vrije internationale markt. Na 1956 was de situatie precies andersom. De prijzen op de Nederlandse markt waren toen hoger dan elders. Het inkomen van de boeren werd nu, met de prijzen op de wereldmarkt als criterium, door de subsidies kunstmatig opgekrikt. Voor de overheid was er geen gemakkelijke weg terug. Afschaffen van het prijsgarantiebeleid zou immers een inkomensverlaging voor de boeren betekenen en gelijke beloning in de agrarische en industriële sector verhinderen. En dat op een moment dat die gelijkwaardigheid nog allerm minst bereikt was. Al in 1953 tekende zich in de landbouw langzaam een crisis af. De industriële ontwikkeling verliep voorspoedig, maar de landbouwsector in Nederland bleef achter. Tabel 3.2 laat zien dat in drie jaar tijd het gezinsinkomen per hectare dramatisch terugviel. Vooral de stijgende kosten voor de landbouwers veroorzaakten een inkomensdaling, terwijl de opbrengsten per hectare nog slechts marginaal veranderden.²³ In 1955 was de situatie zelfs zo ernstig dat menig Kamerlid vraagtekens stelde bij de toekomst van het prijsgarantiebeleid.²⁴ Het beleid was in 1945 opgezet in een situatie van schaarste, maar in 1955 was er sprake van overvloed, ruime werkgelegenheid en stijgende lonen.

²¹ Handelingen SG 1953/54, II, 3200 XI, nr. 12, 'Memorie van Antwoord'.

²² Handelingen SG 1954/55, II, 3700 XI, nr. 11, 'Voorlopig Verslag', 9.

²³ Handelingen SG 1954/55, II, 3700 XI, nr. 12, 'Memorie van Antwoord'.

²⁴ Handelingen SG 1955/56, II, 4100 XI, nr. 10, 'Voorlopig Verslag'.

Tabel 3.2 Geïndexeerd gezinsinkomen per hectare, 1951-1955, (index: 1950=100)

	1951/52	1952/53	1954/55
Akkerbouwbedrijven op zeeklei	113	74	59
Akkerbouwbedrijven in Veenkoloniën	86	47	57
Weidebedrijven	100	108	72
Gemengde bedrijven	107	102	89
Nationaal inkomen per hoofd	110	116	124
Loonsom per hoofd	110	113	123

Bron: ministerie van Landbouw: Handelingen Staten-Generaal 1956/57, II, 4500 XI, nr. 8, 'Voorlopig Verslag'.

Het garantiebeleid was om meer redenen achterhaald. De garantieprijzen waren namelijk gebaseerd op landelijke gemiddelden. Dit betekende dat boeren die relatief lage kosten hadden meer profiteerden dan anderen. Het ministerie van Landbouw had ooit overwogen twee garantieprijzen te hanteren, maar had dit spoedig terzijde gelegd als een niet wenselijke stap. Het zou knoeierij in de hand werken en bovendien de hoge productiekosten in betreffende gebieden juist in stand houden.²⁵ De hoogte van de melkgarantieprijs dreigde echter in 1954 uit de hand te lopen. De bepaling daarvan gebeurde namelijk niet aan de hand van de gemiddelde landelijke kostprijs, maar was gebaseerd op die van de boeren op de zandgronden. Zij maakten aanzienlijk hogere kosten dan hun vakgenoten in het weidegebied, die bij handhaving van het beleid hoge winsten zouden maken ten laste van de staatskas. Zo werd de kostprijs van melk in 1955 in de weidegebieden berekend op 21,6 cent per kilogram met 3,7 procent vet. Op de zandgronden was die echter 24,9 cent, met andere woorden: ongeveer 15 procent hoger!²⁶ Juist deze melkproductiekostenfactor leidde in 1956 tot het opstarten van het streekverbeteringsprogramma.

In 1956 kondigde zich het einde van de dominantie van het oude productie- en prijsbeleid steeds nadrukkelijker aan. Mansholt verklaarde als demissionair minister van Landbouw dat door de industrialisatie van Nederland het platteland als geïntegreerd deel van de sociaal-economische politiek kon worden beschouwd. Arbeiders op het platteland hadden dezelfde beloningsrechten als anderen. Verhoging van de inkomens van landbouwers was echter ook noodzakelijk en daartoe diende een structuurbeleid te worden ontwikkeld. Dit beleid was gericht op een sanering van de productieomstandigheden door ruilverkaveling en door een geleidelijke opheffing van de kleine bedrijven.²⁷ Niet alle Kamerleden deelden de nogal strikte visie van de minister: 'Een

²⁵ Handelingen SG 1954/55, II, 3700 XI, nr. 12, 'Memorie van Antwoord'.

²⁶ Handelingen SG 1955/56, II, 4100 XI, nr. 20, 'Brief minister LVV 39 december 1955'; Handelingen SG 1955/56, II, 4100 XI, nr. 11, 'Rapport LEI inzake melkkosten (3 december 1955)'.

²⁷ Handelingen SG 1956/57, II, 4500 XI, nr. 15, 'Memorie van Antwoord'.

structuurbeleid, zoals dat de minister voor ogen staat, biedt geen enkel soelaas in de ernstige situatie van het ogenblik. Een doeltreffend prijsbeleid zal vooral thans noodzakelijk zijn om op korte termijn een redelijk bestaan mogelijk te maken'.²⁸ De discussie over het kleine-boerenvraagstuk die na de Tweede Wereldoorlog was gestart, vormde de lange aanloop naar het streekverbeteringsprogramma. De korte aanloop startte in de jaren 1953-1954 toen de behoefte aan een structureel beleid acuut werd, ook al wilde niet iedereen het achterhaalde conjunctuurbeleid loslaten.

De fasering en aansturing van het streekverbeteringsbeleid

De ontwikkeling van het streekverbeteringsprogramma laat zich in vijf periodes opdelen. In de periode 1953-1956 (fase 1) opperden belanghebbenden de eerste gedachten over de noodzaak van een streekverbeteringsprogramma. De RLVD voerde toen al enkele projecten in het land uit, die later als voorlopers van het streekverbeteringsbeleid werden aangewezen. Behalve de al genoemde voorbeelddorpen Rottevalle en Kerkhoven waren dat de komgrondenverbetering in het rivierengebied, de werkzaamheden in de Alblasserwaard en die in de madelanden van Drenthe. De publicatie van een rapport over het grote verschil tussen de melkkosten bij bedrijven in de weidegebieden en die bij de gemengde zandgrondbedrijven bracht de invoering van een streekverbeteringsprogramma snel dichterbij. De tweede fase startte in 1956 met de aanwijzing van negentien streekverbeteringsgebieden. In de periode tot 1963 trachtte de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad het streekverbeteringsbeleid steeds duidelijker te formuleren. Mede naar aanleiding van een snelle uitbreiding van het aantal streekverbeteringsprojecten begin jaren zestig, evalueerden de betrokkenen in de periode 1963-1967 (fase 3) het beleid kritisch. De uitkomst daarvan leidde in 1967 tot de invoering van de zogenaamde *streekverbetering-nieuwe-stijl*. Deze kwam echter nauwelijks van de grond. Tegelijkertijd voerde de RLVD de streekverbeteringsprojecten die al vóór 1967 waren gestart of geïnitieerd, verder uit. In 1970 beëindigde het ministerie alle streekverbeteringsprojecten. Daarom was de periode 1967-1970 (fase 4) er een van aflopend beleid. Wat restte was de agrarisch-sociale voorlichting en de huishoudelijke voorlichting. Het proces van overheveling van beide vormen van voorlichting naar de economisch-sociale voorlichting was toen reeds langer gaande. In de periode 1970-1976 (fase 5) werd dat laatste definitief. Die fase is echter voor de studie over streekverbeteringsprojecten minder relevant.

De Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad speelde in alle vijf de fasen een essentiële rol. Van begin af aan stelde de raad de richtlijnen op waaraan streekverbeteringsprojecten moesten voldoen. Bovendien deed hij de voor-

²⁸ Handelingen SG 1957/58, II, 4900 XI, nr. 11, 'Voorlopig Verslag', 2.

dracht voor nieuwe streekverbeteringsgebieden bij de minister van Landbouw. Aanvragen voor streekverbeteringsprojecten verliepen in eerste instantie via de provinciale landbouwvoorlichtingsraden. Het verzoek tot de instelling van de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad werd gedaan door de Stichting van de Landbouw in 1951.²⁹ De raad werd op 6 maart 1953 geïnstalleerd en beoogde de relatie tussen de voorlichtingsdiensten van de overheid en het bedrijfsleven (hoofdzakelijk de boeren) te versterken. Daarbij trachtte hij de vraagstukken op technische, bedrijfseconomische en sociale gebieden te coördineren.³⁰ De wettelijke basis voor de raad werd pas in 1956 vastgelegd. In de tussentijd werd in elke provincie een Provinciale Landbouwvoorlichtingsraad opgericht.³¹ De Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad telde maximaal achttien door de kroon benoemde leden, van wie negen afkomstig waren uit het bedrijfsleven. De overigen kwamen vooral van het ministerie. De provinciale landbouwvoorlichtingsraden kenden een soortgelijke formule. De voorzitter was hier uit het bedrijfsleven afkomstig. Als secretaris functioneerde de voorzitter van het Provinciale College van consulenten.³² In de Provinciale Landbouwvoorlichtingsraad van Overijssel bijvoorbeeld vond men verder als leden: de agrarische stands- en werknemersorganisaties, de hoofd-ingenieur-directeur van de Provinciale Directie voor de Bedrijfsontwikkeling, Gedeputeerde Staten, de Provinciale Gezondheidsdienst voor Dieren, de Cultuurtechnische Dienst en de verschillende rijksconsulenten.³³ Een lidmaatschap van zowel de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad als de Provinciale Landbouwvoorlichtingsraad was uitgesloten.

De Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, die onder voorzitterschap stond van de directeur-generaal van het ministerie van Landbouw, adviseerde de minister gevraagd en ongevraagd over landbouwvoorlichtingskwesties. De landelijke raad stuurde bovendien de provinciale landbouwvoorlichtingsraden aan, die een meer uitvoerende taak hadden. Zij deden aan de landelijke raad voorstellen over voorlichting, bewaakten de voortgang in de provincie van programma's en onderhielden contact met provinciale instellingen die raakvlakken hadden met de landbouwvoorlichting. Bovendien bundelden de provinciale raden de aanvragen en zagen erop toe dat hun provincie niet onderbedeeld werd. Ze werden als het ware de provinciale belangenbeharti-

²⁹ Krajenbrink, PBO en de landbouw; Krajenbrink, *Geschiedenis van het landbouwschap*.

³⁰ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 37^e vergadering 28 juni 1957, 'Notitie A.W. Plas-sche 19 januari 1956'.

³¹ De reorganisatie van de RLVD in 1962 leidde ertoe dat de invloed van het bedrijfsleven toenam. Het ministerie doopte de provinciale landbouwvoorlichtingsraden toen om tot Provinciale Raden voor de Bedrijfsontwikkeling, de landelijke raad ging Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting heten. In 1968 werd ook deze omgevormd tot Landelijke Raad voor de Bedrijfsontwikkeling. De Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad kwam medio 1968 voor het laatst bijeen.

³² Zuurbier, *De besturing en organisatie*, 54.

³³ Priester, *Landbouwvoorlichting*, 37.

gers. Zo schreef S.H. Crijns in zijn hoedanigheid van secretaris van de Noord-Brabantse Provinciale Landbouwvoorlichtingsraad in 1957 een brief naar de landelijke raad, waarin hij de richtlijn dat een ruilverkaveling en streekverbetering zo goed mogelijk op elkaar moesten aansluiten, hekelde. Dit betekende dat Noord-Brabant, waar op dat moment relatief weinig ruilverkavelingen plaatsvonden, niet in aanmerking zou komen voor een streekverbetering, terwijl in die provincie het aantal landbouwkundig achtergebleven gebieden groot was.³⁴ De rol van deze landbouwconsulenten was dus dubbel: enerzijds (loyale) uitvoerders van het ministeriële beleid, anderzijds behartigers van de provinciale wensen. Vooral in dat laatste kwamen zij soms dicht bij de belangenbehartiging voor de lokale boerenbonden, terwijl ze in hun andere rol soms tegen die bonden in het geweer moesten komen.

De bestuurlijke infrastructuur voor het initiëren, opzetten en begeleiden van het streekverbeteringsprogramma ontstond in de periode 1951-1956 in de vorm van de landelijke en provinciale voorlichtingsraden. De implementatie van de ideeën van de Wageningse sociologen en de Haagse politici over de modernisering van de landbouw en het oplossen van het kleine-boerenvraagstuk begon gedurende de aanloopfase naar het streekverbeteringsprogramma. Dat startte bij wat beschouwd moet worden als het eerste experiment van de RLVD om de globaal uitgewerkte ideeën van de sociologen te toetsten: de voorbeelddorpen Rottevalle en Kerkhoven. Achteraf bezien is dat experiment in enkele opzichten medebepalend geweest voor de uitgezette koers in het streekverbeteringsprogramma. Reden om er wat dieper op in te gaan.

Het begin: de voorbeelddorpen Rottevalle en Kerkhoven

In dezelfde periode dat Hofstee zijn lezing hield over 'landbouw en voorlichting' selecteerde het ministerie van Landbouw twee zogenaamde voorbeelddorpen: het Friese Rottevalle en het Noord-Brabantse Kerkhoven. De RLVD wilde daar een nieuwe vorm van landbouwvoorlichting uitproberen.³⁵ Later is men dit experiment in beide dorpen als directe voorloper van de streekverbetering gaan beschouwen. De titel van het eindverslag dat in 1957 verscheen, *Van voorbeelddorp naar streekverbetering*, laat daarover geen misverstand bestaan.³⁶ Maar aanvankelijk werd het experiment geïnspireerd door de Franse *villages témoins*, een in 1949 gestart voorlichtingsproject in een drietal dorpen, waar de overheid deelnemers met subsidies stimuleerde om bedrijfsmiddelen aan te schaffen en waar coöperaties verantwoordelijk werden voor

³⁴ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 41e vergadering 23 november 1957, 'Brief S.H. Crijns d.d. 17 oktober 1957'.

³⁵ *Van voorbeelddorp naar streekverbetering*.

³⁶ *Van voorbeelddorp naar streekverbetering*, 4.

de verwerking en afzet van de producten.³⁷ De Franse regering hoopte zo de grote productieverschillen per regio te verkleinen. De aanpak bleek zo succesvol, dat zij ertoe over ging *zônes témoins* in te stellen. In 1952 werd in navolging daarvan in Nederland een 25-tal streekverbeteringsplannen ter hand genomen.³⁸ Het Franse experiment was veel kleinschaliger – het beperkte zich tot het ‘productie-technische vlak’ – dan de latere Nederlandse streekverbeteringsprojecten. Vooral de groepsgerichte aanpak vormde één van de inspirerende elementen. Bovendien financierden de Fransen dit project op dezelfde wijze als de Nederlanders later de voorbeelddorpen, namelijk uit de Marshallhulp-gelden.

Koninklijk bezoek aan de voorbeelddorpen Rottevalle en Kerkhoven.

Van oudsher organiseerde de RLVD op veldjes van een halve tot één are demonstraties. Zo kon de dienst voorlichting geven over bijvoorbeeld de teelt en oogst van gewassen. Soms koos de voorlichtingsdienst ervoor een heel bedrijf als demonstratieobject te nemen, omdat op die manier de hele bedrijfsvoering inzichtelijk kon worden

gemaakt. Experimenteren met een hele dorpsgemeenschap was echter nieuw.³⁹ Rottevalle en Kerkhoven waren agrarische kernen van ongeveer 25 tot 30 landbouwersgezinnen waar voorlichters ‘in nauw onderlinge samenwerking en in samenwerking met tal van bij het welzijn ten plattelande betrokken instanties – geruggensteund door de RLVD – de rentabiliteit van het bedrijf en de levensomstandigheden voor het gezin trachten te verbeteren’.⁴⁰ In Nederland werd het Franse voorbeeld voorzien van een Wageningen sociologisch label. Want in de keus van de twee voorbeelddorpen was zonder meer de hand van Hofstee te herkennen. Rottevalle koos het ministerie vanwege zijn veronderstelde moderne cultuurpatroon, Kerkhoven omdat het

³⁷ Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk*, 134.

³⁸ *Van voorbeelddorp naar streekverbetering*, 43.

³⁹ *Het voorbeelddorp Rottevalle*.

⁴⁰ *Verslag over de landbouw in Nederland 1953*, 258.

voldeed aan het beeld van een dorp met traditionele boeren.

In 1953 liet het ministerie van Landbouw een geheim rapport schrijven, waarin het de keus van beide dorpen omstandig toelichtte.⁴¹ De levenshouding van boeren in Rottevalle was rationeler en meer individueel dan die op de zuidelijke en oostelijke zandgronden. Daardoor waren zij veel minder gehecht aan traditionele methoden. Bovendien lag het opleidingsniveau hoger dan het landelijke gemiddelde. Standsverschillen waren er wel, maar domineerden niet. Ook de beroepsmobiliteit was groter dan elders. Kleine boeren vonden het niet bezwaarlijk om het werk van landarbeiders te verrichten. En over het feit dat zij liever op het land dan in de fabriek werkten, meldden de onderzoekers: 'Het zit 'm niet in de burens maar in de muren'. Met andere woorden: op de positie van arbeider keek de gemeenschap niet neer. Behalve de vooruitstrevendheid van boeren werden als reden om Rottevalle aan te wijzen nog aangedragen: de goede samenwerking tussen de bedrijfsverenigingen in dit dorp en de RLVD, de harmonieuze samenleving van de verschillende geloofsgezinden en de aanwezigheid van verharde wegen, waardoor het dorp voor excursiegangers toegankelijk was.

Kerkhoven was in vrijwel alle opzichten het tegenbeeld van Rottevalle. In plaats van individualisme overheersten hier de waarden en normen van de dorpsgemeenschap. De boeren waren conservatief en namen ten opzichte van vernieuwingen een afwachthende houding aan. Het katholieke geloof bracht bovendien een gezagsrelatie met zich mee die het individualisme niet bevorderde. Verder bleken als gevolg van het geloof bepaalde onderwerpen – waaronder het hoge geboortecijfer – onbespreekbaar. Het opleidingsniveau lag beduidend onder het landelijke gemiddelde. De opvolgingsdruk was hoog: per bedrijf waren er twee potentiële opvolgers. Er was ook veel meer sprake van gezinsarbeid op de bedrijven dan in Rottevalle, waar de participatie van vrouwen in het bedrijf lager was. Toen gedurende het experiment de boeren van beide dorpen elkaar bezochten, noteerden de onderzoekers een opmerkelijk verschil. De Rottevallers bleken zeer geïnteresseerd in de technieken die de Kerkhovenaren gebruikten en discussieerden uitgebreid met hen over de kostenbesparende elementen. Bij het tegenbezoek in Rottevalle kwamen de Kerkhovense boeren echter niet veel verder dan enkele hoofdschuddende opmerkingen over de Friese stallen die volgens hen ongeschikt waren.⁴² Hoewel de onderzoekers noteerden dat 'het belangrijkste motief voor de keuze was, dat Kerkhoven een vrij goede representant was van het

⁴¹ CAS, LNV, Rijkslandbouwconsulentschap (RLC) Zuidoost-Friesland, 'C. H. Hoefnagels en J. L. Jessen, De voorbeelddorpen Kerkhoven en Rottevalle: een nieuwe methode van landbouwvoorlichting (z.p., Rapport no. 220 van het LEI [niet gepubliceerd] 1953)'.

⁴² CAS, LNV, RLC Zuidoost-Friesland, 'C. H. Hoefnagels en J. L. Jessen, De voorbeelddorpen Kerkhoven en Rottevalle: een nieuwe methode van landbouwvoorlichting (z.p., Rapport no 220 van het LEI [niet gepubliceerd] 1953)', 29.

gemiddelde Brabantse zandbedrijf wat betreft grootte en type van bedrijf, moet worden aangenomen dat de veronderstelde achterlijke sociale positie van minstens zo groot gewicht is geweest.

Achteraf gezien was vooral de in Kerkhoven opgedane ervaring van belang voor de latere streekverbeteringen. Rottevalle kreeg meer het karakter van tentoonstelling, waar geïnteresseerden nieuwe bedrijfstechnieken konden zien. Veel kon daarbij niet misgaan. Rottevalle was de garantie dat het voorbeeldproject hoe dan ook resultaat zou opleveren. Al in 1953 constateerde het ministerie dat Rottevalle 'uit demonstratief oogpunt wellicht aantrekkelijker (zal) zijn, doch hier minder zal worden ingegrepen in de bedrijfsvoering als geheel en de levensomstandigheden van het gezin'.⁴³ In Kerkhoven, waar de vernieuwingsgezindheid aanmerkelijk achterbleef, was er duidelijk sprake van een sociaal experiment: de RLVD wilde, door gebruik te maken van allerlei sociaal-wetenschappelijke technieken, de productie op een groep van bedrijven opvoeren.

Het verschil in benadering van beide dorpen bleek ook uit de selectie. In Rottevalle waren dertig bedrijven geselecteerd die bij controle niet representatief bleken te zijn voor de streek. In de loop van de selectieprocedure vielen de zwakkere bedrijven vanzelf af, bijvoorbeeld omdat ze over onvoldoende financiële draagkracht beschikten. De voorbeeldboerderijen hadden gemiddeld 6,45 hectare per arbeidskracht, in heel Rottevalle was dat echter maar 4,85 hectare. Ook het arbeidsaanbod was op de voorbeeldboerderijen veel gunstiger dan elders. In Kerkhoven werden alle boeren gevraagd vrijwillig deel te nemen, wat zij vrijwel zonder uitzondering deden. Kerkhoven moet beschouwd worden als een representant van de Nederlandse zandgronden. De matig tot vrij goed vochthoudende zandgronden in deze streek kenden een ongunstige verkaveling. De bedrijfsgrootte varieerde van 3 tot 17 hectare, met een gemiddelde van 9 hectare. Van de 26 deelnemende bedrijven vielen er 16 in de bedrijfsgrootteklasse van 7 tot 11 hectare. Van de cultuurgrond bestond 43 procent uit bouwland en 56 procent uit grasland. Het waren gemengde bedrijven. De financiële positie van de meeste bedrijven was redelijk. Er was sprake van veel gezinsarbeid, slechts tijdens de drukke seizoenen werd gebruik gemaakt van vreemde arbeiders. Bij kleinere bedrijven was de arbeidsbehoefte per hectare relatief hoog. De inrichting van gebouwen liet veel te wensen over, hoewel boeren zich daar weinig van bewust waren.

Rottevalle lag in een oud veengebied met een relatief slechte verkaveling. Van de 140 bedrijven in het gebied die groter waren dan 1 hectare, was de helft kleiner dan 5 hectare en waren er 15 groter dan 20 hectare. De gemiddelde bedrijfsgrootte bedroeg 7,5 hectare. Traditioneel waren er feitelijk twee typen bedrijven: de grote van 20-30 hectare en een groep kleine van amper 5

⁴³ *Verslag over de landbouw in Nederland 1953*, 259.

hectare. Deze laatste waren veelal te vinden in het oostelijke gedeelte. Deze scheiding tussen grote en kleine bedrijven werd veroorzaakt doordat er naast de van oudsher aanwezige boerenstand, veel arbeiders waren die zich opgewerkt hadden tot kleine boeren. Veel bedrijven waren te klein om financiën vrij te kunnen maken voor bedrijfsverbeteringen. In Rottevalle werd op kleinere bedrijven (1-5 hectare) 97 procent van het werk door gezinsleden gedaan. Op bedrijven groter dan 25 hectare werd echter 68 procent door arbeiders van buiten gedaan en vrouwenarbeid kwam hier vrijwel niet voor. Hoewel er veel gemengde bedrijven voorkwamen, viel de nadruk sterk op de melkveehouderij. Van het landareaal bestond 80 tot 90 procent uit grasland. Over het algemeen bevond de landbouw in Rottevalle zich op een behoorlijk hoog niveau, hoewel er volgens de rapporteurs altijd wel iets voor verbetering vatbaar bleef.⁴⁴

In april 1953 presenteerde de RLVD in Rottevalle een negental onderwerpen waarop alle boeren zich afzonderlijk konden intekenen: verbetering van de grond en waterhuishouding, verhoging van de opbrengsten van bouw- en grasland, stalverbetering, verbetering van de melkwinning en -verzorging, uitbreiding van de kippenstal, uitbreiding van de varkensstapel, uitbreiding van de varkensfokkerij, verbetering van de keukeninrichting en modernisering van de bedrijfsvoering door alle genoemde verbeteringen door te voeren. Van de 70 boeren die de bijeenkomst bezochten tekenden 48 in. De meeste belangstelling ging uit naar de stalverbetering. Op de tweede en derde plaats kwamen de verhoging van de opbrengsten van het land en de uitbreiding van de kippenstal. Geen enkele boer wilde ingaan op een totale verbetering van het bedrijf. Dat laatste zal mede samengehangen hebben met het hoge prijskaartje. Uiteindelijk bleven er 30 boeren over. Ongeveer 50 procent van het door hen geïnvesteerde bedrag werd in de vorm van subsidies uitgekeerd. De daarmee gemoeide 275.000 gulden werd betaald uit het Marshall-hulpfonds.⁴⁵

Net als in Rottevalle werd in Kerkhoven een stichting opgericht voor de uitvoering van de plannen. Behalve de algehele bedrijfsverbetering, stelde zij zich de verdeling van de subsidies ten doel. Feitelijk werd een willekeurige groep boeren als object gekozen en stelden de voorlichters zich tot taak het peil van hun bedrijven op te voeren. De voorlichters maakten daarbij gebruik van de veronderstelde sociale controle en de daarbijbehorende sociale dwang in traditionele gemeenschappen, hoewel zij dan liever spraken van het 'behoud van ritmiek in het dorp'.⁴⁶ In principe mochten alle 28 bedrijven mee-

⁴⁴ CAS, LNV, RLC Zuidoost-Friesland, 'C. H. Hoefnagels en J.L. Jessen, De voorbeelddorpen Kerkhoven en Rottevalle: een nieuwe methode van landbouwvoorlichting (z.p., Rapport no 220 van het LEI [niet gepubliceerd] 1953)', 5-9.

⁴⁵ *Verslag over de landbouw in Nederland 1953*, 259.

⁴⁶ CAS, LNV, RLC Zuidoost-Friesland, 'C. H. Hoefnagels en J.L. Jessen, De voorbeelddorpen Kerkho-

doen. Uiteindelijk werden het er 26. Zo voorbeeldig als het in Rottevalle liep, zoveel tegenspoed ondervond men in Kerkhoven. Deels was dit te wijten aan personele problemen bij het rijkslandbouwconsulentschap, maar de rapporteurs meenden ook dat de traagheid van de boeren zelf veel tegenslag veroorzaakte. In tegenstelling tot Rottevalle konden de boeren in Kerkhoven niet kiezen voor onderdelen, maar was men erop gericht bedrijf en huis over de hele linie in één keer te verbeteren. Op grond van bedrijfsanalyses werd duidelijk dat verhoging van de bedrijfsinkomsten slechts verkregen kon worden door de productie per hectare en per dier op te voeren. Dit hield een beter gebruik van de bestaande arbeidsbezetting per bedrijf in.

Wat was nu het resultaat van de twee experimenten? Van beide gehanteerde modellen – het propagandamodel (Rottevalle) en het groepsgerichte voorlichtingsmodel (Kerkhoven) – verwierp het ministerie van Landbouw de Rottevallense variant. Het zag wel toekomst in het Kerkhovense model, echter niet zonder een aantal fouten te evalueren. De evaluatie benadrukte vooral dat de lokale leiders in de toekomst zorgvuldiger moesten worden gekozen. Gebleken was dat degenen in een dorp met leidinggevende functies niet per se de leiders hoefden te zijn. Negatieve gevoelens ten aanzien van die leidinggevendenden kon de bevolking gemakkelijk projecteren op de plannen voor de streekverbetering, met alle gevolgen van dien. Dat dit niet was gebeurd in Kerkhoven kwam doordat het Rijksconsulentschap de regie strak in handen had gehouden. Het rapport meende dat een beter inzicht in de interne gezagsverhoudingen noodzakelijk was. In plaats van terug te vallen op de ‘oude’ gezagsdragers was het beter te zoeken naar de nieuwe leiders. Het eindverslag stelde: ‘Een grotere ontwikkeling brengt vergroting van eigen inzicht en een zelfstandiger beoordelen van nieuwe zaken met zich mede. Hiermee kan een zekere verschuiving in de leiding van de gemeenschap plaatsvinden. Afstammelingen van de van oudsher leidende families zullen niet langer zonder meer als leiders geaccepteerd worden, omdat persoonlijke kwaliteiten een steeds grotere rol gaan spelen’.⁴⁷

De evaluatie leerde verder dat de plannenmakers en uitvoerders vooral rekening moesten houden met de wensen van de lokale bevolking. Bovendien verdiende het aanbeveling om bij groepsvoorlichting uit te gaan van bestaande groepen, dus niet van nieuw te vormen groepen rondom bepaalde thema’s of categorieën. Daarmee werd een lokaal overstijgende benadering van groepen afgewezen. Ten slotte achtte men ook een beter inzicht in de individuele financiële situatie van de deelnemers van belang. In Rottevalle was dat niet problematisch geweest, want daar namen de boeren vanwege de voordelige

ven en Rottevalle: een nieuwe methode van landbouwvoorlichting (z.p., Rapport no 220 van het LEI [niet gepubliceerd] 1953)’.

⁴⁷ *Van voorbeelddorp naar streekverbetering*, 7.

subsidies deel aan het experiment. Zij hadden die verbeteringen anders op een later tijdstip voor eigen rekening uitgevoerd.

In Kerkhoven echter haakten de boeren niet in vanwege de subsidies, maar als gevolg van de 'groepsdwang'. In het eindverslag werd erop gewezen dat de acceptatie door de boeren om Kerkhoven de status van voorbeelddorp te geven 'meer gezien (moet) worden als een na vrij lang beraad genomen besluit van de plaatselijke boerengemeenschap dan als een optelsom van een aantal op rationele gronden gebaseerde en onafhankelijk genomen beslissingen'.⁴⁸ Daardoor was de deelname op grond van financiële calculaties naar de achtergrond geschoven en waren hiaten in de financiering pas later aan het licht gekomen.

Boer uit het voorbeelddorp Rottevalle legt aan excursiegangers de werking van zijn stal uit.

Aan de voorbeeldprojecten werd internationale bekendheid gegeven. In samenwerking met de European Productivity Agency van de OEEC publiceerde het ministerie de brochure *Pilot Villages and Pilot areas in the Netherlands*, waarin het de projecten in Kerkhoven en Rottevalle aan de wereld presenteerde.⁴⁹ De brochure was goeddeels een samenvatting en vertaling van het eerder uitgegeven eindverslag. De uitgave laat zien dat het ministerie dit experiment hoog schatte. Dat blijkt ook uit een persbericht getiteld *De wedergeboorte van twee dorpen*: 'Kerkhoven bij Oisterwijk en Rottevalle, bij Drachten: dorpen, die in onze landbouw geschiedenis hebben gemaakt. Tot voor drie jaren volslagen onbekende gehuchten met onappetijtelijke namen, achtergebleven gebieden, waar toestanden heersten op het gebied van de landbouw en de huisvesting, die niet meer van deze tijd behoorden te zijn'.⁵⁰ Op het ministerie van Landbouw werd zelfs gesproken van 'Het wonder van Kerkhoven'.⁵¹

Kerkhoven en Rottevalle leverden het ministerie van Landbouw het eerste experimentele materiaal om de opzet van de voorlichting in de streekverbetering nader te doordenken. Tegelijkertijd was het voor de Wageningse

⁴⁸ *Van voorbeelddorp naar streekverbetering*, 11.

⁴⁹ *Pilot villages and pilot areas in the Netherlands* (z.p. 1957).

⁵⁰ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtings Raad, 29^e vergadering 5 oktober 1956.

⁵¹ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtings Raad, 29^e vergadering 5 oktober 1956.

onderzoekers de eerste praktijktoets van hun theorie over het moderne cultuurpatroon. Het experiment maakte duidelijk dat het inzicht in die patronen nog mager was. Er was voldoende reden om het fundamentele onderzoek krachtig ter hand te nemen, wat rond 1953 ook gebeurde. De RLVD ervoer dat beheersing van dit soort projecten mede afhankelijk was van de juiste keus van 'local leaders'. In de praktijk zou de dienst daarvoor veel meer moeten leunen op de boerenstandsorganisaties. Die stonden dicht bij de bevolking dan de voorlichtingsambtenaren. Op centraal niveau kon zij die aanspreken via de landelijke en provinciale voorlichtingsraden.

De aanloopfase naar de streekverbetering (1953-1956)

In juli 1954 zond H.T. Tjallega, directeur van de dienst Akker- en Weidebouw van het ministerie van Landbouw, de nota 'Voorlichtingsmethoden met betrekking tot moeilijke gebieden en groepen boeren' naar de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad.⁵² Hierin constateerde hij onder meer dat boeren in sommige gebieden te weinig openstonden voor voorlichting. Een goede bereikbaarheid was echter noodzakelijk om in deze regio's tot productieverbetering te komen. Boeren moesten bijvoorbeeld via verenigingen voor bedrijfsvoorlichting bij het werk van de RLVD betrokken worden. Tjallega pleitte ervoor bij verbeteringen in deze regio's integrale maatregelen te nemen. Als voorbeelden van zwakke plekken noemde hij onder andere: de mentaliteit van de boeren, het te lage productiepeil van de veestapel, de veevoeding, de kwaliteit van de bedrijfsgebouwen en het tekort of overschot aan arbeidskrachten. De veelheid aan thema's en de roep om een integrale benadering zouden na 1956 belangrijke elementen van het streekverbeteringsbeleid worden. Tjallega sprak in zijn nota over het opstellen van een streekverbeteringsplan, waarvan de ruilverkaveling een onderdeel moest zijn. Hij had hierbij vooral een vorm van nazorg bij de ruilverkaveling op het oog, zo blijkt uit een verwijzing naar een vergadering van de Overijsselse Landbouw Maatschappij (juni 1954), waarin het bestuur de behoefte aan nazorg nadrukkelijk aan de orde stelde: 'Steeds meer wordt het standpunt ingenomen dat de ondernemers in een te verkavelen gebied voorbereid moeten worden op de nieuwe, de komende omstandigheden. Door deze voorbereiding, deze voorzorg zal de min of meer sprongsgewijze overgang de bedrijfsgenoten niet zozeer verrassen. In deze richting van voorzorg, zorg en nazorg denkt men de beste hulp te kunnen bieden'.⁵³

Tjallega's nota werkte voor het eerst de gedachte van een streekverbeteringsprogramma systematisch uit. Weliswaar sprak hij in zijn stuk nog van 'moeilijke gebieden' in plaats van landbouwkundig achtergebleven gebieden,

⁵² CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 8^e vergadering 22 januari 1954.

⁵³ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 8^e vergadering 22 januari 1954.

maar dat was slechts een kwestie van naamgeving. Deze notitie vestigde de aandacht van de bestuurders definitief op de mogelijkheden van een streekverbeteringsprogramma. Tjallega koppelde zijn ideeën terug naar voorbeelden uit de praktijk. Bij de notitie waren drie stukken toegevoegd, namelijk over de premieregeling voor kleine boerenbedrijven, over het Franse experiment met de ‘villages témoins’ en over Nederlandse gebieden die steun ontvingen uit de Marshall-hulp gelden (Ablasserwaard-Vijfherenland, de komgronden en de Drentse madelanden). Merkwaardigerwijs ontbraken de voorbeelddorpen Kerkhoven en Rottevalle, maar aangenomen mag worden dat hij dit voldoende bekend veronderstelde. De leden van de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad waren namelijk niet alleen door hun werk op de hoogte van dit experiment, maar ook doordat zij in mei 1954 na een bijeenkomst van de raad op excursie gingen in Kerkhoven.⁵⁴

De doelstellingen en resultaten van dit experiment zijn hiervoor uitvoerig belicht, maar nog niet de perceptie ervan in de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad. In mei 1955 stonden de resultaten van beide voorbeelddorpen op de agenda.⁵⁵ Hofstee, die deze bijeenkomst bijwoonde, lichtte het toen nog vertrouwelijke rapport over Kerkhoven en Rottevalle toe. Hij constateerde onder meer dat het belangrijk was om meer streeksgewijs dan dorpsgewijs verder te gaan: ‘Prof. Hofstee deelt mede, dat een voorbeelddorpsplan sterk leeft in het betreffende dorp en de agrarische gemeenschap als het ware een “psychologische shock” krijgt. Spreker wijst er met nadruk op, dat men om dit effect te bereiken een sociologische eenheid moet hebben, waarbij men zich niet door administratieve grenzen moet laten leiden en de streek zeker niet te groot mag nemen’.⁵⁶ Het rapport gaf niet veel aanleiding tot inhoudelijke discussie. De Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad vergaderde hoofdzakelijk over de vraag of het rapport al gepubliceerd mocht worden. Zij besloot dat een samenvatting onder de aandacht van een breder publiek mocht worden gebracht. Later verscheen die zowel in een Nederlandstalige als in een Engelstalige versie.⁵⁷

Waar nu precies het definitieve besluit tot de instelling van een streekverbeteringsprogramma werd genomen, blijft onduidelijk. Vermoedelijk was het een ambtelijk initiatief dat de minister goedkeurde. Evident is wel, zoals hiervoor al betoogd, dat het jaarlijkse rapport van het LEI over de melkproductiekosten de aanleiding was.⁵⁸ Het Instituut maakte dit rapport om een richtlijn voor de garantieprijzen te geven. Het berekende vooraf de kostprijzen en

⁵⁴ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 11^e vergadering 5 mei 1954.

⁵⁵ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 17^e vergadering 20 mei 1955, ‘Notulen’.

⁵⁶ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 17^e vergadering 20 mei 1955, ‘Notulen’.

⁵⁷ *Van voorbeelddorp naar streekverbetering*.

⁵⁸ *De kostprijs van de melk op gemengde bedrijven op zandgrond november 1955 - november 1956*, 10; *De kostprijs van de melk op weidebedrijven november 1955 - november 1956*, 10.

stelde die later bij als alle prijsgegevens bekend waren (tabel 3.3). Anders dan bij de meeste landbouwproducten gold hier niet een landelijk gemiddelde als richtlijn voor de garantieprijzen, maar de kostprijs op gemengde bedrijven op de zandgronden. Het verschil tussen de kostprijs in het weidegebied en op de zandgronden bleef permanent hoog, namelijk tussen de 10 en 15 procent. Met andere woorden: de boeren op de weidegronden profiteerden onevenredig veel en de staatskas was daarvan de dupe. Het ministerie vond dit op den duur onacceptabel en het greep het rapport dan ook aan om de verbetering van de productievoorwaarden door voorlichting op de gemengde zandgrondbedrijven aan de orde te stellen. Dat resulteerde dus in het streekverbeteringsprogramma.

Tabel 3.3 De kostprijs per 100 kilogram melk met 3,7 procent vet in guldens op weidebedrijven en gemengde bedrijven in Nederland, 1950-1956

	Weidebedrijven		Gemengde bedrijven	
	Vooraf berekende kostprijs	Achteraf vastgestelde kostprijs	Vooraf berekende kostprijs	Achteraf vastgestelde kostprijs
1950/51	15,60	16,90	17,30	18,70
1951/52	17,60	17,00	19,70	21,00
1952/53	18,30	18,00	20,90	20,60
1953/54	18,70	17,80	20,90	21,30
1954/55	20,80	23,30	24,80	26,50
1955/56	21,70	.	24,90	.

Bron: *De kostprijs van de melk op gemengde bedrijven op zandgrond november 1955 - november 1956* ('s-Gravenhage z.j.) en *De kostprijs van de melk op weidebedrijven november 1955 - november 1956* ('s-Gravenhage z.j.).

De minister droeg aan de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad vrij snel de selectie van de gebieden op, dat wil zeggen dat deze voordrachten mocht doen aan de minister van Landbouw. Aanvankelijk luidde de opdracht zeven-tien gebieden aan te wijzen die voor streekverbetering in aanmerking kwamen.⁵⁹ Aangezien het vraagstuk van de melkkosten daarbij een belangrijke rol speelde, was de keus gericht op de zandgronden, de rivierkleigebieden en enkele weidegebieden. Maar de raad keek ook naar andere aspecten: bestond er een vooronderzoek van het LEI, was er een ruilverkaveling gaande, waren er rationalisatiebedrijven in het gebied? Onduidelijk is echter hoe zwaar elk criterium heeft meegewogen. Evident is wel dat een gebied als 'Drie Gemeenten' geselecteerd werd omdat het voorbeelddorp Rottevalle hierin lag. Andere gebieden, zoals de Alblasserwaard, de komgronden in het rivierenge-

⁵⁹ CAS, Archief LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 20^e vergadering 28 oktober 1955, 'Notulen'.

bied en de Drentse madelanden, kwamen op de lijst niet voor, omdat ze al gelden ontvingen via de Marshallhulp. Alvorens een definitieve lijst werd samengesteld, moesten de Provinciale Landbouwvoorlichtingsraden zich over de voordracht beraden. Op hun instigatie breidde de landelijke raad de lijst uit tot negentien gebieden, hoewel tevoren was bepaald dat aan het aantal van zeventien niet getornd mocht worden.⁶⁰ De raad voerde het Limburgse Neer af en voegde het Noord-Brabantse 'Hoeven' en het Utrechtse 'Lopikerwaard' toe. Bovendien hield de raad een plaats open voor een West-Drentse streek. 'Spier-Wijster' werd hiervoor later aangewezen.⁶¹ De uitbreiding van het aantal streekverbeteringen en de verandering in keus van gebieden toonde aan dat de regionale 'macht' niet onderschat moest worden.

De negentien voorgestelde gebieden waren uiteindelijk 'Ameland', 'Drie Gemeenten', 'Zuidelijk Westerkwartier', 'Sleen-Erm-Diphooorn', 'Haaren', 'Somerens-Lierop', 'Vorstenbosch', 'Land van Gulpen', 'Bergen', 'Hoeven', 'Nieuwleusen', 'Spier-Wijster', 'Rhenen', 'Lopikerwaard', 'Haarle', 'Slagharen-Schuinesloot', 'Rossumer- en Zoekerveld', 'Beltrum' en 'Noordwest-Veluwe'. In circa de helft hiervan vond een (gedeeltelijke) ruilverkaveling plaats. In sommige gebieden was men weliswaar van plan een ruilverkaveling aan te vragen, maar was de fase van uitvoering nog lang niet in zicht. Twee streken ('Bergen' en 'Slagharen') lagen in industrialiserende ontwikkelingsgebieden. Slechts in vijf gevallen kon men de keus laten steunen op een door het LEI uitgevoerd streekonderzoek. Maar in vrijwel alle gekozen gebieden waren rationalisatiekernen – een speciaal voorlichtingsprogramma van het ministerie van Landbouw – aanwezig. De RLVD kreeg dus te maken met gebieden waar de dienst al een voet aan de grond had.

Tegelijkertijd met de aanwijzing van de eerste streekverbeteringsgebieden maakte de landelijke raad een notitie die de keus van nieuwe streekverbeteringsgebieden door de Provinciale Landbouwvoorlichtingsraad aan criteria moest binden.⁶² Deze criteria waren dus niet van toepassing op de eerste negentien geselecteerde gebieden. De samenstellers van de notitie gaven daarbij aan de hoogte van de melkproductiekosten prioriteit. Daarbij bleef het echter niet. Volgens de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad moest bij het beoordelen van de streekverbeteringsplannen rekening worden gehouden met verschillende punten. In de eerste plaats diende er een overzicht te komen van de achterstandgebieden. Een dergelijk overzicht ontbrak nog, zodat in 1956 was begonnen met het aanwijzen van proefgebieden. In de toekomst was het echter zaak om rekening te houden met deze lijst. In de tweede plaats was

⁶⁰ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 20^e vergadering 28 oktober 1955, 'Notulen'.

⁶¹ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 21^e vergadering 25 november 1955, 'Notulen'.

⁶² CAS, LNV, Rijkslandbouwconsulentschap (RLC) te Tiel, doos 3 dossier Streekverbetering, 'Algemene richtlijnen voor de provinciale landbouwvoorlichtingsraden over de opzet en de uitvoering van de streekverbeteringsplannen 1956'.

het noodzakelijk aan de hand van specifiek onderzoek naar productieomstandigheden, productietechnieken en sociale structuur, een verbeteringsplan op te stellen. Een dergelijk plan moest cultuurtechnische en andere maatregelen omvatten. Ook diende een voorlichtingsprogramma gemaakt te worden voor het productieplan, de bedrijfsvoering, de arbeidsrationalisatie en de financiering, terwijl tevens aandacht kon worden besteed aan de mogelijkheden van agrarisch-sociale voorlichting en landbouwhuishoudkundige voorlichting. De richtlijnen benadrukten dat de lokale bevolking bij de organisatie betrokken moest worden. Daarbij ging het om vertegenwoordigers van de landbouworganisaties. Boeren zaten dus nooit op persoonlijke titel in de commissies. Elders in de instructie sprak de raad zelfs expliciet van plaatselijke leiders en leidsters die het beroepspersoneel na een opleiding konden ondersteunen in hun werkzaamheden. Aangezien de streekverbetering enige jaren zou duren, meende de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad dat 'de zelfwerkzaamheid van de bevolking in enkele jaren tijd voldoende gestimuleerd kan worden', zodat zij daarna op eigen kracht verder kon.⁶³

De Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad constateerde in de instructie dat het streekverbeteringsplan zich diende te beperken tot landbouwvraagstukken. Op andere terreinen konden weliswaar suggesties worden gedaan, maar dan moest via de provinciale landbouwvoorlichtingsraden contact worden gezocht met andere organisaties. Het streekverbeteringsplan mocht niet-agrarische zaken wel noemen, maar niet in de uitvoering opnemen: 'Ten aanzien van de sociale structuur en het huishouden kan men eveneens bepaalde wenselijkheden en mogelijkheden naar voren brengen op basis van een voorafgaande analyse, waarmede de organisaties, die zelf over de uitvoering van de voorlichting op dit gebied moeten kunnen beslissen, rekening kunnen houden'.⁶⁴ Blijkbaar wilde de raad dit gedeelte van de invulling van de voorlichting overlaten aan de verzuilde standsorganisaties. De raad noemde verschillende punten voor het plan. Daaronder bijvoorbeeld arbeidsefficiëntie en speciale aandacht voor kleine bedrijven. Bovendien maande de raad te letten op de mogelijkheden van het tijdig afvloeien van overtollige arbeidskrachten door beroepskeuze- en emigratievoorlichting. Boeren moesten ook de veevoeding, na arbeid de grootste kostenpost op de bedrijven, rationaliseren. Andere aandachtspunten in een plan konden zijn: productiecontrole, kunstmatige inseminatie, effectieve dierenziektebestrijding, hygiënische melkwinning op de boerderij, selectie van pluimvee, de productie van schone eieren en cultuurtechnische maatregelen.

De raad besteedde in de instructie uitgebreid aandacht aan de werkwijze

⁶³ CAS, LNV, RLC te Tiel, doos 3 dossier Streekverbetering, 'Algemene richtlijnen voor de provinciale landbouwvoorlichtingsraden over de opzet en de uitvoering van de streekverbeteringsplannen 1956'.

⁶⁴ CAS, LNV, RLC te Tiel, doos 3 dossier Streekverbetering, 'Algemene richtlijnen voor de provinciale landbouwvoorlichtingsraden over de opzet en de uitvoering van de streekverbeteringsplannen 1956'.

in de streekverbetering: 'Wanneer de doeleinden nader zijn omschreven en akkoord bevonden, dient men te overwegen hoe deze daadwerkelijk bereikt kunnen worden. In het algemeen kan gesteld worden, dat een samenspel tot stand zal moeten komen tussen de uitvoering van cultuurtechnische maatregelen en de bedrijfsvoorlichting, terwijl tevens de mogelijkheid om deze activiteiten te ondersteunen met agrarisch-sociale en landbouwhuishoudkundige voorlichting bijzondere aandacht behoeft. Het is gewenst dat men zich op een goede onderlinge afstemming van alle activiteiten bezint'. De instructie beval individuele voorlichting, groepsvoorlichting, films, demonstraties, lantaarnplaatjes, filmstroken, regionale vlugschriften en inzetten van de lokale pers aan als voorlichtingsmethoden. Scholingscursussen moesten de vakbekwaamheid van voorlichters verbeteren. De agrarisch-sociale voorlichting door de organisaties moest 'vooral gericht worden op de in het gebied voorkomende urgente maatschappelijke problemen die aan de hand van het ingestelde onderzoek naar voren komen en een remmende invloed uitoefenen op de produktiviteit'. De raad stelde de agrarisch-sociale voorlichting duidelijk in dienst van de productiviteitsverbetering. Bij grote gebieden kon het gewenst zijn om eerste een lokale kern intensief te bewerken en voor het overige gebied voorlopig algemene en groepsmethodieken te volgen: 'Een groepsgewijze aanpak, als in de kernen van rationalisatiebedrijven en de voorbeelddorpen, als met name in Kerkhoven beproefd, houden in deze een aanwijzing in'.⁶⁵

De lokale organisatie van ruilverkavelingen en streekverbeteringen gebeurde vanuit buurtcentra of speciaal aangewezen gebouwen. Links het kantoor van de streekverbetering 'Zuidelijk Westerkwartier', rechts van de streekverbetering 'Haarle'.

De Provinciale Voorlichtingsraden gaven aan de instructies van de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad soms een eigen interpretatie. Zo stelde de Provinciale Landbouwvoorlichtingsraad Drenthe in 1956 dat de voorbereidings-

⁶⁵ CAS, LNV, RLC te Tiel, doos 3 dossier Streekverbetering, 'Algemene richtlijnen voor de provinciale landbouwvoorlichtingsraden over de opzet en de uitvoering van de streekverbeteringsplannen 1956'.

periode voor de daadwerkelijke streekverbetering ten minste één jaar moest bedragen. Daarna moest minimaal 50 procent van de boeren in de streek het plan, dat minimaal drie en hooguit vijf jaar mocht beslaan, steunen.⁶⁶ Dat laatste hield mede verband met de fasering die al snel in de streekverbetering werd aangebracht. Daarbij onderscheidde de voorlichters een voorbereidingsperiode of aanloophase, een hoofdperiode en een 'nazorg'-periode.

Ook op andere wijze gaven de provincies hun eigen wensen te kennen. Zo liet de rijkslandbouwconsulent van Gelderland, J. Achterstraat, weten dat hij voor bedrijven beneden de 5 hectare geen toekomst meer zag. De streekverbetering moest zich met andere woorden niet op de zeer kleine bedrijven richten.⁶⁷ En ook de standsorganisaties mengden zich op lokaal niveau in de discussies. De NCB bijvoorbeeld, die net een bedrijfseconoom had aangesteld om het bijhouden van bedrijfsboekhoudingen onder boeren te bevorderen, wilde deze boekhoudingen onderdeel maken van de streekverbeteringsplannen, dit tot ongenoegen van de Noord-Brabantse rijkslandbouwconsulent A.H. Crijns.⁶⁸ Hoewel de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad de instantie was die de minister van Landbouw direct adviseerde, moest zij terdege rekening houden met de provinciale raden.

De eerste streekverbeteringsfase (1956-1963)

De eerste streekverbeteringsfase startte dus met de aanwijzing van de hiervoor genoemde negentien gebieden. De keuze daarvan gebeurde ad hoc. In de periode 1956 tot 1963 besteedde de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad veel tijd en werk aan de uitwerking van de doelstellingen van het streekverbeteringsbeleid, de selectiecriteria voor de streekverbeteringsgebieden en de regels voor de uitvoering. Zij liet zich daarbij regelmatig adviseren door individuele deskundigen of door betrokken instellingen, onder ander de Commissie Welzijn ten Plattelande en het LEI. Voor de ontwikkeling van het landelijke beleid zijn deze werkzaamheden cruciaal geweest. Bovendien maken ze duidelijk op welke punten de ideeën van de Wageningse sociologen en de Haagse politiek convergeerden.

In maart 1958 publiceerde het LEI de herziene versie van het rapport *Landbouwkundig achtergebleven gebieden in Nederland. Een survey*.⁶⁹ Daarin gaf het een overzicht van streken die in aanmerking kwamen voor versterkte overheidsaandacht. Het Instituut ontwikkelde een model aan de hand waarvan de

⁶⁶ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 29^e vergadering 5 oktober 1956, 'Algemene richtlijnen ter voorbereiding van de streekverbetering in de provincie/ door Th.J. Tienstra'.

⁶⁷ CAS, Archief LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 23^e vergadering 23 april 1956, 'Brief RCL Gelderland aan Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad (17 februari 1956)'.

⁶⁸ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 23^e vergadering 23 april 1956, 'Brief RCL Brabant aan Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad (24 januari 1956)'.

⁶⁹ *De landbouwkundig achtergebleven gebieden*.

relatieve achterstand van een gemeente in haar regio kon worden gemeten. Het ging dus niet zozeer om een vergelijking tussen een gemeente in bijvoorbeeld Zuid-Limburg en een in Friesland, maar om welvaartsverschillen binnen regio's. De gedachte hierachter was simpel. Een Friese boer voelde zich achtergesteld als in de aanpalende gemeente het welvaartsniveau hoger was, ook al verdiende hijzelf vele malen meer dan bijvoorbeeld een keuteboer in Zuid-Limburg. Diezelfde gedachtegang is herkenbaar bij de keuze van streekverbeteringsgebieden. Het kiezen van gebieden in verschillende provincies zou een uitstralingseffect hebben op nabij gelegen gebieden. Het zou veel effectiever zijn dan wanneer in een keer een hele provincie 'verbeterd' moest worden.

Het LEI deed zijn metingen naar de relatieve achterstand van landbouwgebieden per gemeente. In totaal onderzocht het zeventien punten (kengetallen), verdeeld over de drie hoofdgroepen bedrijfsvoering, ruimtelijke productieomstandigheden en sociale omstandigheden. De criteria waren toegesneden op het gemengde bedrijf, met een duidelijk accent op de veehouderij. Voor bepaalde akkerbouwgebieden (zeekleigebieden en veenkoloniale gebieden) ontbrak het de onderzoekscommissie zelfs aan bruikbare gegevens over de bedrijfsvoering. Hier had het oordeel van de lokale landbouwconsulent dan ook vaak een beslissende invloed op de classificatie. In andere gebieden schakelde het instituut de regionale landbouwconsulenten in om de statistisch gegevens te toetsen en de daaruit getrokken conclusies zonodig bij te stellen.

De samenstellers van het rapport lichtten de keuze van criteria slechts summier toe. Uitgangspunt was: 'Aan de keuze van de kengetallen ligt de gedachte ten grondslag, dat de bedrijfsresultaten afhankelijk zijn van het niveau van de bedrijfsvoering, hetwelk op zijn beurt weer in hoge mate wordt beïnvloed door de produktie-omstandigheden. De kengetallen over de bedrijfsvoering en de produktie-omstandigheden vormen in deze gedachten-gang dus een indicatie voor het welvaartsniveau'.⁷⁰ De bedrijfsvoering was onderverdeeld in negen kengetallen. De eerste drie hadden betrekking op de veebezetting (melkvee, varkens en kippen) op een bedrijf, die de onderzoekers relateerden aan het percentage gemaaid hooiland. Immers, een lage melkveebezetting ging gepaard met extensief graslandgebruik en duidde op een relatieve achterstand. De daaropvolgende drie kengetallen maten de modernisering aan de hand van de gehanteerde werkmethoden. Wie bijvoorbeeld het hooi nog ruiterte – het in schoven opzetten van het gewas – was ouderwets, terwijl het gebruik van een silo voor modernisering stond. Het zevende kengetal representeerde de graad van mechanisatie (bijvoorbeeld de aanwezigheid van een aardappelrooimachine), het achtste het gecontroleerde percentage melkvee. Dit laatste gaf een behoorlijke indicatie van het streven

⁷⁰ *Meerjarenplan voor ruilverkaveling*, 6.

naar een goed product, omdat de boer zich moest aansluiten bij een melk-controlevereniging. In het negende kengetal stond het arbeidseffect centraal. Gemeten werd het aantal standaarduren per volwaardige arbeidskracht, een statistisch model dat de afzonderlijke werkzaamheden op het bedrijf standaardiseerde tot een meetbaar geheel.⁷¹ Hoog was gunstig, laag duidde op een relatieve achterstand. De onderzoekscommissie liet deze factor zwaarder meerekenen dan de andere acht.⁷²

De categorie ruimtelijke productieomstandigheden had betrekking op de grootte van de bedrijven en de verkavelingstoestand. Bij het eerste waren de onderzoekers vooral geïnteresseerd in het aantal bedrijven van minder dan 5 hectare, omdat deze nauwelijks in een behoorlijk inkomen konden voorzien. Het tweede was een combinatie van kavelgrootte en aantal kavels per bedrijf. Uitdrukkelijk stelde de commissie vast dat hiermee geen enkele uitspraak was gedaan over de cultuurtechnische kant van de zaak. Over ontsluiting, waterbeheersing en dergelijke had ze geen gegevens. De commissie-Hellinga, die een soortgelijke prioriteitenlijst voor de ruilverkaveling samenstelde, moest daarover uitkomst geven. Dit rapport van de Centrale Cultuurtechnische Commissie verscheen in september 1958 onder de titel *Meerjarenplan voor ruilverkaveling en andere cultuurtechnische werken in Nederland*. Daarin werd onomwonden vastgesteld dat het aantal boeren moest verminderen om een gezonde agrarische economie te kunnen garanderen.⁷³ Ruilverkaveling moest leiden tot efficiëntere bedrijfsvoering en grote bedrijven. De commissie-Hellinga ontwikkelde drie scenario's waarvan uiteindelijk de versie die voorzag in herverkaveling van 440.000 hectare tussen 1960 en 1970 als norm werd gebruikt in de discussies over de streekverbetering.

Ook in de categorie 'sociale omstandigheden' onderscheidde de commissie vier kengetallen, waarbij ze als motto hanteerde: 'een talrijke boerenstand en een welvarende boerenstand zijn in ons land onverenigbaar'. Ze mat de vergrijzing – die modernisering verhinderde – landbouwonderwijs, graad van organisatie en het aantal meewerkende zoons van 25 jaar en ouder die als bedrijfsopvolgers werden gezien. De meeste zoons besloten namelijk, volgens cijfers gebaseerd op de Landbouwtelling van 1955, tussen hun 25e en 32e jaar om boer te worden. De organisatiegraad mat de commissie aan de hand van bezoeken van de vergaderingen van de standsorganisaties. Het aantal leden gerelateerd aan het aantal bezoekers van vergaderingen leverde een zogenaamde activiteitenindex op. Overigens moet men dit toch enigszins relativeren, want vergaderingen van andere dan standsorganisaties waren in dit cijfer niet inbegrepen. Wel sloot een dergelijke onderzoeksmethode aan op die van

⁷¹ Zie ook hoofdstuk 5, paragraaf 'productie-eenheden'.

⁷² Zie voor kengetallen bijlage F.

⁷³ *Meerjarenplan voor ruilverkaveling*, 2-3.

de Wageningse School. Ook daar stelden de onderzoekers dat een hoge organisatiegraad wees op de aanwezigheid van relatief moderne boeren.

De commissie benadrukte in haar rapport dat ze slechts een volgorde van urgentie wilde vaststellen. Over de oorzaken van het achterblijven had en gaf ze geen enkele aanwijzing of verklaring. Dit laatste was deels inherent aan de keus van kengetallen. Deze kengetallen stelden *een volgorde* samen van achterstandgebieden op grond van vooraf vastgestelde criteria. Ze maten niet de werkelijke achterstand, die bijvoorbeeld ook door andere factoren veroorzaakt kon worden. De tabellen kunnen daarom op twee manieren worden beoordeeld. In de eerste plaats kunnen de criteria en waarderingsmethode kunnen nader geanalyseerd worden. Waarom koos de commissie voor deze en niet voor andere criteria? In de tweede plaats is het mogelijk de homogeniteit van verschillende regio's te bekijken door de standaarddeviatie en variatiecoëfficiënt te bepalen.

Aan de criteria valt natuurlijk onmiddellijk op dat de commissie nergens de inkomenspositie van de boeren calculeerde. Het ontbrak haar naar eigen zeggen aan betrouwbare gegevens, niet in de laatste plaats omdat ze het inkomen zou moeten bepalen van een reeks van jaren om fluctuaties in de rentabiliteit van de verschillende productierichtingen (akkerbouw, veehouderij enzovoort) te kunnen verdisconteren. In de tweede plaats waren de criteria sterk gerelateerd aan het gemengde bedrijf. Zeven criteria van de bedrijfsvoering veronderstelden dat er sprake was van een veestapel op het bedrijf. Geen wonder dus dat de commissie voor de zeekelegebieden en veenkoloniale streken, waar de akkerbouw dominant was, geen meetresultaten kon presenteren. Ook de afzonderlijke criteria kunnen bekritiseerd worden. Zo beoordeelde de commissie het lidmaatschap van een standsorganisatie positief, dat van allerlei andere organisaties – die lokaal soms belangrijker waren – liet ze echter buiten beschouwing. Ook de positie van de boerin verdisconteerde ze nergens. Bij de verkavelingscriteria hield ze geen rekening met de kleine tuinbouwers. Trouwens, typische tuinbouwgebieden als de zuidelijke Duinstreek, Geestmerambacht en Drechterland kwamen helemaal niet in de tellingen voor.

De kengetallen gaven een idee van de homogeniteit van een landbouwregio. Een vergelijking van de standaarddeviatie (en ter controle van de variatiecoëfficiënten) leert dat die eenvormigheid nogal verschilde. In wezen gaf de commissie een beeld van de achterstand zoals zij die zag. Doordat zij zich baseerde op statistische gegevens wekte ze de suggestie een reële lijst samen te stellen, maar die is nooit meer dan een waardering van de werkelijkheid geweest. Bovendien gaf zij aan de verschillende streken zogenaamde gewogen gemiddelde waarderingscijfers, zonder te verantwoorden hoe die weging had plaatsgevonden. Hoewel er statistisch nogal wat viel aan te merken op het

rapport van het LEI, betekende dit niet dat het een onbetrouwbaar rapport was. De regionale landbouwconsulenten controleerden namelijk de resultaten. De commissie vroeg aan hen voor de verschillende gemeenten een waardering te geven van de bedrijfsvoering, de bedrijfsgrootte, de verkaveling en ontsluiting, de waterbeheersing en de instelling van de bevolking. Deze lijst werd gebruikt om de statistische resultaten te verifiëren en zonodig te corrigeren.⁷⁴

Tabel 3.4 Waardering van de relatieve achterstand in verschillende landbouwgebieden volgens het rapport De landbouwkundig achtergebleven gebieden, 1957

	Aantal gebie- den	Laagste waar- dering (1-10)	Hoogste waar- dering (1-10)	Standaard- deviatie
Zeekleigebieden	24	4,13	9,75	1,39
Rivierkleigebieden	10	3,43	6,13	0,89
Weidestrecken	21	4,63	7,81	0,93
Zandgronden	22	4,00	6,32	0,62
Veenkoloniën	3	6,75	8,50	0,92

De waardering geeft het gewogen gemiddelde van de kengetallen weer. Hoe hoger de standaarddeviatie, hoe minder homogeen de landbouwstructuur.

Bron: *De landbouwkundig achtergebleven gebieden in Nederland. Een survey* ('s-Gravenhage 1958), 93-95.

Bij het analyseren van de kengetallen vallen verschillende zaken op. In de eerste plaats was de variatie in de zeekleigebieden het hoogst (tabel 3.4). De standaarddeviatie was op de zandgronden het laagst, namelijk 0,62.

Tabel 3.5 Waardering van de achterstand bij bedrijfsvoering, ruimtelijke omstandigheden en sociale omstandigheden op grond van het rapport over de landbouwkundig achtergebleven gebieden, 1957

	Bedrijfsvoering		Ruimtelijke pro- ductieomstandig- heden		Sociale omstandig- heden	
	Gem. waarde- ring	Stan- daardde- viatie	Gem. waarde- ring	Stan- daardde- viatie	Gem. waarde- ring	Standaard- deviatie
Zeekleigebieden	-	-	6,75	1,85	5,50	1,30
Rivierkleigebieden	4,14	0,69	3,50	1,76	5,00	0,70
Weidestrecken	7,28	1,02	7,25	1,85	6,00	0,56
Zandgronden	5,31	0,57	4,25	1,18	5,75	0,92
Veenkoloniën	-	-	7,00	1,38	7,50	0,66

De gemiddelde waardering is samengesteld op grond van de kengetallen.

Bron: *De landbouwkundig achtergebleven gebieden in Nederland. Een survey* ('s-Gravenhage 1958), 93-95.

⁷⁴ *De landbouwkundig achtergebleven gebieden*, 11-12.

Dit betekent dat hier een relatief homogene achterstandsstructuur bestond. In de andere gebieden lag de standaarddeviatie tussen die van de zandgronden en zeekleigebieden, hoewel dit getal bij de Veenkoloniën vertekend is, omdat het hier slechts drie streken betrof. Overijssel, Gelderland, Utrecht en Noord-Brabant bleken de meest homogene achterstandssituatie te hebben, de provincies dus die vrijwel geheel uit zand-en komgronden bestonden. Voor de afzonderlijke kengetallen blijkt de standaarddeviatie voor de ruimtelijke omstandigheden alom hoog (tabel 3.5 en 3.6). Met andere woorden: ruilverkavelings- en waterschapsbeheersingsprojecten waren overal noodzakelijk. Bij de waardering van de achterstand binnen de provincies springen er in Groningen drie gebieden uit. De toestand op de zandgronden Zuidelijk Westerkwartier, Westerwolde en Gorecht waardeerde de commissie beduidend slechter dan elders in de provincie. Zij tekende hierbij aan: 'De grote verschillen in structuur tussen de onderscheidene delen van de provincie geven aanleiding tot belangrijke verschillen in welvaartspeil'.⁷⁵

Tabel 3.6 Waardering van de provinciale achterstand volgens het rapport over de landbouwkundig achtergebleven gebieden, 1957

	Gemiddelde waardering per gemeente	Standaarddeviatie	Aantal gemeenten
Groningen	7,79	0,94	57
Friesland	6,55	1,02	44
Drenthe	5,57	0,90	34
Overijssel	4,90	1,00	72
Gelderland	4,51	0,87	93
Utrecht	6,68	0,89	65
Noord-Holland	6,58	1,01	83
Zuid-Holland	6,18	1,11	156
Zeeland	5,64	1,16	101
Noord-Brabant	5,26	0,82	142
Limburg	4,11	0,87	112

Bron: *De landbouwkundig achtergebleven gebieden in Nederland. Een survey* ('s-Gravenhage 1958).

In Friesland werden De Wouden, een tweetal gemeenten in de veenweidestreek (Haskerland en Gaasterland) en vooral de Friese eilanden (uitgezonderd Schiermonnikoog) als minder beoordeeld. In Drenthe vielen vooral de Noordelijke randgemeenten (kop van Drenthe) op. Hier was de waardering van de commissie zelfs slechter dan op de centrale zandgronden. Opvallend was dat de toestand in de esdorpen, waar de oude landbouwstructuur nog dominant was, gemiddeld slechter was dan op de later in cultuur gebrachte

⁷⁵ *De landbouwkundig achtergebleven gebieden*, 13.

gronden. In Drenthe sprongen de veenkoloniale gebieden er nog positief ert, maar Overijssel werd over de gehele linie matig beoordeeld. De kop van Overijssel was volgens de commissie voor een groot gedeelte probleemgebied. In het zandgedeelte, dat toch al slecht werd beoordeeld, bestonden extreme probleemgebieden. De commissie noemde Rijssen, Wierden, Holten, Markelo en Hellendoorn. Gelderland beoordeelde zij nog slechter, wat veroorzaakt werd door de lage waardering van de komgrondengebieden.

In Utrecht en Noord-Holland lag de gemiddelde waardering hoger dan elders. Slechts het Gooiland viel op door een laag cijfer. In Zuid-Holland werden de eilanden Voorne-Putten en Goeree-Overflakkee laag gewaardeerd. Heel Zeeland scoorde relatief laag, in het bijzonder Tholen-St. Philipsland en de Zak van Zuid-Beveland. Voor Noord-Brabant gold hetzelfde als voor Gelderland: de lage scores werden ook hier vooral veroorzaakt door de gebieden met komgronden. In Limburg ten slotte scoorde het zuidelijk deel van de provincie lager dan het – door de commissie al evenmin hoog gewaardeerde – noordelijk gedeelte.

De Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad besprak het verslag op 28 juni 1957.⁷⁶ Het rapport werd verdedigd door Rijnveld, die samen met Maris over het kleine-boerenvraagstuk had geschreven. De leden van de raad richtten hun kritiek hoofdzakelijk op twee punten, namelijk de subjectieve inbreng van de rijkslandbouwconsulentschappen (die hadden hun eigen belangen) en de onmogelijkheid om een vergelijking te maken op landelijk niveau. Toch besloot de raad een eindversie te maken van het rapport. In de latere discussies heeft het rapport geen nadrukkelijke rol gespeeld. Zijn waarde ligt achteraf bezien in het feit dat het een eerste poging was om de achterstandsgebieden in kaart te brengen. Daarbij hanteerden de onderzoekers een ‘eenvoudige’ methode, waarin zij aan de hand van enkele direct waarneembare factoren de achterstand van een gebied bepaalden. Van een mentaliteitsonderzoek was geen sprake.

Alle mooie richtlijnen en criteria ten spijt had de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad ook te maken met de praktische uitvoerbaarheid. In 1956 was er ‘slechts’ drie miljoen gulden beschikbaar voor de streekverbetering. Het ministerie van Landbouw stelde de keuze van gebieden daarom aanvankelijk uit, omdat Mansholt hoopte gedurende de formatieonderhandelingen van het nieuw te vormen kabinet meer geld in de wacht te kunnen slepen.⁷⁷ In 1957 was er aanvankelijk amper genoeg geld voor de start van vijf nieuwe streekverbeteringsplannen, terwijl er twintig aanvragen ter beoordeling lagen. Vooral de staf die de huishoudelijke voorlichting moest verzorgen, dreigde bij aanvaarding van alle aanvragen overbelast te raken. De directie ‘Akker- en

⁷⁶ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 37^e vergadering 28 juni 1957, ‘Notulen’.

⁷⁷ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 28^e vergadering 7 september 1956, ‘Notulen’.

Weidebouw' van het ministerie van Landbouw stelde daarom voor ruilverkavelingsgebieden voorrang te verlenen. Bovendien moest bekeken worden of het gebied rijp was voor streekverbetering, of er animo was onder de bevolking, of de RLVD voldoende was ingeburgerd in het gebied, of er sociaal-economische vooronderzoeken waren verricht en of de rijkslandbouwconsulenten het extra werk aankonden.⁷⁸

De directie 'Akker en Weidebouw' stelde zelf voor om het Land van Heusden en Altena, Haarsteeg, Leende, Eede (Zeeland) en de zanddorpen van de gemeente Anloo te selecteren. De redenen waren divers. In Leende bijvoorbeeld had de RLVD vaste voet aan de grond gekregen door er een kern van rationalisatiebedrijven te vormen. Anderen, Eext en Gasteren genoten de voorkeur omdat de Amerikaanse hoogleraar J. Keur en diens vrouw D. Keur een studie van het gebied hadden gemaakt. Zij verrichtten in de periode september 1951 tot juni 1952 een participierend onderzoek ('participant-observation') in het zanddorp Anderen. Het verslag van dat onderzoek verscheen in 1955 onder de titel *The Deeply Rooted, a study of a Drents Community in the Netherlands*, uitgegeven door de American Ethnological Society. De auteurs wilden beschrijven hoe de culturele omgeving van Anderen mede bepaald was door de natuurlijke omgeving. Dit was kortom een genuanceerde variant van een verouderde deterministisch geografische opvatting. Zij schilderden Anderen als een relatief geïsoleerd Drents zanddorp: 'the people of Anderen are little concerned with the national government, except through the symbol of the Queen'.⁷⁹ De arme zandgronden en de afzondering van de rest van Nederland veroorzaakten volgens de Amerikaanse onderzoekers een autarkische dorpseconomie en een politieke autonomie. Bovendien leidden ze tot een hechte, egalitaire gemeenschap. Het economische isolement was weliswaar verdwenen, maar op cultureel terrein was de afzondering van de buitenwereld nog steeds groot: 'The farmer is still psychologically geared to isolation; and the successful functioning of the several co-operatives, the emphasis on equal chances for all, as in the lotteries, on equal treatment for all children, as the St. Nicolaas feast and on the annual school trip, and the great uniformity in household accoutrements, food and clothing, all point to the continued interest in the concept of co-operative communalism that for so long prevailed in the old *es* villages'.⁸⁰

De Amerikaanse onderzoekers onderhielden contacten met de Groningse cultuursocioloog P.J. Bouman, maar niet, of in elk geval minder, met Hofstee. Wel lieten zij zich adviseren door Willinge Prins-Visser. Het boek van de Keurs is interessant, omdat het een andere invalshoek had dan de toen

⁷⁸ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 32^e vergadering 25 januari 1957, 'Nieuwe Streekverbeteringsplannen / door AW'.

⁷⁹ Keur, *The deeply rooted: a study of a Drents community in the Netherlands*, 170.

⁸⁰ Keur, *The deeply rooted*, 171.

gangbare sociografische studies. Van een kwantitatieve benadering was nauwelijks sprake. In wezen was het boek een poging om Hofstees traditionele boerengemeenschap te beschrijven, zonder een verwijzing naar haar moderne tegenhanger. Integendeel, beide Amerikanen schreven over de traditionele cultuur in Anderen: 'While bending to the winds and storms of both minor and cataclysmic changes in nature and culture, it has, so the authors believe, the hardihood to survive for long years to come'.⁸¹ Overigens heeft Anderen de status van streekverbetering nooit verworven, hoewel het dus volgens het boek van de Keurs een hoogst traditioneel dorp was.

In september 1957 volgden richtlijnen voor de keus van streekverbeteringsgebieden die de regels uit 1955 vervingen.⁸² De nieuwe instructies waren geënt op de ontwikkelde praktijk. Voorop stond dat ruilverkavelingsgebieden de voorkeur genoten bij aanwijzing van nieuwe streekverbeteringen. In deze gebieden deed de overheid immers hoge investeringen in cultuurtechnische werken en streekverbetering kon het rendement van de ruilverkaveling verhogen. Gebieden waar geen ruilverkaveling plaatsvond, sloot de Landbouwvoorlichtingsraad niet uit. Hier stelde de raad de keus afhankelijk van de 'mentale gesteldheid van de bevolking'. Met andere woorden: gebieden met een grote sociale achterstand behoorden ook tot de doelgroep. In deze gebieden kon door streekverbetering de achterstand enigszins worden ingelopen en was het streekverbeteringsproject bovendien te beschouwen als een mogelijke voorbereiding op een aanstaande ruilverkaveling.

De streekverbetering 'Elim-Hollandscheveld' (gemeente Hoogeveen) was een treffend voorbeeld van hoe de RLVD probeerde de geesten rijp te maken voor een ruilverkaveling. Het ministerie koos dit gebied in 1957 uit als streekverbetering, hoewel vóór 1960 niet gestart kon worden met een ruilverkaveling. De bevolking moest echter 'gereed worden gemaakt voor komende structuurwijziging'.⁸³ Hofstees afdeling aan de Landbouwhogeschool te Wageningen had in de persoon van Wichers een zeer uitgebreid sociografisch onderzoek in Elim-Hollandscheveld gedaan, dat in 1959 werd gepubliceerd.⁸⁴ Wichers nam daarin een lijst op met tachtig conclusies over bevolking, cultuurpatroon, arbeid, godsdienst, politiek enzovoort. Samengevat stelde hij dat in het gebied vanuit een historisch gegroeid isolement een eigen cultuurpatroon was ontstaan, dat volstrekt uit de tijd was. Armoede had de waarden en normen sterk bepaald. Zo streefden arbeiders ernaar een eigen bedrijf te beginnen, waardoor er vele kleine bedrijfjes in het gebied waren

⁸¹ Keur, *The deeply rooted*, 171.

⁸² CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 39^e vergadering 25 september 1957, 'Algemene richtlijnen voor de provinciale landbouwvoorlichtingsraden over streekverbeteringsplannen'.

⁸³ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 66^e vergadering 25 november 1960, 'Brief Th.J. Tienstra aan secretaris van Landelijke landbouwvoorlichtingsraad 10 november 1960.'

⁸⁴ Wichers, *Leven en werken*.

ontstaan. In Elim bedroeg de gemiddelde bedrijfsgrootte 2,59 hectare en in Hollandscheveld 4,50 hectare! De bedrijven waren oorspronkelijk bedoeld als nevenwerkzaamheid: 'Een bedrijfseconomische doordenking is daardoor niet ten volle aanwezig, terwijl men beperkt blijft in zijn initiatieven'.⁸⁵ Wichers constateerde dat door ruilverkaveling wellicht de omvang van de bedrijven vergroot kon worden, maar dat mogelijkserwijs te weinig mensen bereid zouden zijn hun agrarisch bestaan op te geven. Hij adviseerde dan ook om genoeg te nemen met een minder gunstige bedrijfsgrootte.⁸⁶

Achteraf rijst de vraag hoe grondig de voorlichters van de RLVD het rapport hebben bestudeerd, aangezien de dienst precies die moeilijkheden tegenkwam die Wichers min of meer had voorspeld. De voorlichtingsdienst was in 1959 in dit gebied begonnen met agrarisch-sociale en huishoudelijke voorlichting. De technische voorlichting was uitgesteld. In de loop van 1960 bleek die keus toch minder gelukkig. Een belangrijk deel van de bevolking moest em-plooi gaan zoeken buiten de land- en tuinbouw, waardoor er behoorlijke weerstand ontstond tegen de streekverbetering. De weinige agrariërs die welwillend waren 'staan voor een deel, evenals de overgrote meerderheid van de zich agrarisch noemende bevolking, argwanend tegenover ieder, wie dan ook, die komt praten over andere mogelijkheden, of dit nu andere mogelijk-

⁸⁵ Wichers, *Leven en werken*, 117.

⁸⁶ Wichers, *Leven en werken*, 124-125.

heden zijn wat betreft beroep, of andere mogelijkheden wat betreft het huishouden. Zij zijn slechts te benaderen (...) op hun eigen vlak en dat is het technisch-economische vlak'.⁸⁷ Th.J. Tienstra, rijkslandbouwconsulent te Drenthe, pleitte er bij de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad voor de bevolking te Elim-Hollandscheveld via deze methode te winnen voor de saneringsgedachte ook al was de ruilverkaveling in 1960 van de urgentielijst afgevoerd en minstens vijf jaar uitgesteld.

Een interim-verslag vatte de kwestie spits samen. Het constateerde dat, toen de voorlichters in Elim bij de tuinbouwers de ruilverkaveling aankaarten, veertig van de zestig aanwezigen de zaal verlieten. Volgens het verslag riep de hoofd-ingenieur-directeur van de Cultuurtechnische Dienst daarop wanhopig uit: 'Maar wat willen jullie dan?' Waarop één van de aanwezigen de gevleugelde woorden sprak: 'Wie wollen niks, maar ie wollen wat' (Wij willen niks, jullie willen wat).⁸⁸ Toen het ministerie van Landbouw in 1966 de ruilverkaveling definitief aflies, bleef overigens wel iedereen in de zaal zitten. Elim-Hollandscheveld was natuurlijk een brandhaard van boerenverzet tegen de bemoeienis van overheid en standsorganisaties. De weigering van een aantal boeren om een bijdrage te betalen aan het Landbouwschap leidde in 1959 tot een volksoproer.⁸⁹ Het gebied was niet representatief voor andere streekverbeteringen, hoewel de Rijkslandbouwvoorlichting ook elders de agrarisch-sociale voorlichting inzette om boeren over te halen in te stemmen met een ruilverkaveling.

De in september 1957 uitgevaardigde richtlijnen gaven voor het eerst ook een indicatie van de omvang van de streekverbeteringsprojecten. Onder de eerste negentien aangewezen gebieden waren enkele zeer omvangrijke. De streekverbetering Noordwest-Veluwe omvatte ongeveer 23.000 hectare en 3.400 boerderijen, het Groningse Zuidelijk Westerkwartier 17.000 hectare en 1.900 boerenbedrijven. Een dergelijke omvang hinderde het doel, want het intensieve contact met de boeren, dat het ministerie noodzakelijk achtte, was bij dergelijke omvangrijke projecten niet meer goed mogelijk. De Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad adviseerde dan ook grote gebieden op te splitsen in streekverbeteringsgebieden van maximaal twee- tot driehonderd boerderijen. Door vervolgens in het opgedeelde gebied de streekverbeteringsplannen achter elkaar uit te voeren, konden de voorlichters bovendien maximaal profiteren van de ervaringen die eerder waren opgedaan.⁹⁰ Dat gebeurde bijvoor-

⁸⁷ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 66^e vergadering 25 november 1960, 'Brief Th.J. Tienstra aan secretaris van Landelijke landbouwvoorlichtingsraad 10 november 1960'.

⁸⁸ CAS, LNV, RLC Drenthe, inv. 60 'Jaarverslagen'.

⁸⁹ E.J. Krajenbrink bereidt een dissertatie over het Landbouwschap voor, waarin het verzet in Elim-Hollandscheveld uitgebreid besproken wordt: Krajenbrink, *Geschiedenis van het landbouwschap*.

⁹⁰ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 39^e vergadering 25 september 1957, 'Algemene richtlijnen voor de provinciale landbouwvoorlichtingsraden over streekverbeteringsplannen'.

beeld in Westerwolde, waar de RLVD het gebied in vier blokken verdeelde. De streekverbetering zou in de volgorde Wedde-Bellingwolde, Vlagtwedder Essen, Slangenborg en Onstwedde worden aangepakt. Uiteindelijk zijn slechts de eerste twee aan bod gekomen.⁹¹

Na de aanwijzing als streekverbetering diende zo spoedig mogelijk een streekverbeteringscommissie te worden benoemd: 'Hierbij kan worden opgemerkt, dat het van groot belang is, wanneer gezocht wordt, naar leidinggevende figuren uit de agrarische bevolking van het gebied, die voldoende tijd en belangstelling hebben voor het streekverbeteringswerk'.⁹² Volgens de richtlijnen van de Landbouwvoorlichtingsraad konden de rijkslandbouwconsulenten, hoofd-ingenieur-directeur van de Cultuurtechnische Dienst, leidinggevers van landbouwboekhoudbureaus, leerkrachten uit het landbouwonderwijs, vertegenwoordigers van gemeente en provincie, bestuursleden van verenigingen en dergelijke als adviserende leden optreden. Op deze wijze probeerde de overheid een zo breed mogelijk draagvlak te creëren onder de hele bevolking in een streekverbetering. Behalve dit draagvlak binnen de regio was een regelmatig contact tussen ruilverkavelingscommissie en streekverbeteringscommissie eveneens van belang. Bovendien was, wanneer de streekverbetering in één van de negen ontwikkelingsgebieden lag, overleg met de uit dien hoofde ontstane commissies gewenst.⁹³ Ook hieruit blijkt dat de streekverbetering aanvankelijk niet een project van het ministerie van Landbouw alleen was. De contacten tussen de ministeries die betrokken waren bij de ontwikkelingsgebieden, bestonden ook op de 'werkvloer'.

De opzet van het streekverbeteringsplan moest, behalve in een vooronderzoek, voorzien in een voorlichtingsplan en jaarprogramma, op te stellen door de streekverbeteringscommissie. De inhoud van het plan was niet alleen sterk afhankelijk van de problematiek in het gebied, maar ook van de ruilverkaveling, de landbouwkundige achterstand en het niveau en de ontwikkeling van de bevolking. Bij de uitvoering stond scholing van de bevolking voorop. Het plan moest, volgens de nieuwe richtlijnen, zowel technisch-economische voorlichting (veevoeding, arbeidsorganisatie en bedrijfsgebouwen) omvatten als – zeker in gebieden met veel kleine bedrijven – agrarisch-sociale voorlichting (beroepskeuze, emigratie en verplaatsing van boerderijen) en huishoudelijke voorlichting. Het streekverbeteringsplan moest vooral coördinerend zijn. Het gangbaar geworden onderscheid tussen voorbereidingsfase, hoofdperiode en de periode van nazorg in de streekverbetering werd gehandhaafd. In de voorbereidingsfase werden de plannen uitgewerkt met enige financiële steun

⁹¹ CAS, LNV, RLC Zuidelijk Groningen, Streekverbetering Westerwolde, inv. 197 en 198.

⁹² CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 39^e vergadering 25 september 1957, 'Algemene richtlijnen voor de provinciale landbouwvoorlichtingsraden over streekverbeteringsplannen'.

⁹³ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 39^e vergadering 25 september 1957, 'Algemene richtlijnen voor de provinciale landbouwvoorlichtingsraden over streekverbeteringsplannen'.

van de overheid, de hoofdperiode gebruikte men voor de daadwerkelijke uitvoering en de periode van nazorg onder andere voor de eindverslaggeving. De eerder geopperde duur van de streekverbetering – drie tot vijf jaar – werd enigszins losgelaten. Weliswaar drong de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad erop aan dat in de plannen termijnen werden genoemd, maar de raad suggereerde nu vier jaar voor de hoofdperiode en één á twee jaar voor de nazorg. In elk geval leek men nu minder geporteerd voor de extreem lange periodes die het ministerie voor sommige streekverbeteringen – ‘Noordwest-Veluwe’ vijftien jaar, ‘Land van Heusden en Altena’ en ‘Oostelijke Langstraat’ beide dertien jaar – hanteerde. Gegeven het feit dat de voorbereiding ook vaak één tot twee jaar duurde, was daarmee de duur van de streekverbetering om en nabij vijf tot acht jaar. Aanvankelijk werkte het ministerie bij de streekverbeteringen nog met een breed scala aan premies, maar dat verminderde en vooral tijdens de aanlooperperiode verstrekten het bij voorkeur geen premies meer. De hoofdperiode moest in gebieden met een ruilverkaveling vlak voor toewijzing van de kavels aan de nieuwe eigenaren beginnen. In gebieden waar dit niet speelde begon deze termijn ‘als de bevolking voldoende rijp wordt geacht om uitvoering van plannen ter hand te nemen’.⁹⁴ De nazorg, waarvoor de ervaring ontbrak, was bedoeld als afronding van de lopende activiteiten en als voortzetting van bedrijfseconomische boekhoudingen.

De positie van de huishoudelijke voorlichting en de agrarisch-sociale voorlichting in het streekverbeteringsplan bleef lang onduidelijk. Weliswaar was er onder leiding van Hofstee in de periode 1955-1957 in de Commissie Welzijn ten Plattelande gewerkt aan de nota *Agrarisch-Sociale Voorlichting*, maar dit moet toch vooral beschouwd worden als een ‘theoretische exercitie’ die niet gebaseerd was op een voorlichtingspraktijk. Via de Commissie Welzijn ten Plattelande vonden de wetenschappelijke ideeën over streekverbetering en agrarisch-sociale voorlichting hun weg naar de uitvoerders. In het eerste deel van de nota, *Aspecten rondom de agrarisch-sociale voorlichting*, bepleitte de commissie een integrale aanpak van de voorlichting. Bovendien moest de zelfwerkzaamheid van de agrariër bevorderd worden. Zij adviseerde dus naast technische en bedrijfseconomische ook sociale voorlichting te verzorgen. Al eerder, in 1954, had de minister van Landbouw op vragen van Kamerleden zijn definitie en opvattingen van sociale voorlichting gegeven: ‘Onder sociale voorlichting in de landbouw verstaat ondergetekende die voorlichting, welke naast en mede in aansluiting op de technische en bedrijfseconomische voorlichting gegeven zal moeten worden en ten doel heeft het agrarisch bedrijf in

⁹⁴ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 39^e vergadering 25 september 1957, ‘Algemene richtlijnen voor de provinciale landbouwvoorlichtingsraden over streekverbeteringsplannen’; *Verslag over de landbouw in Nederland 1958* (’s-Gravenhage 1960), 81.

zijn geheel zo gezond mogelijk te maken. Dit betreft in het algemeen gesproken voorlichting over alle vraagstukken, welke verband houden met de levensomstandigheden van de agrarische beroepsbevolking. Deze agrarisch sociale voorlichting zal er op gericht zijn de problemen aan te geven welke voor de agrarische samenleving van belang zijn'.⁹⁵ Hij voegde eraan toe dat de sociale voorlichting primair een taak van de agrarische maatschappelijke organisaties was. De commissie rapporteerde op haar beurt dat onder agrarisch-sociale voorlichting moest worden verstaan: de voorlichting over alle aspecten, zowel huidige als toekomstige, welke verband hielden met de levensomstandigheden van de agrarische bevolking. Doel was 'de opwekking van de agrarische bevolkingsgroep tot bezinning op de problemen, waarmee bij hen een bewustwording van de problemen kan worden bereikt. Hierdoor worden zij ontvankelijk voor de maatregelen ter verbetering en zullen zij deze door eigen initiatieven en activiteiten kunnen ondersteunen en de doorwerking van de getroffen maatregelen kunnen bevorderen'.⁹⁶ Waar de agrarisch-sociale voorlichting geen spontane reacties bij de bevolking zou opwekken, moest het maatschappelijk (opbouw)werk worden ingeschakeld, 'dat zich direct richt zowel op beïnvloeding van de levenshouding van de individuen en van de groep, als op de vormgeving aan en de ontplooiing van de plaatselijke c.q. regionale samenleving als totaliteit'.⁹⁷

Het tweede deel van het rapport, getiteld *Concretisering van en samenwerkingsvormen bij agrarisch-sociale voorlichting*, bevatte praktische aanbevelingen voor de opzet van de agrarisch-sociale voorlichting. De werkgroep die dit laatste gedeelte van het rapport schreef werd voorgezeten door Hofstee. Daarnaast zaten er onder andere in: J. Penders (ministerie van Landbouw) en Willinge Prins-Visser. Volgens de werkgroep was het gedrag van de agrariër niet in de eerste plaats op individuele en rationele overwegingen gebaseerd, maar op een cultuurpatroon. Uit verschillende onderzoeken was gebleken dat de zogenaamde moderne boer een geheel ander cultuurtype was dan zijn meer traditioneel ingestelde collega die niet open stond voor vernieuwingen. De nota moet gezien worden als een eerste systematische poging de in Wageningen ontwikkelde ideeën om te zetten naar de praktijk. Hoewel Hofstee het rapport niet in zijn eentje heeft geschreven, klinken zijn ideeën er duidelijk in door. De werkgroep legde er in haar gedeelte van de rapportage de nadruk op dat invloed uitoefenen op het gedragspatroon van een boerengezin noodzakelijk was, vooral via beïnvloeding van de boerin. 'Op het merendeel van de bedrijven blijkt een nauwe correlatie te bestaan tussen de wijze waarop het huishouden bestuurd wordt door de boerin en de bedrijfsvoering van

⁹⁵ Handelingen SG, 1954/55, I, 3700XI no. 93a, 'Memorie van Antwoord', 12-13.

⁹⁶ *Agrarisch-sociale voorlichting*, 8.

⁹⁷ *Agrarisch-sociale voorlichting*, 8-9.

de boer'.⁹⁸ Als thema's voor de agrarisch-sociale voorlichting werden genoemd: afvloeiing en beroepskeuze, traditionele samenwoning en haar consequenties, weerstanden bij agrarische reconstructieplannen en de verhouding tussen boer en landarbeider.

In zijn eerste instructies over huishoudelijke en agrarische voorlichting volstond de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad aanvankelijk met vage aanduidingen. Over het algemeen werden de richtlijnen voor deze beide vormen van voorlichting door de leden van de raad te summier gevonden, maar men was het oneens over wie verantwoordelijk was voor de opstelling van die richtlijnen.⁹⁹ P.G. Knibbe (NCBTB) hield een pleidooi om dit aan de standsorganisaties over te laten, maar Penders was van mening dat het bij de streekverbetering om een integrale vorm van voorlichting ging en zijn afdeling dus invloed diende te behouden. Eerder al had de raad hierover gediscussieerd. Toen ging het om de vraag of de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad een eigen subcommissie huishoudelijke voorlichting moest instellen.¹⁰⁰ Duidelijk was dat de standsorganisaties deze voorlichting zoveel mogelijk in eigen huis wilden houden.

Een notitie uit 1958 legde de algemene richtlijnen voor de agrarisch-sociale en huishoudelijke voorlichting nader vast.¹⁰¹ De Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad verving de eerdere passage in de richtlijnen uit 1957, namelijk dat agrarisch-sociale voorlichting zich moest richten op kleine boeren (beroepskeuze en emigratie). De nieuwe instructie noemde onder meer als onderwerpen: sociaal-maatschappelijke gevolgen van ruilverkavelings- en streekverbeteringsactiviteiten, industrialisatie, afvloeiing, emigratie, school- en beroepskeuze, vererving en bedrijfsopvolging, maatschappelijke veranderingen op het platteland, financiële verhoudingen in het gezin en de pendel tussen werk en wonen. De raad maakte het doel van de agrarisch-sociale voorlichting dus veel breder. Ook de passage over de huishoudelijke voorlichting veranderde. Ze legde nu vooral de nadruk op het opsporen en verbeteren van de zwakke punten in het huishouden.

Het ministerie van Landbouw maakte in 1958 een inventarisatie van de daadwerkelijke huishoudelijke voorlichting in streekverbeteringsgebieden.¹⁰² Daarin werd vastgesteld dat de huishoudelijke voorlichting zich in deze gebieden door haar integrale en tijdelijke karakter onderscheidde van het werk elders. In 1958 bleek er in slechts drie streekverbeteringsgebieden ('Hasker-

⁹⁸ *Agrarisch-sociale voorlichting*, 19.

⁹⁹ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 49^e vergadering 24 oktober 1958.

¹⁰⁰ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 44^e vergadering 28 maart 1958, 'Notulen'.

¹⁰¹ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 50^e vergadering 22 november 1958 'Notitie inzake HV en ASV'.

¹⁰² CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 62^e vergadering 27 mei 1960, 'Inventarisatie Huishoudelijke Voorlichting in Streekverbeteringsgebieden 1958, Rapport ministerie van Landbouw en Visserij'.

veensepolder', 'Westerwolde' en 'Tholen') geen huishoudelijke voorlichting te worden gegeven. Bij de andere was in de meeste gevallen een aparte sub-commissie voor de huishoudelijke voorlichting ingesteld, waarin naast de vertegenwoordigsters van de plattelandsvrouwen- en boerinnenorganisaties soms ook de directrice van de landbouwhuishoudschool en een maatschappelijk werkster zitting hadden. Meestal was er per streek één voorlichtster, wat leidde tot grote verschillen in arbeidsbelasting. In een betrekkelijk klein gebied als het Noord-Brabantse 'Vorstenbosch' had de voorlichtster twintig keer meer tijd per bedrijf dan in het Groningse 'Zuidelijk Westerkwartier'. De voorlichtsters ervoeren het als een gemis dat in de sociaal-economische onderzoeksrapporten van het LEI de positie van het gezin slechts mondjesmaat aan bod kwam.

De rapporten van het LEI over 'De Zeevang', 'Zak van Zuid-Beveland' en 'Ameland' waren wat dat betreft positieve uitzonderingen.¹⁰³ Over het algemeen was men over de organisatie van de huishoudelijke voorlichting, vooral het personeelsbeleid, weinig te spreken. Van de 43 voorlichtsters waren er slechts 4 in volledig dienstverband in één gebied, 3 voltijdskrachten verdeelden hun tijd over meerdere gebieden. Van de overigen hadden 3 een deel-

In 1961 lieten de standsorganisaties zich minder positief uit over de organisatie van de huishoudelijke voorlichting.

tijdaanstelling en combineerden de 32 anderen hun baan met werkzaamheden op de landbouwhuishoudschool. Eén voorlichtster was in dienst van de Stichting HVP. Het rapport werd in 1960 besproken in de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad. Deze constateerde: 'Het experimentele karakter van deze in Nederland nog nieuwe tak van voorlichting is men veelal te boven nu de diverse instanties en organisaties, die hierbij betrokken zijn, meer ervaring opgedaan hebben. Momenteel zijn er 53 huishoudelijke voorlichtsters in streekverbeteringsgebieden werkzaam'.¹⁰⁴

In de loop van 1961 publiceerden de standsorganisaties een eigen, kritisch rapport, waarin men minder positief was over de uitvoering van de huishou-

¹⁰³ *De agrarische structuur van het streekverbeteringsgebied 'De Zeevang'*; De Galan en Van de Sandt, 'Streekverbetering en samenleving in de Zak van Zuid-Beveland', 542-548, 595-603 en 664-670; Bouma en Tonkens, *De agrarische vernieuwing op Ameland*.

¹⁰⁴ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 63^e vergadering 24 juni 1960, 'Notulen'.

delijke voorlichting.¹⁰⁵ Gebrekkige leiding, onvoldoende opleiding, achterhaalde werkmethoden, inadequate organisatie en onduidelijke dienstverbanden van de voorlichtsters werden aan de orde gesteld. Bovendien klaagden ze over de gebrekkige belangstelling die de lokale bevolking in de streekverbeteringscommissies had voor de huishoudelijke voorlichting. Klaarblijkelijk bestond er een grote discrepantie tussen de opvattingen van de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad en de mensen in het veld.

Enkele projecten die aanvankelijk met behulp van de Marshallhulp-gelden waren opgezet, waren in 1957 overgeheveld naar het streekverbeteringsprogramma. Het betrof hier Alblasserwaard-Vijfherenland en Stichting tot Ontwikkeling van de Komgrondengebieden. Laatstgenoemde was een samenvoeging van de Gelderse Komgronden Commissie en de Stichting Maaskants Welvaren. Deze interprovinciale (Gelderland, Noord-Brabant en Zuid-Holland) stichting, opgericht in 1952, stelde zich ten doel het productievermogen van de komgronden langs de grote rivieren te verbeteren, onder andere door ruilverkavelingen.¹⁰⁶ Nadat in 1956 de laatste Marshallhulp-gelden waren verdeeld, werd het werk van de Stichting tot Ontwikkeling van de Komgronden ondergebracht bij het streekverbeteringsbeleid.

Aanvankelijk was de stichting een grote rol toebedacht. Zij zou de projecten van de rijkslandbouwconsulentschappen van Tiel, Oss, Tilburg, Zevenbergen, Dordrecht en Utrecht gaan beoordelen, maar omdat het agrarische bedrijfsleven onvoldoende in de stichting was vertegenwoordigd, werd deze taak toch bij de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad gelegd.¹⁰⁷ Op voorstel van Tjallega van der Vliet mocht de Stichting tot Ontwikkeling van de Komgronden wel haar eigen karakter behouden.¹⁰⁸ Het areaal dat onder het streekverbeteringsprogramma viel, breidde zich door de toevoeging van de gebieden met komgronden aanzienlijk uit.

Het secretariaat van de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad schreef in april 1959 een 'Mogelijk Ontwikkelingsplan voor Streekverbetering'.¹⁰⁹ Op het moment dat het dit ontwikkelingsplan opstelde, waren al 42 gebieden met een totale omvang van circa 200.000 hectare cultuurgrond en naar schatting 20.000 boeren in het streekverbeteringsprogramma opgenomen. Dat was om en nabij 10 procent van de totale Nederlandse cultuurgrond. Op grond

¹⁰⁵ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 68^e vergadering, 21 februari 1961, 'Huishoudelijke Voorlichting in Streekverbeteringsgebieden. Rapport uitgegeven door CBTB en Stichting ASV ('s-Gravenhage 1961)'.
¹⁰⁶ J. van den Ban, *Tien jaar komgrondenwerk*, 13.

¹⁰⁷ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 28^e vergadering 7 september 1956, 'Stuk betreffende de Komgronden'.

¹⁰⁸ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 32^e vergadering 25 januari 1957, 'De Komgronden en de streekverbetering /H.T. Tjallega van der Vliet'.

¹⁰⁹ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 53^e vergadering 24 april 1959, 'Mogelijk Ontwikkelingsplan voor Streekverbetering (Secretariaat Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, april 1959)'.

van *De landbouwkundig achtergebleven gebieden in Nederland* berekende het secretariaat wat de volgende tien tot vijftien jaar verwacht kon worden (tabel 3.7 en 3.8).¹¹⁰

Tabel 3.7 Provinciale verdeling van het aantal te verwachten streekverbeteringen na 1958 volgens het rapport De landbouwkundig achtergebleven gebieden en aantal daadwerkelijke streekverbeteringen, 1956-1958

	Te verwachten	In % van totaal te verwachten	Aangewezen in 1956-1958	In % van totaal aangewezen
Groningen	3	2,1	2	5,6
Friesland	7	5,0	3	8,3
Drenthe	14	10,0	4	11,1
Overijssel	10	7,1	5	13,9
Gelderland	24	17,1	4	11,1
Utrecht	9	6,4	3	8,3
Noord-Holland	11	7,9	1	2,8
Zuid-Holland	9	6,4	2	5,6
Zeeland	13	9,2	2	5,6
Noord-Brabant	24	17,1	8	22,2
Limburg	16	11,4	2	5,6
Nederland	140	100	36	100

Bron: *De landbouwkundig achtergebleven gebieden in Nederland. Een survey* ('s-Gravenhage 1958).

Het rapport noemde 140 gebieden met een totale omvang van circa 700.000 hectare die in aanmerking kwamen voor een streekverbetering. Dit betekende dat het ministerie in de jaren na 1959 nog meer dan 100 gebieden met een totale omvang van circa 500.000 hectare als streekverbetering zou moeten aanmerken. Dit kwam bijna overeen met de ruilverkavelingsplannen. Die voorzagen namelijk in een herverkaveling van ongeveer 440.000 hectare in de periode 1960-1970.¹¹¹

Op grond hiervan maakte het secretariaat van de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad een prognose. Het hoogtepunt van het streekverbeteringsprogramma projecteerde het in de periode 1963-1970, waarna een snelle afbouw zou volgen. Het ontwikkelingsplan voor streekverbeteringsprojecten begrootte zo'n 41 miljoen gulden voor de periode 1956-1973. Het plan maakte duidelijk dat de RLVD een eindpunt voor ogen stond. Het lag niet in de bedoeling – zoals bij de ruilverkaveling – een onbeperkt durend programma te maken.

¹¹⁰ *De landbouwkundig achtergebleven gebieden.*

¹¹¹ *Meerjarenplan voor ruilverkaveling.*

Tabel 3.8 Gepland aantal streekverbeteringen, 1959-1974

	In voorbereiding	In uitvoering	Beëindigd	
			Per Jaar	Cumulatief
1956	1	19		
1957	11	25		
1958	12	30		
1959	10	31	1	1
1960	14	27	10	11
1961	12	34	8	19
1962	11	36	10	29
1963	11	41	5	34
1964	11	46	4	38
1965	10	46	11	49
1966	10	45	11	60
1967	10	45	10	70
1968	10	44	10	80
1969	10	44	10	90
1970		45	10	100
1971		30	10	110
1972		20	10	120
1973		10	10	130
1974			10	140

Bron: CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 53^e vergadering 24 april 1959, 'Mogelijk Ontwikkelingsplan voor Streekverbetering (april 1959 Secretariaat Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad)'.

Achteraf blijkt deze eerste prognose aardig in de buurt van de werkelijke ontwikkelingen te hebben gelegen, al werd dat door andere factoren en gebeurtenissen veroorzaakt dan de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad kon voorzien. Opmerkelijk is overigens dat dit plan verscheen op een moment dat de RLVD niet langer kon uitbreiden. Gedurende de jaren zestig zou het ambitieuze plan jaarlijks bijna drie miljoen gulden vereisen. Dat zou naar schatting ongeveer 15 procent van de hele begroting van de RLVD zijn.

In april 1961 vergaderde de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad over een nieuw meerjarenplan voor de streekverbetering.¹¹² Het plan voorzag dat het aantal lopende projecten tot 1967 moest toenemen tot 75, waarna dit tot en met 1970 gelijk zou blijven. Het nieuwe meerjarenplan hield rekening met de moeilijkheden die eerder aan het licht waren gekomen in Noord-Brabant. Daar waren de selectiecriteria onder druk komen te staan. Toen in 1960 de nieuwe aanvragen moesten worden beoordeeld achtte de Provinciale Landbouwvoorlichtingsraad de strikte koppeling ruilverkaveling-streekverbetering niet meer nodig. In plaats daarvan wilde de raad de belas-

¹¹² CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 70^e vergadering 28 april 1961, 'Meerjarenplan Streekverbeteringen (april 1961)'.

ting van de verschillende consulentschappen in zijn overweging betrekken en de voorkeur geven aan de onderbedeelde tuinbouwstreken. Bovenal stelde de raad echter vast dat een streekverbetering zowel in een gebied met als zonder uitgesproken achterstand kon worden ingesteld.¹¹³ Op grond hiervan droeg de Noord-Brabantse Provinciale Landbouwvoorlichtingsraad Princenhage, Boekel en Bosschebroek voor, waarvan alleen de eerste twee werden toegekend. Deze eigenzinnige invulling was feitelijk een opmaat naar de evaluatie van het beleid vanaf 1963.

In 1962 kwam er vrij plotseling een extra bedrag van tien miljoen gulden ter beschikking voor het ministerie van Landbouw. In overleg met het Landbouwschap besloot de minister dit te besteden aan de bevordering van de productiviteit op de zandgronden, waar de vele kleine landbouwbedrijven met de hoge melkkostprijs te kampen hadden. Van het bedrag besteedde het ministerie van Landbouw 8,5 miljoen gulden aan cultuurtechnische werken en 1,5 miljoen aan extra voorlichting.¹¹⁴ Dit betekende dat de Landbouwvoorlichtingsraad in dat jaar een groter aantal streekverbeteringen kon voordragen. De raad sprak de intentie uit om 25 streekverbeteringsprojecten, in plaats van de 10 geplande, te starten.¹¹⁵

Dit betekende in de praktijk dat er 80 streekverbeteringen gaande zouden zijn, die in totaal liefst 17 procent van de Nederlandse cultuurgrond omvatten. Uiteindelijk zouden er zelfs 28 nieuwe streekverbeteringen beginnen. Behalve het streekverbeteringsprogramma konden uit de extra gelden ook andere projecten worden gesubsidieerd, zoals proef- en voorbeeldboerderijen, of aan bedrijfseconomische boekhoudingen.

De investering paste in het structuurbeleid van het ministerie van Landbouw. Minister Marijnen noemde begin jaren zestig als hoofddoelstelling voor het structuurbeleid de 'versterking van de innerlijke kracht van onze landbouw door het bevorderen van een adequate bedrijfsstructuur en bedrijfsvoering van de landbouwbedrijven, m.a.w. een zo efficiënt en goedkoop

*Minister van Landbouw en Visserij
V.G.M. Marijnen in de Tweede Kamer.*

¹¹³ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 67^e vergadering 27 januari 1961, 'Overzicht werkzaamheden PLC's'.

¹¹⁴ *Verslag over de landbouw in Nederland 1962*, 64.

¹¹⁵ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 76^e vergadering 22 december 1961.

mogelijke voortbrenging'.¹¹⁶ Daaraan koppelde hij een tweetal concretere doelstellingen. In de eerste plaats betrof dat het bevorderen van (landbouwkundig) onderzoek, voorlichting en onderwijs. In 1963 plaatste het ministerie dit onder de bevordering van de productiviteitsverhoging, die vooral door Het beleid was in 1945 opgezet in een situatie van schaarste, maar in 1955 was er sprake van overvloed, ruime werkgelegenheid en stijgende lonen goede voorlichting moest worden bereikt. Als tweede doel van het beleid noemde het ministerie het treffen van maatregelen om de leef- en werkomstandigheden op het platteland in het algemeen en de cultuurtechnische productieomstandigheden in de land- en tuinbouw in het bijzonder te verbeteren. Hiermee bedoelde hij onder andere de ruilverkaveling en streekverbetering. Uitbreiding van het aantal streekverbeteringen lag dan ook voor de hand.

De fase van evaluatie en kritische analyse 1963-1967

De extra subsidie die het ministerie van Landbouw begin jaren zestig ontving, betekende dat zijn voorlichtingsapparaat, dat sinds 1959 enigszins gekrompen was, weer kon groeien. Bovendien kwam er meer geld voor het streekverbeteringsprogramma ter beschikking, waardoor het aantal projecten in uitvoering kon worden uitgebreid. Deze uitbreiding bleek echter uiteindelijk contraproductief. Het aantal streekverbeteringen nam dusdanig snel toe dat de klacht over overbelasting van de voorlichters regelmatig te horen was. Dit was echter slechts één van de kritiekpunten op het streekverbeteringsbeleid die na de succesvolle start in 1956 te beluisteren viel. De negatieve aanmerkingen op het programma waren begin jaren zestig steeds luider hoorbaar, doordat in deze periode de eerste projecten werden afgerond en geëvalueerd. Vanaf 1963 trad een fase in, waarin de betrokkenen aan de hand van kritiek en evaluaties probeerden het lopende beleid om te buigen.

De kritiek op het beleid werd onder andere verwoord door H. de Bruin, die aanvankelijk als ambtelijk secretaris verbonden was aan de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad en later als rijkslandbouwconsulent werkzaam was in Zeeland. Hij schreef een aantal nota's waarin hij het gevoerde beleid onder de loep nam. Het blad *Landbouwvoorlichting*, een tijdschrift dat het ministerie van Landbouw uitgaf, publiceerde de stukken in aangepaste vorm. Daardoor had het debat over de toekomst van het streekverbeteringsbeleid een tamelijk open karakter en werd het zeker niet alleen binnenskamer gevoerd. Er werd een heel scala van problemen aangekaart. Men wierp niet alleen praktische vragen op over de overbelasting van het personeel, maar ook meer theoretisch getinte problemen zoals een al te paternalistische benadering van de bevolking in streekverbeteringsgebieden, kwamen aan de orde.

Een aanzet tot dit laatste was de discussie die tijdens een bijeenkomst op

¹¹⁶ *Verslag over de landbouw in Nederland 1960*, 45; *Verslag over de landbouw in Nederland 1963*, 31.

28 maart 1961 van de Studiekring voor voorlichting van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Landbouwwetenschap over het thema 'Streekverbetering en streekontwikkeling' was gehouden.¹¹⁷ Sprekers waren behalve De Bruin, Van den Ban en de directrice van de Stichting Opbouw Drenthe Jo Boer. Boer had er in haar rede op gewezen dat 'men bij alle voorlichtingsactiviteiten dient te bedenken dat men heeft te maken met mensen, en dat men bij alle methoden en technieken om bepaalde gedragslijnen om te buigen, gebonden is aan bepaalde beroepsethiek, die grenzen stelt in deze zin dat de persoonlijkheid van degene tot wie men zich wendt onder alle omstandigheden gerespecteerd dient te worden'.¹¹⁸ Van den Ban koppelde de streekverbetering in zijn betoog aan de Amerikaanse begrippen 'Community Organisation' (opbouwwerk) en 'Community Development' (streekontwikkeling).¹¹⁹ De Bruin legde in zijn rede de nadruk op de zelfwerkzaamheid van de bevolking en haalde daarbij als voorbeeld een *streekzelfonderzoek* aan: 'Als voorlopige conclusie mag gesteld worden, dat genoemde aanzienlijke verbetering nooit tot stand zou zij gekomen in gebieden met een relatieve achterstand, als de bevolking zelf niet actief zou hebben meegewerkt aan het streekverbeteringsplan'.¹²⁰ Uit de drie redevoeringen bleek dat ambtenaren en voorlichters zich ervan bewust waren, dat zij aansluiting moesten zoeken bij de bevolking. Misschien was het idee van modernisering deels geboren uit paternalisme, maar de uitvoerders op de 'werkvloer' konden zonder medewerking van de lokale bevolking niets beginnen. De stelling – 'Wie wollen niks, maar ie wollen wat' – van de boeren uit Elim-Hollandscheveld kon dat feit niet beter uitdrukken.

De Bruin was in een tweetal artikelen, die in januari en maart 1962 verschenen, nog gematigd optimistisch.¹²¹ In de *Plattelandspost* prees hij de resultaten in verschillende streekverbeteringsgebieden, maar plaatste hij ook enkele kritische kanttekeningen. Zo benadrukte hij dat de zelfwerkzaamheid van de bevolking bij het opstellen en uitvoeren van de plannen vergroot diende te worden. Bovendien achtte hij een bevordering van het bijhouden van bedrijfseconomische boekhoudingen dringend gewenst, omdat vaak slechts een tiental boeren per gebied meedeed en de groep van deelnemers ook sterk wisselde.¹²² In het artikel later dat jaar betoogde hij dat met het 'tien miljoen plan' de bestaande behoefte aan voorlichting in gebieden waar de landbouw zich versneld moest ontwikkelen, gefinancierd kon worden. Bovendien pleit-

¹¹⁷ 'De streekverbetering in de studiekring', 298.

¹¹⁸ 'De streekverbetering in de studiekring', 298.

¹¹⁹ J. van den Ban, 'De uitvoering van streekverbeteringen en van streekontwikkelingswerk', 308-315.

¹²⁰ De Bruin, 'Ontwikkeling en resultaten van de agrarische streekverbeteringsplannen' *Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst*, 307.

¹²¹ H.P. de Bruin, 'Ontwikkelingen en resultaten van streekverbeteringsplannen', *Plattelandspost*; De Bruin, 'Enige aspecten van streekverbetering', 118-121.

¹²² H.P. de Bruin, 'Ontwikkelingen en resultaten van streekverbeteringsplannen', *Plattelandspost*.

te hij voor een verbetering van de evaluaties: 'Het is van belang, dat het evaluatieonderzoek verder ontwikkeld wordt, b.v. ook naar de waarde van de verschillende voorlichtingsmethoden, het groepseffect, de werkwijze van de streekverbeteringscommissie en de doorstroming naar organisaties en verenigingen. Het zijn immers juist deze factoren, die de grondslag vormen van de voorlichting in streekverbeteringsgebieden'.¹²³ Daarmee zocht hij aansluiting bij de ideeën van Van den Ban die zich in Wageningen sterk maakte voor een wetenschappelijkere aanpak van evaluaties van voorlichtingsprojecten.

De kritiek op het streekverbeteringsprogramma van De Bruin en anderen laat zich in vier hoofdpunten verdelen: de slechte onderlinge afstemming van ruilverkaveling en streekverbetering, de moeizame financiering en selectie van streekverbeteringsgebieden, de gebrekkige integratie van de drie vormen van voorlichting en tot slot de niet altijd goede samenwerking tussen professionals en lokale bevolking in de streekverbeteringen. Aan de hand van die kritiekpunten kan verduidelijkt worden welke omslag het Haagse beleid ten aanzien van het streekverbeteringsprogramma maakte.

Veel kritiek bestond er op de gebrekkige coördinatie tussen ruilverkaveling en streekverbetering. De meeste streekverbeteringsprojecten sloten aan op een ruilverkaveling, maar er waren ook uitzonderingen op die regel. De combinatie van streekverbetering en ruilverkaveling kon door de toewijzing van nieuwe gelden echter worden geïntensiveerd, bijvoorbeeld door een betere synchronisatie van beide. Aan dat laatste schortte het nogal. Tot begin jaren zestig was het ministerie ervan uitgegaan dat de hoofdperiode van streekverbetering moest starten op het moment van kaveltoedeling. Dat was immers het moment dat de boer moest investeren in nieuwe gebouwen en machines. Maar omdat de individuele premieverlening steeds minder een rol speelde en de niet-materiële voorlichting een steeds grotere, leek het wenselijk om de hoofdperiode van de streekverbetering ruim vóór de kaveltoewijzing te starten. De voorlichting was immers gericht op een mentaliteitsverandering die tijd vergde en dus tijdig moest worden aangepakt.

De Bruin stelde voor ruilverkaveling en streekverbetering beter op elkaar af te stemmen. (schema 3.1). Daarin werd de agrarisch-sociale voorlichting naar voren gehaald, omdat dan 'de bevolking al vanaf de aanvang van de periode van actieve voorbereiding zich bij de voltrekkende veranderingen betrokken weet; alleen dan kan worden voorkomen, dat de ruilverkaveling (door een groot deel van) de bevolking wordt ervaren als een van boven opgelegde maatregel, die een verzetshouding oproept'.¹²⁴

¹²³ De Bruin, 'Enige aspecten van streekverbetering', 121.

¹²⁴ De Bruin, 'Voorlichting in ruilverkavelings- en streekverbeteringsgebieden', 296.

Schema 3.1 Schema synchronisatie ruilverkaveling-streekverbetering voorgesteld door H.P. de Bruin, 1962

	Eerste vier jaren		Laatste vijf jaren		
Ruilverkaveling	Stemming en actieve voorbereiding		Voorlopige kaveltoebedeling. Uitvoering ca 5 jaar		
Streekverbetering	Agrarisch-sociale voorlichting	2-3 jaar aanloopperiode	2 jaar hoofdperiode	2 jaar hoofdperiode	1-2 jaar eindperiode
		Accent op groepsvoorlichting		Accent op individuele (land- en tuinbouw) voorlichting	

Bron: H. P. de Bruin, 'Voorlichting in ruilverkavelings- en streekverbeteringsgebieden', *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst* 19 (1962), 297.

De agrarisch-sociale voorlichting werd op deze manier functioneel gemaakt voor het hoofddoel, namelijk de ruilverkaveling. De rest van het streekverbeteringsprogramma volgde pas na of tijdens de herverdeling van de grond. De ruilverkavelingsinstanties onderkenden de mogelijkheden die de streekverbetering in het algemeen en de agrarisch-sociale voorlichting in het bijzonder boden bij het rijp maken van de bevolking voor ingrijpende veranderingen. S. Herweyer, hoofd van de Cultuurtechnische Dienst (CD), pleitte er tijdens een vergadering van de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad er bijvoorbeeld voor om bij ingrijpende ruilverkavelingen altijd een streekverbetering te houden.¹²⁵ Daarmee leek de tamelijk technisch georiënteerde CD zich open te stellen voor de meer sociale benadering zoals bepleit door de Wageningse sociologen.

De streekverbeteringscommissie van de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad besprak De Bruins voorstel in mei 1962.¹²⁶ Zij onderschreef de gedachte dat ruilverkaveling en streekverbetering gekoppeld moesten zijn, maar wilde de mogelijkheid van een streekverbetering zonder ruilverkaveling open houden. Daarmee stelde zij dat streekverbetering meer was dan een aanhangsel van de ruilverkaveling. De commissie was verdeeld over de vraag of de streekverbetering (lees: agrarisch-sociale voorlichting) aan de ruilverkaveling vooraf kon gaan. Enerzijds tekende zich een groep af die de streekverbetering als een middel zag om tot mentaliteitsverandering bij de bevolking te komen, anderzijds was er een groep die meende dat eerst de verbetering van de externe productieomstandigheden door ruilverkavelingen moest worden gerealiseerd. De mentaliteitsverandering kwam later wel. In werkelijkheid was de

¹²⁵ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 82^e vergadering 28 september 1962.

¹²⁶ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 81^e vergadering 25 mei 1962.

discussie een afgeleide van een andere tegenstelling. Daarbij ging het vooral om de vraag of het streekverbeteringsprogramma hoofdzakelijk geleid moest worden door het ministerie van Landbouw of dat de provincies over een zekere autonomie bij de besteding van de streekverbeteringsgelden moest beschikken. De ene provincie had meer belang bij niet aan ruilverkavelingen gebonden streekverbetering dan de andere. Naarmate de jaren vorderden tekende deze tegenstelling, waaromheen wisselende coalities ontstonden, zich duidelijker af.

De tegengestelde belangen van 'Den Haag' en de regionale consulent-schappen waren ook merkbaar op ander terrein. Het jaarlijkse aantal aan te wijzen nieuwe gebieden wisselde sterk (tabel 3.9), doordat soms ad hoc gelden werden toegewezen. De consequentie daarvan was onder andere dat op regionaal niveau een lange-termijnplanning onmogelijk was. Dit bemoeilijkte op zijn beurt weer de personele planning. Bovendien verhinderde het wisselende bedrag op de begroting een goede creditering van de afzonderlijke streekverbeteringsprojecten. Uiteindelijk had dit merkwaardige gevolgen. De uitgaven per hectare waren in de loop van de jaren bijna gehalveerd tot jaarlijks 5,50 gulden (tabel 3.10).

Tabel 3.9 Aantal daadwerkelijk gestarte, lopende en beëindigde streekverbeteringen, 1956-1970

	Gestart	Lopend	Beëindigd	
			Per Jaar	Cumulatief
1956	20	20	-	
1957	17	37	-	
1958	7	44	-	
1959	0	43	1	1
1960	9	50	2	3
1961	12	54	8	11
1962	28	74	8	19
1963	20	80	14	33
1964	11	88	3	36
1965	5	89	4	40
1966	2	79	12	52
1967	1	70	10	62
1968		44	26	88
1969		28	16	146
1970			28	132
Totaal	132		132	

Tabel 3.10 Gegevens streekverbetering volgens H.P. de Bruin, 1956-1963

	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
Aantal streekverbeteringen in uitvoering*	20	36	42	42	52	58	82	87
Aantal bedrijven (x1000)	18	26	29	29	35	39	54	60
Oppervlakte in ha (x1000)	128	223	246	246	294	319	465	500
Streekverbeteringsgelden (x1000 gulden)	1.035	3.250	3.050	2.410	2.410	2.360	2.630	3.100
Idem in guldens per hectare	7,50	10,70	9,70	8,00	7,20	7,00	5,50	6,00

De door De Bruin gehanteerde getallen over streekverbeteringen-in-uitvoering zijn hoger dan de werkelijke aantallen

.Bron: H.P. de Bruin, 'Kritische beschouwing van de agrarische streekverbeteringsplannen I', *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst* 20 (1964), 105.

Weliswaar waren er meer voorlichters in de streekverbeteringen werkzaam en werd ook een groter deel van de begroting voor personeelskosten gereserveerd (tabel 3.11), maar omgerekend naar oppervlakte eenheid was er dus juist sprake van een daling.¹²⁷ In wezen vond er dus een extensivering van de voorlichting plaats, terwijl het doel van het streekverbeteringsprogramma juist een intensivering was.

Tabel 3.11 Verdeling in procenten van de streekverbeteringsgelden over de verschillende begrotingsposten, 1956-1962

	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
Hulpkrachten voor de land- en tuinbouwvoorlichting	16	16	21	29	30	30	30
Specifieke uitgaven	11	11	17	22	27	26	26
Huishoudelijke voorlichting	7	11	17	23	25	27	30
Agrarisch-sociale voorlichting	0,2	0,5	0,6	1,1	0,8	1,0	1,8
Premies	56	53	30	16	9	6	4
Algemene uitgaven	10	9	15	10	9	10	8

Bron: H.P. de Bruin, 'Ontwikkeling en resultaten van de agrarische streekverbeteringsplannen', *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst* 18 (1961), 303; H. P. de Bruin, 'Kritische beschouwing van de agrarische streekverbeteringsplannen I', *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst*, 20 (1964), 109.

¹²⁷ De Bruin, 'Kritische beschouwing I', aldaar 110.

De regio's hadden dus behoefte aan een duidelijker en standvastiger toekomstbeleid vanuit Den Haag, bijvoorbeeld op basis van het in 1958 verschenen overzicht van landbouwkundig achtergebleven gebieden dat in al zijn gebrekkigheid tenminste gebaseerd was op een geobjectiverde berekeningsmethode.¹²⁸ Toch kan niet gesteld worden dat de regionale consulentschappen geen invloed hadden, want volgens sommigen werd bij de selectie van de streekverbeteringen te weinig gelet op objectieve criteria en teveel op een evenredige verdeling van gelden over de provincies. Daarbij hield men rekening met al bestede gelden, het aantal streekverbeteringsplannen in uitvoering, het aantal aflopende plannen, het aantal streekverbeteringsplannen per consulentschap, de belasting van de staf van de consulentschappen en de ruilverkavelingen in uitvoering. Alle mooie criteria van de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad ten spijt, was het tevreden stellen van de afzonderlijke provincies en regio's van doorslaggevend belang.

Ruilverkaveling en streekverbetering ging vaak slechts in naam samen. In de proefruilverkaveling Borger was de afstemming wel goed.

Kritiek was er ook op de gebrekkige samenhang tussen technisch-economische, huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting, vooral doordat de laatste twee pas betrekkelijk recent ontwikkeld waren.¹²⁹ Er kwam daarvoor veel te weinig terecht van het integrale voorlichtingsplan. In het licht van de stijgende kosten was dat voor sommigen aanleiding om dit plan helemaal ter discussie te stellen. Penders van het ministerie van Landbouw bijvoorbeeld was bang dat deze kostentoe name negatief zou uitwerken voor de

¹²⁸ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 94^e vergadering 22 november 1963, 'Kritische analyse van de agrarische streekverbeteringen'.

¹²⁹ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 94^e vergadering 22 november 1963, 'Kritische analyse van de agrarische streekverbeteringen'.

technisch-economische voorlichting. In 1961 suggereerde hij dat de huishoudelijke voorlichting misschien wel niet langer een activiteit was voor het ministerie van Landbouw, omdat deze geen directe betekenis had voor de bedrijfsvoering van het land- en tuinbouwbedrijf.¹³⁰ Dit ging direct in tegen de streekverbeteringsgedachte van integrale voorlichting. De critici zochten echter naar een integratie met andere beleidsterreinen. De Bruin bijvoorbeeld meende dat de streekverbetering een te sterk agrarisch karakter had, want ook industrialisatie, toerisme en planologische vraagpunten verdienden aandacht. Streekverbetering zou in die visie geen exclusief beleidsprogramma voor de boerenbevolking meer zijn.

Opheffing van de integrale voorlichting stond feitelijk gelijk aan het hart halen uit het streekverbeteringsbeleid. De gedachte van mentaliteitsverandering was immers gebaseerd op de integratie van de drie vormen van voorlichting. Het ter discussie stellen werd mede mogelijk omdat zich voor het kleine boerenvraagstuk een alternatieve oplossing aankondigde: het Ontwikkelings- en Saneringsfonds (O&S-fonds).¹³¹ Door dit fonds in de streekverbeteringen een grotere rol te laten spelen, werd het mogelijk een groter aantal boeren uit de landbouwsector uit te stoten. Het in 1963 opgerichte O&S-fonds werd in enkele jaren tijd in het landbouwstructuurbeleid ingepast. Aanvankelijk was het fonds bedoeld om de problemen op de gemengde bedrijven op de zandgronden, die te maken hadden met sterk dalende prijzen voor melk, eieren en pluimvee, enigszins het hoofd te bieden.¹³² Na raadpleging van de standsorganisaties besloot het ministerie van Landbouw het fonds niet alleen te gebruiken voor sanering, maar ook om steun (ontwikkeling) te bieden aan bedrijven. Daarmee haalde het de boeren over de streep. Later richtte het fonds zich er vooral op oudere boeren uit te kopen.¹³³

De invloed van het O&S-fonds was merkbaar in het streekverbeteringsbeleid. Zo had de Brabantse rijkslandbouwconsulent Crijns eind 1963 namens de burgemeester van de gemeente Zeeland geopperd om het dorp, dat onder de rook van de geïndustrialiseerde gemeenten Uden en Oss lag, te veranderen in een gemeenschap van boeren en plattelanders (woonforensen).¹³⁴ In het dorp Zeeland waren nog veel kleine bedrijven en bijna 50 procent van de kleine boeren woonde in krotten. Sanering van de landbouw was gewenst, maar slechts mogelijk als een grote groep agrariërs een ander beroep zou kiezen, bijvoorbeeld in de regionale industrie. De gemeente wilde voor deze

¹³⁰ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 68^e vergadering 21 februari 1961, 'Huishoudelijke Voorlichting in Streekverbeteringen/door J.M.A. Penders'.

¹³² Smits, *Boeren met beleid*, 180.

¹³³ *Verslag over de landbouw in Nederland 1963*, 31.

¹³⁴ CAS, LNV, Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting, 94^e vergadering 22 november 1963, 'Brief A.H. Crijns aan Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad (13 november 1963)'.

laatste groep nieuwe zogenaamde overgangswoningen bouwen met een tuin van ongeveer 30 x 60 meter. De Noord-Brabantse Provinciale Landbouwvoorlichtingsraad voelde ervoor een proefproject te starten door de mogelijkheden van het O&S-fonds te combineren met die van de streekverbetering. De Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad stuurde het voorstel door naar het bestuur van het O&S-fonds, maar dat laatste voorzag te veel problemen.¹³⁵ Eigenlijk was het fonds een paard van Troje voor de streekverbetering: het ministerie kon het kleine-boerenvraagstuk op individuele schaal oplossen door boeren uit te kopen. Volgens critici van het streekverbeteringsprogramma maakte de verhoogde inzet van dit fonds als beleidsmiddel de uitvoering van het integrale voorlichtingsplan overbodig. De grootste groep van traditionele boeren werd immers geëlimineerd en daarmee was tevens het politieke probleem verdwenen.

Kritiek bestond er ten slotte ook op de lokale commissies. Criterium voor deelname aan een streekverbeteringscommissie was het lidmaatschap van een landbouworganisatie en niet de geschiktheid voor de taak. Niet vertegenwoordigd waren bijvoorbeeld vaktechnische organisaties (verenigingen voor bedrijfsvoorlichting, fok- en controleverenigingen, veilingen enzovoort). Maar ook niet-georganiseerde boeren en niet-agrarische groeperingen ontbraken. Ook jongeren hadden geen structurele plaats in de lokale streekverbeteringsorganisatie, terwijl zij toch een zeer belangrijke doelgroep vormden. De slagvaardigheid werd soms door de traagheid van de streekverbeteringscommissies belemmerd. Sommigen pleitten daarom voor afzonderlijke vergaderingen voor deskundigen.¹³⁶ Daar kon gesproken worden over de besluiten van de commissie, de voorlichtingsmethodiek, het overleg met andere instanties (Economisch-Technologische Instituten, maatschappelijk werk). De 'boeren'-leden zouden in de streekverbeteringscommissies dan makkelijker aan het woord kunnen komen, omdat door een slechte agendering de deskundigen de vergadering teveel overheersten, 'waardoor het streekverbeteringsplan teveel uit een ambtelijke koker komt'.¹³⁷ Deze werkwijze leverde bovendien een tijdsbesparing op voor de deskundigen. De professionalisering zou hierdoor echter snel toenemen. Feitelijk waren kritiek en oplossing paradoxaal. Enerzijds was de bevolking te weinig betrokken bij de streekverbetering doordat deskundigen te overheersend aanwezig waren. Anderzijds zou de bevolking zijn greep op de deskundigen helemaal verliezen als die apart zouden gaan vergaderen.

Er bestonden verschillende opties om de kritiek op het streekverbeteringsprogramma, zoals hiervoor in vier hoofdpunten verwoord, om te zetten naar

¹³⁵ CAS, LNV, Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting, 103^e vergadering 16 november 1964.

¹³⁶ De Bruin, 'Kritische beschouwing II', 133; CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 94^e vergadering 22 november 1963, 'Kritische analyse van de agrarische streekverbeteringen'.

¹³⁷ De Bruin, 'Kritische beschouwing II', 133.

beleid. In de eerste plaats was er de mogelijkheid om terug te keren naar het basisconcept, waarin zelfwerkzaamheid en eigen inbreng van de bevolking centraal stonden. Deze optie leek halverwege de jaren zestig uitgesloten, omdat ze geen rekening hield met de beperkte arbeidskracht die door het ministerie kon worden ingezet. Daarom leek de tweede optie, een verdere professionalisering van de uitvoering, meer voor de hand te liggen. Zonodig waren sommigen bereid ook streekverbeteringen in gebieden zonder aanmerkelijke achterstand te introduceren. Deze gebieden, waar veranderingen makkelijker konden worden doorgevoerd, konden dan als voorbeeld dienen voor de echte achterstandsgebieden in de omgeving. Een dergelijke benadering week wel heel sterk af van de oorspronkelijke gedachtegang. Een derde optie was een grotere autonomie van de regionale landbouwconsulentschappen (in samenwerking met de provinciale landbouwvoorlichtingsraden) bij de besteding van voorlichtingsgelden. Zij zouden dan zelf kunnen bepalen of zij het geld besteedden aan integrale voorlichting in streekverbeteringen of aan andere voorlichtingsprojecten.¹³⁸ De vierde beleidsoptie was het streekverbeteringsprogramma een zachte dood te laten sterven.

De fase van de streekverbetering-nieuwe-stijl 1967-1970

In het Landbouwjaarverslag 1965 werd gemeld dat er door het grote aantal streekverbeteringsprojecten er onvoldoende personeel was om de intensieve voorlichting – die inherent was aan dit soort projecten – in stand te houden. De Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad had een nieuwe opzet voor de streekverbetering met ‘een meer intensieve voorstudie van de problematiek van het desbetreffende gebied, ten einde tot een op de hoofdproblemen van de streek gerichte voorlichting te komen’.¹³⁹ In die bewoording liet ook minister Biesheuvel zich in de Tweede Kamer uit.¹⁴⁰ De kritische evaluatie had eind 1964 tot een nieuwe discussienota over de streekverbetering in Nederland geleid.¹⁴¹ In 1965 besprak de Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting, de opvolger van de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, de opzet van een streekverbetering-nieuwe-stijl. De raad bleef vasthouden aan het bestaande hoofddoel: ‘Het doel van de streekverbetering is om in gebieden waar zich structurele wijzigingen in de landbouw voordoen of waar het gewenst is de landbouwkundige ontwikkelingen te versnellen, de agrarische bevolking in het kader van de agrarische voorlichting behulpzaam te zijn bij

¹³⁸ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 94^e vergadering 22 november 1963, ‘Kritische analyse van de agrarische streekverbeteringen’.

¹³⁹ *Verslag over de landbouw in Nederland 1965*, 80.

¹⁴⁰ Handelingen SG, 1964/65, II, 7800 XIV, Vaste Commissie voor Landbouw en Visserij, 2^e vergadering 27 januari 1965.

¹⁴¹ CAS, LNV, Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting, 1^e vergadering 15 januari 1965, ‘De Streekverbetering in Nederland. Discussienota over de ontwikkeling, de huidige situatie en het toekomstige beleid. (december 1964)’.

de aanpassing van bedrijf en huishouden aan de zich wijzigende omstandigheden, ten einde het inkomen van de agrarische bedrijven te verhogen en in ruimer verband betere levensomstandigheden te scheppen en aldus het welzijn mede te bevorderen'.¹⁴² Maar in de nota concludeerde de raad dat voortzetting van het huidige beleid niet tot de mogelijkheden behoorde, omdat een nog verdere uitbreiding van het programma zou leiden tot een onaantvaardbaar hoge belasting (tabel 3.12).

Tabel 3.12 Gepland aantal streekverbeteringsplannen en de daarbij behorende begroting bij ongewijzigd beleid, 1964-1970

	Aantal plannen	Begroot bedrag in guldens x 1000
1964	95	4.600
1965	103	5.500
1966	112	6.500
1967	121	7.100
1968	130	7.500
1969	133	7.800
1970	109	6.600

Bron: CAS, LNV, Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting, 1^e vergadering 15 januari 1965, 'De Streekverbetering in Nederland. Discussienota over de ontwikkeling, de huidige situatie en het toekomstige beleid (december 1964)'.

Op grond van de evaluaties wilde de Landbouwvoorlichtingsraad een onderscheid maken tussen gebieden waar volstaan kon worden met technisch-economische voorlichting om deze weer op een aanvaardbaar concurrentieniveau te krijgen, gebieden waar een intensieve voorlichting nodig was – hier zou bij de bevolking belangstelling moeten worden gewekt voor ruilverkaveling en het O&S-fonds – en gebieden waar de bevolking een sociaal-economische prikkel nodig had. De nota noemde de 'Alblasserwaard', 'Noordwest-Veluwe', 'Geestmerambacht', 'Dalfsen', 'Rijk van Nijmegen' en 'Land van Heusden en Altena' als gebieden waar de raad een nieuwe procedure wilde ontwikkelen.

Alvorens tot streekverbetering over te gaan, moest de Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling – de vroegere Provinciale Landbouwvoorlichtingsraad – een oriënterend onderzoek doen. Mocht dat uitwijzen dat een intensievere voorlichting noodzakelijk was, dan kon het gebied op grond van een opgesteld ontwikkelingsplan als 'streekverbetering-nieuwe-stijl' worden aangewezen. De Landbouwvoorlichtingsraad wilde dat in het vooronderzoek zowel een kwalitatieve beschrijvende als kwantitatieve statistische rentabili-

¹⁴² CAS, LNV, Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting, 1^e vergadering 15 januari 1965, 'De Streekverbetering in Nederland. Discussienota over de ontwikkeling, de huidige situatie en het toekomstige beleid (december 1964)'.

teitsanalyse uitgevoerd zou worden. Een goed voorbeeld van zo'n een studie werd door de LEI-onderzoekers M. van de Sandt en A. Bauwens in 1962-1963 verricht in Sprang-Capelle.¹⁴³ Eventueel zouden ruilverkavelings- en streekverbeteringscommissie tijdelijk worden samengevoegd. Landbouwtechnische, huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting hoefden niet altijd alle drie te worden gegeven; in sommige gevallen kon worden volstaan met één of twee vormen van voorlichting. Bovendien wilde de raad zich niet meer richten op alle bedrijven in één bepaalde streek, maar op een type bedrijf in een regio.

De nieuwe werkwijze zou volgens de nota leiden tot een meer verantwoorde keus van gebieden, een zorgvuldiger voorbereiding en planning, een beter samengaan van ruilverkaveling en streekverbetering en een betere inpassing van het O&S-fonds. Bovendien kon de RLVD vroegtijdig alle representanten van de bevolking bij de streekverbetering betrekken, kon de dienst een betere planning van de werkzaamheden van het voorlichtende personeel opstellen en eveneens beter inzicht verkrijgen in de wijze waarop andere instanties, bijvoorbeeld het maatschappelijk werk, moesten worden ingeschakeld.

De provinciale raden voor de bedrijfsontwikkeling reageerden over het algemeen positief.¹⁴⁴ Zo vonden zij, de Drentse raad uitgezonderd, een vooronderzoek bij streekverbeteringsprojecten noodzakelijk. Maar er waren ook kritische en tegenstrijdige geluiden te horen. Een aantal raden stelde dat indien het personeelsbestand verder ingekrompen moest worden, dit tot minder streekverbeteringsplannen zou leiden. De Limburgse raad was blij dat ruilverkaveling en streekverbetering niet samen hoefden te gaan, terwijl de Noord-Brabantse raad, ooit voorstander van de ontkoppeling van ruilverkaveling en streekverbetering, van gedachte was veranderd: nu er een behoor-

APRIL 1964

30 JAARGANG Nr. 3

„STREEKVERBETERING ELSLO e.o.”

Mededelingen Plaatselijke Commissie

Bedrijfsbeëindiging

Het ingestelde ontwikkelings- en saneringsfonds voor de landbouw zal mogelijkheden geven een eventuele bedrijfsbeëindiging te vergemakkelijken. Zoals bekend kan aan degenen die in een ruilverkavelingsgebied in uitvoering hun bedrijf aan de Stichting Beheer Landbouwgronden verkopen, boven de grond- en gebouwprijs een beëindigingsvergoeding van maximaal 10 maal de pachtwarde worden gegeven. Van pachtgronden beurt de gebruiker deze beëindigingsvergoeding. Deze regeling blijft gelden.

Daarnaast is thans een regeling inzake bedrijfsbeëindiging ontworpen in het kader van het z.g. ontwikkelings- en saneringsfonds voor de Landbouw.

De navolgende voorwaarden zijn hieromtrent bekend gemaakt. Om voor een beëindigingsvergoeding ingevolge genoemd saneringsfonds in

VAN DE REDACTIE Stationsweg 152, Drachten

Verwacht wordt dat velen van de regeling inzake bedrijfsbeëindiging via het O. en S. fonds gebruik zullen maken.

Uw aandacht vragen verder de problemen rond de kavelinrichtingswerkzaamheden, de rolobbestrijding en bedrijfsopvolging.

Voor de huisvrouwen staat een excursie op het programma.

aanmerking te kunnen komen zal:

1. de ondernemer het hoofdberoep in de land- of tuinbouw moeten hebben;
2. hij de leeftijd van 55 jaar moeten hebben bereikt;
3. hij sinds 1 januari 1960 het beroep van boer moeten hebben uitgeoefend;
4. het fiscaal inkomen de laatste 5 jaren gemiddeld niet hoger dan f 6.500 — per jaar max.

In de blad van de streekverbetering 'Elslo' werden de mogelijkheden van het O&S fonds breed uitgemeten.

¹⁴³ Bauwens e.a., *De landbouw in Sprang-Capelle*.

¹⁴⁴ CAS, LNV, Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting, 9^e vergadering 17 december 1965, 'Samenvatting reactie Provinciale Raden voor de Bedrijfsontwikkeling'.

lijk aantal ruilverkavelingen in de provincie aanstaande was, was een koppeling gunstiger.

Begin 1966 stuurde de Drentse Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling een brief naar de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad.¹⁴⁵ Daarin stelde deze dat bij verdere inkrimping van het aantal personeelsleden het aantal streekverbeteringsprojecten gereduceerd moest worden. Ook sprak de raad zijn twijfels uit over de effectiviteit van de streekverbetering en stelde voor geleidelijk over te schakelen op een nieuwe werkwijze, namelijk een streekaanpak voor de gehele plattelandsbevolking. Bovendien wilde de raad de streekverbeteringsgelden zonodig aan andere vormen van voorlichting besteden. Ook uit Noord-Brabant kwamen kritische geluiden.¹⁴⁶ De raad vond dat de streekverbetering en ruilverkaveling nog steeds niet goed op elkaar afgestemd waren, de opzet vaak te eenvormig was en het gevaar van 'streekverbeteringsmoeheid' op de loer lag. In tegenstelling tot Drenthe met zijn streekplan voor alle plattelanders, wilde Noord-Brabant de agrarische belangen voorop blijven stellen. Een streekverbetering moest minimaal 2.000 hectare gaan omvatten en een gunstig resultaat in het vooruitzicht hebben. Verder wilde Noord-Brabant het aantal streekverbeteringsprojecten laten afhangen van de beschikbare arbeidskracht bij het consulentenschap.

De streekverbetering-nieuwe-stijl is nooit echt van de grond gekomen. Weliswaar lagen er in 1967 nog ongeveer 35 aanvragen, maar het nieuwe beleid had, met uitzondering van 'Venlo-Tegelen' en 'De Onderbanken', nauwelijks zichtbaar resultaat. Al in 1967 werd in de begroting rekening gehouden met een versnelde afbouw van de bestaande projecten. De duur daarvan werd met één jaar ingekort.¹⁴⁷ Op 15 december 1967 wees de Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting 'Wierden' als laatste streekverbeteringsproject aan. Uit de discussie in de raad bleek dat men 'Wierden' echter meer als een 'speciale voorlichtingsactie' beschouwde dan als een streekverbetering-nieuwe-stijl.¹⁴⁸ Doorslaggevend voor de erkenning was de lange tijd dat 'Wierden' bezig was geweest met het verkrijgen van de status van streekverbetering. Door de heroriëntatie van het beleid stierf het streekverbeteringsprogramma een zachte dood.

¹⁴⁵ CAS, LNV, Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting, 12^e vergadering 25 april 1966, 'Brief Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling Drenthe aan de Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting (28 februari 1966)'.

¹⁴⁶ CAS, LNV, Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting, 20^e vergadering 21 april 1967, 'Nieuwe opzet Streekverbetering van Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling Noord-Brabant'.

¹⁴⁷ CAS, LNV, Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting, 23^e vergadering 20 oktober 1967, 'Begrotingsstukken'.

¹⁴⁸ CAS, LNV, Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting, 24^e vergadering 15 december 1967, 'Notulen'.

Het einde van het streekverbeteringsbeleid 1970-1976

In 1969 schreef een commissie van wat sinds medio 1968 de Landelijke Raad voor de Bedrijfsontwikkeling werd genoemd, een nota over de toekomst van de economisch-sociale voorlichting. Dit kan beschouwd worden als het definitieve einde van de streekverbetering. Het vervangen van de agrarisch-sociale voorlichting en de huishoudelijke voorlichting door de economisch-sociale voorlichting beëindigde het specifieke karakter van het streekverbeteringsprogramma. De aanzet tot de invoering van wat eerst sociaal-economische voorlichting heette, maar spoedig werd omgedoopt tot economisch-sociale voorlichting, werd gegeven in een nota die begin 1963 bij de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad lag.¹⁴⁹ Deze nota plaatste de economisch-sociale voorlichting nog nadrukkelijk naast de drie andere (technisch-economische, huishoudelijke en agrarisch-sociale) voorlichtingsmethoden. De economisch-sociale voorlichting moest gericht zijn op de gezinsbelangen op korte en lange termijn. Deze voorlichting voor gezin en bedrijf kon enkel op individuele basis gegeven worden, omdat kennis over vermogenspositie, inkomen en ondernemerscapaciteiten onmisbaar was. Ook deze vorm van voorlichting moest onder verantwoordelijkheid van de standsorganisaties, die er deels al mee waren begonnen, vallen. Het aantal economisch-sociale voorlicht(st)ers, dat in dienst was bij de standsorganisaties, steeg vanaf 1963 snel. In dat jaar waren er nog 35, in 1965 was dat aantal verdrievoudigd tot 105.¹⁵⁰ In 1967 telde men er 125.¹⁵¹

In welk opzicht onderscheidde de economisch-sociale voorlichting zich van de andere voorlichtingsvormen? Behalve individueel in plaats van groepsgeoriënteerd, was de economisch-sociale voorlichting gefocuseerd op maximalisatie van het bedrijfsinkomen, terwijl de agrarisch-sociale de gezinsbelangen in relatie tot het bedrijf centraal stelde. Als werkterreinen werden genoemd: de vermogenspositie in verband met de continuïteit van het bedrijf, de beroepskeuze van kinderen mede in het licht van de inkomensmogelijkheden van het bedrijf, de continuïteit in verband met generatiewisseling en de contractuele en financiële regelingen van samenwerkingsvormen.¹⁵² De overgang naar de economisch-sociale voorlichting markeerde iets bijzonders. Bij de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting probeerden de verzuilde boerenorganisaties de eigen achterban onder hun hoede te houden. Zij konden daardoor aan de algemene moderniseringsthese van de Wageningse

¹⁴⁹ CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 86^e vergadering, 18 januari 1963, 'Nota betreffende de sociaal-economische voorlichting in het kader van de ontwikkeling van de landbouwvoorlichting'.

¹⁵⁰ CAS, LNV, Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting, 1^e vergadering 15 januari 1965.

¹⁵¹ CAS, LNV, Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting,, 23^e vergadering 20 oktober 1967, 'Be-grotingsstukken'.

¹⁵² CAS, LNV, Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad, 92^e vergadering 20 september 1963, 'Nota over relatie technisch-economische voorlichting en economisch-sociale voorlichting'.

sociologen een eigen invulling geven. De nieuw georganiseerde voorlichting was daar deels een voortzetting van, maar doordat individuele bedrijven en gezinnen het object van de voorlichting werden en men deze in termen van algemeen sociaal-economische doelstellingen formuleerde, verloor het geloofsaspect langzaam aan betekenis. In een later hoofdstuk zal op de economisch-sociale voorlichting nog worden teruggekomen. Hier volstaat de conclusie dat het politieke draagvlak voor bestending van de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting onbrak.

In 1968 bevroor het ministerie van Cultuur Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) zijn uitgaven aan de agrarisch-sociale voorlichting.¹⁵³ Per 1 januari 1973 werd de bekostiging zelfs geheel stopgezet en door CRM ter verdere afwikkeling aan het ministerie van Landbouw overgedragen.¹⁵⁴ In 1975 viel ook het besluit om de subsidiëring van de Stichting HVP, die van begin af aan betrokken was geweest bij de streekverbetering, stop te zetten. De streekverbetering was toen al enkele jaren niet meer op de begroting van het ministerie van Landbouw terug te vinden. De economisch-sociale voorlichting had de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting opgeslokt.

Samenvatting en analyse

De moderniseringstheze stelde dat traditioneel georiënteerde boeren zouden overgaan naar een modern cultuurpatroon. In Den Haag werd dit gekoppeld aan het kleine-boerenvraagstuk. Boeren met kleine bedrijven waren van oudsher een probleemgroep voor de beleidsmakers. Onder de kleine boeren bevonden zich relatief veel traditionele boeren, want wanneer er sprake was van boeren die 'achterlijke' productiemethoden gebruikten, dan was dat hoofdzakelijk op de kleine gemengde bedrijven op de zandgronden en in de gebieden nabij de grote rivieren. In de laatstgenoemde gebieden was al begin jaren vijftig een beleid ontwikkeld om de welvaart van de boeren te verhogen. Deze projecten en andere die al gestart waren, werden vanaf 1956 geïntegreerd in het streekverbeteringsprogramma. Het samengaan van moderniseringstheze en ambtelijk beleid is ook zeer goed herkenbaar in de voorbeelddorpen Kerkhoven en Rottevalle die als voorlopers van het streekverbeteringsprogramma worden beschouwd. Toen in 1955, naar aanleiding van de hoge melkproductiekosten op de gemengde bedrijven op de zandgronden, het besluit viel het streekverbeteringsprogramma op te zetten, was er dus al langer iets gaande.

In het vorige hoofdstuk werd gesteld dat de Wageningse sociologen de moderniseringstheze niet ontwierpen om het streekverbeteringsbeleid van het ministerie van Landbouw te legitimeren. Maar was het omgekeerde wel

¹⁵³ Handelingen SG, 1968/69, II, 2216-2220.

¹⁵⁴ Handelingen SG, 1972, II, 12.000 XVI, nr. 2, 'Memorie van Toelichting'.

waar? Gebruikten het ministerie en de standsorganisaties de Wageningse moderniseringstheze om hun eigen beleid te rechtvaardigen? Deze vraag is minder eenduidig te beantwoorden, omdat de belangen van ministerie enerzijds en landbouworganisaties anderzijds niet per definitie parallel liepen, ook al werd de samenhang tussen beide later in termen van 'groene front' en neo-corporatisme geanalyseerd. In de navolgende hoofdstukken zal nog worden aangetoond dat op het punt van de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting de confessionele opvattingen over gezin niet altijd strookten met de Wageningse moderniseringstheze. Op landbouwkundig gebied, zo zal ook blijken uit het volgende hoofdstuk, waren de verschillen echter geringer, zeker ook omdat de moderniseringstheze het gezinsbedrijf als productie-eenheid niet ter discussie stelde. De Wageningse moderniseringstheze was daarom geen legitimatie maar een middel voor het ministerie en de standsorganisaties om hun beleid vorm en inhoud te geven.

Halverwege de jaren zestig vond er een breuk plaats in het beleid. Daarvoor bestonden diverse oorzaken. De veranderingen op landbouwgebied versnelden. Vooral op het gebied van de productiviteitsverhoging waren de jaren zestig een aanloop naar de jaren zeventig toen specialisatie en schaalvergroting in een soms duizelingwekkend tempo plaatsvonden. Vanuit politiek en beleidsmatig oogpunt zijn drie factoren van belang: de geldinjectie in het streekverbeteringsprogramma in 1962, de instelling van het O&S-fonds en de instelling van de streekverbetering-nieuwe-stijl. De geldinjectie, naar aanleiding van het ter beschikking komen van tien miljoen gulden extra voor de begroting van het ministerie van Landbouw, leidde tot een snelle uitbreiding van het aantal streekverbeteringen. Omdat de verschillende rijkslandbouw-consulentschappen over veel te weinig formatie beschikten om een zodanig intensief programma uit te voeren, kwam de praktische uitwerking onder druk te staan. De problemen vormden de aanleiding voor een uitgebreide evaluatie van het programma. Dat leidde tot een heroverweging van het beleid. Deze heroverweging werd mede mogelijk door de instelling van het O&S-fonds die de kans schiep het kleine-boerenvraagstuk op een andere manier te benaderen dan alleen via het streekverbeteringsprogramma. Met behulp van het fonds werd het mogelijk boeren te laten afvloeien uit de landbouw.

Het streekverbeteringsprogramma was vooral een voorlichtingsprogramma, dus gericht op communicatie met de 'achterban van het groene front'. De groepsvoorlichting en de benadering van de gemeenschap namen daarin een belangrijke plaats in. In de loop van de jaren zestig richtte het ministerie zich meer en meer op individuele bedrijven waarvan de toekomstperspectieven positief werden beoordeeld. Aanvankelijk leek dat nieuwe beleid zich te concentreren in de halverwege de jaren zestig ingevoerde streekverbetering-

nieuwe-stijl die voorzag in een striktere selectie van nieuwe streekverbeteringsprojecten op grond van gedegen vooronderzoeken. De streekverbeteringen-oude-stijl waren in 1970 vrijwel allemaal afgerond. Nieuwe waren er sinds 1967 nauwelijks nog opgestart. Achteraf gezien stierf het streekverbeteringsprogramma met de instelling van de streekverbetering-nieuwe-stijl een zachte dood. De bakens werden verzet naar de begeleiding van individuele bedrijven in plaats van dorps- en streekgemeenschappen.

Strategieën in landbouwmodernisering

Inleiding

In 1961 schreef de streekverbeteringscommissie van het Zeeuwse 'Eede': 'Arbeidzaamheid is één van de goede eigenschappen van de bevolking. Toch moeten we hier er wel uitdrukkelijk op wijzen dat deze omschakeling in bedrijfsstructuur niet inhoudt dat het boerengezin nu harder en langer moet gaan werken, integendeel. De boeren die hun bedrijf hebben omgeschakeld, werken rationeler en verrichten aanmerkelijk minder handenarbeid dan voorheen en hun bedrijfsinkomsten zijn aanmerkelijk verbeterd. Het ondernemer zijn treedt steeds meer op de voorgrond. Dit ondernemer zijn brengt tevens met zich mee, dat de boer genegen moet zijn geld op te nemen voor een rendabele bedrijfsverbetering'.¹ Rationalisatie van het boerenbedrijf was het landbouwkundige aspect van de moderniseringsthese. Die rationalisatie was al eeuwenlang een noodzakelijke strategie om het bedrijf te laten overleven en ze was daarom niet nieuw. Hooguit kan gesteld worden dat de rationalisatie van de landbouwbedrijven vanaf de jaren vijftig gemodelleerd werd naar de industrie. Er vond een industrialisatie van de landbouwsector plaats, die ook zijn weerslag had op het ondernemerschap van de boer. De moderniseringsthese richtte zich vooral op dat laatste aspect. Ze stelde de 'traditionele' opvatting dat de oudste zoon de vader in het gezinsbedrijf moest opvolgen ter discussie. Niet het eerstgeboren zijn, maar het ondernemerschap moest voorop komen te staan. De verandering van doelstelling had op zijn minst twee gevolgen. In de eerste plaats beïnvloedde ze de verhoudingen binnen het boerengezin en in de tweede plaats veroorzaakte de moderniseringsthese dat de boer meer dan voorheen in ondernemersstrategieën zou gaan denken. In veel van de gezinnen stond alles in de schaduw van het bedrijf en de voortzetting daarvan door de oudste zoon. Wanneer het minder vanzelfsprekend was dat de oudste of één van de andere kinderen het bedrijf overnam, moest het leidende beginsel bij de bedrijfsvoering een ander dan de opvolging zijn, namelijk de rationalisatie van de productie volgens moderne ondernemersinzichten. Tegelijkertijd betekende dit ook dat het gezin in veel opzichten zelfstandiger naast het bedrijf kwam te staan en dat de ouders een taak kregen om

¹ Eindverslag streekverbetering Eede, 5.

de kinderen voor te bereiden op een toekomst elders in de samenleving.

In de voorgaande hoofdstukken zijn achtereenvolgens de wetenschappelijke en ideologische onderbouwing van de streekverbetering en het politieke beleid behandeld. Daarbij stonden de ontwikkelingen in Wageningen en Den Haag centraal. In de navolgende drie hoofdstukken komt de uitvoering van de streekverbeteringen op lokaal niveau aan bod. Het doel is tweeledig. Enerzijds wordt door een beschrijving meer inzicht gegeven in de praktische uitvoering van de in Wageningen bedachte moderniseringsthese en het in Den Haag uitgestippelde beleid, anderzijds wordt getracht door een evaluatie een antwoord te geven op de vraag of het streekverbeteringsprogramma effect heeft gesorteerd. In dit hoofdstuk worden daaraan voorafgaand twee zaken nader toegelicht. In de eerste plaats wordt een methodologische verantwoording gegeven van de wijze waarop de data zijn verzameld om de evaluatie mogelijk te maken. Daarbij gaat de aandacht vooral uit naar de wijze waarop gezocht is naar een representatieve groep streekverbeteringsprojecten. In de tweede plaats wordt aangegeven hoe de moderniseringsgedachte vertaald is naar een aantal strategieën om bedrijfsstijl en boerengezin op lokaal niveau te beïnvloeden en te veranderen.

Eindverslagen en streekverbeteringen

De uitvoering van de streekverbeteringen was voor een belangrijk deel in handen van de verschillende regionale rijkslandbouwconsulentschappen. Deze waren verantwoordelijk voor de streekverbeteringsplannen binnen hun ambtsgebied. Andela wijst er in haar boek *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk* op dat de inhoud van de plannen en de wijze van uitvoering konden variëren, maar dat de streekverbeteringsprogramma's sterke overeenkomsten vertoonden.² Zij verklaart dit door te wijzen op verschillende factoren. In de eerste plaats was de jaarlijkse financiering van de programma's aan richtlijnen gekoppeld die voor alle gebieden golden. In de tweede plaats waren de meeste landbouwconsulenten aan de Wageningse Landbouwhogeschool afgestudeerd en hadden dus dezelfde achtergrond. Bovendien volgden zowel de rayonassistenten – mede verantwoordelijk voor de landbouwkundige voorlichting – als de huishoudelijke voorlichtsters nascholingscursussen, waardoor ook hun inzichten en werkwijze uniformer werden. In sommige streken verzorgden dezelfde rayonassistenten en voorlicht(st)er het programma, wat vaak betekende dat er identieke cursussen werden gegeven.

Wie de eindverslagen van de verschillende streekverbeteringen leest, zal die overeenkomsten gemakkelijk eruit halen. Deze verslagen zijn voor de bestudering van de streekverbeteringen een belangrijke bron. De structuur van de eindverslagen is in vrijwel alle gevallen identiek. Achtereenvolgens

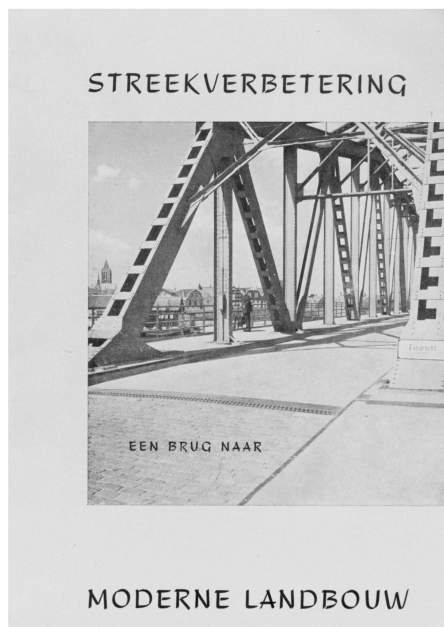
² Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk*, 146.

wordt de uitvoering van de landbouwkundige, de huishoudelijke en de agrarisch-sociale voorlichting op lokaal niveau beschreven. Sommige gedeeltes van de eindverslagen zijn bijna letterlijk van elkaar overgenomen, wat aan toont dat de streekverbeteringsproblematiek en de benaderingswijze daarvan binnen een consulentenschap weinig verschilden.³

De talloze opgesomde activiteiten en cursussen vertonen sterke overeenkomsten. Zo komt in alle bestudeerde eindverslagen het thema woningverbetering uitgebreid aan bod. Dat hoeft niet te verbazen. Het 'slordige' uiterlijk van een woning stelden de voorlichters vaak gelijk met achterlijkheid. Daartegenover stond de rationeel en gezellig ingerichte woning die de huisvrouw en boerin in haar beide rollen beter en vooral ook moderner liet functioneren. Dat de streekverbeteringen in hun vorm zo op elkaar leken, werd veroorzaakt door de richtlijnen van het ministerie van Landbouw, maar de eenvormigheid was slechts één kant van de medaille. Bij nadere bestudering blijken de streekverbeteringen – ook als ze binnen een en dezelfde landbouw-

streek lagen – in veel opzichten uniek te zijn. Terwijl bijvoorbeeld in het ene gebied de belangstelling voor de pluimveehouderij als gevolg van de voorlichting toenam ('Slagharen-Schuinesloot'), kregen de rayonassistenten er een paar kilometer verderop ('Gramsbergen-Lutten') de handen niet voor op elkaar of nam deze productiesector zelfs sterk af ('Heemse').⁴ In het ene gebied stond de verbetering en uitbreiding van het grasland centraal (komgronden), in het andere wilden de boeren het aanwezige grasland omploegen tot bouwland. In sommige streken leidde boerderijverplaatsing ('Borger') tot nieuwe sociale verhoudingen, doordat boeren die gewend waren om binnen een relatief gesloten dorpsgemeenschap te wonen, naar een boerderij buiten het dorp verhuisden.

Tuinbouwgebieden vereisten een heel andere benadering dan veehoude-

Het streekverbeteringseindverslag van 'Tholen'.

³ Vergelijk bijvoorbeeld de eindverslagen van de streekverbeteringen 'Beneden-Dinkel', 'Den Ham-Daarle', 'Haaksbergen' en 'Gramsbergen-Lutten'.

⁴ *Streekverbetering Slagharen-Schuinesloot*, 19; *Vijf jaar streekverbetering Gramsbergen-Lutten*, 8; *Eindverslag Streekverbetering Heems*, 21.

rij- of akkerbouwgebieden. De streekverbetering 'Maarsseveense Plassen', gelegen tussen Maarssen en Utrecht, was een dergelijk tuinbouwgebied. Hier constateerde de RLVD al in het begin van de jaren vijftig bij tuinbouwbedrijven een te laag bedrijfsrendement om de gezinnen een behoorlijk inkomen te verschaffen. De slechte cultuurtechnische en waterstaatkundige omstandigheden, het in gebruik zijn van minder geschikte gronden voor tuinbouw, de te kleine bedrijven, een ongunstige en slechte bedrijfsinrichting en de ongezonde financieringsstructuur van de ondernemingen werden genoemd als oorzaken voor het achterblijvende rendement.⁵ Wat de streekverbetering 'Maarsseveense Plassen' echter uniek maakte, was haar relatief geringe omvang, want bij aanvang betrof het 39 tuinders op 40 hectare grond. Dat stond in geen verhouding tot bijvoorbeeld de Groningse streekverbetering 'Zuidelijk Westerkwartier', waar 17.218 hectare en 1.899 boerderijen in het streekverbeteringsprogramma betrokken waren.⁶ Gemiddeld omvatte een streekverbeteringsplan ongeveer 4.700 hectare met 550 boerderijen. De doorsnee bedrijfsgrootte varieerde, maar in de meeste streken overheerste het kleinbedrijf. De kleinste bedrijven werden opgeheven, zodat de vrijkomende grond verkocht kon worden aan de grotere. Maar ook dat was geen ijzeren regel. In de streekverbetering 'Hoogeveen', die vooral betrekking had op de buurschappen Elim en Hollandscheveld, was het verzet tegen opheffing zo groot dat de rijkslandbouwconsulent de oplossing vooral probeerde te zoeken in bedrijfsspecialisatie die geen extra grond vereiste, de zogenaamde grondloze productie.⁷ Achter het streekverbeteringsprogramma gaat bij nader inzien dus ook een grote verscheidenheid van problemen schuil. In die zin kunnen de streekverbeteringen onmogelijk allemaal op één hoop worden gegooid.

Is een geaggregeerd beeld van de streekverbeteringen daardoor onmogelijk of overbodig? Nee, want hoewel de voorlichters de activiteiten in de streekverbeteringen aanpasten aan de lokale omstandigheden, startten ze wel met dezelfde (economische) hoofddoelstelling, namelijk een zodanige vergroting van de productiviteit dat het inkomen van boeren in achterstandsgebieden minimaal het niveau van een fabrieksarbeider zou bereiken. Daarom moesten de productieomstandigheden zoals bedrijfsgrootte en bedrijfssijl verbeterd worden. Daarvoor zette het ministerie vooral de bedrijfseconomische en landbouwkundige voorlichting in. Tevens poogden de voorlichters het rendement van de verbeteringen structureel te maken door de boer en zijn gezin te begeleiden naar een modern cultuurpatroon. Dit laatste was de hoofdtak van de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting. Met de hiervoor genoemde hoofddoelstelling als uitgangspunt is het mogelijk toch

⁵ Eindverslag streekverbetering Maarsseveense Plassen, 8-10.

⁶ Ter inleiding van het streekverbeteringsplan Zuidelijk Westerkwartier, 13; Het Zuidelijk Westerkwartier in beweging.

⁷ Streekverbetering Hoogeveen.

een geaggregeerd beeld van de streekverbeteringen te construeren.

Op het niveau van de subdoelstellingen en voorlichtingsactiviteiten van de verschillende streekverbeteringen is eveneens vergelijking mogelijk. Men kan deze subdoelstellingen en activiteiten beschouwen als een methode om de hiervoor genoemde hoofddoelstelling te bereiken. Het is dan mogelijk ze te groeperen tot enkele basisstrategieën. Zo waren bijvoorbeeld binnen de huishoudelijke voorlichting veel activiteiten gericht op de rationalisatie van de huishoudelijke arbeid, zodat de vrouw meer tijd had voor het bedrijf, wat het inhuren van vreemde arbeidskrachten overbodig maakte. Een cursus bloemschikken, die vooral was bedoeld om de rol van de boerin als gezinsverzorger te versterken, viel hier niet onder, maar wel de introductie van allerlei tijdsbesparende huishoudelijke apparatuur. Eenzelfde analyse is ook voor de agrarisch-sociale en bedrijfstechnische voorlichting te maken. Ze roept vragen op: welke verschillende basisstrategieën werden in de streekverbeteringen toegepast. Kan op grond van deze basisstrategieën bepaald worden of de streekverbetering resultaat heeft gehad? En zo ja, wat zijn de resultaten? Hoe verhielden zich de drie vormen van voorlichting – bedrijfseconomische, huishoudkundige en agrarisch-sociale – zich in de praktijk tot elkaar? Kan gesteld worden dat de ontwikkelingen in streekverbeteringsgebieden gunstiger waren dan elders in Nederland?

Dit hoofdstuk beperkt zich tot verantwoording van de selectie van 38 streekverbeteringen, die verder aangeduid zullen worden als de *selectiegroep*. Door het ontbreken van voldoende gegevens bleek het onmogelijk alle 132 streekverbeteringen in de analyse te betrekken. Bij de bestudering van het verloop van een streekverbetering is de onderzoeker namelijk afhankelijk van de gegevens die zijn verzameld voor en gepubliceerd in verslagen en andere stukken. Dit zijn bijvoorbeeld rapporten (sociografische studies) van het LEI over de sociaal-economische toestand in een streekverbetering annex ruilverkaveling, voorafgaande aan het voorlichtingsproject, of archivalia van de streekverbetering zoals gedeponeerd in de archieven van rijkslandbouwconsulenten. Vooral de eindverslagen die van de streekverbeteringen zijn opge maakt, blijken essentieel te zijn voor een goede analyse. In deze verslagen werd namelijk meestal de begin- en eindtoestand van een streekverbeteringsgebied beschreven. Bij de selectie van de hierna aangehaalde streekverbeteringen, die samen een geaggregeerd beeld moeten geven, heeft dus de beschikbaarheid van deze specifieke bron een belangrijke rol gespeeld. Dat betekent dat de 38 streekverbeteringen niet volstrekt willekeurig zijn geselecteerd.

Alle streekverbeteringscommissies waren verplicht een eindrapportage samen te stellen. De inhoud en wijze van publicatie daarvan verschilde echter. In principe beschreef de commissie in het eindverslag de gang van zaken ge-

durende de streekverbeteringsperiode aan de hand van de drie vormen van voorlichting. Wie het verslag daadwerkelijk schreef stond niet bij voorbaat vast. Soms leverden meer personen uit de streekverbeteringscommissie een bijdrage (streekverbetering 'Eede'), in veel gevallen maakten de voorlichters elk een bijdrage over hun vakgebied en soms werd het hele rapport door de rijkslandbouwconsulent of rayonassistent geschreven. De kwaliteit en de omvang van de rapportages zijn daardoor zeer wisselend. De eindverslagen van de streekverbeteringen 'Heerde' en 'Garijp-Suawoude' bijvoorbeeld zijn vooral beschrijvend. Andere verslagen doen echter een poging de veranderingen ook in cijfers uit te drukken. Deze bieden – hoewel ook het cijfermateriaal zeer gevarieerd is – een mogelijkheid kwantitatieve vergelijkingen te maken. In veel gevallen dient het cijfermateriaal omgerekend te worden om tot gelijksoortige data te komen. Vaak ontbreken echter de basisgegevens die een calculatie mogelijk maken. Het navolgende cijfermateriaal is in de eerste plaats bedoeld om tendensen en ontwikkelingen waar te nemen. Pas in de tweede plaats, mits de voorwaarden dat rechtvaardigen, zal het dienen ter ondersteuning van een hypothese. Anders gezegd: het gaat primair om de vragen die de getallenreeksen oproepen en pas daarna om de mogelijke antwoorden die ze bevatten.

Bij sommige eindverslagen is een wat uitgebreider – al dan niet wetenschappelijk verantwoord – onderzoek aangehecht. De huishoudelijke voorlichtster in de streekverbetering 'De Zeevang' voegde de resultaten van een uitgebreide enquête toe.⁸ Ook het eindverslag van de Noord-Brabantse streekverbetering 'Haaren' bestond uit een evaluatieonderzoek op grond van een enquête.⁹ Deze laatstgenoemde verslagen waren echter duidelijk voor een andere doelgroep bedoeld, want de uitgave bestond uit een gestencilde 'publicatie'. In de meeste gevallen verspreidde de streekverbeteringscommissie een netjes gedrukt en vormgegeven eindverslag verluchtigd met foto's van het type 'zo-was-het-en-zo-is-het-geworden'. In Friesland gaf de commissie in enkele gevallen (onder andere 'Linde-Zuid' en 'Sneeker Oudvaart') het eindverslag als laatste nummer van het streekverbeteringsperiodiek uit, wat ook gebeurde in Zeeland bij de streekverbetering 'Walcheren'.¹⁰ De eindverslagen vormen dus geen eenvormige bron.

De selectiegroep

De selectiegroep is als volgt samengesteld. In Friesland is de keus gevallen

⁸ *Eindverslag van de streekverbetering De Zeevang*, 54-83.

⁹ *Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren*.

¹⁰ *Lende zunnekaan. Uitgave van de Streekverbeteringscommissie Linde-Zuid*, 1 (1965) - 5 (1969); *Troch slingerbochten. Uitgave van de Streekverbetering De Sneeker Oudvaart 1966-1969*, 1 (1967) - 3 (1969); Zeeuws Archief Middelburg (ZA), Archief Streekverbeteringscommissie Walcheren, inv. 2, 'Eindverslag Streekverbetering "Walcheren"', *Nieuwsbrief streekverbetering Walcheren* afl. 6, 5 (1968).

op enkele streken in de Friese Wouden: 'Het Koningsdiep', 'Elsloo' en 'Linde-Zuid'. In Drenthe betreft het de streekverbeteringen 'Spier-Wijster', 'Sleen-Erm-Diphooorn', 'Borger', 'Nijeveen' en 'Peize'. Deze liggen verspreid over de hele provincie. Dat geldt ook voor de Overijsselse streekverbeteringen in de selectiegroep. 'Wetering' ligt in de kop van Overijssel, in Twente zijn er de streekverbeteringen 'Haaksbergen' en 'Beneden-Dinkel' en in Salland 'Haarle', 'Slagharen-Schuinesloot', 'Heemse', 'Den Ham-Daarle' en 'Gramsbergen-Lutten'.

Kaart 4.1 Streekverbeteringen in selectiegroep, 1956-1970

De selectiegroep omvat 38 streekverbeteringen uit de periode 1956-1970.

Uit de Gelderse Achterhoek zijn 'Beltrum', 'Neederberg' en 'Hummelo-Keppel' gekozen en uit het rivierengebied van diezelfde provincie de streken met komgronden: 'Bommelerwaard-oost', 'Maas en Waal-west' en de 'Tiel-erwaard-west'. 'Empel-Orthen' (ook wel Maaskant-west genoemd) behoort ook tot de gebieden met komgronden, maar dan aan Brabantse zijde. In de Brabantse Peel zijn de streekverbeteringen 'Asten' en 'Somerens-Lierop' geselecteerd, terwijl in de Kempen de keus is gevallen op 'Leende', 'St. Oedenrode-Son-Breugel', 'Bergeyk' en 'De Beerzen'. In Noord- en Zuid-Holland zijn de streekverbeteringen 'Roelofarendsveen', 'De Zeevang' en 'Waterland' in de selectiegroep opgenomen. In Zeeland is gekozen voor de streekverbeteringen 'Zak van Zuid-Beveland', 'Koewacht' en 'Walcheren.' Tot slot in Midden- en Zuid-Limburg 'De Roerstreek', 'Land van Pepijn' en 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld'.

Deze 38 gebieden vertegenwoordigen samen circa 29 procent van alle uitgevoerde streekverbeteringen. In welk opzicht en in welke mate zij representatief zijn voor het hele streekverbeteringsprogramma? Dit kan worden nagegaan aan de hand van drie criteria, namelijk: regionale spreiding, spreiding over grondsoortgebieden en spreiding in tijd. Het eerste criterium wordt gemeten door na te gaan hoe de spreiding over de verschillende provincies was. De selectiegroep zou dezelfde provinciale verdeling moeten kennen als de hele groep, want de toewijzing per provincie heeft om 'politieke' redenen van begin af aan altijd een belangrijke rol gespeeld. Er was sprake van een zekere quotering. Een tweede criterium is de spreiding over de verschillende grondsoortgebieden.

Het maakte voor de opzet en uitvoering van de streekverbetering verschil of het zandgronden (met overwegend gemengde bedrijven) of rivierkleigebied (meestal met overheersende veehouderij) betrof. In de derde plaats speelt de spreiding in de tijd een rol. Zoals in de voorgaande hoofdstukken is uiteengezet, ontwikkelde zich op politiek en ook op wetenschappelijk niveau vanaf begin jaren zestig een andere opvatting over de streekverbetering. Wil men controleren of dit in de uitvoering ook merkbaar was dan zal een substantieel deel van de geselecteerde streekverbetering zowel in de jaren vijftig als in de jaren zestig moeten zijn begonnen.

Een aantal zaken valt op als gekeken wordt naar de spreiding over de provincies (tabel 4.1). De grootste afwijking zit bij de provincie Overijssel. Deze is in de selectiegroep met 7 procent oververtegenwoordigd. Ook Drenthe is met 4 procent sterker in de selectie aanwezig dan in het totale aantal streekverbeteringen. Utrecht en Groningen zijn echter in het geheel niet vertegenwoordigd. Van deze beide provincies konden de eindverslagen – behalve dat van 'Maarsseveense Plassen' – niet achterhaald worden. In Groningen werden twee zeer grote streekverbeteringen uitgevoerd, namelijk in 'Zuide-

lijk Westerkwartier' en in 'Westerwolde'. Wat betreft landbouwstructuur vertoonde de eerste overeenkomsten met het aangrenzende Friese Wouden-gebied en de tweede met de Drents zandgronden. De beide laatstgenoemde regio's zijn wel vertegenwoordigd in de selectiegroep.

Tabel 4.1 Verdeling van alle streekverbeteringen en die in van de selectiegroep over de provincies, 1956-1970

	Alle streekverbeteringen		Selectiegroep	
	absoluut	in %	absoluut	in %
Friesland	12	9	3	8
Groningen	5	4	0	0
Drenthe	12	9	5	13
Overijssel	19	14	8	21
Gelderland	20	15	6	16
Utrecht	5	4	0	0
Noord-Holland	9	7	2	5
Zuid-Holland	6	5	1	3
Zeeland	7	5	3	8
Noord-Brabant	25	19	7	18
Limburg	12	9	3	8
Totaal	132	100	38	100

Ook van de Utrechtse streekverbeteringen 'Lopikerwaard', 'Langbroek', 'Rhenen' en 'Heiligenbergerbeek' kan gesteld worden dat aangrenzende vergelijkbare gebieden wel in de selectiegroep aanwezig zijn. 'Maarsseveense Plassen' was, zoals hiervoor al betoogd, een uitzonderlijk streekverbeteringsgebied, maar met de streekverbetering 'Roelofarendsveen' een typisch tuinbouwgebied opgenomen, dat in sommige opzichten vergelijkbaar is met 'Maarsseveense Plassen'.

De tweede representativiteitsanalyse is gedaan op grond van bodemgesteldheid (tabel 4.2). Hiervoor is de landbouwkundige streekindeling van 1910 en 1957 gebruikt. Probleem bij deze analyse is dat sommige gemeenten niet zonder meer bij één grondsoort kunnen worden ingedeeld. Bekend voorbeeld zijn de Drentse gemeenten op de Hondsrug. De oude dorpen liggen op de zandgronden, maar in diezelfde gemeente zijn ook veenkoloniale buurtschappen. De hele streek wordt bij de Veenkoloniën ingedeeld. Het ministerie wees bij de meeste streekverbeteringen niet een hele gemeente aan, maar gebieden daarbinnen. In het geval van Borger bijvoorbeeld werd de streekverbetering en ruilverkaveling uitsluitend op de oude zandgronden uitgevoerd en dus niet in de veenkoloniale dalgronden. Om die reden zijn streekverbeteringen met zand-veengrond in Overijssel, Friesland en Drenthe

in deze studie ingedeeld bij de zandgronden. De Groningse veenkoloniale gebieden en de aangrenzende dorpen aan Drentse zijde komen verder niet voor als streekverbetering, omdat de boeren hier over relatief moderne boerderijen beschikten. De bedrijfsstijl en de kavelindeling waren hier nauwelijks een probleem. In het overzicht van de landbouwkundig achtergebleven gebieden dat het ministerie van Landbouw in 1958 liet opmaken, werden deze gebieden dan ook tot de niet-problematische streken gerekend.¹¹

Tabel 4.2 Verdeling van alle streekverbeteringen en van die in de selectiegroep over verschillende soorten landbouwgebieden, 1956-1970

	Alle streekverbeteringen		Selectiegroep	
	absoluut	in %	absoluut	in %
Zeekleigebieden	17	13	3	8
Rivierkleigebieden	17	13	6	16
Weidegebieden	19	14	5	13
Zandgronden	75	57	24	63
Veenkoloniën
Tuinbouwgebieden	4	3	0	0
Totaal	132	100	38	100

Ook de indeling van sommige andere streekverbeteringen bij de zandgronden kan vragen oproepen. Het Noord-Limburgse 'Bergen', gelegen aan de Maas, kent verschillende bodemsoorten (rivierklei, zandgrond, veengrond), maar toch kan gesteld worden dat de daar aanwezige problemen vergelijkbaar waren met die van de andere zandgronden in Noord-Limburg.¹²

Streken die het ministerie van Landbouw beschouwde als tuinbouwgebieden, zijn ondervertegenwoordigd in de selectiegroep. Maar dat wil niet zeggen dat er geen streekverbeteringen met tuinbouwactiviteiten geselecteerd zijn. 'Roelofarendsveen', een streekverbetering die uitsluitend voor tuinbouwers was bedoeld, lag in een weidegebied. Bovendien dient men te bedenken dat in veel streekverbeteringen de tuinbouw (of fruitteelt) een onderdeel was van de landbouw, terwijl volgens de streekindelingen (1910 en 1957) tuinbouwgebieden streken waren waar overwegend tuinbouwers werkten. In deze streekverbeteringen schonken de voorlichters ook aandacht aan de tuinbouw, omdat bij de kleine bedrijven problemen bestonden of omdat het opzetten van tuinbouwactiviteiten een redelijk alternatief leek voor landbouwers met te weinig grond. Dergelijke tuinbouwactiviteiten namen slechts een klein deel van het landareaal binnen de streekverbetering in beslag. In de representativiteitsanalyse worden ze niet aangeduid als tuinbouwgebied (bij-

¹¹ De landbouwkundig achtergebleven gebieden.

¹² De landbouw in het Limburgse Bergen.

voorbeeld streekverbetering 'Asten'). Slechts wanneer het een specifiek tuinbouwgebied betrof (zoals het Noord-Hollandse 'Drieban' of 'Geestmerambacht') zijn ze als dusdanig geteld. Het element tuinbouwactiviteit is in de selectiegroep dus niet ondervertegenwoordigd. Streekverbeteringen die meer tuinders dan boeren omvatten, waren bijvoorbeeld 'IJmond-Noord', 'Ringpolder-Waterland', 'Westland' en 'Princenhage'.

Ondervertegenwoordigd zijn wel de zeekleigebieden. Het relatief grote aandeel van zeekleigebieden in de streekverbeteringen kan enige verwondering wekken, aangezien men veronderstelde dat in deze gebieden de achterstandsproble-

De streekverbeteringscommissie 'Bommelerwaard-oost' inspecteert een tuinbouwdemonstratiebedrijf, ca. 1960.

men veel minder waren dan elders. Een aantal streekverbeteringen waar de zeeklei overheerste, bevond zich in Zeeland en op de Zuid-Hollandse eilanden. Deze lagen in de jaren vijftig nog relatief geïsoleerd ten opzichte van de buitenwereld. Sommige boerengezinnen kwamen tijdens de excursies die werden georganiseerd gedurende de streekverbeteringen voor de eerste keer in hun leven van hun eiland af. Dit sociale isolement maakte de streken tot achterstandsgebieden. Ook het Groningse 'Blijham-Bellingwolde' is bij de zeekleigebieden ingedeeld, maar hier kwamen ook veel zand- en veengronden voor. De streekverbetering beperkte zich tot dat laatste gedeelte. Het relatieve hoge percentage zeekleigebieden in totale groep van streekverbeteringen wordt verder veroorzaakt doordat het ministerie het overgangsgebied van zandgrond naar zeeklei in westelijk Brabant bij de zeeklei rekende. De ondervertegenwoordiging van zeekleigebieden in de selectiegroep is dus geringer dan tabel 4.2 op het eerste oog doet vermoeden

In de selectiegroep zijn de zandgronden oververtegenwoordigd. Het ministerie van Landbouw zag deze bij aanvang van het streekverbeteringsprogramma samen met de komgronden (rivierklei) als de meest problematische achterstandsgebieden. Met dit gegeven dient rekening te worden gehouden. De procentuele indeling van gebieden zegt overigens niet alles. Men zou bijvoorbeeld ook het oppervlakteareaal dat de streekverbetering omvatte, of misschien nog beter het aantal bedrijven, kunnen berekenen. De beschikbare

getallen berusten echter te veel op schattingen om een verfijnd beeld te kunnen geven. Ondanks dat is het evident dat het grootste gedeelte van de streekverbeteringen inderdaad plaatsvond op de zandgronden.

De selectiegroep is eveneens geanalyseerd op aanvangsjaar van de streekverbetering (tabel 4.3). Op grond van de in de vorige hoofdstukken gepresenteerde feiten is het namelijk aannemelijk dat er in de loop van de jaren zestig een omslag heeft plaatsgevonden in de uitvoering. Bij de analyse gold de indeling van het ministerie als criterium. Deze verschilde soms van die van de lokale streekverbeteringscommissies. Zij namen niet de voorbereidingsfase, maar de start van de hoofdperiode als aanvangsdatum. Uit tabel 4.3 blijkt dat van de streekverbeteringen die in de jaren vijftig zijn begonnen er meer in de selectiegroep van 38 zitten dan van die welke in de jaren zestig zijn gestart.

Tabel 4.3 Absolute en procentuele verdeling van alle streekverbeteringen en van die in de selectiegroep naar jaar van aanvang, 1956-1970

	Alle streekverbeteringen		Selectiegroep	
	absoluut	in %	Absoluut	in %
1956	20	15	7	18
1957	17	13	9	24
1958	7	5	2	5
1959	0	0	0	0
1960	9	7	4	11
1961	12	9	3	8
1962	28	21	7	18
1963	20	15	5	13
1964	11	8	1	3
> 1964	8	6	0	0
Totaal	132	100	38	100

Dit komt doordat er van deze tweede periode minder eindverslagen, de essentiële bron voor de selectie, zijn. Aan het einde van het streekverbeteringsprogramma nam het animo een eindverslag te maken af. Hoewel een substantieel aantal streekverbeteringen in de selectiegroep zit uit zowel de jaren vijftig als de jaren zestig, dient er rekening mee te worden gehouden dat de jaren zestig iets ondervertegenwoordigd zijn.

Noch wat betreft landelijke spreiding, noch wat betreft de verdeling over de verschillende grondsoorten wijkt de selectiegroep dusdanig af van de hele groep van streekverbeteringen dat sprake is van een niet-representatieve selectie. Indien rekening wordt gehouden met de afwijking in aanvangsjaren en de lichte oververtegenwoordiging van de streekverbeteringen op de zandgronden, kan gesteld worden dat de bevindingen in de selectiegroep geldig-

heid hebben voor de overige streekverbeteringen

Ruilverkaveling als aanleiding

Ruilverkavelingen vormden volgens het ministerie van Landbouw de meest voorkomende aanleiding om over te gaan tot een streekverbetering. Begin jaren zestig viel tweederde van de streekverbeteringen samen met een ruilverkaveling.¹³ Op het eerste gezicht lijkt het vrij eenvoudig om voor alle 132 streekverbeteringen na te gaan of er eveneens een ruilverkaveling heeft plaatsgevonden, maar in de praktijk stuit men op nogal wat moeilijkheden. Streekverbetering en ruilverkaveling kenden namelijk vaak geen één op één relatie, dat wil zeggen dat de gebiedsomvang van beide projecten niet altijd identiek was. Om ook op dit terrein niet al te zeer af te wijken van het landelijke beeld, is van elk van de 38 geselecteerde streekverbeteringen nagegaan of er wel of geen ruilverkaveling plaatsvond en zo ja, hoe de ruilverkaveling zich verhield tot de streekverbetering. Daarbij is de vraag of de selectiegroep eenzelfde variëteit vertoonde als de hele groep streekverbeteringen.

In de Friese streekverbetering 'Elsloo' viel het streekverbeteringsgebied exact samen met dat van de ruilverkaveling. In het naburige 'Linde-Zuid' lag dat wat ingewikkelder. Het bestond uit twee ruilverkavelingen, namelijk die van 'Noordwolde' (1.300 hectare) en 'Linde-Zuid' (7.600 hectare). 'Noordwolde' vormde aanvankelijk een aparte streekverbetering, maar werd in 1965 om organisatorische redenen samengevoegd met 'Linde-Zuid'. Meestal gebeurde het omgekeerde. De grote streekverbetering en ruilverkaveling in het Groningse Westerwolde werd bijvoorbeeld opgesplitst in delen. Ook bij de Friese streekverbetering 'Het Koningsdiep' in de gemeente Opsterland verdeelde de (overkoepelende) streekverbeteringscommissie het gebied om praktische redenen in blokken. 'Het Koningsdiep' viel niet helemaal samen met de gelijknamige ruilverkaveling.

In het Drentse Borger vond een proefsaneringsruilverkaveling plaats toen in 1957 de streekverbetering startte. Dit betekende dat het ministerie van Landbouw een deel van de boeren nieuwe grond aanbood in de Noordoostpolder of op domeingronden. De vrijkomende grond gebruikte men om overblijvende bedrijven te vergroten naar 12 tot 14 hectare.¹⁴ De aanwijzing van Borger hield dus direct verband met de status van proefsaneringsgebied. Ook andere gebieden in Drenthe ('Peize', 'Spier-Wijster', 'Nijeveen') dankten hun verkiezing tot streekverbetering direct aan de ruilverkaveling. De relatie was echter niet altijd even duidelijk. Zo had er in de streekverbetering 'Sleen-Erm-Diphooorn' weliswaar begin jaren vijftig, nog vóór de invoering van de nieuwe wet op de ruilverkavelingen (1954), een herverdeling van de

¹³ De Bruin, 'Ontwikkelingen en resultaten van streekverbeteringsplannen', *Landbouwvoorlichting*, 120.

¹⁴ *Streekverbetering Borger 1963*, 12; *Jaarverslag 1957. Centrale Cultuurtechnische Commissie*, 36.

esgronden plaatsgevonden, maar de aanwijzing tot streekverbetering gebeurde toch vooral omdat er sprake was van een ernstige landbouwkundige achterstand.

Triomfboog ter gelegenheid van de afsluiting van de streekverbetering en de ruilverkaveling in 'Spier-Wijster'.

Ook in Overijssel vormde een ruilverkaveling niet altijd de directe aanleiding tot een streekverbetering. In de streekverbeteringen 'Heemse', 'Haarle', 'Beneden-Dinkel', 'Gramsbergen-Lutten', 'Den Ham-Daarle' en 'Haaksbergen' is geen samenlopende ruilverkaveling traceerbaar. De vier laatstgenoemde behoorden tot de tweede generatie streekverbeteringen die vanaf 1962 van start gingen.

Ook in Wetering was niet een ruilverkaveling de directe aanleiding tot instelling van een streekverbetering, maar wel de ontginning van nieuwe gronden. Reeds vanaf de jaren dertig werd hier namelijk land ingepolderd. Aanvankelijk gebeurde dit als werkverschaffingsproject, maar toen in de jaren vijftig het aantal werklozen afnam, vertraagden de ontginningen. De streekverbetering moest hier onder andere het grote verschil in bedrijfsstijl tussen de in de polder gelegen boerenbedrijven en die in de oude gehuchten verminderen. In de streekverbetering 'Slagharen-Schuinesloot', gelegen op de Overijsselse veen- en zandgronden kwam de feitelijke ruilverkaveling pas na de streekverbetering tot stand. Dit was overigens bij meerdere streekverbeteringen het geval. De oorzaak was vaak de lange procedurele weg die gevolgd moest worden alvorens een ruilverkaveling werd aangenomen, zoals in 'Koewacht'.¹⁵ In enkele gevallen werd echter bewust gekozen voor de omgekeerde weg, zoals in het hiervoor al besproken geval van 'Hoogeveen'. Daar gebruikte men het streekverbeteringsprogramma om de zich verzettende bevolking rijp te maken voor een ruilverkaveling.

Er zijn ook gebieden die om andere dan landbouwkundige motieven heringericht werden. In de Noord-Hollandse streekverbetering 'Waterland' werd een gedeelte van de grond tot natuurreservaat verklaard, waardoor boeren nog slechts beperkt gebruik konden maken van de grond. Bovendien viel een deel van de grond toe aan de Amsterdamse stadsuitbreiding.¹⁶ Stadsuit-

¹⁵ Eindverslag van de streekverbetering Koewacht.

¹⁶ Eindverslag streekverbetering Waterland, 5.

breiding van de stad Utrecht speelde bij de streekverbetering 'Maarsseveense Plassen' – die niet tot de selectiegroep behoort –, terwijl de gemeente Maarsse tegelijkertijd industrieterreinen wilde aanleggen op vrijkomende grond.¹⁷ Aan een andere, Noord-Hollandse, streekverbetering, 'De Zeevang', ging een zes jaar durende ruilverkaveling vooraf. Hier functioneerde het min of meer ideale model van een ruilverkaveling die direct werd gevolgd door een streekverbetering. Het tuinbouwgebied bij Roelofarendsveen werd eveneens onderworpen aan een ruilverkaveling. Het gebied was slecht ontsloten, want van de 300 hectare grote polder bestond 100 hectare uit plassen en sloten. En ook de verkaveling liet veel te wensen over, want 270 tuinders hadden samen ongeveer zeshonderd percelen in gebruik. Berekeningen leerden dat hierdoor 20 procent van de arbeidstijd verloren ging.¹⁸

In de Achterhoekse streekverbeteringen 'Neederberg' en 'Hummelo-Keppel' startte het programma nadat de kaveltoewijzing had plaatsgevonden. Voorlichters konden hier dus proberen meteen een optimaal rendement uit de nieuwe situatie te halen. De praktijk leerde namelijk dat wanneer de ruilverkaveling pas na de streekverbetering begon, de boeren een afwachtende houding aannamen en niet bereid waren te investeren in de bestaande gebouwen en grond. Op deze manier ging kostbare tijd verloren. Dit probleem was iets minder groot wanneer, zoals in het Gelderse 'Beltrum', de ruilverkaveling en streekverbetering deels samenvielen.

Een apart verhaal vormen de komgronden in het rivierengebied. Daar vonden al vanaf 1951 grootschalige ontginningen en ruilverkavelingen plaats, die het rivierengebied langzaam in een modern landbouwlandschap veranderden. Het werk in deze streken was in menig opzicht een voorloper van de streekverbetering. Toen laatstgenoemd programma in 1956 van start ging, werden de 'Bommelerwaard-oost', 'Maas en Waal-west' en later 'Tielerwaard-west' daarin opgenomen. Het komgrondenwerk vormde hier dus de directe aanleiding.¹⁹ Dat gold ook voor het aan Brabantse zijde gelegen 'Empel-Orthen'.

In de Noord-Brabantse streekverbeteringen 'De Beerzen' en 'Bergeyk' viel het voorlichtingsprogramma deels samen met de ruilverkaveling, terwijl het ministerie van Landbouw in 'Someren-Lierop' al voor aanvang van de streekverbetering een tweetal wettelijke ruilverkavelingen uitvoerde. Gedurende de streekverbetering waren er echter ook weer twee gaande, die samen ongeveer 2.900 hectare omvatten.²⁰ In 'Asten' was er geen ruilverkaveling, maar liep de streekverbetering aanvankelijk gelijk op met dat van de burens in

¹⁷ Eindverslag streekverbetering Maarsseveense Plassen.

¹⁸ Eindverslag streekverbetering Roelofarendsveen, 11-13.

¹⁹ J. van den Ban, *Tien jaar komgrondenwerk*.

²⁰ *Someren-Lierop*, 14.

‘Somerens-Lierop’. De herverkaveling speelde in Leende wel een belangrijke rol, maar er was geen sprake van een wettelijke ruilverkaveling. Op grond van de in 1954 aangenomen ruilverkavelingswet betekende een ruilverkaveling veel meer dan het simpelweg herverdelen van stukken grond. Een ruilverkaveling-nieuwe-stijl ging gepaard met een grondige revisie van de infrastructuur. Leende maakte daarop aanvankelijk geen kans en besloot daarom op vrijwillige basis te herverkavelen. Zo werd de oorspronkelijke verkaveling in 855 percelen gereduceerd naar 312. De gemiddelde perceelsgrootte nam daardoor toe van 40 naar 110 are. De ruilverkaveling was hier niet de aanleiding tot de streekverbetering, want de vrijwillige herverkaveling was het gevolg van de streekverbetering. Uiteraard heeft deze herverkaveling wel invloed gehad op de inhoud en vorm van de streekverbetering.²¹ Een vrijwillige ruilverkaveling langs de Dommel (1.300 hectare) was in 1963 aanleiding om de streekverbetering ‘St. Oedenrode-Son-Breugel’ aan te vragen. Het streekverbeteringsgebied was veel groter dan het te verkavelen gebied, en de vrijwillige herverkaveling duurde zo lang dat de streekverbetering allang beëindigd was toen de verkaveling nog haar beslag moest krijgen. Uiteindelijk werd het als vrijwillig gestarte project opgenomen in de wettelijke ruilverkaveling van de gemeenten St. Oedenrode en Son.²²

Bij ruilverkavelingen konden door verbetering van afwatering ook de weilanden worden verbeterd.

Sommige ruilverkavelingen in Zeeland werden uitgevoerd naar aanleiding van de watersnoodramp in 1953. In de streekverbetering ‘Eede’, die in 1957 begon, was de ruilverkaveling vrijwel afgerond. De streekverbetering ‘Zak van Zuid-Beveland’ ontstond door de herverkaveling, maar daarnaast speelden ook het rela-

tieve isolement van de streek en economische problemen als gevolg van de wegtrekkende bevolking een belangrijke rol.²³ Door de ruilverkaveling, en door een ernstige malaise in de vlasnijverheid, richtte zich hier de streekverbetering op een omschakeling van de bedrijfsstijl van akkerbouw naar gemengd bedrijf.²⁴ Aanleiding was dus ook hier een ruilverkaveling, maar evident is dat het gebied kampte met diepgaande structurele problemen. Ook in

²¹ 10 jaar Leende.

²² Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering St. Oedenrode, Son en Breugel, 1-2.

²³ Eindverslag streekverbetering Zak van Zuid-Beveland 1957-1962 (Goes 1962), 8.

²⁴ Eindverslag streekverbetering Eede, 3.

‘Koewacht’ viel de streekverbetering samen met een ruilverkaveling.²⁵

In een aantal Limburgse gebieden gingen streekverbetering en ruilverkaveling niet geheel of slechts zeer gedeeltelijk samen. De Zuidoost-Limburgse streekverbetering ‘Oude Mijnstreek-Ransdalerveld’ omvatte een groot aantal gehuchten, dorpen en gemeenten. Daarvan was slechts een gebied in Ransdalerveld (312 hectare) in 1959 aangenomen als ruilverkaveling, terwijl het gehele gebied zo’n 6.463 hectare omvatte.²⁶ Ook hier kan men de ruilverkaveling – net als overigens in de streekverbeteringen ‘Land van Pepijn’ en ‘De Roerstreek’ – moeilijk als aanleiding voor de streekverbetering zien. In het Midden-Limburgse ‘Land van Pepijn’ rondom Echt was alleen in Nieuwstadt een ruilverkaveling geweest.²⁷ Het ministerie van Landbouw wees ‘De Roerstreek’ ten zuiden van Roermond in 1958 als streekverbetering aan, omdat hier de mijn ‘Beatrix’ zou worden geopend. Een deel van de boerenbevolking zou na in bedrijfstelling emplooi moeten vinden in de mijnbouw.²⁸ De Nederlandse regering wijzigde haar mijnbouwbeleid echter rigoureuus in de jaren zestig. Na de ontdekking van de grote gasbel te Slochteren vond zij het openhouden van de Limburgse kolenmijnen economisch niet langer verantwoord. De mijn ‘Beatrix’ is er dan ook nooit gekomen.²⁹ De streekverbetering ‘De Roerstreek’ was ten tijde van deze beleidswijziging echter al bijna afgerond.

Van de 38 streekverbeteringen in de selectiegroep was bij 13 een ruilverkaveling niet de aanleiding tot het inzetten van het speciale voorlichtingsprogramma. Bij 22 was dat wel het geval. Daaronder bevonden zich 2 vrijwillige ruilverkavelingen. In de overige 3 gevallen vond de ruilverkaveling pas na de streekverbetering plaats maar was er wel sprake van een samenhang. Volgens een schatting van het ministerie van Landbouw ging circa tweederde van de streekverbeteringen samen ging met een ruilverkaveling. In de selectiegroep was die verhouding hetzelfde. De vorm van de relatie tussen streekverbetering en ruilverkaveling varieerde. De volgorde van ruilverkaveling en streekverbetering lag niet bij voorbaat vast. In enkele gevallen was de streekverbetering al afgesloten voordat de ruilverkaveling beëindigd werd en soms moest de ruilverkaveling zelfs nog beginnen. Ook was er een onderscheid tussen wettelijke en vrijwillige herverkaveling, waarbij de laatste lang niet zo intensief en omvangrijk waren als de eerste. Ruilverkavelings- en streekverbeteringsgebied vielen in veel gevallen slechts gedeeltelijk samen. Soms werd het oorspronkelijke ruilverkavelingsgebied uitgebreid ten behoeve van de streek-

²⁵ Eindverslag van de streekverbetering Koewacht.

²⁶ Althans volgens het eindverslag. Andere bronnen houden het op 8992 hectare. Zie respectievelijk: *Streekontwikkeling Oude Mijnstreek-Ransdalerveld*, 13 en ZA, RLC Zeeuwse Eilanden, inv. 22.

²⁷ *Streekontwikkeling Land van Pepijn*, 9.

²⁸ *Streekontwikkeling De Roerstreek*, 5-7.

²⁹ Messing, *De Mijnsluiting in Limburg*.

verbetering, vaker was het echter groter dan het streekverbeteringsgebied. In elk geval kan geconstateerd worden dat in de selectiegroep het aantal malen dat een modelmatige ruilverkaveling annex streekverbetering werd uitgevoerd zeer beperkt is geweest.

In het verlengde hiervan moet nog een andere kanttekening worden geplaatst, namelijk bij de opgave van de omvang van de streekverbetering in aantal hectares en het daarbij betrokken aantal boerderijen. De opgaven die het ministerie van Landbouw hanteerde, hadden soms betrekking op de gegevens of schattingen over de ruilverkavelingen. Die vielen, zo werd hiervoor al aangegeven, niet altijd samen met data van de streekverbetering. De omvang van de streekverbetering 'Bergeyk' bepaalde het ministerie op 6.510 hectare met 542 boerderijen. In werkelijkheid (althans volgens het eindverslag) ging het om 463 landbouwers. De streekverbetering 'Peize-Bunne' boekte het ministerie in met 4.540 hectare, wat inderdaad ongeveer klopte, en 527 bedrijven, wat aanzienlijk meer was dan de 471 bedrijven die het in werkelijkheid betrof. 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld' omvatte 8.992 hectare en 726 boerderijen volgens het Haagse ministerie. In werkelijkheid was het 8.814 hectare en 747 bedrijven, maar daarvan werden slechts 394 in de streekverbetering betrokken. De overige 353, voornamelijk bedreven als nevenberoep, beschouwde het ministerie als spoedig 'verdwijnend'. Het geven van een exact getal is dus niet eenvoudig. Toch kan op grond van de beschikbare gegevens een redelijk betrouwbare schatting gemaakt worden. Gemiddeld (berekend op basis van 131 gebieden, want de gegevens van 'Venlo-Tegelen' zijn onbekend) omvatte een streekverbetering ongeveer 4.700 hectare en 541 boerderijen. In totaal besloeg het hele streekverbeteringsprogramma dus 616.500 hectare en 71.000 boerenbedrijven. Daarbovenop kwamen nog bijna 10.400 tuinders met circa 18.000 hectare grond.³⁰ De streekverbeteringen in de selectiegroep hebben een iets lager gemiddelde, namelijk 3.887 hectare en 412 boerderijen. Hiervoor zijn twee oorzaken te geven. In de eerste plaats staan van deze groep de exacte gegevens in de eindverslagen en die komen iets lager uit dan de cijfers van het ministerie van Landbouw hanteerde. In de tweede plaats zit geen van de grootste streekverbeteringen ('Alblasserwaard-Vijfherenland' met 30.279 hectare, 'Noordwest-Veluwe' met 23.130, 'Westerwolde' met 21.189 en 'Zuidelijk Westerkwartier' met 17.218) in de selectiegroep. Voor de vraag in hoeverre de selectiegroep representatief is, maakt dit overigens niets uit.

Vastgesteld kan nu worden welke andere hoofdmotieven dan ruilverkaveling aanleiding zijn geweest voor een streekverbetering. In de meeste gevallen (Overijssel en Limburg) was de relatieve (landbouwkundige) achterstand van doorslaggevend belang. In sommige gevallen speelde uitbreiding van een na-

³⁰ ZA, Archief Zeeuwse Eilanden, inv. 22, 'Overzicht streekverbeteringen 1965'.

bijgelegen stad of gemeente een rol. In Asten was van grote betekenis dat in het aangrenzende 'Somer-en-Lierop' een streekverbetering annex ruilverkaveling plaatsvond. Voor Borger, ten slotte, was de bijzondere aard van de ruilverkaveling (proefsaneringsgebied), de aanleiding.

Geconcludeerd kan worden dat de verhouding ruilverkaveling-streekverbetering in de selectiegroep niet noemenswaardig van het landelijke beeld afweek. In de selectiegroep waren er bovendien net als de totale groep van streekverbeteringen gevarieerde aanleidingen om het voorlichtingsprogramma in te zetten.

Thematisering van doelstellingen en activiteiten

Nu de selectiegroep bepaald is, kan nagegaan worden welke doelstellingen gehanteerd werden en welke activiteiten plaatsvonden. De algemene doelstelling voor de streekverbetering was een verhoging van de arbeidsproductiviteit op de agrarische bedrijven in achtergebleven gebieden, en wel zo dat een boer minstens het inkomen van een fabrieksarbeider zou verdienen. In vrijwel elke streekverbetering waren andere oorzaken voor de te lage productiviteit. Dit vertaalde zich in het opstellen van streekeigen doelstellingen en voorlichtingsactiviteiten. Men kan het ook anders formuleren: binnen elke streekverbetering ontwikkelden de voorlichters een strategie om de algemene doelstelling te bereiken. Om meer inzicht te krijgen in de doelstellingen en activiteiten in de streekverbeteringen zijn de eindverslagen van de selectiegroep geïnventariseerd, daarna zijn de gevonden doelen gethematiseerd en ten slotte in schema 4.1 samengevat.

Er dient één kanttekening te worden geplaatst bij de thematisering. Het schema wekt de indruk dat zowel de verschillende vormen van voorlichtingen als de verschillende thema's gelijkwaardig waren. Dat was niet het geval, zoals reeds in het vorige hoofdstuk bleek bij de bespreking van de verdeling van de voorlichtingsbudgetten. De landbouwkundige voorlichting is altijd belangrijker geweest dan de andere twee en daarom zijn ook de geïnvesteerde gelden op dat terrein veel groter geweest. In de streekverbetering 'Tholen bijvoorbeeld werd van de bijna 275.000 gulden die gedurende de periode 1958-1964 in het programma werd gestoken 64 procent besteed aan bedrijfs-technische voorlichting, 34 procent aan huishoudelijke voorlichting en iets minder dan 3 procent aan agrarisch-sociale voorlichting.³¹ De huishoudelijke voorlichting werd intensiever gegeven dan de agrarisch-sociale, omdat deze laatste aanvankelijk moeilijk van de grond kwam. Te bepalen hoe de gehele voorlichting van invloed is geweest op de streekverbeteringen is echter belangrijker dan alleen maar te beoordelen op afzonderlijke thema's of vorm van voorlichting.

³¹ ZA, Archief Streekverbeteringscommissie Tholen, inv. 1, 'Begrotingen'.

Voor een goed begrip is het noodzakelijk om schema 4.1 nader toe te lichten. De vergroting van bedrijven kan zowel betrekking hebben op uitbreiding van het bedrijfsoppervlak, wat in zeer veel gevallen gebeurde, als op vergroting van de veestapel.

Schema 4.1 Thema's van doelstellingen en activiteiten in selectiegroep

	Thema:
Landbouwkundige voorlichting	<ul style="list-style-type: none"> • Vergroting van het bedrijf • Technische staat gebouwen • Bedrijfstijl (specialisatie) • Mechanisatie • Ontginningen • Verbetering grond • Ruilverkaveling • Verbetering veestapel • Tuinbouw en fruitteelt • Bedrijfsboekhouding • Bank- en financieringszaken
Huishoudelijke voorlichting	<ul style="list-style-type: none"> • Woning (inrichting) • Voeding • Huishoudelijke apparatuur en diepvriezers • Hygiëne en kleding • Moes- en siertuin • Boekhouding (huishoudgeld) • Rationele arbeidsmethoden
Agrarisch-sociale voorlichting	<ul style="list-style-type: none"> • School- en beroepskeuze • Afvloeiing (bijvoorbeeld O&S-fonds) • Bedrijfsopvolging • Vrijtijdsbesteding (gezinsvraagstukken) • Financiering (bedrijf en gezin) • Positie in samenleving

Bij dat laatste gold als criterium de toename van het aantal stuks vee per hectare, het ging dus om een bedrijfsintensivering. In een van de eerste streekverbeteringen, 'Spier-Wijster', nam zowel het bedrijfsoppervlak toe, van 12,5 naar 14 hectare gemiddeld, als de veestapel (circa 37 procent). Per hectare grasveld nam de bezetting van het vee in vijf jaar tijd toe van 1,35 naar 1,70,

maar dat was zeker niet bij elke streekverbetering de regel.³² Voorlichting over de technische staat van de gebouwen betekende in de praktijk dat deze toe waren aan vernieuwing of verbetering. Aanpassing van de bedrijfsstijl had veelal betrekking op zogenaamde ontmenging, dat wil zeggen dat bij het gemengde bedrijf de bedrijfsactiviteiten werden beperkt tot twee, hooguit drie activiteiten. In het verlengde daarvan konden adviezen gegeven worden over specialisatie, zodat de boer zich ging richten op één hoofdactiviteit.

Het thema mechanisatie spreekt voor zich. In de jaren vijftig en eerste helft van de jaren zestig waren vooral de vervanging van werkpaarden door tractoren en de aanschaf van melkmachines belangrijk. In veel gevallen konden boeren de dure aanschaf van machines voorkomen door het inschakelen van loonbedrijven of door het oprichten van coöperaties. Ontginningen, verbetering van de grond en ruilverkaveling speelden niet in alle streekverbeteringen. In het bijzonder de grondverbetering was afhankelijk van de lokale omstandigheden. In Drenthe betrof de voorlichting op dit punt bijvoorbeeld een verbetering van de slecht ontwaterde graslanden (madelanden), terwijl de streekverbeteringscommissies van 'Asten' en 'Somerens-Lierop' een beregeningsproject startten en in het rivierengebied ontginning van de komgronden vooropstond.

Mechanisering in streekverbeteringen.

De verbetering van de veestapel had vooral betrekking op de aankoop van fokmateriaal, maar die verbetering konden boeren ook bereiken door moderne voedingsmethoden toe te passen. In de streekverbetering 'Spier-Wijster' richtten de veehouders bijvoorbeeld een veevoederkern op die financieel ondersteund werd door het Provinciaal Veevoedselbureau voor Drenthe. Aan dit project namen 35 boeren deel. Doel was hen vertrouwd te maken met het

³² Zes jaren streekverbetering in het gebied Spier-Wijster, 6-7.

samenstellen en het berekenen van voederrantsoenen om zo tot een doelmatigere veevoeding te komen.³³ In de streekverbetering 'Slagharen-Schuinesloot' zetten de voorlichters in op verbetering van fokmethodes door het organiseren van een kalverfokclub, excursies naar fokveedagen en de aanschaf van goed vrouwelijk fokmateriaal.³⁴ In 'Haarle' was de kwaliteit van de veestapel door tbc zo sterk aangetast dat men besloot een premie te verstrekken op de aanschaf van goed fokvee.³⁵ Overigens bleek het aangekochte vee al even matig van kwaliteit, zodat het resultaat gering was.

Bij de fruitteelt- en tuinbouwvoorlichting speelde de keus van teeltproducten een belangrijke rol (bouwplan), omdat met een juiste keus een optimale benutting van de beschikbare arbeidskracht gedurende het hele jaar mogelijk was. De boekhouding betrof vooral de *bedrijfs*boekhouding, dit ter onderscheiding van de financiële of fiscale boekhouding. Deze laatste was vooral nodig in verband met belastingaangiften en eventuele leningen bij de bank. De bedrijfsboekhouding legde echter gegevens vast over melkproductie, opbrengsten van akkerlanden en dergelijke. Het LEI-boekhoudnet was in 1941 opgezet om basisgegevens te verzamelen voor kostprijsberekeningen, voor andere bedrijfseconomische analyses en voor de voorlichting aan landbouwers.³⁶ In de loop van de jaren bleek de bedrijfsboekhouding ook geschikt voor de controle van de productiviteit en rentabiliteit van een bedrijf. Op grond van de verzamelde gegevens konden boeren en voorlichters beter bedrijfsplannen opstellen. Vandaar dat in streekverbeteringen het bijhouden van een dergelijke boekhouding werd gestimuleerd. Het thema 'relatie met bank' had betrekking op de financiering van het bedrijfsgedeelte, waaronder de analyse van kosten verbonden met de verbeteringen en innovaties in het bedrijf. Cijfermatige gegevens over leningen zijn schaars, men kan hooguit via indirecte methoden enig inzicht krijgen. Zo nam het ledental van de Coöperatieve Landbouwbank te Beilen (streekverbetering 'Spier-Wijster') met 14 (23 procent) toe gedurende de uitvoering van het voorlichtingsprogramma, wat erop duidt dat meer gebruik werd gemaakt van de diensten van de bank.

Bij de huishoudelijke voorlichting vormde de woninginrichting dan wel woningverbetering een van de belangrijkste activiteiten. Er werd veel gewerkt met voorbeeldobjecten, die overigens ook in sommige gevallen bij de landbouwvoorlichting als media van kennisoverdracht werden gebruikt. Via cursussen besteedden de voorlichtsters veel aandacht aan voeding, kleding (naaicursussen) en persoonlijke hygiëne in het gezin. De diepvriezer (vaak in de vorm van gemeenschappelijke diepvrieskluizen) was een belangrijke methode om arbeid te besparen, net als de aanschaf van andere grote en kleine

³³ *Zes jaren streekverbetering Spier-Wijster*, 20.

³⁴ *Streekverbetering Slagharen*, 7.

³⁵ *Streekverbetering Haarle*, 8.

³⁶ Dijk, 'Het LEI-boekhoudnet (1): de historie', 9.

huishoudelijke apparaten. Daarover gaf men vooral veel individuele voorlichting, die de boerin-huisvrouw in contact bracht met de moderne wereld. De meeste voorlichting was trouwens gericht op het rationeler inrichten van het huishouden, maar dat neemt niet weg dat het ministerie van Landbouw het tevens van belang achtte het familieleven huiselijk en gezellig te organiseren. Daarmee kreeg de voorlichting aan vrouwen een dubbel karakter. Aan de ene kant was deze gericht op hun rol als opvoedster en verzorgster van het gezin, aan de andere kant probeerden de voorlichtsters hun activiteiten als boerin verder te professionaliseren. Wellicht komt dat het meest evident tot uiting in de pogingen om de boekhouding van bedrijf en huishouden te scheiden. Bedrijfsgeld en huishoudgeld werden twee aparte grootheden.

De agrarisch-sociale voorlichting borduurde voort op de thema's van de huishoudelijke voorlichting. Niet voor niets werden ze regelmatig in één adem genoemd. Terwijl het centrale thema van de huishoudelijke voorlichting gereduceerd kon worden tot de rationalisatie van het huishouden, was het doel van de agrarisch-sociale voorlichting het bestaande gezinspatroon om te vormen naar een modern familieleven. Bij de agrarisch-sociale voorlichting gold de beroeps- en schoolkeuze van de kinderen uit de boerengezinnen als belangrijkste thema. Door alternatieve beroepsmogelijkheden aan te dragen, hoopten de voorlichters het overschot aan bedrijfsopvolgers te verminderen. Daarnaast speelden thema's als opvolging op het bedrijf, afvloeiing (dus bij gebrek aan een opvolger) en erfeniszaken een belangrijke rol bij de voorlichting. Ook financiële vraagstukken kwamen aan de orde, zoals adviezen over het geven van zakgeld, het belonen van kinderen bij meewerken in het bedrijf of het afsluiten van leningen bij de bank en de gevolgen daarvan. Bij de agrarisch-sociale voorlichting behoorden ook de algemene thema's die betrekking hadden op de samenleving in zijn geheel. In de streekverbetering 'Peize' organiseerde men bijvoorbeeld een cursus 'Burger en Overheid', waarin de 'democratie als leidend beginsel' centraal stond. De cursisten bezochten zelfs de Tweede Kamer en ze spraken ook over de eerste nota 'Ontwikkeling van het Noorden des Lands' die de regering halverwege de jaren zestig publiceerde.³⁷

Strategieën

De hiervoor opgesomde activiteiten, die in de streekverbeteringen werden ontplooid, moesten de bedrijfsstijl van boeren beïnvloeden. De boer kon uit een aantal basisstrategieën kiezen om de algemene doelstelling (verhoging van het besteedbare inkomen door een vergroting van de arbeidsproductiviteit) te realiseren. Lokale en individuele omstandigheden bepaalden de te volgen basisstrategie. In de praktijk ging het vrijwel altijd om een combinatie van ver-

³⁷ *Streekverbetering Peiz*, 21-22.

schillende strategieën. Er zijn negen van zulke basisstrategieën te onderscheiden.

In de eerste plaats was er de *bedrijfsvergroting*. De vergroting van het bedrijf maakte het mogelijk de beschikbare arbeid (van de boer en zijn gezin) efficiënter in te zetten. Het arbeidsaanbod bepaalde in dat geval de productie. Het was ook mogelijk dat lager wordende prijzen voor consumenten de boer dwongen zijn productie op te voeren. Bedrijfsvergroting vereiste in veel gevallen extra land. Ontginning van nieuwe gronden was na de Tweede Wereldoorlog in veel streken niet meer mogelijk vanwege gebrek aan onontgonnen land. Boeren waren daardoor afhankelijk van door bedrijfsbeëindiging vrijkomend land van andere landbouwers. Tijdens ruilverkavelingen kwam vaak extra grond ter beschikking, omdat een groep boeren daarin aanleiding vond hun bedrijf stop te zetten. Ook was het mogelijk, zoals in de proefsanering Borger, dat de overheid aan een deel van de boeren de kans bood elders (Noordoostpolder of domeingronden) een nieuw bedrijf te starten.

De tweede strategie was *intensivering*. Deze bestond uit een intensievere benutting van de beschikbare productiefactoren. De verhoging van het aantal runderen per hectare was daarvan een goed voorbeeld. Dit kon bijvoorbeeld door de aankoop van veevoer van elders of door een betere ontwatering van de gras- en weilanden waardoor deze gedurende een langere tijd in het jaar beschikbaar waren. In Drenthe investeerden boeren in de verbetering van de madelanden. In de akkerbouw was productieverhoging door intensivering minder goed haalbaar. Verbetering van de grond door bekalking en betere bemesting kon enig rendement opbrengen, maar dat was minder spectaculair dan bij de intensivering van de veehouderij. Een betere organisatie van het bouwplan door meer hakvruchten te verbouwen werd slechts zelden toegepast.

De derde basisstrategie bestond uit *omschakeling* van kleinschalige akkerbouw naar tuinbouw of intensieve groenteteelt. Deze overgang maakte het mogelijk de beschikbare arbeidskracht beter in te zetten. Zeker bij deze strategie gold dat het arbeidsaanbod, dus het aantal gezinsleden dat meewerkte in het bedrijf, bepalend was voor de keus. Een goed bouwplan zorgde ervoor dat de werkzaamheden over het hele jaar verspreid waren, zodat er geen piekbelasting bestond.

Mechanisering, de vierde basisstrategie, was bijna tegengesteld aan de vorige. Verhoging van de arbeidsproductiviteit kon namelijk ook worden bereikt door mechanisering van het bedrijf met als resultaat een uitstoot van arbeidskrachten. De invoering van de melkmachine was daarvan een goed voorbeeld. Een dergelijke strategie was vooral lonend voor de middelgrote en grote bedrijven waar investering in machines door de omvang van de pro-

ductie aantrekkelijk was. De boer kon dan externe arbeidskrachten afstoten.

De vijfde basisstrategie was *ontmenging*. Deze ontmenging, die een reductie van de bedrijfsactiviteiten tot twee, hooguit drie sectoren betekende, was vooral aantrekkelijk voor gemengde bedrijven. Na ontmenging werd de melkveehouderij bijvoorbeeld aangevuld met zogenaamde grondloze productie, zoals varkens- en pluimveehouderij. Dit werd met grondloos aangeduid, omdat deze vorm van veehouderij in de stal plaatsvond en niet noodzakelijkerwijs landbouwgrond vereiste. Binnen de varkens- en pluimveehouderij trad een nog verdere differentiatie (of ontmenging) op naar respectievelijk het houden van mest- of fokvarkens en slachtkuikens of leghennen.

Specialisatie, de zesde basisstrategie lag in het verlengde van de ontmenging. De boer kon een hogere efficiency bereiken door zich toe te leggen op één product. Voor kleinere bedrijven was dit vooral interessant wanneer zij zich gingen richten op pluimvee of varkens. Ze hoefden hun grondareaal dan namelijk niet uit te breiden. In de jaren vijftig en zestig ging het nog niet om die enorme hoeveelheden die in het laatste kwart van de twintigste eeuw als norm golden. In het midden van de jaren zestig beschouwden Overijsselse landbouwconsulenten eenheden van 20 fokzeugen, 150 mestvarkens, 1500 leghennen of 6000 slachtkuikens elk als een minimum voor specialisatie.³⁸ Deze schattingen waren op dat moment al aan de lage kant en ze werden snel ingehaald door de werkelijkheid. Al in 1960 gaf LEI-medewerker Maris de volgende opgave voor één manjaar werk: 4000 stuks pluimvee (gemiddeld aantal leghennen, inclusief opfok en vermeerdering), 500 varkens (aantal afgeleverde mestvarkens, inclusief verzorging fokzeugen en opfokbiggen), 15 stuks rundvee (inclusief verzorging grasland, voederwinning en opfok jongvee), 12 hectare marktbaar gewassen of 2,25 hectare tuinbouw.³⁹

De zevende basisstrategie was de *rationalisatie van het huishouden*, die hiervoor al is beschreven. De vraag rijst natuurlijk of hier wel sprake was van een strategie die de bedrijfsstijl veranderde. Moet deze niet beschouwd worden als een soort ondersteunende strategie? De vraag is niet relevant, omdat alle hier opgesomde basisstrategieën in de praktijk slechts samen met andere voorkwamen en in die zin elkaar ondersteunden. De rationalisatie van het huishouden was in elk geval op die bedrijven van belang waar landbouwkundigen de uitschakeling van vreemde arbeidskrachten noodzakelijk vonden voor het voortbestaan van het bedrijf. Rationalisatie van de bedrijfsvoering ging bovendien vaak samen met een 'netjes en efficiënt' gevoerde huishouding.

De voorlaatste basisstrategie was de *regulering van de opvolging*. Deze was erop gericht het aantal opvolgers voor een bedrijf te reduceren. Veel jongeren bleven na afronding van hun opleiding op de boerderij 'hangen', hoewel de

³⁸ Eindverslag. *Streekverbetering Heemse*, 23.

³⁹ Maris en Rijnveld, *Het kleine boerenvraagstuk op de zandgronden*, 51.

toekomstperspectieven daar gering waren. De overbezetting van arbeid op het bedrijf bleef daardoor bestaan. Het bespreekbaar maken van dit probleem en een actieve beroepsvoorlichting kon de generatiedruk, zoals dit vraagstuk werd aangeduid, verlagen.

Tot slot was er nog de *opheffing of verkoop van het bedrijf*. Men kan erover discussiëren of de opheffing van een bedrijf wel met recht een basisstrategie kan worden genoemd. Voor het individuele boerengezin was opheffing uiteraard geen methode om de voortzetting van het bedrijf op een hoger plan te krijgen, maar op streekverbeteringsniveau gold verkoop wel degelijk als een bruikbare strategie. Verkoop betekende dat een andere boer zijn bedrijf kon vergroten, of door een boerenzoon die geen toekomstmogelijkheden had op de ouderlijke boerderij, toch zelfstandig kon beginnen.

Bij de eerste zes opgesomde basisstrategieën speelde vooral de bedrijfs-technische of landbouwkundige voorlichting een belangrijke rol, bij de zevende de huishoudelijke voorlichting en bij de laatste twee vooral de agrarisch-sociale voorlichting. Om te bepalen of de voorlichting in de streekverbetering enig effect heeft gehad, moet nagaan worden hoe bovenstaande basisstrategieën geëffectueerd zijn en of daarbij het hoofddoel – het inkomen van boeren naar een niveau te verheffen dat vergelijkbaar was met dat van een fabrieksarbeider – bereikt werd. Dit zou geanalyseerd kunnen worden aan de hand van de inkomens van boeren, maar de noodzakelijke gegevens daarvoor zijn te schaars en onderling moeilijk te vergelijken. Boeren moesten het genoemde doel bereiken door een verhoging van de arbeidsproductiviteit. Het inkomensdoel kan dus vervangen worden door het productiviteitsdoel. In dat geval kan de onderzoeker putten uit een gevarieerdere hoeveelheid materiaal. De mate van productiviteitsverhoging was afhankelijk van de bedrijfstijl. Het ligt voor de hand dat op een akkerbouwbedrijf andere principes golden dan bijvoorbeeld op een tuinbouwbedrijf of gemengd bedrijf. En dat vertaalde zich dan weer in de gekozen basisstrategie. In de navolgende hoofdstukken wordt aan de hand van een aantal onderwerpen bekeken welke basisstrategieën boeren hanteerden en in welke mate die succesvol waren.

Samenvatting

De in de selectiegroep aanwezige 38 streekverbeteringen zijn, gemeten naar provinciale verdeling, belangrijkste grondsoort, aanvangstijdstip en relatie met ruilverkaveling representatief voor de 132 streekverbeteringen die gedurende de periode 1956-1970 hebben plaatsgevonden. De aan de hand van de eindverslagen gedestilleerde doelstellingen en activiteiten, die vertaald zijn naar basisstrategieën, kunnen in de volgende hoofdstukken gebruikt worden om na te gaan hoe de Wageningse moderniseringstheorie is doorgedrongen in de streekverbeteringen.

5

De landbouwkundige voorlichting

Inleiding

In 1961 constateerde de rijkslandbouwconsulent Th. J. Tienstra bij afsluiting van de Drentse streekverbetering 'Sleen-Erm-Diphoom': 'In deze bijna zes jaren heeft zich heel wat afgespeeld in de wereld, in Nederland en in de landbouw. Wanneer wij ons beperken tot de landbouw, kunnen wij constateren, dat de mechanisatie in versneld tempo is doorgedrongen, ook in de gemengde bedrijven, zoals wij in deze gebieden kennen. De industrie oefent dankzij goede arbeidsvoorwaarden en goede lonen een steeds grotere aantrekkingskracht uit op die agrariërs, die niet met hart en ziel agrariër zijn en onder minder goede omstandigheden een lager inkomen verdienen dan in de industrie mogelijk is'.¹ Tienstra verwoordde daarmee een essentiële vraag van het streekverbeteringsprogramma vanuit de optiek van de voorlichters: hoe moest de onvermijdelijke technische modernisering in de landbouw op bewaarde en wellicht wat minder bewaarde boeren worden overgebracht? De organisatie van landbouwkundige voorlichting was geheel in handen van het ministerie van Landbouw, hoewel in sommige gevallen ondersteuning werd verleend door instellingen als de centrale landbouworganisaties. In de organisatie van deze voorlichting speelden de regionale rijkslandbouwconsulenten een centrale rol. Zij vormden de kern van de RLVD. De rijkslandbouwconsulenten, hun hoofdassistenten en rayonassistenten verzorgden de daadwerkelijke voorlichting aan boeren. Uit dien hoofde waren zij ook verantwoordelijk voor de uitvoering van een streekverbetering. De rijkslandbouwconsulenten waren bovendien eindverantwoordelijk voor de gang van zaken in het hele streekverbeteringsproject, inclusief de door de standsorganisaties georganiseerde huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting.

De consulentenschappen hadden vooral ervaring in de technische begeleiding en de voorlichting aan boeren, die stelde op een praktijk die terugging tot het einde van de negentiende eeuw.² In de jaren vijftig van de twintigste eeuw was die technische voorlichting structureel verankerd in de Nederland-

¹ *Verslag streekverbetering Sleen-Erm-Diphoom*, 1.

² Voor de geschiedenis van de organisatie van de landbouwvoorlichting zie: Zuurbier, *De besturing en organisatie van de landbouwvoorlichtingsdienst*.

se agrarische sector. De landbouwkundige voorlichting in de streekverbetering kende nadrukkelijk een technisch en een bedrijfseconomisch aspect. Het technische gedeelte had betrekking op de verbetering van de kwaliteit en kwantiteit van de productie. Betere teeltmethoden, verbeterde veevoeding, adequate mechanisering van werkzaamheden, bestrijding van ziektes bij planten en vee zijn voorbeelden daarvan. De bedrijfseconomische voorlichting, die in de jaren dertig was opgekomen, richtte zich vooral op de ontwikkeling van het agrarisch ondernemerschap. Het planmatiger en rationeler werken was de kern van de bedrijfseconomische voorlichting. Hoewel het technische en bedrijfseconomische aspect van de voorlichting *onderscheiden* kunnen worden, zijn ze in integrale voorlichtingsprojecten als het streekverbeteringsprogramma niet te *scheiden*. Immers, bij de aanschaf van machines speelden niet alleen landbouwtechnische problemen een rol, maar ook vraagstukken met betrekking tot besparing op arbeid en investeringskosten.

De Wageningse moderniseringsthese keerde bij de landbouwkundige voorlichting vooral in de bedrijfseconomische aspecten van de streekverbetering terug, wat inherent was aan de sociologische en, daarvan afgeleide, economische grondslag van de theorie. De vergroting van welvaart en welzijn van boerengezinnen moest bereikt worden door een mentaliteitsverandering, die op haar beurt moest leiden tot een rationalisatie van de arbeid op het bedrijf. Dat laatste zou tot uitdrukking moeten komen in een verhoging van de productiviteit per arbeidskracht. De kennis die in de streekverbeteringen werd gebruikt, ontleenden de uitvoerders deels aan fundamenteel onderzoek uit Wageningen. Tijdens scholingscursussen kwamen ze daarmee in aanraking. Maar omdat het fundamentele onderzoek meestal niet op de praktijk was toegesneden, ontstond er een vervorming van kennis. Bovendien werkten theoretici en uitvoerders vanuit een ander perspectief, waardoor voor beiden niet altijd dezelfde kennis van belang was. De Wageningse sociologen, bijvoorbeeld, stond helder voor ogen hoe de moderne boer er uitzag en dat was ook het vertrekpunt in hun onderzoek. De voorlichters in het veld daarentegen konden moeiteloos een traditionele boer omschrijven, maar hadden een veel minder afgerond beeld van de volmaakte moderne boer.

Zoals in het vorige hoofdstuk uiteengezet, hadden boeren (of streekverbeteringscommissies) en voorlichters verschillende strategieën ter beschikking om een verhoging van de arbeidsproductiviteit te bewerkstelligen. De landbouwkundige voorlichting, die deze strategieën uitdroeg, was vooral gericht op de, meestal mannelijke, bedrijfshoofden; vrouwen volgden de cursussen zelden. De landbouwkundige voorlichting stelde primair de omvorming van de *bedrijfsstijl* ten doel, terwijl de huishoudelijke en de agrarisch-sociale voorlichting erop gericht waren het boerengezin aan de moderne tijd aan te passen, dus een verandering van de *levensstijl* tot doel hadden. De inzet van een

beperkt aantal strategieën door de voorlichters weerspiegelde enerzijds de tendens van unificatie van bedrijfsstijlen in de Nederlandse landbouwsector; anderzijds blijkt uit bestudering van de streekverbeteringseindverslagen dat de keus voor bepaalde strategieën in hoge mate werd ingegeven door lokale omstandigheden. De productieomstandigheden en -technieken in de verschillende streekverbeteringen waren nog dusdanig divers dat van een eenvormig streekverbeteringsprogramma geen sprake kon zijn.

In het navolgende staan twee vragen centraal. Op welke gedifferentieerde wijze werden de strategieën in de verschillende streekverbeteringen ingezet? In hoeverre was er sprake van een (meetbaar) effect van de voorlichting?

Aanpassing van de bedrijfsgrootte

Bedrijfsvergroting gold als een mogelijke basisstrategie om de arbeidsproductiviteit te verhogen. Men kan zich afvragen of dit aspect wel tot de streekverbeteringsproblematiek behoort. Is het niet een element van de ruilverkaveling? Feit is dat men een ruilverkaveling vaak aangreep om bedrijfsvergrotingen door te voeren, maar dat was niet haar primaire doel. Voorop stond een herverkaveling van de percelen, waardoor de productieomstandigheden voor boeren moesten verbeteren. De herverdeling hoefde niet gepaard te gaan met een uitbreiding van landoppervlakte voor de individuele bedrijven. Vanaf 1954 had een ruilverkaveling ook tot doel de infrastructuurele voorzieningen in een gebied te verbeteren, een werkzaamheid die niet op de afzonderlijke bedrijven was gericht maar de hele streek ten goede kwam. Streekverbeteringen vonden bovendien ook plaats in gebieden waar geen ruilverkaveling plaatsvond, maar waar een vergroting van de bedrijven wel noodzakelijk was. Bedrijfsvergroting was daarom een centraal vraagstuk in de streekverbeteringsgebieden.

Uitbreiding van het bedrijf was vooral van betekenis voor de relatief kleine en middelgrote bedrijven. Bij aanvang van het streekverbeteringsprogramma in 1956 gingen overheid en deskundigen ervan uit dat een bedrijfsomvang van 7 hectare minimaal benodigd was om een behoorlijk inkomen te kunnen verwerven, maar toen al verwachtte men dat verdere groei noodzakelijk was. Model voor die laatste gedachte stond de bedrijfsgrootte die het ministerie van Landbouw in de IJsselmeerpolders hanteerde. Daar beschikten aanvankelijk de kleinste bedrijven over 12 hectare, de middelgrote over 24 en de grote over 36 hectare. In de proefsaneringsruilverkaveling Borger (1956) ging het ministerie van Landbouw eveneens uit van een minimale bedrijfsgrootte van 12 hectare. In latere jaren, zoals bij de streekverbetering 'Het Koningsdiep' (1960), streefde het al naar een minimale bedrijfsgrootte van 18

hectare.³ En in de streekverbetering 'Elsoo' was halverwege de jaren zestig sprake van een grootte van 16 tot 20 hectare, waarop een veestapel van tussen de 20 à 25 stuks melkvee kon worden gehouden.⁴ De noodzakelijke bedrijfs-grootte was afhankelijk van streek en productiesector. In de akkerbouwge-bieden en in de weidegebieden met overwegend melkveehouderij lag de mi-nimale bedrijfsgrootte over het algemeen hoger dan in de tuinbouwgebieden of in de streken met gemengde bedrijven waar ook grondloze productie plaatsvond.

Gedurende de hele streekverbeteringsperiode lag het omslagpunt voor een al dan niet rendabel bedrijf in de buurt van 10 hectare, waarbij aangetekend moet worden dat toen al bekend was dat die omvang in de toekomst onvol-doende zou zijn. Een bedrijf van 7 hectare kon het volgens de landbouwdes-kundigen eind jaren vijftig nog een tijdje redden, slechts een bedrijf met 10 tot 15 hectare had echter toekomstmogelijkheden. Tijdens de ruilverkavelin-gen en streekverbeteringen vond er een drastische vermindering plaats van het aantal bedrijven kleiner dan 10 hectare. Daarbij gold als richtlijn dat be-drijven met minder dan 5 hectare, waarvan het hoofdberoep van de eigenaar of pachter meestal een ander dan landbouwer was, opgeheven werden ten gunste van andere bedrijven. Bleef het bedrijf bestaan dan werd het vaak bui-ten de streekverbeteringsactiviteiten gehouden, omdat de voorlichters zich primair richtten op de professionele boeren. Dit was overigens geen algemeen geldende richtlijn, maar verschilde per streekverbetering.

De omvang van 10 hectare kan dienen als criterium om nader te bepalen of de voorlichting in de streekverbeteringen enig effect sorteerde op de be-drijfsgrootte. Nam het aantal bedrijven groter dan 10 hectare toe ten koste van de kleinere? De uitkomst kan vergeleken worden met de gemiddelde bedrijfsgrootte voor verschillende gebieden, zoals die ten behoeve van de *Sta-tistiek van de bedrijfsuitkomsten* is verzameld. Deze statistiek was gebaseerd op steekproeven. Ze omvatte bedrijven in de bedrijfsgrootteklasse van 4-100 hectare, die in economisch opzicht de meest interessante groep was. De statis-tiek werd bovendien in sommige jaren naar landbouwstreek gespecificeerd, wat voor een vergelijking met de streekverbeteringen van belang is (tabel 5.1).

De hypothese luidt dat na beëindiging van de streekverbetering, mede in acht genomen de eventuele ruilverkaveling in het gebied, het aantal bedrijven is afgenomen en de gemiddelde bedrijfsgrootte groter is geworden. Deze af-name moet in de grootteklasse kleiner dan 10 hectare aanmerkelijk hoger moeten zijn dan in de andere grootteklassen. Bovendien zal een en ander in streekverbeteringen nadrukkelijker zijn gebeurd dan elders in de regio waarin

³Eindverslag streekverbetering "Het Koningsdiep" '.

⁴*Streekverbetering Elsoo e.o.*, januari nr. 3 (1963).

Tabel 5.1 Gemiddelde bedrijfsgrootte van bedrijven 4-100 hectare in Nederland en in de verschillende landbouwgebieden, 1955-1967

	Neder- land	Zeeklei- gebied	Rivier- klei- gebied	Weide- gebied	Zand- gronden	Veenko- loniën	Tuin- bouw- gebied
1955/56	13,7	22,3	12,3	14,9	11,0	17,6	13,9
1956/57	13,7	22,4	12,2	15,0	11,1	17,7	14,2
1957/58	13,8	22,3	12,5	14,9	11,3	19,7	14,3
1958/59	13,8	22,5	12,5	15,0	11,3	19,5	14,5
1959/60	14,0	21,7	12,7	15,1	11,5	20,0	14,2
1960/61	14,0	21,5	12,6	15,4	11,5	19,8	14,3
1961/62	13,9	21,5	12,5	15,3	11,6	20,1	14,0
1962/63	14,0	21,6	12,5	15,5	11,6	20,4	14,2
1963/64	14,3	24,5	12,5	15,3	11,5	18,6	14,3
1964/65	15,0	25,3	13,1	15,9	12,3	20,1	14,4
1965/66	15,5	24,7	13,8	16,5	12,8	21,0	15,4
1966/67	15,8	26,0	14,5	16,7	12,9	22,2	15,4

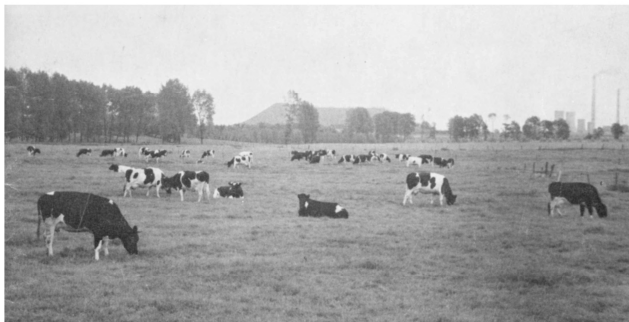
Bron: CBS, *Statistiek van de bedrijfsuitkomsten in de landbouw 1955/56-1966/67*.

de streekverbetering lag.

Bij de toe- of afname van het aantal bedrijven moet een vraag worden gesteld: welke bedrijven telde het ministerie mee? Zoals hiervoor al opgemerkt, rekende het bij streekverbeteringen slechts die bedrijven mee waar het hoofdberoep van de boer landbouwer was. Landbouwers die het boerenvak als nevenwerkzaamheid verrichtten, liet het ministerie ofwel buiten de tellingen ofwel het plaatste ze in een aparte categorie. Hetzelfde gebeurde met bijvoorbeeld rentenierende boeren. Deze 'niet-landbouwers' vielen meestal onder de bedrijfsgrootteklasse van 0,1 tot 5 hectare. In deze categorie trof men echter ook de gespecialiseerde tuinbouw aan. Per streekverbetering verschilden of men deze groep 'niet-landbouwers' wel of niet meetelde. Een absolute onderlinge vergelijking van de streekverbeteringen is daarom niet zinvol (bijlage H). Wel kan gekeken worden of sommige streekverbeteringen opvielen en waarom dat het geval was.

De drie geselecteerde Friese streken zijn typische voorbeelden van gebieden waar de overheid zowel een ruilverkavelings- als streekverbeteringsprogramma uitvoerde. Hiervoor werd al aangeduid dat beide programma's in het vraagstuk van bedrijfsvergroting een belangrijke rol speelden. In alle drie de Friese gevallen daalde het aantal bedrijven aanzienlijk en dan vooral het aantal kleine bedrijven. De drie gebieden lagen in de Friese Wouden waar van oudsher de categorie kleine land- en veenarbeiders overheerste. De ruilverkavelingen in combinatie met de streekverbeteringen gingen in de eerste helft van de jaren zestig van start. Overigens was in sommige streken het verzet

tegen de ruilverkaveling aanzienlijk. Hiervoor werd al gewezen op het verzet in 'Dantumadeel'. In 1959 was ook in de latere streekverbetering 'Het Koningsdiep' een verhit debat gaande tussen de voorstanders van de ruilverkaveling en streekverbetering en het 'Comité van Verzet'. Zowel voor- als tegenstanders ronselden volmachten. Uiteindelijk werd de ruilverkaveling aangenomen, zij het met een geringe meerderheid. 'Bepaald rustig was het niet in die dagen in Het Koningsdiep', schreef de streekverbeteringscommissie in het eindverslag later.⁵ Ook in 'Linde-Zuid' was de ruilverkaveling slechts met een

Aanpassing van de bedrijfsgrootte vond vooral in de jaren zestig plaats, ook in het streekverbeteringsgebied 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld'.

kleine meerderheid van de stemmen aangenomen.⁶

In de Friese Wouden steeg de gemiddelde bedrijfsgrootte in de periode 1956-1963 met circa 0,5 hectare per bedrijf. In de tweede helft van de

jaren zestig was die groei veel groter.⁷ Dit was bijvoorbeeld te zien in de streekver-

betering 'Elsloo' waar de gemiddelde bedrijfsgrootte met bijna 7 hectare steeg. Over het algemeen waren de bedrijfsuitbreidingen als gevolg van de ruilverkavelingen na 1962 omvangrijker. Vanaf die tijd werd er bovendien volop gebruik gemaakt van de saneringsmogelijkheden die het O&S-fonds bood, waardoor er meer grond van bedrijfsbeëindigers ter beschikking kwam. Het fonds was opengesteld voor boeren ouder dan 55 jaar die bereid waren de landbouw definitief vaarwel te zeggen. De maandelijkse loongéindexeerde uitkeringen varieerden van 215 gulden (bij stoppen op 55-jarige leeftijd) tot 380 gulden per maand (bedrijfsbeëindiging tussen 60 en 64e levensjaar) en werden uitgekeerd tot het 65e jaar, waarna het werd gereduceerd tot maandelijks 80 gulden. In 1964 kwamen van de in totaal 1.934 aanvragen liefst 596 (31 procent) uit Friesland.⁸ De verklaring hiervoor is dat er op veel kleine bedrijven in Friesland geen opvolger was, dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Noord-Brabant. Boeren stopten dus vanwege gebrek aan opvolgers. Dit betekende tevens dat Friese landbouwers een vergroting van de bedrijfsopperv-

⁵ 'Eindverslag streekverbetering "Het Koningsdiep"'.
⁶ 'Eindverslag streekverbetering Linde-Zuid'.

⁷ CBS, *Statistiek van de bedrijfsuitkomsten in den landbouw, 1955/56-1966/67*.

⁸ *Streekverbetering Elslo e.o.*, augustus nr. 4 (1964).

vlakke in zeer veel gevallen konden bewerkstelligen door het opkopen van grond van bedrijfsbeëindigers. In vrijwel heel Nederland moesten boeren vooral via deze weg hun bedrijf uitbreiden.

In Overijssel waren veel streekverbeteringen juist niet gelieerd aan een ruilverkaveling. Uitzondering was 'Slagharen-Schuinesloot', maar de uitvoering van de ruilverkaveling vond daar pas plaats na afsluiting van de streekverbetering. Weliswaar vroegen belanghebbenden in deze Overijsselse gebieden ruilverkavelingen aan, maar veel voorstellen haalden de eindstreep niet of werden pas jaren na de streekverbetering verwerkelijk. Dat wil niet zeggen dat het aantal bedrijven gelijk bleef. Vooral in de streekverbeteringen die in de jaren zestig plaatsvonden, nam de hoeveelheid bedrijven met minder dan 10 hectare grond af. De als gevolg daarvan toenemende gemiddelde bedrijfsgrootte is in deze streekverbeteringen dan ook duidelijk te zien. De uitbreidingsstrategie werd gecombineerd met een ontmengings- en specialisatiestrategie, want juist in deze gebieden vond tevens een overgang in de richting van grondloze productie (varkenshouderij en pluimveehouderij) plaats. Elders was een dergelijke combinatie geen optie. In 'Waterland' en 'De Zeevang' bleven boeren, net als in veel andere Hollandse streken, afhankelijk van een uitbreiding van het bedrijfsoppervlak.⁹ Aangezien de boeren in beide streken voornamelijk leefden van de melkveehouderij lag hierin – naast intensivering van de bestaande capaciteit – de enige mogelijkheid om de productiviteit te verhogen. In de Overijsselse streekverbeteringen die in de jaren vijftig begonnen waren, groeiden de bedrijven nauwelijks wat betreft oppervlakte. Deze groei was vergelijkbaar met bijvoorbeeld die van boerenbedrijven in Twente en Salland tussen 1956 en 1963, want ook hier was de groei gemiddeld slechts ongeveer 0,5 hectare.¹⁰ Het beeld veranderde echter in de streekverbeteringen die na 1960 werden uitgevoerd en in 1968 werden afgerond. Net als in Friesland en Noord-Brabant begon toen de gemiddelde bedrijfsgrootte sterker te stijgen. In de streekverbetering 'Gramsbergen-Lutten' was die ontwikkeling het meest duidelijk (tabel 5.2). Ontginning van nieuwe landerijen kon, naast het ter beschikking komen van grond van bedrijfsbeëindigers, leiden tot vergroting van bedrijven. Dit was bijvoorbeeld het geval in de streekverbetering 'Wetering'. Het streekverbeteringsgebied bestond uit twee groepen landbouwbedrijven: de kleinere bedrijven in de dorpen Wetering, Muggenbeet en Nederland die ook na afloop van de streekverbetering nauwelijks 10 hectare omvatten, en de veel grotere bedrijven in de polders rondom de buurschappen.¹¹ Vooral in de polders nam het aantal bedrijven met een geringere omvang dan 10 hectare snel af. Dit en de ontginningen die

⁹ CBS, *Statistiek van de bedrijfsuitkomsten in den landbouw, 1955/56-1962/63*.

¹⁰ CBS, *Statistiek van de bedrijfsuitkomsten in den landbouw, 1955/56-1962/63*.

¹¹ *Streekverbetering Wetering*.

nog plaatsvonden, verklaren waarom de gemiddelde bedrijfsgrootte hier relatief sneller steeg dan in de rest van het Overijsselse weidegebied. Ook elders waren ontginningen aanleiding tot bedrijfsvergroting. In de meeste Drentse streekverbeteringen groeide het bruikbare bedrijfsoppervlak enigszins door verbetering van madelanden, ontginning van woeste gronden en in een gering aantal gevallen door vrijkomende grond van bedrijfsbeëindigers.

Tabel 5.2 Procentuele aandeel boerenbedrijven per bedrijfsgrootteklasse in vier Overijsselse streekverbeteringen in 1962 en in 1968

	Beneden-Dinkel		Haaksbergen		Gramsbergen-Lutten		Den Ham-Daarle	
	1962	1968	1962	1968	1964	1968	1962	1968
	N=312	N=301	N=446	N=426	N=245	N=215	N=440	N=393
3-7 ha	24	21	32*	29*	18	11	40	31
7-10 ha	28	23	30	26	31	26	26	26
10-15 ha	28	30	19	22	25	31	24	27
> 15 ha	20	27	19	23	27	33	10	16
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

*5-7 hectare

Bron: *Vijf jaar streekverbetering Gramsbergen-Lutten. Eindverslag. Ontwikkelingen in de periode 1964-1968* (Hengelo O. 1968); *Zes jaar streekverbetering Beneden-Dinkel. Ontwikkelingen in de periode 1962-1968. Eindverslag* (Hengelo O. 1968); *Zes jaar streekverbetering Den Ham-Daarle. Ontwikkelingen in de periode 1962-1968* (Hengelo O. 1968) en *Zes jaar streekverbetering Haaksbergen. Ontwikkelingen in de periode 1962-1968. Eindverslag* (Hengelo O. 1968).

Elders in Nederland – Noord-Brabant, Zeeland en de Gelderse Achterhoek – was de ontwikkeling vergelijkbaar met die van de Drentse. In sommige streekverbeteringen was de toename van de gemiddelde bedrijfsoppervlakte echter groter, omdat boeren elders in Nederland landbouwgrond kregen aangeboden. Zo vertrokken 118 landbouwers uit ‘Walcheren’ naar de Noordoostpolder.¹² En vanuit het Gelderse ‘Hummelo-Keppel’ migreerde een vijftal boeren naar de nieuwe IJsselmeerpolders.¹³ Deze beide streekverbeteringen leken op die in Drentse ‘Borger’, waar boeren niet alleen migreerden naar de Noordoostpolder maar waar bedrijven ook verplaatst werden naar domeingronden elders in de provincie. In het Borgerse proefsaneringsgebied streefde men naar een minimale bedrijfsomvang van 12 hectare. Dit resulteerde erin dat het aantal bedrijven met minder dan 10 hectare grond onder de 10 procent daalde. Zo’n grote daling (30 procent) is ook later, toen

¹² ZA, Archief streekverbeteringscommissie Walcheren, inv. 2, ‘Eindverslag streekverbetering Walcheren’.

¹³ *Eindverslag streekverbetering Hummelo-Keppel* (Drempt, 4).

het opheffen van kleine bedrijven ingeburgerd raakte, in geen enkele streekverbetering gehaald. Ook de gemiddelde 'Borgerse' bedrijfsvergroting van 10,7 naar 13,4 hectare (een stijging van 25 procent) is daarna slechts sporadisch voorgekomen.

De mate waarin bedrijfsareaal en het aantal bedrijven in de streek veranderde, werd sterk bepaald door de lokale omstandigheden. Dat bleek bijvoorbeeld in de streken langs de grote rivieren. Hoewel hier door de grootschalige aanpak van de ontginning van komgronden meer cultuurgrond ter beschikking kwam, leidde dat niet meteen tot een spectaculaire vergroting van de bedrijven. Ook was er geen sprake van een daling van het aantal bedrijven zoals elders. Het totale aantal bedrijven was in de 'Bommelerwaard-oost' tijdens de streekverbetering zelfs gestegen van 304 naar 309 en in 'Maas en Waal-west' van 488 naar 513. Deze stijging valt te verklaren uit het feit dat door de ruilverkaveling en de daarmee gepaard gaande grondverbetering meer cultuurgrond ter beschikking kwam. In het kader van de ruilverkaveling waren er 50 nieuwe bedrijven gesticht in het Bommelerwaardse binnenveld.¹⁴ In de streekverbetering 'Maas en Waal-west' waren sinds 1953 95 nieuwe bedrijven in de ontgonnen komgronden gebouwd.¹⁵ Er bestonden enige overeenkomsten met de in het Noord-Brabantse rivierengebied gelegen streekverbetering 'Empel-Orthen'. Hier was in 1950 een ruilverkaveling begonnen, dus bij aanvang van de streekverbetering (1957) was de herverkaveling goeddeels afgerond. Uiteindelijk verdween er gedurende de streekverbetering daarom nog slechts één bedrijf. Het gemiddelde bedrijfsareaal (16,8 hectare) was hier bij aanvang beduidend groter dan in beide andere gebieden met komgronden. Na afloop was dit – als gevolg van het verdwijnen van één bedrijf – zeer gering gegroeid (tot 17 hectare). In het Noord-Brabantse weidegebied langs de Maas bedroeg de gemiddelde bedrijfsgrootte in de periode 1956-1963 ongeveer 11,5 hectare.¹⁶

Het blijft natuurlijk opvallend dat het gemiddelde bedrijfsoppervlak in het Noord-Brabantse rivierengebied hoger was dan in de Bommelerwaard en het Land van Maas en Waal. Regionale verschillen in de ontwikkeling van de bedrijfsgrootte en verandering van het aantal bedrijven deden zich het meest voor in de riviergebieden. 'Bommelerwaard-oost' en 'Maas en Waal-west' behoorden tot de eerste generatie streekverbeteringen, terwijl de 'Tielerwaard-west' tot de tweede generatie wordt gerekend. Het roer was bij deze laatste rigoureuus omgegooid. In dit gebied bevorderde het ministerie van Landbouw niet alleen de specialisatie (tuinbouw-fruittelt), maar saneerde het ook alle kleine bedrijven weg. Het eindverslag over 'Tielerwaard-west'

¹⁴ *Streekverbetering Bommelerwaard-oost*, 8.

¹⁵ *Tussen Maas en Waal*, 8.

¹⁶ CBS, *Statistiek van de bedrijfsuitkomsten in de landbouw, 1955/56-1962/63*.

noemde bijvoorbeeld het dorp Tuil. Daar waren in 1960 nog 34 gemengde agrarische bedrijven met 1 of meer hectare grond. Veertien boeren werden uitgekocht, vijf vertrokken naar de kom om een graslandbedrijf opnieuw te beginnen en vijf specialiseerden zich buiten het dorp in fruit- of groenteteelt. Uiteindelijk konden de tien overgebleven bedrijven de vrijgekomen hectares land verdelen.¹⁷

In de eindverslagen van de streekverbeteringen werd zelden aandacht besteed aan het 'lot' van de bedrijfsbeëindigers. Uitzondering daarop was het verslag over 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld'. Hoewel de daarin vermelde gegevens van 113 bedrijven niet representatief zijn voor alle streekverbeteringsprojecten, geven ze wel enig inzicht in het bedrijfsbeëindigingsproces. Van de 87 volledig geliquideerde bedrijven waren er 26 vrijwillig beëindigd, 7 met behulp van het O&S-fonds, 53 gedwongen als gevolg van diverse uitbreidingsplannen en 1 door een grenscorrectie met Duitsland. Van 26 andere bedrijven werd de oppervlakte zo verkleind dat het ministerie ze niet langer telde als landbouwbedrijf. 6 boeren op die bedrijven waren ouder dan zestig jaar, 12 kozen een ander beroep, 4 kochten elders een bedrijf en 4 gingen door met 'grondgebruik op eigen risico'. Het grootste gedeelte van de 113 gedwongen en vrijwillige bedrijfsbeëindigers (87) stopte volledig. 65 van deze 113 werden 'rustend landbouwer', 6 gingen naar de industrie, 14 begonnen elders een boerenbedrijf, terwijl het overgrote deel van de rest emplooi vond bij gemeentelijke plantsoendiensten en soortgelijke instellingen.¹⁸ Een aanzienlijk deel van de vrijkomende grond ging naar andere dan landbouwbestemmingen, waardoor het gemiddelde bedrijfsoppervlak nauwelijks een halve hectare steeg. Overigens gold deze geringe groei in de periode van 1956-1963 voor heel Zuid-Limburg.¹⁹ In de Midden-Limburgse streekverbeteringen 'Land van Pepijn' en 'De Roerstreek' was de situatie echter gunstiger. Als gevolg van sanering van kleine bedrijven, groeiden de overgebleven bedrijven gemiddeld met 1,5 hectare.²⁰

In 9 van de 33 streekverbeteringen uit de selectiegroep (van 4 ontbreken de gegevens en het tuinbouwgebied 'Roelofarendsveen' is niet meegerekend) was vóór aanvang van het voorlichtingsprogramma nog sprake van een gemiddelde bedrijfsgrootte van minder dan 10 hectare.²¹ Dat was na afloop nog slechts in vier streekverbeteringen het geval. Voor een aantal streken kan het

¹⁷ *Langs Nieuwe wegen*, 10.

¹⁸ *Streekontwikkeling Oude Mijnstreek*, 12.

¹⁹ CBS, *Statistiek van de bedrijfsuitkomsten in de landbouw, 1955/56-1962/63*.

²⁰ *Streekontwikkeling Land van Pepijn*, 10.

²¹ In 'Roelofarendsveen' steeg na de ruilverkaveling de gemiddelde bedrijfsgrootte van 0,74 naar 0,85 hectare. Het aantal gebruikers met minder dan een 0,5 hectare grond daalde van 84 (31 procent) naar 32 (13 procent) waarvan 12 hun hoofdberoep buiten de tuinbouw hadden. *Eindverslag streekverbetering Roelofarendsveen*, 21.

lage gemiddelde van om en nabij de 10 hectare na afloop van de streekverbetering vrij eenvoudig verklaard worden. In 'Somerens-Lierop' zocht men, net als in het aangrenzende 'Astens', een oplossing voor de te lage grondopbrengst in een verbetering van de grond door beregening. Bedrijfsvergroting was hier geen haalbaar doel. Bovendien vond in deze streekverbetering de ruilverkaveling, meestal een goede aanleiding tot bedrijfsvergroting, door omstandigheden pas plaats na afloop van het voorlichtingsprogramma.²² Ook in 'Bommelerwaard-oost' en 'Maas en Waal-west' constateerden beide streekverbeteringscommissies na afloop dat het gemiddelde van 10 hectare niet gehaald was. De commissies sloten een verdere vergroting van de bedrijfsoppervlakte om de arbeidsproductiviteit te verhogen uit. De ruilverkaveling was bij aanvang van de streekverbetering afgerond en door de ontginning van de komgronden waren er, zoals hiervoor reeds vermeld, zelfs nieuwe bedrijven gesticht.²³ Al bij aanvang van de streekverbeteringen waren de mogelijkheden van gronduitbreiding dus tijdelijk uitgeput. De streekverbetering 'Haarle' was niet aan een ruilverkaveling gebonden. Vandaar dat de gemiddelde bedrijfs-grootte slechts zeer gering toenam. Geringe groei was er tijdens de uitvoering van de streekverbetering eveneens in 'Slagharen-Schuinesloot', omdat de streekverbetering hier vooraf ging aan de ruilverkaveling. In 'Sleen-Erm-Diphoorn' was de vergroting van de bedrijven een ondergeschikte strategie. Het eindverslag meldde: 'Het kleine bedrijf wijkt ten aanzien van de bedrijfsvoering niet of weinig af van het grotere bedrijf. Wil het kleine bedrijf komen tot een behoorlijk arbeidsinkomen, dan zal de bedrijfsvoering moeten worden aangepast bij de beschikbare arbeid, eventueel zal men tot afvloeiing van arbeidskrachten moeten geraken'.²⁴ Hier zochten de boeren naar een intensivering van de productie op het bestaande areaal om de arbeidsproductiviteit te verhogen.

Bedrijfsvergroting als basisstrategie om de arbeidsproductiviteit te verhogen nam in de jaren zestig toe. Dit was niet alleen een resultaat van het streekverbeteringsbeleid: in heel Nederland vond door de modernisering in de landbouw een vergroting van de bedrijfsoppervlakte plaats. Wel is in enkele streekverbeteringen al vroegtijdig bedrijfsvergroting gestimuleerd, zoals in 'Borger'. Beleidsmakers, deskundigen en uitvoerders deelden van meet af aan de overtuiging dat bedrijfsvergroting noodzakelijk was. Daarom richtten zij zich in de streekverbetering op de boeren met als hoofdberoep landbouwer. Degenen die de landbouw als nevenberoep uitoefenden behoorden slechts sporadisch tot hun doelgroep. Van deze nevenberoepers viel slechts in enkele gevallen te verwachten dat zij zouden 'doorgroeien' naar een vol-

²² *Somerens-Lierop*, 6.

²³ *Streekverbetering Bommelerwaard-oost*, 8; *Tussen Maas en Waal*, 8.

²⁴ *Verslag streekverbetering Sleen-Erm-Diphoorn*, 7.

waardig boerenbestaan. De grens legden beleidsmakers bij een bedrijfsgrootte van circa 3 hectare. Kleinere bedrijven werden buiten het programma gehouden. Volgens een berekening van eind 1958 bedroeg hun aandeel in de toen lopende 41 streekverbeteringen ('Roelofarendsveen' niet meegeteld)

Soms moest bedrijfsvergroting verkregen worden door ontginning of verbetering van de in gebruik zijnde cultuurgrond zoals in 'Wetering'.

ongeveer 25 procent.²⁵

Ontginning en bedrijfsbeëindiging waren de belangrijkste middelen om bedrijfsvergroting mogelijk te maken. De ontginningmogelijkheden waren echter beperkt en verminderden na de jaren vijftig verder. Het streek-

verbeteringsprogramma voorzag wel in bedrijfsbeëindiging wegens gebrek aan een opvolger, maar dit was een langer termijn perspectief. Immers, de daadwerkelijke opvolging kon nog jaren op zich laten wachten. In de jaren zestig werd steeds meer nadruk gelegd op het op-

heffen van kleine boerderijen. De instelling van een O&S-fonds speelde daarbij een belangrijke rol. Hoewel oorspronkelijk opgezet om jonge boeren een kans te geven, zagen oudere boeren al snel in dat het fonds een mogelijkheid bood om op redelijke financiële voorwaarden het bedrijf te stoppen. In die zin propageerden voorlichters het gebruik ervan in meerdere streekverbeteringen. Uiteindelijk is de inzet van het O&S-fonds zeer bevorderlijk geweest voor de uitbreiding van de overblijvende boerderijen, maar die inzet kan niet als een exclusief verschijnsel voor de streekverbetering worden aangemerkt.

Verbetering en intensivering van de melkveehouderij

De aanleiding tot de instellingen van het streekverbeteringsprogramma was de hoge kostprijs van melk bij de gemengde bedrijven op de zandgronden. Verondersteld mag daarom worden dat een verlaging van de kosten een belangrijk onderwerp is geweest bij de streekverbeteringen. Om een daling

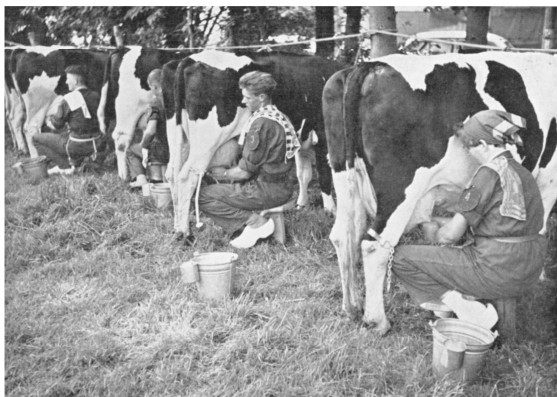
²⁵ NAHI Groningen, Archief W. Horinga, 'Cursus streekverbetering'.

van de kostprijs te bewerkstelligen konden boeren verschillende wegen bewandelen. Een hogere veebezetting per hectare grasland drukte de kosten. Eventueel kon dit gecombineerd worden met een bedrijfsuitbreiding, dan wel omzetting van bouwland naar grasland. Verbetering van het rendement kon ook worden bereikt door de melkproductie per koe te verhogen door verbeterde voeding. Een derde optie – die in een volgende paragraaf ter sprake zal komen – was mechanisatie, niet alleen door de aanschaf van melkmachines (later ook melktanks) maar ook door verbetering van de stalinrichting. Dit kon de productiviteit per arbeidskracht aanzienlijk verhogen, de boer kon immers in kortere tijd meer dieren melken en verzorgen.

Dat een verlaging van de kostprijs voor melk grote investeringen vereiste, behoeft nauwelijks betoog. Op dit punt raakten techniek en bedrijfseconomie elkaar. Voorlichters in de streekverbeteringen propageerden de gedachte dat boeren meer dan vroeger gebruik moesten gaan maken van vreemd kapitaal. Ze accentueerden daarmee de tendens die bij alle Nederlandse landbouwbedrijven in de jaren vijftig en zestig was ingezet. In welke mate er rond het midden van de jaren vijftig gebruik werd gemaakt van 'vreemd' kapitaal, bleek uit een onderzoek dat het LEI in 1957 verrichtte naar de samenstelling van langlopende schulden op landbouwbedrijven. Het eigen vermogen van bedrijven varieerde van 75 procent van het balanstotaal in de tuinbouwgebieden tot 83 procent in de weidegebieden. In heel Nederland bedroeg het gemiddelde bij bedrijven met 4-100 hectare grond zo'n 82 procent. De leningen op korte termijn (lopende kredieten en dergelijke) lagen in alle gebieden tussen 5 en 6 procent. De langlopende leningen – meestal gebruikt voor investeringen in grond, machines en gebouwen – bedroegen in heel Nederland ongeveer 18 procent van het balanstotaal. Doorgaans leenden familieleden het geld, daarna volgden de banken en verzekeringen en ten slotte andere personen (respectievelijk 51, 32 en 18 procent).²⁶ In 1969 was de situatie veranderd. Het aandeel van het eigen vermogen was op de agrarische bedrijven in Nederland met 5 procent gedaald tot gemiddeld 77 procent van het balanstotaal, wat betekende dat het vreemd vermogen in tien jaar tijd was toegenomen. Op de akkerbouwbedrijven – de weidebedrijven weken hier nauwelijks vanaf – bestond volgens de steekproeven van het LEI de langlopende schuld voor 48 procent uit bankkredieten, 43 procent uit leningen bij familie en 9 procent uit elders geleend geld. Het gemengde bedrijf liet een ander patroon zien, namelijk achtereenvolgens 58, 37 en 5 procent. Dit betekent dat het aandeel van de banken en verzekeringen aanzienlijk was toegenomen, juist op die bedrijven waarvan men meende dat ze traditioneel weinig leenden van

²⁶ *De financiële positie van landbouwbedrijven in Nederland (II)*, 8-10. Van deze 32 procent nam de Boerenleenbank 20 procent voor haar rekening.

banken.²⁷ Data over de mate waarin verschuivingen in het leenpatroon van boeren in streekverbeteringen plaatsvonden, ontbreken, maar uit de eindverslagen blijkt wel dat de belangstelling voor banken toenam. Werknemers van lokale banken waren in veel gevallen adviserend lid van de streekverbeteringscommissie, wat hun de mogelijkheid verschafte boeren ervan te overtuigen dat in de moderne tijd geld geleend werd vanwege investeringen en niet

Melkcursussen droegen bij aan de verhoging van de productie.

om een consumptief krediet ter beschikking te hebben.

De mate van intensivering van de melkveehouderij wordt nagegaan worden aan de hand van een tweetal eenvoudige methoden. Men kan ook veel complexere rekenmodellen hanteren, maar omdat in dit geval de tendens belangrijker is dan de absolute groei voldoen de gebruikte methoden. In de eerste plaats zal de toename van het aantal stuks melkvee per hectare

voeder- en grasland gemeten worden. De veehouder kon die intensivering op verschillende manier realiseren, bijvoorbeeld door wintervoer elders te kopen. Hij kon dan een groter deel van zijn bedrijfsareaal in de zomer gebruiken als graasweide. Deze strategie was rond 1960 niet in alle Nederlandse streken gangbaar. In Friesland bijvoorbeeld was de heersende norm dat boeren het wintervoer zoveel mogelijk zelf verbouwden.²⁸ En ook in Overijssel zagen de landbouwconsulenten in dat boeren in dit opzicht zelfvoorzienend konden blijven. Volgens het consulentenschap was het in deze streek namelijk mogelijk om per hectare grasland twee koeien met jongvee te houden, zonder dat hiervoor dan extra kracht- en ruwvoer moesten worden aangekocht van buiten. Hoewel het dus volgens de moderne inzichten beter was aanvullend voer te kopen, pasten de voorlichters zich soms aan bij de traditionele productietechnieken.

Veehouders en voorlichters probeerden de productieomstandigheden in de melkveehouderij te optimaliseren door verbetering van de kwaliteit van het grasland en van de beweidingstechnieken. Dat kon door een betere ontwatering. In de streekverbeteringen 'Sleen-Erm-Diphoorn' en 'Peize' bij-

²⁷ De financiële positie van de landbouwbedrijven.

²⁸ Vergelijk: Van der Ploeg, *De virtuele boer*, 57-104.

voorbeeld nam het aantal stuks melkvee per hectare aanvankelijk slechts langzaam toe. Tijdens de ruilverkaveling moest eerst de waterhuishouding in de madelanden verbeterd worden en tot die tijd waren de boeren gedwongen het vee op een beperkt areaal te weiden. Daarna steeg de veebezetting. Nog duidelijker was dat in de Noord-Hollandse streekverbeteringen 'Waterland' en 'De Zeevang', waar de ruilverkaveling werd aangegrepen om het waterpeil in de polders beter te reguleren. Dit peil was tijdens de winter te hoog en veroorzaakte daardoor in het voorjaar natte weilanden, waardoor het vee op stal moest blijven staan. Door verlaging van het waterpeil kon het vee eerder in het jaar naar buiten. De verbeterde verkaveling, ontwatering en voeding maakten uiteindelijk een hogere veebezetting per hectare, dus intensivering van de bedrijfsvoering, mogelijk. Bovendien nam de melkproductie per koe in 'De Zeevang' met vijf procent toe en in de later begonnen en afgesloten streekverbetering 'Waterland' zelfs met twaalf procent.

Een tweede methode om de verbetering en intensivering van de melkproductie te meten, is de toename van de hoeveelheid melk per koe (kwantitatief) en van het vetgehalte in melk (kwalitatief) te controleren. Krachtvoer liet de melkproductie en het vetgehalte in de melk stijgen. Aansluiting bij melkcontroleverenigingen moest boeren stimuleren om de verzorging van het melkvee naar een hoger plan te brengen. Inrichting van melklokalen en melkdemonstraties (onder andere met melkmachines) dienden hen te overtuigen van het nut van betere hygiëne. De landbouwvoorlichters organiseerden wedstrijden, die hen in staat stelden de ontwikkeling van de melkproductie op een bedrijf een jaar lang te volgen. De voorlichting verschilde echter sterk per streekverbetering, omdat in gebieden waar de melkveehouderij het dominante bedrijfstype was de productieomstandigheden relatief beter waren dan op de gemengde bedrijven.

Uit rapportages van het LEI uit de eerste helft van de jaren vijftig bleek dat, als gevolg van traditionele opvattingen over de bedrijfsvoering, de kostprijs van melk relatief hoog was op de gemengde bedrijven op de zandgronden. In Drenthe overheerste dit type bedrijf, wat voor voorlichters reden kan zijn geweest om extra aandacht aan de melkveehouderij te geven. In de streekverbetering 'Spier-Wijster' nam de melkveestapel per bedrijf met ongeveer eenderde toe. Deze uitbreiding en de stijging van de melkproductie per koe toonden hier een normale ontwikkeling die vergelijkbaar was met elders in deze provincie. In de streekverbetering 'Nijeveen' steeg weliswaar de melkveebezetting per hectare, maar nam de productie per koe uiteindelijk iets af. Deels was dit te wijten aan de jaarlijkse schommelingen (in 1966 was landelijk de melkoprangst lager), maar uit de cijfers blijkt dat de daling zich vooral voordeed op de bedrijven met minder dan 10 hectare grond. Als oorzaken werden in het eindverslag van de streekverbetering aangevoerd de, in

vergelijking met grotere bedrijven, intensievere productiewijze en de mogelijk grotere aandacht voor de uiterlijke verbetering van het vee dan voor productieverbetering.²⁹ Ook in Peize, waar de melkproductie niet toenam, vroegen de voorlichters zich af: 'Kan de verhoogde belangstelling voor de fokkerij ook tot gevolg hebben gehad dat meer aan de exterieurverbetering dan aan een productieverbetering is gedacht?'³⁰ Met andere woorden: de boeren keken vanuit een 'traditionele blik' meer naar de sociale status dan naar het economische effect bij beoogde veranderingen. De Drentse rijkslandbouwconsulenten waarschuwden voor de gevolgen daarvan, want vijfhonderd kilo minder melkproductie betekende op jaarbasis 180 gulden minder opbrengst per koe. Vastgesteld kan echter worden dat de voorlichters met hun adviezen zowel in Friesland als in Drenthe op grenzen stuitten. In Friesland was die grens de daar heersende zienswijze dat een boer zijn eigen wintervoer moest verbouwen. In Drenthe vonden veel boeren het fokken op uiterlijk van de koe belangrijker dan de verwachte melkproductie. Overigens wil dat niet zeggen dat hier sprake was van een per definitie traditionele houding. Op andere terreinen, bijvoorbeeld het gebruik van de nieuwe inkuilmethoden, leek de weerstand veel minder.

Op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg, waar het gemengde bedrijf eveneens overheerste, nam in veel streekverbeteringen het belang van de melkveehouderij gedurende de voorlichtingsperiode toe. Bij de intensivering daarvan was, net als bij de strategie van bedrijfsvergroting, een groot verschil te zien tussen de ontwikkelingen in de jaren vijftig en die in de jaren zestig. In de Noord-Brabantse streekverbeteringen 'Leende', 'Asten' en 'Someren-Lierop' investeerden landbouwers onder andere in beregening van de – meestal in de nabijheid van het bedrijf gelegen – droge landen, waardoor het graslandareaal kon worden uitgebreid. Voordeel was dat de boer het vee ook dicht bij huis kon weiden, wat een efficiënter bedrijfsvoering stimuleerde.³¹ De betekenis van de melkveehouderij, eerder een relatief onbelangrijke activiteit in deze regio, nam flink toe. Toch was deze begin jaren zestig nog onvoldoende groot om op termijn een gezonde basis voor de toekomst te scheppen, want over het algemeen waren de bedrijven nog te klein. Dat gold ook voor de melkveehouderij in de streekverbetering 'De Roerstreek'. Bij afsluiting van het programma had een groot aantal boeren nog steeds onvoldoende – acht of minder – koeien op stal, te weinig om te kunnen spreken van een gezond toekomstperspectief. De adviezen van de voorlichters in Limburg werden daarom in de jaren zestig strikter. Eind jaren zestig constateerden zij: 'De rundveehouderij is op de meeste bedrijven steeds een belang-

²⁹ *Zes jaar streekverbetering Nijveen*, 6. De gegevens betreffen een aantal modelboerderijen.

³⁰ *Streekverbetering Peize*, 10.

³¹ *10 jaar Leende*, 16.

rijke productietak geweest. De moderne ontwikkeling vroeg van de ondernemer een keuze tussen geen of méér melkvee. Afhankelijk van diverse omstandigheden werd zowel het ene als het andere gekozen'.³² De druk te specialiseren werd in de jaren zestig duidelijk voelbaar. In de streekverbetering 'Land van Pepijn' meenden voorlichters dat minimaal 25 koeien per gemengd bedrijf en 35-40 per zuiver weidebedrijf in de toekomst noodzakelijk zouden zijn.³³ In drie Noord-Brabantse streekverbeteringen ('De Beerzen', 'Bergeyk' en 'St. Oedenrode-Son-Breugel'), waar de melkveehouderij bij aanvang al belangrijk was, groeide de betekenis in de jaren zestig verder. Het graslanddareaal nam in de drie streken toe ten koste van het bouwland. Het opvallendst was dat in 'De Beerzen' waar de verhouding grasland-bouwland van 60-40 naar 76-24 verschoof. Maar het Rijkslandbouwconsulentschap constateerde dat deze verschuiving nog steeds onvoldoende was: 'Wanneer over enkele jaren de melkbewaring en het melktransport in de gekoelde tanks op grotere schaal wordt toegepast, wordt het voor de bedrijven met een geringe jaarleverantie minder aantrekkelijk'.³⁴ Met andere woorden: de nieuwe technische ontwikkelingen dreigden de resultaten van de streekverbetering snel in te halen.

Uit voorgaande constatering van het Rijkslandbouwconsulentschap kan een belangrijke conclusie worden getrokken. Hoewel de voorlichters de modernisering van de agrarische sector probeerden te bevorderen, waren niet alleen zij maatgevend in dat proces. De instituties en bedrijven waar de boer afhankelijk van was, in het bijzonder de agro-industrie, gingen hun eigen eisen stellen en gaven daarmee een duw aan de modernisering. Benvenuti analyseerde dat in de jaren zeventig als het TATE-complex (Technical and Administrative Task Enforcement). In zijn visie verloor de boer de beschikking over zijn eigen erf en in plaats daarvan werden de instituties daaromheen (industrie, banken, overheid, wetgeving) bepalend voor de strategische keuzes die hij moest maken.³⁵ Benvenuti kon op deze manier ook verklaren waarom er sprake was van een homogenisering van bedrijfsstijlen in heel Europa. Hoe was het immers mogelijk dat een Nederlandse boer met precies dezelfde melktank en precies dezelfde regels werkte als een boer ergens in Noord-Italië? De institutionele sturing van de boeren kon de grenzen van landbouwregio's gemakkelijk overstijgen en daarmee gelijksoortige bedrijfsstijlen stimuleren. In de jaren zestig bevond de Nederlandse agrarische sector zich in een overgangsfase waarin enerzijds Hofstees streekgebonden bedrijfsstijl nog do-

³² *Streekontwikkeling Oude Mijnstreek*, 15.

³³ *Streekontwikkeling Land van Pepijn*, 16.

³⁴ *Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering Bergeyk*, 4.

³⁵ Benvenuti, *Geschriften over landbouw, structuur en technologie*. Ingeleid, bewerkt en vertaald door Jan Douwe van der Ploeg (Wageningen 1991).

mineerde, maar waarin anderzijds de ontwikkeling van bovenlokale bedrijfsstijlen snel terrein won. De voorlichters vervulden daarin een rol, maar zij waren niet de richtingbepalende kracht.

Koestal vóór en na de streekverbetering in 'Drie Gemeenten'.

De invloed van voorlichters werd beperkt door lokale omstandigheden. Hiervoor werd gewezen op streekgebonden normen die verandering van productiemethode verhinderden, maar er waren nog talloze andere redenen die modificaties in de bedrijfsstijl in de weg stonden. In Zeeland bijvoorbeeld waren streekverbeteringscommissies voorstanders van de intensivering van de melkveehouderij. De commissieleden van de 'Zak van Zuid-Beveland' noteerden in hun jaarverslag: 'De kleinere gemengde gezinsbedrijven dienen doelbewust aan te sturen op de melkveehouderij in verband met de ruimere arbeidsvoorziening'.³⁶ Ze achtten het daarom noodzakelijk dat het minder goede vee zou worden afgestoten en dat meer boeren aan de melkcontrole zouden deelnemen. In werkelijkheid daalde het aantal koeien en kalveren met 6,4 procent. Ook in 'Koewacht' wilde de streekverbeteringscommissie door bevordering van de melkveehouderij het bedrijfstype in het gebied aanpassen. Het liep uit op een teleurstelling. Omdat de ruilverkaveling nog moest plaatsvinden – en dus ook de herverkaveling van de graslanden – waren boeren niet geneigd veranderingen in hun bedrijfstype aan te brengen.³⁷ In 'Walcheren' bleken vooral de hoge investeringskosten in de melkveehouderij een belemmering. Pas toen het O&S-fonds financiële ondersteuning bood, groeide de belangstelling. In de gebieden met komgronden investeerden boeren liever in weidevee dan in melkvee, hoewel de voorlichters anders adviseerden. In de 'Bommelerwaard-oost' was de rundveestapel gegroeid met

³⁶ ZA, Archief Streekverbeteringscommissie Zak van Zuid-Beveland, inv. 1, 'Jaarverslagen'.

³⁷ *Eindverslag van de streekverbetering Koewacht.*

42 procent, waarbij in de dorpen Kerkdriel (101 procent) en Hoenzadriel (76 procent) de groei het sterkst was. Het aandeel melkvee was echter in verhouding tot het weidevee gedaald, uitgezonderd in Kerkdriel en in het traditioneel toch al sterk op de melkveehouderij gerichte Alem. In de overige dorpen was het aandeel van het melkvee gedaald met 3 tot 9 procent. Weliswaar was er meer weidevee nodig om een gelijke geldelijke omzet te bereiken als met melkvee, maar blijkbaar zochten de meeste boeren na de uitbreiding van het graslandareaal (door ontginning of omzetting van bouwland in grasland) de veiligste weg: uitbreiding van de weideveestapel vereiste namelijk minder investeringen. In de streekverbeteringen ‘Maas en Waal-west’ en ‘Empel-Orthen’ verschilde de situatie nauwelijks, want ook hier vond een sterke uitbreiding van de rundveestapel plaats voor andere doeleinden dan de melkproductie.³⁸

De voorlichting over de rundveehouderij richtte zich in de streekverbeteringen hoofdzakelijk op de verbetering van grasland, ruwvoerwinning en fokmethoden, op mechanisatie en verbetering van stallen en op lidmaatschap van boeren bij melkcontroleverenigingen. Gedurende de jaren 1956-1970 nam de melkveebezetting (inclusief jongvee) per hectare in heel Nederland gestaag toe (tabel 5.3).

Tabel 5.3 Aantal melk- en kalfkoeien per hectare grasland en veevoedergewassen in Nederland, 1955 en 1959-1970

Jaar	Aantal	Jaar	Aantal
1955	1,22	1964	1,44
.	.	1965	1,44
1959	1,31	1966	1,49
1960	1,34	1967	1,51
1961	1,40	1968	1,57
1962	1,44	1969	1,61
1963	1,49	1970	1,56

Bron: CBS, *Statistiek van de land- en tuinbouw 1955-1970*.

In vrijwel alle streekverbeteringen – waarover betreffende gegevens beschikbaar zijn – bleek dit eveneens het geval te zijn. De mate waarin verschilde echter nogal. In gebieden waar boeren het grasland al optimaal gebruikten, kon de veebezetting minder stijgen dan elders. Ook konden heersende normatieve ideeën over de bedrijfstijl, zoals in Friesland en Drenthe, verhinderen dat veehouders alle moderniseringsmogelijkheden maximaal benutten. De voorlichters in de streekverbeteringen hadden daar niet altijd evenveel invloed op, zodat een in hun ogen minder optimale toestand kon blijven

³⁸ Tussen Maas en Waal, 55; Streekverbetering Empel-Orthen, 28

voortbestaan. Bovendien was het mogelijk dat boeren liever investeerden in andere delen van hun bedrijf, omdat ze daarvan meer opbrengst verwachtten of omdat ze over onvoldoende kennis beschikten om een rundveehouderij goed te beheren.

Ook allerlei individuele omstandigheden speelden een rol bij de wijze waarop een boer zijn bedrijf moest inrichten. Een voorbeeld hiervan is een na de ruilverkaveling gestichte melkveehouderij in de streekverbetering 'Het Koningsdiep' (tabel 5.4). Die laat zien dat binnen de intensiveringsstrategie in de melkveehouderij verschillende opties bestonden. Het bedrijf in 'Het Koningsdiep' groeide wat betreft bedrijfsoppervlakte. Ook het aantal koeien nam toe, maar nauwelijks per hectare.

Tabel 5.4 Rendement van een melkveehouderij in de streekverbetering 'Het Koningsdiep' in vergelijking met LEI-bedrijven in de Friese Wouden, 1965-1966

	1962/63	1963/64	1964/65	1965/66	1966/67	LEI- bedrij- ven
Oppervlakte in hectare	18	18	20	22	22,35	22,54
Aantal runderen	20,9	23	24,8	27,4	28,6	26,3
Melkvee per hectare	1,16	1,28	1,23	1,25	1,28	1,17
Kilogram melk per koe	4.687	4.500	4.249	4.389	4.346	3.870
Vetgehalte in procenten	4,08	4,16	4,09	4,16	4,02	3,98
Aandeel wintermelk in totaal	.	48	48	46	44	38
Voerkosten in guldens per koe	489	434	430	464	427	449
Werk door derden in guldens	2.800	1.600	2.400	2.300	3.100	1.758
Werktuigkosten in guldens	3.700	5.700	5.400	5.200	5.500	3.944
Netto overschot in guldens	400	4.200	6.300	11.400	8.800	158
Arbeidsinkomen boer in guldens	8.800	13.000	16.200	22.600	21.200	12.294

Bron: 'Eindverslag streekverbetering 'Het Koningsdiep' 1960-1968', *Us nij Alddijp*, afl. december (1968).

Behalve door het meten van de melkveebezetting per hectare grasland, kan ook aan de hand van de gemiddelde melkgift per koe (kwaliteit en kwantiteit) bepaald worden of de productieomstandigheden in de melkveehouderij verbeterden. De ontwikkeling daarvan voor Nederland als geheel is in tabel 5.5 weergegeven. De gemiddelde melkgift over de totale periode bedroeg 4.135 kilogram melk per koe in Nederland. De groei was gemiddeld 0,54 procent per jaar. Slechts in negen streekverbeteringen lag die gemiddelde

jaarlijkse groei hoger. In de overige acht gebieden waarvan de productiviteit achterhaald kon worden, bereikten melkveehouders dat niet (bijlage H). In elf van de zestien gevallen lag de productie per koe al in het aanvangsjaar van de streekverbetering hoger dan het landelijke gemiddelde van dat jaar. Bij afsluiting was dat in elf gebieden nog steeds zo.

In 'Slagharen-Schuinesloot' steeg de productie boven het landelijke gemiddelde en in 'Tielerwaard-west' daalde deze onder dat niveau. Bij de overige streekverbeteringen was de situatie hetzelfde gebleven ten opzichte van de landelijke trend.

Tabel 5.5 Gemiddelde jaarlijkse melkgift per koe in Nederland in kilogram en percentage vetgehalte, 1956-1968

	Kilogram melk per koe	Vetgehalte in procenten
1956	3.980	3,75
1957	3.985	3,73
1958	4.110	3,76
1959	4.075	3,73
1960	4.205	3,77
1961	4.155	3,79
1962	4.200	3,82
1963	4.095	3,83
1964	4.130	3,81
1965	4.200	3,84
1966	4.150	3,82
1967	4.225	3,82
1968	4.250	3,85

Bron: CBS, *Zuivelstatistiek 1956-1968*.

Er valt er dus statistisch bezien geen bijzonder effect te traceren. Dat geldt ook voor het vetpercentage, dat een indicatie geeft van de kwaliteit van de melk. In acht gebieden lag het vetpercentage al boven het landelijke gemiddelde bij aanvang van de streekverbetering, en dat was na afloop daarvan niet anders. In de acht andere gevallen die bekend zijn, lag het percentage melkvet zowel bij aanvang als beëindigen van de streekverbetering beneden het landelijke gemiddelde. Wel was er in twaalf van de zestien gevallen sprake van groei. In de streekverbeteringen 'Tielerwaard-west', 'De Roerstreek', 'Peize' en 'Waterland' was deze groei zelfs zeer sterk, wat mede kan zijn beïnvloed door de voorlichtingsactiviteiten in deze gebieden. Ondanks deze voorlichting bleven de verschillen tussen individuele boeren in dezelfde streekverbetering echter groot, zoals in 'Bergeyk' waar op sommige bedrijven een productie van bijna 4.500 kilogram melk per koe werd bereikt terwijl op andere nauwelijks 3.500 kilogram werd gehaald.

Ontmenging, specialisatie en grondloze productie

Intensivering van de bestaande productie was één strategie om te komen tot hogere arbeidsproductiviteit. In het voorgaande is duidelijk geworden dat dit in het geval van de melkveehouderij vrijwel automatisch een uitbreiding van het beschikbare gras- en hooilandareaal vereiste. Niet voor alle boeren was dat mogelijk; daartoe ontbrak voldoende grond. Sommigen kochten daarom ter aanvulling van elders (kracht)voer aan; anderen zochten een alternatief in de investering in zogenaamde grondloze productie, dat wil zeggen een uitbreiding van de varkenshouderij en pluimveehouderij. Het eindverslag van de streekverbetering 'Elsloo' noemde het voorbeeld van een boer die met twaalf runderen (inclusief jongvee) en 8 hectare land een voor deze streek relatief hoge veebezetting had. Uitbreiding van de melkveehouderij was echter niet meer mogelijk. Om die reden bouwde hij een nieuwe stal, waardoor de mogelijkheid zich opende het aantal fokzeugen te verhogen van twintig naar dertig.³⁹

Algemeen werd na 1955 aangenomen dat investering in grondloze productie gepaard moest gaan met ontmenging van het bestaande bedrijfstype, dat wil zeggen dat het traditionele gemengde bedrijf zich moest gaan toelagen op twee, hooguit drie productierichtingen. Boeren konden zo de investeringen in gebouwen, machines en kennis veel efficiënter benutten, terwijl er een zekere risicospreiding bleef. Een samengaan van melkveehouderij en fokzeugenhouderij was zo'n veel voorkomende combinatie na ontmenging, evenals rundveehouderij in combinatie met akkerbouw (ten behoeve van de ruwvoederwinning). Overigens bleef de aanwezigheid van een paar rondscharrelende kippen op het erf voor eigen gebruik gewoon. De ultieme ontmenging was de specialisatie in één productierichting. In veel gevallen werd dat de melkveehouderij, maar ook in andere richtingen vond specialisatie plaats. Daarbij ontstond er een trend de varkenshouderij en pluimveehouderij in subspecialisaties op te splitsen, respectievelijk in fokzeugen- en mestvarkenshouderij en in slachtkuikens- en leghennenhouderij.

Er werd tijdens een streekverbetering – althans in die gebieden waar dat relevant was – op verschillende wijzen voorlichting gegeven om grondloze productie te bevorderen. Op het gebied van varkenshouderij stimuleerden voorlichters onder andere de oprichting van 'varkenskernen' (groepen van varkensboeren die kennis en ervaring uitwisselden), betere fokmethoden en de plaatsing van thermometers in stallen (in veel gevallen was de huisvesting nog ver beneden peil). In de pluimveehouderij richtte de voorlichting zich onder andere op de verzorging, isolatie en ventilatie van gebouwen, hygiëne en de bewaring van eieren. Niet altijd slaagden de voorlichters erin de boeren

³⁹ *Eindverslag streekverbetering Elsloo e.o.*, 15.

te overtuigen. Zo probeerde de streekverbeteringscommissie in 'Borger' de varkenshouderij te bevorderen, maar zonder al te veel effect. Niet alleen liep het aantal bedrijven met varkens terug (van 126 naar 87), maar ook daalde het gemiddelde aantal varkens per bedrijf met de helft. Er was dus duidelijk sprake van een ontmenging, maar in een tegengestelde richting als die welke de voorlichters propageerden.⁴⁰ In 'Peize' sloeg de voorlichting evenmin aan en investeerden met name de boeren met kleine bedrijven liever in de melkveehouderij, vermoedelijk omdat die meer status had.⁴¹ In 'Het Koningsdiep' moesten de voorlichters gedurende de streekverbeteringsperiode hun voorlichting over pluimvee- en varkenshouderij zelfs reduceren, omdat het aantal bedrijven met deze activiteiten sterk verminderte.⁴²

Ook al was er geen sprake van een totale ontmenging, dan kon er toch van een zekere specialisering gesproken worden. In streekverbeteringen als 'Somer-Lierop', 'Asten' en 'Leende' constateerden de voorlichters dat de rundveehouderij steeds meer de belangrijkste productierichting werd van de tot dan toe gemengde bedrijven.⁴³ Wanneer men de ont-

Het houden van enkele varkens werd ontraden door de RLVD. Ontmenging en specialisatie werd het nieuwe motto.

wikkeling in heel Nederland in ogenschouw neemt, dan valt in de eerste plaats op dat de rundveehouderij de belangrijkste sector bleef (tabel 5.6). In de periode 1957-1970 had zo'n 65 procent van alle Nederlandse landbouwbedrijven runderen op stal. Tegelijkertijd verdubbelde het gemiddelde aantal runderen per bedrijf. Het aantal bedrijven met varkens daalde van 53 procent in 1957 naar 37 procent in 1970, wat een duidelijk teken van ontmenging was. Tegelijkertijd verviervoudigde het gemiddelde aantal varkens per bedrijf. Nog duidelijker was dat bij de pluimveehouderij. In 1957 werd nog op 70

⁴⁰ *Streekverbetering Borger 1963*, 37.

⁴¹ *Streekverbetering Peize*, 8.

⁴² 'Eindverslag streekverbetering 'Het Koningsdiep'.

⁴³ *10 jaar Leende*, 20; *Somer-Lierop*, 21; *Streekverbetering Asten*, 21.

procent van de landbouwbedrijven kippen gehouden als hoofd- of nevenactiviteit; anno 1970 was dat nog slechts op 28 procent het geval. Het aantal kippen op die bedrijven verzesvoudigde echter.

Tabel 5.6 Veebezetting op bedrijven in Nederland, 1957-1970

	Aantal landbouwbedrijven in procenten van totaal met...			Gemiddeld aantal stuks vee op bedrijven met...		
	rundvee	varkens	kippen	rundvee	varkens	kippen
1957	65	53	70	15,3	15,3	159
1958	64	50	68	15,9	15,8	178
1959	65	49	68	16,9	17,2	206
1960	66	48	66	17,6	20,3	213
1961	65	44	63	18,4	21,6	264
1962	65	40	60	19,6	23,4	257
1963	65	40	55	19,7	25,4	282
1964	66	41	52	19,9	29,3	323
1965	66	41	47	21,6	34,4	342
1966	66	39	42	23,6	38,8	420
1967	66	39	38	24,8	45,0	476
1968	65	38	35	26,2	51,4	543
1969	65	37	31	28,2	56,0	689
1970	65	37	28	30,0	67,0	898

Bron: CBS, *Statistiek van de land- en tuinbouw 1957-1970*.

Overigens kon bij gebrek aan specialisatiemogelijkheden soms ook juist geadviseerd worden om niet te ontmengen of zelfs nieuwe productiemogelijkheden aan te boren. In de streekverbetering 'Linde-Zuid' was bij aanvang van de streekverbetering de pluimveehouderij al van geringe betekenis. Weliswaar werden op alle bedrijven enige kippen aangehouden, maar gemiddeld waren dat er niet meer dan zestig. Ook de varkenshouderij was van geringe betekenis: 31 procent van de bedrijven hield fokzeugen en 14 procent mestvarkens.⁴⁴ Ontmenging was hier dus geen optie. In de Noord-Hollandse streekverbeteringen 'Waterland' en 'De Zeevang' probeerde de RLVD de kleinere boeren ertoe over te halen de varkenshouderij uit te breiden. De intensivering van de rundveehouderij was juist voor deze groep problematisch, zodat een grondloze nevenactiviteit een welkome aanvulling op het inkomen kon zijn. Hier was dus voor de kleine boeren niet ontmenging en specialisatie, maar juist differentiatie en integratie de aangewezen strategie. De belangstelling onder boeren was echter gering. Van de in het gebied aanwezige 324 boeren namen slechts 14 deel aan een excursie naar een varkenshou-

⁴⁴ 'Eindverslag streekverbetering Linde-Zuid', 18.

derij en nog minder van hen hielden aan het einde van de streekverbetering een noemenswaardige hoeveelheid varkens (tien of meer fokzeugen) op stal.⁴⁵ Overigens nam net als in het noordelijker gelegen 'De Zeevang' de schapenteelt toe.

Specialisatie was het verst doorgevoerd wanneer de productie zich richtte op één specifieke categorie van de veestapel, bijvoorbeeld biggen of mestvarkens. In 'Spier-Wijster' nam gedurende de streekverbeteringsperiode het aantal mestvarkens met 89 procent toe en het aantal fokvarkens met ongeveer 13 procent. Dit kwam omdat een kleine groep boeren zich in het bijzonder op de mestvarkenshouderij ging toeleggen.⁴⁶ In sommige streken was in de varkenshouderij een dergelijke vorm van specialisatie al langer gewoonte en ook in de pluimveehouderij was het afzonderlijk houden van slachtkuikens of van leghennen in de jaren vijftig en zestig een groeiende trend. Zelfs in de rundveehouderij deed dit fenomeen zijn intrede. In de streekverbetering 'Bergeyk' constateerde de lokale commissie aan het eind van de streekverbeteringsperiode dat een aantal bedrijven het opfokken van melkvee uitbesteedde. De melkveehouderij kon op die manier haar grasland volledig benutten voor het melkvee, terwijl kleinere boeren die over onvoldoende grondcapaciteit beschikten voor een rendabele melkveehouderij, in het opfokken van jongvee wel brood zagen.⁴⁷ Ook dit was dus een variatie op de eerder genoemde strategieën.

Specialisatie was een rigoureuze oplossing. Wanneer een boer echter een gemengd bedrijf in stand wilde houden, bleef een uitbreiding van de veestapel toch noodzakelijk. Wie drie varkens hield als nevenactiviteit bij de melkveehouderij, kon dat op de lange duur niet meer rendabel maken. Een paar scharrelende kippen op het erf was slechts interessant voor eigen gebruik en dat van de directe omgeving, niet voor de economische rentabiliteit van het bedrijf. De gemiddelde kosten per varken of kip werden daarvoor eenvoudigweg te hoog. De toepassing van moderne technieken vereiste de uitbreiding van het aantal varkens of kippen. In veel streekverbeteringen kwamen boeren daardoor voor de keus te staan om óf voort te bouwen op de traditionele productiewijze door uitbreiding óf de rigoureuze koerswijziging richting specialisatie te maken. Dat laatste was slechts voor weinigen weggelegd, omdat het een vernieuwing van vakkennis vereiste die de voorlichting in de streekverbeteringen veelal te boven ging.

Ontmenging en specialisatie liepen in elkaar over. Van specialisatie was echter pas sprake wanneer een bedrijf afhankelijk was geworden van de productie en afzet van één agrarisch product. Men kan de mate van specialisatie

⁴⁵ Eindverslag streekverbetering Waterland, 14.

⁴⁶ Zes jaren streekverbetering in het gebied Spier-Wijster, 9-10.

⁴⁷ Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering Bergeyk, 7.

nagaan aan de hand van het aantal zogenaamde productie-eenheden dat op een bedrijf aanwezig is. De omvang van de veestapel kan worden omgerekend naar dit soort eenheden. Rond 1960 waren tien productie-eenheden noodzakelijk voor het verwerven van een landarbeidersinkomen, tien tot vijftien voor een (boeren)ondernemersinkomen en meer dan vijftien voor een bedrijf met toekomstperspectief. In de periode 1956-1962 was sprake van een specialisatie, wanneer tien of meer productie-eenheden in het bedrijf bestonden uit één en dezelfde productgroep (bijvoorbeeld tien stuks melkvee of tweehonderd mestvarkens). Daarbij moet de kanttekening gemaakt worden, dat de aantallen per productie-eenheid soms per streek verschilden. In Overijssel gold bijvoorbeeld vijftien mestvarkens als één productie-eenheid, terwijl in Drenthe twaalf de norm was. Ook is van belang dat de normen aanvankelijk langzaam en later steeds sneller werden verruimd. In de tweede helft van de jaren zestig meldden de Noord-Brabantse streekverbeteringscommissies dat voor een rationele benutting van arbeid, machines en gebouwen in de nabije toekomst op bedrijven met slechts één productierichting minimaal veertig koeien, honderd zeugen, duizend mestvarkens, tienduizend leghennen, dertigduizend slachtkuikens of veertig hectare intensieve akkerbouw waren vereist.⁴⁸ Die omvang was eind jaren zestig nog niet noodzakelijk en ging trouwens de oorspronkelijke opzet van het streekverbeteringsprogramma ver te boven.

Tabel 5.7 Ontmenging: procentuele toe- en afname van het aantal bedrijven met fokzeugen, mestvarkens en/of leghennen in een aantal streekverbeteringen, 1956-1968

	Aantal bedrijven met...		
	fokzeugen	mestvarkens	legghennen
Slagharen-Schuinesloot (1956-1961)	-3	0	+ 13
Heemse (1960-1966)	+4	-1	-3
Beneden-Dinkel (1962-1968)	-6	-5	-15
Haaksbergen (1962-1968)	-18	-7	-28
Den Ham-Daarle (1962-1968)	-3	-8	-30
Gramsbergen-Lutten (1963-1968)	-6	-6	-36
Bergeyk (1962-1969)	-32	0	-73
St. Oedenrode-Son-Breugel (1963-1966)	-22	-12	-37
De Beerzen (1963-1969)	-21	0	-57

Bron: diverse eindverslagen van streekverbeteringen.

⁴⁸ Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering de Beerzen, 13; Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering Bergeyk, 16.

Van een aantal Overijsselse, Brabantse en Limburgse streekverbeteringen is enig, onderling vergelijkbaar, cijfermateriaal beschikbaar, dat het proces van ontmenging en specialisatie inzichtelijker maakt. Tabel 5.7 toont de procentuele daling van het aantal bedrijven met varkens en/of pluimvee in een aantal streekverbeteringen en de getallen laten dus vooral zien hoeveel gemengde bedrijven ontmengden. Tabel 5.8 geeft het percentage bedrijven dat zich in één sector specialiseerde. In de afname van de leghennenfokkerij weerspiegelden zich de ontmenging duidelijk. Alleen in de streekverbetering 'Slagharren-Schuinesloot' nam het aantal bedrijven met leghennen toe, omdat de consultants hier de pluimveehouderij stimuleerden als een belangrijke bron van neveninkomsten. De pluimveehouderij veranderde in de jaren zestig in snel tempo tot een gespecialiseerde activiteit. In vrijwel alle Overijsselse en Noord-Brabantse streekverbeteringen verdween de kip van het erf.

Tabel 5.8 Specialisatie: Procentueel aantal gespecialiseerde bedrijven met fokzeugen, mestvarkens of leghennen bij aanvang en einde van een aantal streekverbeteringen, 1950-1968

	Aantal bedrijven met...					
	> 20 fokzeugen		> 100 mestvarkens		> 1000 leghennen	
	begin	eind	begin	eind	begin	eind
Heemse (1960-1966)	0,0	1,0	0,4	1,9	0,8	2,4
Beneden Dinkel (1962-1968)	1,6	9,6	0,0	2,7	1,3	1,3
Haaksbergen (1962-1968)	3,1	4,9	0,4	6,1	2,7	2,1
Den Ham-Daarle (1962-1968)	0,0	2,5	0,9	9,7	0,0	1,3
Gramsbergen-Lutten (1964-1968)	1,2	1,9	1,2	1,4	1,2	1,9
Bergeyk (1962-1969)	1,1	10,6	0,4	11,3	0,2	1,3
St. Oedenrode-Son-Breugel (1963-1966)	3,0	4,7	0,6	8,0	0,0	1,4
De Beerzen (1963-1969)	4,9	14,7	1,1	20,5	1,6	3,8
De Roerstreek (1958-1965)	0,9	8,3	0,4	3,9	0,0	4,4
Oude Mijnstreek-Ransdalerveld (1962-1968)	1,3	6,3	0,0	2,8	1,3	5,0
Land van Pepijn (1962-1968)	3,5	13,4	2,0	4,6	3,1	2,7

Heemse: > 500 leghennen, Brabantse streekverbeteringen > 25 fokzeugen en > 2000 leghennen

Bron: diverse eindverslagen van streekverbeteringen.

De varkenshouderij laat een genuanceerder beeld zien. In 'Leende' hield bijvoorbeeld elke boer varkens, die overigens nauwelijks bijdroegen aan zijn inkomsten. In de streekverbeteringen 'Asten' en 'Somerens-Lierop' was de

toestand vergelijkbaar.⁴⁹ De voorlichters constateerden dat de aantallen per bedrijf gering waren, het fokmateriaal van onvoldoende kwaliteit was, de slechte huisvesting een goede verzorging verhinderde en de prijzen die betaald werden voor de slachtvarkens te laag waren. Na afloop van de streekverbetering in 'Leende' waren de varkens op 20 procent van de bedrijven verdwenen en daalde ook het aantal bedrijven dat zowel fok- als mestvarkens hielden (van 58 naar 42 procent).⁵⁰ De voorlichters slaagden erin de boeren te overreden tot ontmenging van hun bedrijf.

In 'Slagharen-Schuinesloot' en 'Haarle' besteedden de voorlichters veel aandacht aan de varkenshouderij (onder andere met een demonstratiestal die de boeren moest laten zien dat hun stallen veel te koud waren), maar dit had slechts gering effect. Op bedrijven waar al sprake was van varkensmesterij nam het aantal varkens weliswaar toe, maar pas in de jaren zestig nam de tendens naar ontmenging en specialisatie substantiële vormen aan.⁵¹ Van werkelijke grootschalige specialisatie was echter ook toen nog geen sprake.⁵² Een vergelijkbare ontwikkeling vond in de Gelderse Achterhoek plaats. In 'Hummelo-Keppel', waar de varkenshouderij aan belang won, bleek het houden van fokzeugen vooral in trek op bedrijven die kleiner waren dan 8 hectare, terwijl in de bedrijfscategorieën daarboven juist het aantal mestvarkens toenam.⁵³ Een verklaring geeft het streekverbeteringsverslag hiervoor niet, maar aangezien een boer voor het verwerven van voldoende arbeidsinkomsten met minder fokzeugen dan mestvarkens toekon, had dit wellicht te maken met de aanvangsinvesteringen. Bij fokzeugen had de fokker immers minder stalruimte nodig. Bovendien vereisten fokzeugen relatief minder arbeid, zodat de boer deze beter in zijn bedrijfsplan kon inpassen. In 'Beltrum' bijvoorbeeld steeg het aantal varkens per bedrijf relatief gering, vooral vanwege gebrek aan stalruimte. Wie een rendabel aantal mestvarkens wilde houden, diende een schuur te bouwen voor minstens honderd dieren. Voorlichters adviseerden daarom regelmatig om het pluimvee af te stoten en de vrijkomende stalruimte voor andere doeleinden te gebruiken.⁵⁴ Wijze en mate van specialisatie was in veel gevallen dus sterk afhankelijk van de mogelijkheden die het oude bedrijfstype bood. Bovendien speelde de beschikking over geld om te investeren een belangrijke rol. Met name kleine boeren moesten daar hun keus op afstemmen.

⁴⁹ *Streekverbetering Asten*, 23-26; *Someren-Lierop*, 28-31.

⁵⁰ 'Eindverslag streekverbetering Linde-Zuid', 26.

⁵¹ *Streekverbetering Haarle*, 25-27.

⁵² *Eindverslag van de streekverbetering De Zeevang*, 19-20.

⁵³ *Eindverslag streekverbetering Hummelo*, 28-29.

⁵⁴ *Eindverslag streekverbetering Hummelo-Keppel*, 18.

Tabel 5.9 Ontmenging: procentuele verdeling van bedrijfstypen in drie Limburgse streekverbeteringen, 1958 en 1968

	Oude Mijnstreek-Ransdalerveld		Land van Pepijn		De Roerstreek	
	1962 N=394	1968 N=397	1962 N=255	1968 N=262	1958 N=467	1965 N=411
Gemengd bedrijf	91	67	96	86	97,5	94,0
Akkerbouwbedrijf	2	10	–	5	–	–
Melkveehouderij	5	20	–	3	–	–
Varkenshouderij	–	–	–	2	–	0,5
Pluimveehouderij	–	1	1	0	0,5	1,0
Fruitteelt en tuinbouwbedrijf	2	2	3	4	2,0	4,5
Totaal	100	100	100	100	100	100

Voor plaatsing in een bedrijfscategorie was bepalend dat 75 procent van het arbeidsinkomen in de betreffende bedrijfstypel werd verdiend

Bron: *Streekontwikkeling De Roerstreek 1958-1965. Eindverslag* (Roermond 1965); *Streekontwikkeling Land van Pepijn 1962-1968. Eindverslag* (Roermond 1968); *Streekontwikkeling Oude Mijnstreek-Ransdalerveld 1962-1968* (Roermond 1968).

In de streekverbeteringen ‘De Roerstreek’, ‘Oude Mijnstreek-Ransdalerveld’ en ‘Land van Pepijn’ onderzochten de Limburgse rijkslandbouwconsulent-schappen de verschillende bedrijfstypen van een aantal ondernemingen (tabel 5.9). In ‘De Roerstreek’ was in 1965 de specialisering nauwelijks op gang gekomen. Wel had zich een verschuiving van akkerbouw naar melkveehouderij voorgedaan. Tweederde van de bedrijven in ‘Oude Mijnstreek-Ransdalerveld’ hield een gemengde bedrijfstype aan, maar er deed zich ook een tendens voor naar ontmenging en specialisatie in de richting van akkerbouw en melkveehouderij. Het aantal bedrijven dat als nevenactiviteit varkens of pluimvee aanhield, daalde aanzienlijk, hoewel naar de smaak van de streekverbeteringscommissie nog steeds niet snel genoeg. Die stelde dat slechts bij de aanwezigheid van twintig fokvarkens of meer, sprake kon zijn van een rendabele bedrijfsvoering. De specialisatie in het ‘Land van Pepijn’ was minder vergaand, hoewel ook hier ontmenging – of bedrijfsvereenvoudiging zoals het eindverslag het noemde – plaatsvond. In totaal waren er in 1968 negentig bedrijven waar nog slechts twee bedrijfstakken werden uitgeoefend.⁵⁵

Samenvattend kan gesteld worden dat ontmenging ter verbetering van de bedrijfsstijl in de loop van de streekverbeteringsperiode steeds nadrukkelijker naar voren kwam. In de jaren zestig leidde dat soms tot specialisatie in één bedrijfsonderdeel, maar aanvankelijk werd in sommige streekverbeteringen

⁵⁵ *Streekontwikkeling Land van Pepijn*, 9.

ook nog naar een zekere differentiatie gezocht, ten einde het bedrijfsrisico te spreiden. De streekverbetering sloot zich in haar ontmenging en specialisatie feitelijk aan bij de tendens die zich landelijk voordeed. Op veel gemengde bedrijven zal de ontmenging een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de verhoging van de arbeidsproductiviteit. Toch hielden boeren in veel gevallen vast aan hun traditionele bedrijfsstijl en volgden zij de adviezen van rijkslandbouwconsulentschappen niet. In Zeeland constateerde men: 'Het aantal bedrijven dat gedurende de streekverbetering een varkensstapel heeft aangehouden die als betekenisvol voor het bedrijfsinkomen kan worden aangemerkt, is ver beneden de verwachtingen gebleven. In vergelijking met elders ligt het gemiddelde aantal per bedrijf aanzienlijk lager'.⁵⁶ Uit enquêtes van het LEI bleek bovendien dat slechts een gering deel van de boeren zich bewust was van de noodzaak van intensivering en specialisatie.⁵⁷ Een rigoureuze verandering van bedrijfstype was voor de meeste boeren niet aantrekkelijk. Dit had te maken met de hoge investeringen die dat gewoonlijk met zich meebracht. Voor boeren met kleine bedrijven waren de noodzakelijke bedragen over het algemeen moeilijk op te brengen. Een keus voor een geheel nieuwe bedrijfstype hield meestal in dat de boer nieuwe kennis moest verwerven over productietechnieken. Het bestaande bedrijf aanpassen door ontmenging lag veel meer voor de hand, omdat men dan kon voortbouwen op bestaande kennis. Maar ook bij deze vorm van ontmenging stuitten de voorlichters regelmatig op weerstand. Men kan dit wijten aan de mogelijk traditionele denkwijze van veel boeren – en soms zal dat van toepassing zijn geweest – maar in een groot aantal gevallen vonden de boeren de risico's te groot en zochten ze naar strategieën die een veel geleidelijker overgang bewerkstelligden. Over het algemeen lagen de verwachtingen over de positieve resultaten van een snelle modernisering bij de voorlichters aanzienlijk hoger dan bij de boeren.

Mechanisatie en verbetering van gebouwen

Investerings in gebouwen en mechanisatie was een belangrijk element van de voorlichting in streekverbeteringen. De uitbreiding van de veestapel maakte in veel gevallen herbouw van oude of de bouw van nieuwe bedrijfsruimte noodzakelijk. Daarnaast was mechanisatie onontkoombaar om de arbeidsproductiviteit te verhogen. In veel opzichten zijn de tractor en de melkmachine de meest uitgesproken symbolen van de voortschrijdende mechanisatie in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog.⁵⁸ Maar ook allerlei kleine, minder spectaculaire vormen van mechanisatie waren onmisbaar

⁵⁶ Eindverslag van de streekverbetering Koewacht, 33.

⁵⁷ Eindverslag van de streekverbetering Koewacht, 53-54.

⁵⁸ Priester, 'Het melkveehouderijbedrijf', 101.

bij de vergroting van de arbeidsproductiviteit. Te denken valt hierbij aan de invoering van automatische drinkbakken voor het vee (zelfdrinkers), het gebruik van voederwagens en gemechaniseerde uitmesting van stallen. Grote investeringen in gebouwen en machines duwden de boer in de richting van verdere specialisatie, omdat op die manier de investeringskosten per product-eenheid het snelst konden worden terugverdiend.

Tabel 5.10 laat zien dat de mechanisatie van de melkwinning vooral plaatsvond in de eerste helft van de jaren zestig.

Tabel 5.10 Aantal melk- en kalfkoeien per melkmachine, 1960-1970

	1960	1965	1970
Groningen	47,8	23,2	23,4
Friesland	39,3	25,5	29,8
Drenthe	53,2	20,2	20,0
Overijssel (excl. NOP)	40,7	20,8	20,4
Gelderland	44,0	22,3	19,8
Utrecht	43,0	25,5	27,6
Noord-Holland	47,2	23,6	23,8
Zuid-Holland	59,0	30,5	29,2
Zeeland	110,1	24,4	19,1
Noord-Brabant	33,6	17,1	18,6
Limburg	32,8	15,7	18,0
Nederland	42,6	21,8	22,3

Bron: CBS, *Landbouwtellingen 1960-1970*.

Daarna kon verbetering van de machines en verdere automatisering van het melken weer leiden tot een hogere veebezetting per melkmachine. Slechts van een beperkt aantal streekverbetering zijn cijfers bekend die meer wat inzicht geven in de aanschaf van melkmachines. In de streekverbetering 'Nijeveen' nam bijvoorbeeld het aantal bedrijven met melkmachines toe van 28 naar 63 procent.⁵⁹ Voorlichting over deze machines was overigens vaak zeer noodzakelijk. Het Eindhovense rijkslandbouwconsulentschap constateerde na een test onder 167 boeren dat er bij meer dan de helft van de bedrijven iets mankeerde aan de melkmachines of dat deze onjuist werden gebruikt.⁶⁰ Daarom besteedden de rayonassistenten in streekverbeteringen ook veel aandacht aan het schoonmaken van de apparatuur. Wellicht was dit laatste ook belangrijker dan het adviseren over aanschaf van machines, omdat de consultants en hun assistenten geen voorkeur mochten uitspreken voor een bepaald fa-

⁵⁹ *Zes jaar streekverbetering Nijeveen*, 11.

⁶⁰ *Streekverbetering Bergeyk e.o. Samenvatting van technisch-economische gegevens* (Eindhoven), 5; *Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering St. Oedenrode, Son en Breugel*, 5.

bricksmerk. Het bezit van de tractor, het andere symbool van de landbouwmechanisatie, nam vooral in de jaren vijftig explosief toe. Het trekpaard verdween snel uit het landschap (tabel 5.11).

Tabel 5.11 Aantal trekkers (met drie of meer wielen) en paarden in Nederland, 1950-1970

	Trekkers	Paarden
1950	18.389	210.298
1955	35.799	187.666
1960	64.494	154.348
1965	103.823	101.588
1970	134.549	45.588

Bron: CBS, *Landbouwtellingen 1950-1970* en P.R. Priester, 'Paarden en trekkers. Boeren met machines', in: J.W. Schot e.a. (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 3: Landbouw en voeding* (Zutphen 2000) 73-81.

De landbouwhistoricus P. Priester berekende dat het omslagpunt ergens halverwege de jaren zestig lag, want in 1965 waren er voor het eerst meer trekkers dan paarden.⁶¹ In de streekverbetering 'Zak van Zuid-Beveland' nam het aantal tractoren in de periode 1955-1962 toe met 76 procent. Het aantal pk's groeide zelfs met 98 procent, terwijl tegelijkertijd het aantal paarden daalde met 63 procent. Maar niet overal was een dergelijke stijging en daling regel. In de Drentse streekverbetering 'Spier-Wijster' nam het aantal werkpaarden slechts zeer gering af, terwijl het aantal tractoren niet toenam. Tijdens streekverbeteringen vroegen landbouwers herhaaldelijk om een rentabiliteitsberekening en vaak bleek dan dat een trekker op kleine bedrijven te duur was.⁶² Een aantal jaren later was dat al weer minder problematisch, want in de streekverbetering 'Nijeveen' steeg het aandeel bedrijven met een trekker gedurende de periode 1960-1966 van 25 naar 49 procent.

Boeren konden machines ook gezamenlijk aanschaffen of een loonbedrijf inschakelen, maar over het algemeen gebeurde dit met een tractor – die ook als statussymbool werd gezien – minder vaak dan met andere machines. Het inhuren van loonbedrijven als een vorm van rationalisatie van de arbeid was niet voor elke boer vanzelfsprekend. Vooral voor kleine boeren, die feitelijk gewend waren al het werk zelf te doen, was het een ongebruikelijke stap. Voor bedrijven waar gedurende sommige periodes een piekbelasting bestond was deze optie echter zeer nuttig.

Het nut van investeringen in gebouwen en machines was volstrekt afhankelijk van de gekozen bedrijfstype. Deze investeringen beperkten zich overigens niet alleen tot grote landbouwmachines. In zeer veel gevallen besteed-

⁶¹ Priester, 'Paarden en trekkers', 78.

⁶² *Zes jaren streekverbetering Spier-Wijster*, 9.

den de rayonassistenten ook aandacht aan het klein- en handgereedschap en organiseerden zij cursussen of gaven zij demonstraties om boeren te leren hoe zij deze in een bewaarschop efficiënt konden opruimen en onderhouden. Het doel van de mechanisatie en stalverbeteringen was een efficiënter arbeidsproces. Zo moesten bijvoorbeeld hooibouwwerktuigen (voor het nadrogen van hooi) en het mechanisch uitmesten van stallen zware lichamelijke arbeid van de boer overbodig maken. Veel van de voorlichting over bedrijfsgebouwen werd gedaan door de inrichting van zogenaamde voorbeeldobjecten, modelmatig ingerichte stallen en werkruimtes. Een boer kon met een premie zijn stallen verbeteren, in ruil waarvoor hij zijn bedrijf moest openstellen als voorbeeldobject voor bezoekers, meestal inwoners van zijn eigen streekverbetering, maar soms ook boeren van buiten het dorp. Er bestond een eindeloos lijkende variatie in voorbeeldobjecten. In 'Peize' vond men bijvoorbeeld: kippenhokken, hooiventilatie, rundveestallen, sleufsilo's, mestvarkensstallen, fokvarkensstallen, werkhoeken en melkleidingen.⁶³ In de streekverbetering 'Het Koningsdiep' hadden de rayonassistenten behalve een aantal van de hiervoor genoemde demonstratieobjecten ook nog erfverharding en drinkwatervoorziening in weilanden als voorbeeld opgezet. In 'Neederberg' richtten zij een melklokaal in voor het doelmatig opbergen van melkgereedschap.

Er bestonden geen speciale premiereregelingen voor de boeren in de streekverbeteringen. Door de intensieve bemoeienis van de RLVD met deze gebieden, raakten boeren echter sneller op de hoogte van de verschillende mogelijkheden. In de praktijk werd er daarom wel vaak gebruik gemaakt van allerlei bestaande subsidie- en premiereregelingen. Vaak waren die bedoeld voor mechanisatie en verbetering van bedrijfsgebouwen. Het ministerie verstrekke over het algemeen alleen premies als de boer bereid was ook zelf te investeren.

Streekverbetering 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld': investering in moderne melkmachines.

⁶³ *Streekverbetering Peize*, 12.

De streekverbeteringscommissie 'Sleen-Erm-Diphoom' was één van de weinige die in het eindverslag daaraan aandacht besteedde (tabel 5.12).

Tabel 5.12 Investerings en uitgekeerde premies in guldens in de streekverbetering 'Sleen-Erm-Diphoom', 1956-1961

	Aantal bedrij- ven in 1960	Investerin- gen	Premie	Investerings per bedrijf	Premie per be- drijf	Investerings per ha	Premie per ha
3-7 ha	19	41.656	10.294	2.192	542	485	120
7-12 ha	49	199.364	33.305	4.069	680	424	71
> 12 ha	73	350.731	63.265	4.805	867	272	49
Totaal	141	591.751	106.864				
Gemiddeld				4.197	758	316	57

Bron: *Verslag streekverbetering Sleen-Erm-Diphoom 1956-1960* (z.p. [Sleen] z.j.).

De investeringen en zeker de premies per hectare lagen bij de kleine bedrijven lagen hier aanzienlijk hoger dan bij de grotere bedrijven. Deels valt dit te verklaren uit het feit dat de aanschaf van bepaalde machines voor kleine bedrijven relatief (gemeten naar hectares) duurder was. Een landbouwwagen was net zo duur voor een groot bedrijf als voor een klein, maar het grote kon er meer rendement uit halen. Voor andere investeringen, bijvoorbeeld melkmachines, gold dat overigens minder, omdat de boer deze naar rato van het aantal koeien kon aanschaffen. Hoewel de investeringen en premies bij kleine bedrijven per hectare hoger lagen, betekende dit niet dat deze groep ook meer gebruik maakte van de regelingen. Integendeel, over het algemeen was de klacht in streekverbeteringen dat juist de kleine bedrijven te weinig van de financiële mogelijkheden gebruik konden maken. Het geld dat de kleine boer zelf moest investeren om in aanmerking te komen voor een premie was in veel gevallen te hoog. In 'Walcheren' bijvoorbeeld mislukte de poging boeren over te halen zich toe te leggen op de varkenshouderij, omdat de meeste landbouwers over onvoldoende geld konden beschikken om te investeren.⁶⁴

Niet altijd leidde een investering in machines tot goede resultaten, zoals in 'Het Koningsdiep' waar sommige boeren met de aanschaf van machines hun bedrijf zonder hulp van buiten probeerden te exploiteren. Vooral bij éénmansbedrijven leidde dat tot teleurstellingen.⁶⁵ Het bleek voor boeren veel rendabeler een loonbedrijf in te schakelen dan zelf de machines aan te schaffen. Het inhuren van loonwerkers nam gedurende de streekverbetering dan

⁶⁴ ZA, Archief Streekverbeteringscommissie Walcheren, inv. nr. 2, 'Eindverslag Streekverbetering Walcheren, *Nieuwsbrief streekverbetering Walcheren* afl. 6, 5(1968)'.
⁶⁵ 'Eindverslag streekverbetering "Het Koningsdiep"'.

ook explosief toe. Vooral het uitrijden van mest en gier leverde op deze manier een aanzienlijke tijdswinst op voor de boer. In 'Koewacht' richtte de RLVD eind 1962 een éénmansdemonstratiebedrijf van circa 25 hectare in. Omdat veel arbeiders afvloeden naar de industrie, werd de boer steeds afhankelijker van zijn eigen arbeidskracht. Hij moest dan een beroep doen op de arbeid van zijn vrouw (in drukke periodes) of van de hulp van de buurman. Boeren moesten hun bouwplan en inventaris (gebouwen en machines) aanpassen, wat grote investeringen vereiste. De voorlichters stelden een dusdanig bouwplan op dat loonwerkers konden worden ingeschakeld. Uiteindelijk concludeerde de regionale voorlichter dat een éénmansbedrijf van 25 tot 30 hectare goede toekomstmogelijkheden had. De boer werkte gemiddeld 'slechts' 55 uur per week, wat de consulent de uitspraak ontlokte: 'We kunnen niet zeggen dat de boer een slaaf is van zijn bedrijf'. Een goed bouwplan en het inschakelen van een loonwerker waren dus noodzakelijk, maar het kwam volgens de voorlichter vooral aan op vakmanschap en organisatietalent van de boer.⁶⁶

Tabel 5.13 Procentuele verdeling van investeringen in gebouwen in drie Limburgs streekverbeteringen, 1958-1968

	De Roerstreek – 5653 ha (1958-1965)	Land van Pepijn – 5350 ha (1962-1968)	Oude Mijnstreek- Ransdalerveld – 7950 ha (1962-1968)
Rundveehouderij	47	38	35
Varkenshouderij	25	35	23
Pluimveehouderij	-	7	10
Graan- en aardappel- bewaring; werktuig- berging en werkplaat- sen	1	11	5
Nieuwe boerderijen	28	8	27
Totaal	100	100	100
Totaal in gulden	1.539.000	3.284.500	4.824.150
In gulden per ha	272	614	606

Bron: *Streekontwikkeling De Roerstreek 1958-1965. Eindverslag* (Roermond 1965);, *Streekontwikkeling Land van Pepijn 1962-1968. Eindverslag* (Roermond 1968) en *Streekontwikkeling Oude Mijnstreek-Ransdalerveld 1962-1968* (Roermond 1968).

Hoe en waarin boeren investeerden was afhankelijk van de streek. Tabel 5.13 laat zien dat in Limburg de investeringen in de rundveehouderij de belang-

⁶⁶ ZA, Archief RLC Zeeuwse Eilanden, inv. 22, 'Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst te Axel: eenmansdemonstratiebedrijf 25 ha'.

rijkste plaats innamen en dat de varkenshouderij een goede tweede was. Tevens kan geconstateerd worden dat de investeringskosten in de loop van de jaren snel toenamen.

Akkerbouw en tuinbouw

De aandacht voor de verbetering van de akkerbouw in streekverbeteringen was in vergelijking met die voor veeteelt en tuinbouw gering. De streekverbeteringscommissie 'Den Ham-Daarle' bijvoorbeeld meende over haar gebied: 'de meeste boeren zijn geen akkerbouwers en zij moeten daarin hun kracht niet zoeken'.⁶⁷ De boeren gebruikten het grootste gedeelte van het bouwland voor de verbouw van veevoeder. In de Noord-Brabantse streekverbeteringen werd aan dit laatste door de voorlichters juist relatief veel aandacht besteed, omdat zij mogelijkheden zagen eventuele overschotten door te verkopen aan gespecialiseerde varkens- of melkveebedrijven. Op de traditionele gemengde bedrijven, bijvoorbeeld in Drenthe, was de akkerbouw echter nog steeds een belangrijk bedrijfs onderdeel. Met name in Oost-Drenthe had het landbouwbedrijf een sterk veenkoloniale signatuur. In 'Borger' was 57 procent van de grond in gebruik als bouwland. De belangrijkste producten waren granen, fabrieksaardappelen, pootaardappelen en bieten. Een deel van de verbouw was gericht op de verwerking in de regionale aardappelmeel-, strokarton- en suikerfabrieken. In dit soort gevallen beperkte de aandacht van de voorlichters zich tot relatief technische zaken als onkruidbestrijding, het bewaren van pootaardappelen en grondbekalking.⁶⁸ De relatief geringe belangstelling van de voorlichters voor de arbeidsextensieve akkerbouw had te maken met de nagestreefde doelen. De verhoging van de arbeidsproductiviteit kon beter gerealiseerd worden in andere sectoren. Bovendien bevonden zich in de streekverbeteringsgebieden geen gespecialiseerde akkerbouwgebieden.

Tabel 5.14 Procentuele verdeling van het grondgebruik in Nederland, 1957-1970

	Bouwland	Grasland	Tuinbouw en fruitteelt
1957	39	56	5
1960	38	57	5
1965	36	59	5
1970	32	63	5

Bron: CBS, *Landbouwtellingen 1957-1970*.

Ook de omzetting van bouwland naar grasland zal de aandacht voor de akkerbouw niet bevorderd hebben. In heel Nederland verschoof gedurende de

⁶⁷ *Zes jaar streekverbetering Den Ham-Daarle*, 13.

⁶⁸ *Streekverbetering Borger 1963*, 41.

periode 1957-1970 de verhouding bouwland-grasland ten gunste van het laatste, wat typerend was voor het feit dat de melkveehouderij in belang toenam (tabel 5.14). Deze landelijke tendens is terug te vinden in een groot aantal streekverbeteringen. In 'Heemse' lag de verhouding tussen bouwland en grasland bij aanvang van de streekverbetering op 46-54 procent en na afloop op 38-62 procent.⁶⁹ Ook op andere wijzen valt de overgang van akkerbouw naar veeteelt te zien, zoals aan de inkomsten van boeren in 'Leende' (tabel 5.15).

Tabel 5.15 Procentuele verdeling van de inkomsten op boerenbedrijven in 'Leende' bij aanvang en afsluiting van de streekverbetering, 1957-1961

	Akkerbouw		Rundvee		Varkens		Kippen	
	1957	1961	1957	1961	1957	1961	1957	1961
4-7 ha	20	14	39	45	17	18	25	24
7-9 ha	22	13	44	49	11	14	24	24
9-11 ha	25	15	45	53	14	14	16	18
11-13 ha	25	17	44	49	12	18	18	15
13-16 ha	30	21	47	63	9	7	14	9
> 16 ha	36	27	44	48	8	13	11	12

Bron: 10 jaar Leende. 10 jaar gerichte rationalisatiekern en streekverbetering te Leende (Eindhoven 1962).

Voor zover de streekverbetering zich in bedrijfseconomische zin met de akkerbouw bezighield, was dat vooral gericht op de teelt van zogenaamde hakvruchten. De verbouw van deze producten was relatief arbeidsintensief, want ze eiste twee keer zoveel inzet van arbeid dan bijvoorbeeld de verbouw van graan. De adviezen van voorlichters waren dan ook noodzakelijk, mede gezien het feit dat veel kleine boerenbedrijven nog leunden op gezinsarbeid. Soms was echter de arbeidsintensiviteit van de verbouw van hakvruchten aanleiding tot inperking van die activiteit. In 'Beltrum' nam het verbouwde areaal gedurende de streekverbetering af met éénderde, vooral als gevolg van 'moeilijkheden in de arbeidsvoorziening'.⁷⁰ Echter in streken waar de voorlichters geconfronteerd werden met een arbeidsoverschot en de mogelijkheid van afvloeiing van arbeidskrachten uit de agrarische sector gering was, bood de teelt van hakvruchten juist toekomstperspectief. Dat gold eveneens voor gebieden waar gezinsarbeid nog belangrijk was. De voorlichters besteedden veel aandacht aan het opstellen van een bouwplan, ten einde het arbeidspotentieel zo optimaal mogelijk in te zetten en de arbeidsproductiviteit op die manier te verhogen. Dit laatste treft men bijvoorbeeld ook aan in de streekverbetering 'Slagharen-Schuinesloot'. In deze streek varieerde het bedrijfsty-

⁶⁹ Eindverslag. *Streekverbetering Heemse*, 10.

⁷⁰ *Streekverbetering in Beltrum*, 11.

pe. Men kwam er weidebedrijven, akkerbouwbedrijven en gemengde bedrijven tegen. Voor de akkerbouwbedrijven was de economische situatie moeilijker dan voor de gemengde bedrijven. Het opbrengstenniveau van granen was matig tot normaal. Het aardappelareaal was gering van omvang. Aanvulling op hun inkomsten zochten boeren onder andere in de teelt van suikerbieten, maar dit gewas eiste in sommige periodes veel arbeidskracht. Daardoor bestond het risico dat de arbeidsbezetting op deze bedrijven permanent te hoog zou blijven. Immers, boerenzoons hadden dan de neiging om 'te blijven hangen' op de boerderij. Uiteindelijk had dat weer een negatief effect op de arbeidsproductiviteit. De rijkslandbouwconsulent gaf daarom het volgende advies: 'Het aardappelareaal (...) zo hoog mogelijk opvoeren. De granen tot op zekere hoogte vervangen door uitbreiding van de rundveestapel. Deze moet echter vlot door 1 man bewerkt kunnen worden. De rundveestapel is dan vooral belangrijk uit oogpunt van bodemvruchtbaarheid. In hoeverre de suikerbietenteelt en stamslabonenteelt verantwoord en/of aanbevelingswaardig is, moet van bedrijf tot bedrijf beoordeeld worden'.⁷¹ Met andere woorden: het maken van een goed bouwplan was essentieel bij de optimalis-

ring van de benutting van de aanwezige arbeidskracht.

De voorlichters bevonden zich in een ambivalente positie. Aan de ene kant werden zij geacht de afvloeiing van overtollige arbeidskrachten uit de agrarische sector te bevorderen, aan de ander kant waren zij ook gedwongen om juist arbeidsintensieve productie te stimuleren. Vooral kleine gemengde bedrij-

In de streekverbetering 'Tholen' bezochten de boeren de groentevakschool.

ven zonder groeicapaciteit kregen soms een beter toekomstperspectief door over te schakelen naar arbeidsintensieve productie als fruitteelt en tuinbouw. Het vinden van een juiste balans tussen beide opties was niet altijd even gemakkelijk.

In 'Roelofarendsveen', waar de tuinbouw de belangrijkste bron van bestaan was, deed zich een andere keus voor. Voor de ruilverkaveling schatte

⁷¹ *Streekverbetering Slagharen-Schuinesloo*, 11.

het regionale rijkslandbouwconsulentschap de productiemogelijkheid op ongeveer 30.000 gulden per hectare, daarna zou dit kunnen stijgen naar liefst 200.000 gulden per hectare. De tuinders konden de productieverhoging bereiken door over te gaan op teelt onder glas. Volgens een ruwe schatting werd na 1957 circa 200.000 m² kas nieuw gebouwd. Bovendien verschoof de aandacht van de groenteteelt naar de bloemeteelt. Laatstgenoemde maakte aanvankelijk 38 procent van de omzet uit, maar dit aandeel steeg naar 86 procent. Overigens was dat niet alleen de verdienste van de streekverbetering. Al vóór 1957 bestond er een tendens om over te schakelen naar bloemeteelt, maar de streekverbetering heeft dit ongetwijfeld bevorderd.⁷²

In de 'Zak van Zuid-Beveland' verschoof de verhouding tussen bouw- en grasland als gevolg van ruilverkavelingen en na herstel van overstroomde landen. Het tuinbouwareaal liep bijvoorbeeld terug van 20 naar 12,5 procent.⁷³ In 'Walcheren' was de tuinbouw vooral aantrekkelijk voor kleine landbouwers; meestal waren het gezinsbedrijven die te weinig inkomsten uit de landbouw konden genereren. Zoals hiervoor al geconstateerd bestond in 'Walcheren' grote onbekendheid met het werken met vreemd kapitaal. Hoewel de voorlichting aandacht besteedde aan investeringen in de tuinbouw, veranderde er weinig. In 1967 was slechts 13,6 hectare bij 47 bedrijven omgezet in tuinbouw onder glas. Daarvan had een kwart een oppervlakte van 4 hectare of meer.⁷⁴ Ook in 'Koewacht' nam de tuinbouw slechts marginaal toe. Er was hier dus geen sprake van een wijziging van de bedrijfstype. Het regionale landbouwconsulentschap weet dit aan de uitblijvende ruilverkaveling.⁷⁵

In de gebieden met komgronden vormden fruitteelt en tuinbouw een belangrijke activiteit. In de 'Bommelerwaard-oost' breidde het gemiddelde bedrijf na de ontginningen en ruilverkaveling het graslandareaal en het tuinbouwareaal met respectievelijk 10 en 17 procent uit ten koste van het bouwland. Een overschakeling naar tuinbouw lag volgens de streekverbeteringscommissie meer voor de hand dan omschakeling naar varkens- of pluimveehouderij.⁷⁶ Dit proces verliep echter te langzaam vanwege moeizame financiering, onduidelijkheden over opvolging op het bedrijf, slechte verkaveling en uitblijven van noodzakelijke afstoting van voor tuinbouw geschikte grond.⁷⁷ In de streekverbetering 'Maas en Waal-west' nam het areaal tuinbouwgrond af. Ook de omvang van het bouwland nam ten gunste van het grasland af. De streekverbeteringscommissie schilderde een somber perspectief voor de kleine

⁷² Eindverslag streekverbetering Roelofarendsveen, 47.

⁷³ ZA, Archief streekverbeteringscommissie Zak van Zuid-Beveland, inv. 1, 'Streekverbetering'.

⁷⁴ ZA, Archief streekverbeteringscommissie Walcheren, inv. 1.

⁷⁵ Eindverslag van de streekverbetering Koewacht.

⁷⁶ Streekverbetering Bommelerwaard-oost, 61.

⁷⁷ CAS, LNV, RLC te Tiel, Streekverbetering Bommelerwaard-oost, doos 36 inv. 07.77, 'Verslag 1959 streekverbetering Bommelerwaard-oost: afd. Tuinbouw'.

bedrijven: 'Op een aantal bedrijven lagen in de fruitteelt geen mogelijkheden. Dit waren over het algemeen kleine bedrijven die zeer slecht verkaveld waren. Bij huis heeft men vaak een perceel zeer goede lichte grond, die ingeplant is met fruit. Deze boomgaarden zijn veelal oud. Verder van huis heeft men dan vaak meerdere perceeltjes grasland gepacht of in eigendom en op deze bedrijven demonstreert zich het typische Maas en Waalse gemengde bedrijf. Bij huis een perceel zeer geschikte grond die gebruikt wordt voor de teelt van fruit en verder een paar koeien en enkele varkens. Ofschoon deze mensen alle moeite doen om het inkomen te verhogen door het fruit gedeeltelijk te rooien en te verjongen ofwel door aardbeien en ander klein fruit te telen op geschikte gronden is het inkomen over het algemeen zeer laag'.⁷⁸ De voorlichters stimuleerden de overschakeling naar tuinbouw door middel van voorlichtingsavonden, de stichting van een groenteteeltvakschool en de aanstelling van een speciale tuinbouw-hulpassistent. Ook in de 'Tielerwaard-west' bevorderde de streekverbeteringscommissie de specialisatie in fruitteelt. Door ontmenging ontstonden hier veertig fruitteeltbedrijven en werd een veertigtal tuinbouwbedrijven gesticht.

In de Limburgse streekverbetering 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld' werd vooral in de fruitteelt rigoureuze gerationaliseerd. Van de 299 hectare hoogstamboomgaarden, die over het algemeen in een slechte toestand verkeerden, was aan het eind nog maar 33 hectare over. Pogingen om de teelt van aardbeien te introduceren verliepen niet succesvol. De akkerbouw werd vooral verbeterd door de introductie van nieuwe machines, zoals volautomatische rooimachines voor suikerbieten, verzamelrooiers voor de aardappelen en precisiezaaimachines. In het 'Land van Pepijn' was het beeld hetzelfde. Hier was 80 procent van de bedrijven gemengd en de akkerbouw vormde naast de rundveehouderij de belangrijkste inkomstenbron. In 'De Roerstreek' was de tuinbouw van ondergeschikt belang.

De overschakeling van boeren met kleine boerenbedrijven naar tuinbouw kwam voor en werd soms ook bewust gestimuleerd door de voorlichters, maar vond geen grootschalige navolging. De tuinbouw was uitgegroeid tot een sector die behoorlijke investeringen eiste en bovendien gespecialiseerde kennis. Sommige tuinbouwgebieden waren probleemgebieden geworden en daarom opgenomen in het streekverbeteringsprogramma. De overstap van boeren naar tuinbouw kan vanwege economische overwegingen gunstig zijn geweest, om sociale redenen lag die niet altijd voor de hand. Wichers beschreef in zijn onderzoek over Beesd dat er tussen de 'echte' boeren – hoe klein hun bedrijf ook was – en de tuinbouwers een verschil in sociale status bleef bestaan. Naast traditionele bedrijfstijl en gebrek aan investeringsmoge-

⁷⁸ *Tussen Maas en Waal*, 29-30.

lijkheden, speelden dus ook sociale aspecten een rol bij behoedzaamheid in modernisering.

Productie-eenheden

De hiervoor geschetste basisstrategieën laten niet het hele effect van de modernisering zien. Daarvoor kan men beter een andere norm hanteren, namelijk het aantal productie-eenheden zoals dat uit de zogenaamde bedrijfs-economische boekhoudingen afgeleid kon worden. Deze boekhouding stond los van de financiële boekhouding die boeren bijhielden ten behoeve van de belastingdienst. In de bedrijfseconomische boekhouding legden boeren hun werkzaamheden en productieresultaten vast. Het LEI kon deze vervolgens gebruiken om de rentabiliteit van een bedrijf te berekenen. Wanneer het LEI de resultaten publiceerde – om andere boeren inzicht te geven in de productienormen in hun regio – anonimiseerde het de gegevens. Voor de voorlichters was het zaak om zoveel mogelijk boeren over te halen een bedrijfseconomische boekhouding bij te houden. Zij konden dan namelijk veel beter individuele adviezen verstrekken. Het lukte hen echter niet altijd boeren te overtuigen van het nut. In ‘Hummelo-Keppel’ waren er bijvoorbeeld slechts drie boeren te vinden die zo’n boekhouding wilden aanleggen. Maar naarmate de tijd vorderde, stelde de RLVD steeds vaker het verlenen van premies afhankelijk van het bijhouden van een bedrijfsboekhouding.

De bedrijfseconomische boekhoudingen kwamen goed van pas bij het vaststellen van de arbeidsproductiviteit. Vooral het LEI hield zich daarmee bezig. Vanaf de jaren vijftig ontwikkelde het instituut nieuwe rekenmodellen om de arbeidsproductiviteit te berekenen. Vóór de oorlog en ook in de jaren daarna werd de grootte van een bedrijf en zijn productiviteit vooral gemeten in termen van omvang van de veestapel, landbouwareaal, opbrengsten in guldens en dergelijke. Deze rekennormen maakten vergelijking van bedrijven met verschillende bedrijfstypen echter moeilijk. Immers een tuinbouwbedrijf kon bijvoorbeeld met veel minder grond toe dan andere boerenbedrijven. Mede in het licht van alle veranderingen – rationalisatie, mechanisatie, verhoging van de

MELKLIJSTEN VAN '60-61									
EMMA 25	520942	Ks	3.10	7067	406	287	331	313	
ROOSTE 11	520940	S	2.11	5516	430	248	303	306	
EMMA 30	520941	Ru	2	3196	450	246	319	368	
TUWELTJE 2	521134	Ks	6.3	6491	412	350	303	326	
ROELTJE 16	520941	Ks	3	4087	435	278	303	346	
EMMA 24	485891	Ks	3	5428	477	285	307	351	
TUWELTJE 3	513035	Ru	4.10	5620	435	267	326	334	
JANNA 5	451227	Ks	6.8	6556	426	279	311	347	

STALGEMIDDELDE	
1960	1961
310R-5460-426-233-308-345	
1775 KG MELK per dag	
756. VETGRAMMEN	
612 EIWTORAMMEN	

Het bijhouden van de melkproductiviteit werd bevorderd in streekverbeteringsgebied

productiviteit – zocht het LEI naar rekenmethoden die de productiviteit van een bedrijf beter tot uitdrukking konden brengen. Bovendien wilde het de verschillende bedrijfstypes onderling kunnen vergelijken: hoe verhiel een akkerbouwbedrijf van 25 hectare zich bijvoorbeeld tot een melkveehouderij met 20 koeien. Niet de fysieke omvang van een bedrijf moest centraal staan, maar de economische betekenis.

De nieuwe rekenmodellen hebben achteraf gezien een dubbele betekenis gehad. In de eerste plaats gebruikte het ministerie van Landbouw ze ter vergelijking of berekening van bepaalde landbouwkundige situaties. Ze konden bijvoorbeeld aantonen hoe groot, gerekend in arbeidsproductiviteit, de landbouwkundige achterstand in een regio of dorp was. Hoewel men allerlei vraagtekens bij de modellen kan zetten, konden ze op z'n minst een statistisch plausibele uitspraak doen over de werkelijkheid. De rekenmodellen kenden echter ook een 'diepere' laag. Onafhankelijk van hun waarheidsgehalte bevatten ze ook een sterk normatieve kant, omdat ze een specifieke visie op de landbouw en het gedrag van boeren vertegenwoordigden. Immers het 'goede' boeren kon voortaan gemeten worden door bijvoorbeeld de hoogte van de arbeidsproductiviteit vast te stellen. Allerlei andere elementen werden bijzaak. Het ministerie van Landbouw gebruikte de modellen dus ook om de boer te 'disciplineren'. Ze vormden één van de elementen van wat Van der Ploeg in zijn boek *De virtuele boer* aanduidt met 'moderne expertsystemen'.

Een aantal begrippen is van belang bij het rekenmodel van het LEI, namelijk *volwaardige arbeidskracht* (VAK), *standaarduur* en *productie-eenheid* – vanaf 1962 *bewerkingseenheid*. De twee laatste zijn voorlopers van het tegenwoordig gehanteerde systeem van *standaardbedrijfseenheden*. Het wezenlijke verschil tussen de oudere en tegenwoordige rekenmodellen is dat de factor kapitaal in het laatste veel beter is verdisconteerd. Vooral in de jaren vijftig volstond het LEI met de aanname dat de berekening van de factor arbeid voldoende inzicht verschafte in de productiviteit van een bedrijf. Door de snel toenemende mechanisering en als gevolg daarvan het kapitaalsintensiever worden van de bedrijfsvoering wankelde die stelling in de jaren zestig. Vanaf 1968 werd daarom gerekend in de standaardbedrijfseenheden. Deze laatste norm blijft hier echter verder buiten beschouwing, omdat ze niet relevant is voor de in dit boek behandelde periode.⁷⁹

Tot 1962 rekende het ministerie in veel gevallen in zogenaamde productie-eenheden (bijlage G). Een standaard productie-eenheid stond gelijk aan de arbeid die een boer besteedde aan één melkkoe met jongvee. Drie fokzeugen, vijftien mestvarkens, één hectare graan of een halve hectare hakvruchten wa-

⁷⁹ Zachariasse en Dröge, *Toepassing van bewerkingseenheden*; Dröge e.a. *Toepassing van standaardbedrijfseenheden*; JDe Veer, 'Bewerkingseenheden'.

ren elk ook één productie-eenheid. In werkelijkheid waren het dus niet zo-
 zeer productie-eenheden, maar – zoals het eindverslag van de streekverbete-
 ring ‘Wetering’ ongewild correct stelde – arbeidseenheden.⁸⁰ Per streek be-
 stonden er overigens kleine verschillen in de aantallen producten die samen
 één productie-eenheid vormden. Om bedrijven onderling te vergelijken be-
 stond er nog een tweede norm: het standaarduur (ook wel manuur ge-
 noemd). Een standaarduur was de hoeveelheid arbeid die onder normale om-
 standigheden per uur verricht kon worden door een arbeidskracht. Deze uren
 werden berekend aan de hand van het te bewerken product. Een melkkoe
 met jongvee kostte rond 1960 op jaarbasis bijvoorbeeld 250 uur, wat dus be-
 tekende dat één productie-eenheid ongeveer gelijk stond aan 250 standaardu-
 ren. In het standaardurenmodel waren enige afwijkende regionale elementen
 opgenomen. De bemesting van grasland bijvoorbeeld kostte in de ene regio
 als gevolg van de slechtere bodemkwaliteit meer tijd dan in een andere. Pro-
 ductie-eenheid en standaarduur werden in 1962 vervangen door bewerkingse-
 eenheid.⁸¹ Door de invoering van de eenheid hoopte men een maatstaf in
 handen te krijgen die kon dienen voor de beoordeling van de doelmatigheid
 van het werk. Bovendien zou die toepasbaar zijn op alledrie bedrijfstypes (ak-
 kerbouw, veehouderij en tuinbouw). In tegenstelling tot standaarduren waren
 bij bewerkingseenheden ook factoren als werktuigen, trekkracht en loonwerk
 verdisconteerd.

Op grond van bewerkingseenheden, productie-eenheden en standaardu-
 ren kon de RLVD (en uiteraard andere instituten) de arbeidsbehoefte op een
 bedrijf berekenen. Gekoppeld aan de aanwezige hoeveelheid arbeidskrachten
 werd dan duidelijk of er sprake was van een te grote of te kleine hoeveelheid
 potentiële arbeidskracht op een bedrijf. Daartoe moet het begrip ‘volledige
 arbeidskracht’ geïntroduceerd worden. Eén VAK stond gelijk met een werk-
 nemer die zijn volledige arbeidstijd aan het bedrijf besteedde, dus meestal een
 bedrijfshoofd. Op grond van leeftijd en geslacht konden anderen, zoals fami-
 lieleden, in een percentage van één VAK worden aangeduid. De meewer-
 kende boerin telde bijvoorbeeld voor 65 procent mee. Deze laatste normen
 leidde het LEI af uit de CAO's, waarin naar leeftijd en sekse was bepaald welk
 percentage van het volle loon men kreeg. Deze normen varieerden door de
 tijd (tabel 5.16). De rekennorm VAK kan inzicht geven in de hoeveelheid
 potentiële arbeid (arbeidsaanbod) die op een bedrijf aanwezig is.⁸² Of er teveel

⁸⁰ *Streekverbetering Wetering*, 11.

⁸¹ De officiële definitie luidde: Bewerkingseenheden zijn verhoudingsgetallen voor de omvang van de bewerking in de verschillende productierichtingen en als zodanig vormen ze een maat voor de productieomvang van bedrijven en bedrijfsonderdelen gezien uit de gezichtshoek van de bewerking.

⁸² Deze wordt berekend door het VAK percentage van de leeftijd/sekse categorie te vermenigvuldigen met de werkelijke duur van de arbeidstijd. Een meewerkende dochter van 18 jaar wordt dus bijvoorbeeld gewaardeerd op $45\% \star 3 \text{ maanden } (0,25) \star 1 \text{ VAK} = 0,1125 \text{ VAK}$. Het arbeidsaanbod of de

of teweinig VAK was, hing mede af van de aard van het bedrijf. Arbeidsintensieve bedrijven hadden bijvoorbeeld een hogere VAK-norm per hectare dan arbeidsextensieve. Verschillende soorten bedrijven waren dus op grond van een VAK-normering niet zonder meer vergelijkbaar, wel echter bedrijven binnen een bepaalde regio en met soortgelijke werkzaamheden, bijvoorbeeld gemengde bedrijven.

Tabel 5.16 Normen voor Volledige Arbeidskracht (VAK) naar leeftijd en geslacht in procenten, 1950-1970

Leeftijd	1950-1960		1960-1970	
	man	vrouw	man	vrouw
23 en ouder	100	65	100	70
21 en 22	95	65	100	70
19 en 20	85	65	80	50
17 en 18	65	45	60	50
65+	-	-	50	-

Bron: *Statistiek van de bedrijfsuitkomsten in de landbouw 1958/1959* (Zeist 1961) en CAS, LNV. RLC Westelijke Drenthe, inv. 175, 'Werkplannen'.

In dat geval kon de richtlijn worden gevolgd: hoe hoger het aantal hectare per VAK, hoe gunstiger de situatie. De arbeidsbehoefte op een bedrijf werd bepaald door het aantal standaarduren/bewerkingseenheden dat aanwezig was. In 'Borger' werd in 1955 geschat dat per VAK 3.000 standaarduren op een bedrijf aanwezig moesten zijn om rendabel te kunnen produceren. Wanneer de arbeidsbehoefte per hectare boven de 500 standaarduren steeg, was er volgens de gehanteerde norm een omslag bereikt van een extensief naar intensief bedrijf.⁸³ In 'Peize' stelde het regionale landbouwconsulentschap een gemiddelde van 12 productie-eenheden per VAK als norm om rendabel te kunnen produceren, wat inderdaad gelijkstond met ongeveer 3.000 standaarduren.⁸⁴ Ook in 'Vledder' noemde men in 1964 12 tot 15 productie-eenheden noodzakelijk om het gemiddelde inkomen van een fabrieksarbeider te halen.⁸⁵

Niet van alle streekverbeteringen zijn de gegevens over productie-eenheden en VAK-normen beschikbaar (bijlage H). Dit komt onder andere doordat het LEI al in 1962 stopte met de berekening in productie-eenheden. Daarna rekenden streekverbeteringscommissies in eindverslagen soms nog wel de arbeidsbezetting uit, maar hoogst zelden de bewerkingseenheden. Klaarblijkelijk was dat te complex. Er bestond geen landelijke statistiek van de hoeveelheid productie-eenheden. Daardoor is een vergelijking van landelijke

arbeidsbehoefte kan ook per hectare worden berekend.

⁸³ CAS, LNV, RLC Oostelijk Drenthe, inv. 49 Streekverbetering Borger, 'Werkplan Borger'.

⁸⁴ CAS, LNV, RLC Westelijke Drenthe, inv. 175, 'Werkplannen'.

⁸⁵ *Streekverbetering Vledder*.

en regionale ontwikkeling niet zonder meer mogelijk. Voor de berekening van de landelijke toename van de arbeidsproductiviteit kan echter toevlucht tot een ander criterium worden genomen, namelijk de bruto toegevoegde waarde van de landbouw in relatie tot de in deze sector ingezette arbeidsjaareenheden (tabel 5.17). In de periode 1958-1967 vond in de landbouw een productiestijging per arbeider plaats van bijna 78 procent, jaarlijks gemiddeld circa 7,8 procent. Met dat gegeven in het achterhoofd is het mogelijk een aantal streekverbeteringen na te lopen om die te beoordelen op de verandering in arbeidsproductiviteit.

Tabel 5.17 Arbeidsproductiviteit in de Nederlandse landbouw, 1955-1967

	Bruto Toegevoegde Waarde (BTW) in mln. guldens	Arbeidsjaareenheden (AJE)	Geïndexeerde BTW per AJE 1958=100
1955	2839	478	85
1956	2623	469	80
1957	2795	459	87
1958	3120	445	100
1959	2800	431	93
1960	3619	418	123
1961	3350	397	120
1962	3400	388	125
1963	3174	373	121
1964	3714	361	147
1965	3695	345	153
1966	3560	332	153
1967	3949	317	178

De cijfers uit de jaren 1955-1957 komen uit een andere reeks dan die uit 1958-1967. In zoverre het de bruto toegevoegde waarde betreft lijkt deze eerste reeks ongeveer 5 procent lager gewaardeerd dan de tweede.

Bron: CBS, *Landbouwcijfers 1955-1957 en 1958-1967*.

Voor de Friese streekverbeteringen ontbreken cijfers over de toename van de arbeidsproductiviteit. In de geselecteerde Drentse streekverbeteringen nam in vier gevallen (de gegevens van 'Borger' zijn onbekend) het aantal productie-eenheden per bedrijf toe. Dit duidt op een groei van de bedrijven, maar zegt nog niets over de toename van de arbeidsproductiviteit. Die valt het best te meten aan de hand van het aantal productie-eenheden per VAK. Ook wat dit betreft ontbreken de gegevens van 'Borger', evenals die van 'Peize'. In de drie andere gevallen steeg het aantal productie-eenheden per VAK gedurende de streekverbeteringsperiode met 22 tot 29 procent. Bovendien groeide hier het aantal productie-eenheden per bedrijf sneller dan op de Drentse LEI-bedrijven in de periode 1956-1961. Daar bedroeg de stijging namelijk onge-

veer 15 procent. In vergelijking met elders in het land daalde het aantal VAK per bedrijf niet zeer sterk. Bij aanvang van de streekverbeteringen varieerde het van 1,55 tot 2,1 en na afsluiting was dat 1,52 tot 1,68. Ter vergelijking: in de jaren 1961-1963 bedroeg het gemiddelde aantal VAK op Drentse gemengde bedrijven met 10 tot 26 hectare grond (gemeten op circa veertig LEI-bedrijven) 1,6.⁸⁶ In Borger steeg de arbeidsbezetting per bedrijf zelfs, maar dit kwam omdat hier een grote sanering plaatsvond, waardoor de overblijvende boerderijen relatief groot werden.

In de bestudeerde Overijsselse streekverbeteringen daalde de gemiddelde arbeidsbezetting per bedrijf tijdens de streekverbeteringen naar 1,1 tot 1,5. Vooral in 'Beneden-Dinkel' werd bij aanvang van de streekverbetering nog een zeer hoge arbeidsbezetting per bedrijf (namelijk 2,0) gemeten. Relatief hoog was ook het aantal arbeidskrachten in 'Wetering', vooral in het poldergebied met 1,8 bij aanvang en 1,7 bij afsluiting. In dit laatste geval ging het, in tegenstelling tot 'Beneden-Dinkel', niet om overbezetting. De bedrijven in het poldergebied waren relatief groter. Van een aantal Overijsselse streekverbeteringen zijn de productie-eenheden per bedrijf niet bekend, omdat in de loop van de jaren zestig werd overgestapt op een andere berekeningswijze. Hier moet volstaan worden met een analyse van de arbeidsbezetting per hectare, wat een minder zuiver beeld geeft, omdat bij grondloze productie het aantal VAK per hectare relatief hoog kan zijn. In relatie met het aantal VAK per bedrijf kan men toch een goede indruk krijgen van de arbeidsproductiviteit. Per VAK was er tussen de 9,5 en 11,7 hectare. Op de Overijsselse LEI-bedrijven (gemengde bedrijven) was het aantal VAK per bedrijf in de periode 1960-1963 bij de bedrijfsgrootteklassen 4 tot 7, 7 tot 10 en 10 tot 15 hectare respectievelijk 1,4, 1,6 en 2,0.⁸⁷ Over het geheel genomen – uitgezonderd 'Den Ham-Daarle' – nam het aantal arbeidskrachten op de bedrijven af. Daartegenover stond een groei (35 tot 43 procent) van het aantal productie-eenheden per arbeidskracht, wat dus gemiddeld hoger was dan bijvoorbeeld in de aangrenzende provincie Drenthe.

Van de Hollandse streekverbeteringen staan alleen enkele gegevens van 'De Zeevang' ter beschikking. Na afloop van deze streekverbetering bleek de arbeidsbezetting 1,37 per bedrijf te zijn en was het aantal hectares per VAK gestegen van 8,81 naar 10,33. In de streekverbeteringen 'De Zeevang' en 'Waterland' moest de verhoging van de arbeidsproductiviteit vooral verkregen worden door vergroting van de bedrijven en uitbreiding van de melkveestapel. De stijgingen waren hier dan ook niet spectaculair. De Gelderse streekverbetering 'Neederberg' volgde op een ruilverkaveling.

⁸⁶ *Uitkomsten van Landbouwbedrijven. Statistisch overzicht 1962/1963*, 56.

⁸⁷ *Uitkomsten van Landbouwbedrijven. Statistisch overzicht 1962/1963*, 59.

Slechte wegen en slechte verkaveling waren aanleiding voor de aanvraag in 1947 die in 1953 werd aangenomen (72 procent voor). 'Neederberg' heeft de ontwikkelingen in zijn gebied gedurende de periode 1955-1962 vergeleken met het aanpalende dorp Rietmolen, dat geen streekverbetering was. In 'Neederberg' trad een duidelijke tendens naar vergroting van de bedrijven op. Het aantal bedrijven met minder dan 5 hectare grond daalde, terwijl de categorie bedrijven groter dan 5 hectare toenam. Dit was echter meer een effect van de ruilverkaveling dan van de streekverbetering. In Rietmolen veranderde er in de genoemde periode niets aan de omvang van de bedrijven. Opmerkelijke verschillen waren er wel in de bedrijfstypen. Terwijl het aantal koeien in Rietmolen iets sneller steeg dan in 'Neederberg' en het aantal mestvarkens in beide dorpen gelijk toenam, groeide het aantal fokzeugen en pluimvee in 'Neederberg' aanmerkelijk sneller toe dan in Rietmolen. De fokzeugenhouderij leende zich uitstekend als nevenactiviteit. Opmerkelijk was ook het verschil in productiviteitsgroei. In 'Neederberg' steeg het aantal productie-eenheden per bedrijf met liefst 40 procent, terwijl Rietmolen bleef steken op een groei van 18 procent. Op de LEI-bedrijven in Oost-Gelderland steeg het aantal productie-eenheden van 16,5 naar 17,7; dat was dus een stijging van slechts 7 procent.

In tabel 5.18 is te zien dat op de Rietmolense bedrijven met minder dan 5 hectare de groei niet achterbleef bij die in de streekverbetering 'Neederberg'. Ook de groei op de bedrijven met 5 tot 10 hectare grond was in Rietmolen niet slechter dan in 'Neederberg', maar absoluut gezien steeg hun aantal in Rietmolen minder. Voor de bedrijven met meer dan 10 hectare grond was de groei in 'Neederberg' beduidend gunstiger. In vergelijking met de streekverbetering 'Hummelo-Keppel' zijn er enige opmerkelijke verschillen. In deze streekverbeteringen was de berekening van productie-eenheden volstrekt identiek. Maar over de gehele linie genomen steeg het gemiddelde aantal productie-eenheden in 'Hummelo-Keppel' sneller. Dit werd veroorzaakt door het verdwijnen van veel kleine bedrijven. Hiervan profiteerden de overblijvende landbouwbedrijven in de laagste bedrijfsgroottesklassen het meest. Het aantal productie-eenheden steeg hier met liefst 70 procent, hoewel het net onder het minimaal noodzakelijk geachte niveau van 10 eenheden bleef. Ook bij de grotere bedrijven groeide het aantal productie-eenheden in 'Hummelo-Keppel' relatief sneller dan in 'Neederberg', maar dat leidde slechts tot een nivellering van de absolute verschillen tussen beide streekverbeteringen, want in 'Neederberg' was de aanvangssituatie gunstiger. Men kan zich natuurlijk afvragen of deze verbetering schijn was. Weliswaar profiteerden de bedrijven kleiner dan 4 hectare in 'Hummelo-Keppel', maar ze waren ook gedoemd te verdwijnen.

Tabel 5.18 Gemiddeld aantal productie-eenheden per bedrijf naar bedrijfsgrootteklasse in de streekverbetering 'Neederberg' (100 bedrijven) en het dorp Rietmolen (66 bedrijven), 1955-1962

	Neederberg			Rietmolen		
	1955	1962	Groei in %	1955	1962	Groei in %
2-5 ha	6,1	6,2	2	6,6	6,7	2
5-10 ha	11,7	15,1	29	9,4	12,3	31
10-15 ha	15,8	20,9	32	16,2	18,9	17
15-20 ha	18, 2	25,9	42	21,0	22,1	5
> 20 ha	26,3	34,3	30	25,6	31,2	22

Bron: Eindverslag streekverbetering Neederberg, 1 januari 1960 - 1 januari 1963 (Doetinchem 1963).

In 'Beltrum' groeide het aantal productie-eenheden per bedrijf slechts in beperkte mate (van 12,3 naar 15,8). De groei was echter groter was dan op de LEI-bedrijven in oostelijk Gelderland. Daardoor ontliepen de aantallen productie-eenheden gemeten naar VAK elkaar veel minder dan bij aanvang van de streekverbetering. In 'Beltrum' steeg dat van 6,5 naar 9 en in oostelijk Gelderland van 8,4 naar 9,5. In beide gevallen lag het nog beneden het gewenste gemiddelde van 10 productie-eenheden per bedrijf.⁸⁸

Van de beide riviergebieden 'Bommelerwaard-oost' en 'Maas en Waal-west' zijn goed vergelijkbare eindverslagen beschikbaar, hoewel de gegevens van de zeer kleine bedrijven met minder dan 5 hectare grond ontbreken (tabel 5.19). Over de gehele linie steeg in de 'Bommelerwaard-oost' het aantal productie-eenheden met 18 procent (van 12, 6 naar 14,9), terwijl de groei in 'Maas en Waal-west' iets geringer was, namelijk 16 procent (van 12,5 naar 14,5). De groei bij de Bommelerwaardse bedrijven in de grootteklasse van 15 tot 20 hectare was opvallend gering. Hier werd de winst echter behaald door een daling van het aantal arbeidskrachten. In 'Maas en Waal-west' was hetzelfde patroon waarneembaar in de klasse van 20 tot 30 hectare. In beide streekverbeteringen nam het aantal productie-eenheden per arbeidskracht af op de bedrijven met meer dan 30 hectare grond. Na de streekverbetering bleken de meeste bedrijven in de bedrijfsgrootteklasse van 10 tot 30 hectare het niveau van 10 productie-eenheden te halen. Merkwaardigerwijs trad daarboven een verslechtering van de toestand op. Het ging hier overigens om slechts twee bedrijven. In de streekverbetering 'Maas en Waal-west' was het eindresultaat gunstiger. Hier steeg het aantal productie-eenheden per VAK naar 12,6, maar de Ausgangssituatie (9,7) was gunstiger dan in de 'Bommelerwaard-oost'.

⁸⁸ *Streekverbetering in Beltrum*, 34.

Tabel 5.19 Gemiddeld aantal arbeidskrachten per bedrijf in de streekverbeteringen 'Bommelerwaard-oost' en 'Maas en Waal-west', 1957-1962

	Bommelerwaard-oost		Maas en Waal-west	
	1957	1962	1957	1962
5-10 ha	1,33	1,32	1,02	0,94
10-15 ha	1,69	1,68	1,28	1,23
15-20 ha	2,15	1,86	1,65	1,40
20-30 ha	2,56	2,46	1,93	1,66
> 30 ha	3,50	3,70	2,51	2,49

Bron: *Streekverbetering Bommelerwaard-oost 1957-1962* (z.p. z.j.) en *Tussen Maas en Waal. Streekverbetering Maas en Waal-West 1957-1962* (z.p. z.j. [1962]).

In de komgronden van de 'Tielerwaard-west' was er een geringe daling per bedrijf, namelijk van 1,45 naar 1,34 VAK. Gezien de vergroting van de bedrijven moet dit beschouwd worden als een relatieve vooruitgang. Dat blijkt ook uit het feit dat het aantal te bewerken hectares per arbeidskracht fors toenam (tot 45 procent).

In de Bommelerwaard was slechts op de bedrijven van 15 tot 20 hectare het aantal arbeidskrachten substantieel afgenomen. In de andere categorieën was door productiviteitsverhoging getracht een redelijk bestaan voor de arbeidskrachten te verzekeren. De langzame afname laat zich deels verklaren door de gezinsstructuur van de arbeid op de bedrijven. De arbeid was er bij wijze van spreken gratis. Maar volgens de streekverbeteringscommissie moest de arbeidsproductiviteit ook in dat geval worden opgevoerd, anders was men niet in staat de meewerkende gezinsleden voldoende te belonen. In 'Maas en Waal-west' waren de resultaten wat dat betreft aanzienlijk beter. Al met al was men in de 'Bommelerwaard-oost' in staat gebleken om de productiviteit per arbeidskracht te verhogen naar bijna 10 productie-eenheden: genoeg om een fabrieksarbeidersinkomen te verwerven, maar te weinig voor een boer-ondernemer. Nog steeds werd bij 60 procent van de bedrijven minder dan 10 productie-eenheden per arbeidskracht geteld. 36 procent haalde 10 tot 15 productie-eenheden per arbeidskracht en slechts 4 procent steeg boven de 15 uit. Laatstgenoemde bedrijven hadden op de lange termijn de beste ontwikkelingskansen. Men kan dus niet concluderen dat de streekverbetering de ontwikkeling van de bedrijven voldoende gestimuleerd had. De Bommelerwaard bleef een zorgenkind.

Over de Zeeuwse streekverbeteringen ontbreken getalsmatige gegevens. In 'Koewacht' constateerde men wel dat het aantal productie-eenheden, ondanks de intensieve voorlichting gedurende de streekverbetering, te gering was gestegen. En in 'Walcheren', waar bij aanvang van de streekverbetering een te laag bewerkingseffect en een te hoge arbeidsbezetting bestond, was na

afloop de situatie weliswaar verbeterd, maar niet werkelijk gezond geworden. Het aantal productie-eenheden per bedrijf nam in de drie Noord-Brabantse streekverbeteringen die begonnen in de jaren vijftig substantieel toe. Aangezien de arbeidsbezetting per bedrijf daalde, leidde dat tevens tot een hoge stijging van de arbeidsproductiviteit. In 'Someren-Lierop' steeg het aantal productie-eenheden per VAK met 47 procent, in Leende met 64 procent en in Asten zelfs met 84 procent. Wellicht speelt hier mee dat veel boerenzoons hun geluk elders zochten. Van de Noord-Brabantse streekverbeteringen die in de jaren zestig begonnen zijn deze gegevens niet bekend. Ook van de Limburgse streekverbeteringen ontbreken de gegevens. Wel is bekend dat in 'De Roerstreek' het aantal productie-eenheden per bedrijf toenam.

Op grond van al deze gegevens kan geconcludeerd worden dat de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit wisselde per streekverbeteringsgebied. Over het geheel genomen steeg deze iets sneller dan op vergelijkbare bedrijven in niet-streekverbeteringsgebieden. In dit opzicht lijkt de voorlichting naar aanleiding van het streekverbeteringsprogramma enige vruchten te hebben afgeworpen. Maar, zo als in het voorgaande herhaaldelijk werd getoond, volgden boeren niet per definitie de adviezen van de voorlichters. Dus kan dit succes niet alleen op het conto van de streekverbetering worden geschreven.

Samenvatting en analyse

De Bruin hield als rijkslandbouwconsulent ter gelegenheid van de instelling van de streekverbetering 'Walcheren' op 11 juli 1963 een lezing over doel en werkwijze van de agrarische streekverbetering. Hij noemde daarin enkele resultaten. In de streekverbetering 'Drie Gemeente' (Rottevalle e.o.) behaalden boeren 130 gulden overschot per hectare meer dan op vergelijkbare bedrijven elders in de regio. In 'Spier-Wijster' nam het inkomen met 750 gulden meer toe dan op vergelijkbare Drentse LEI-bedrijven. De melkvetproductie steeg er tot boven het landelijk gemiddeld, namelijk tot 174 kilogram. In 'Vorstenbosch' was de arbeidsproductiviteit toegenomen met 60 procent in vier jaar, in 'Beltrum' met 40 procent. In dit laatste gebied steeg het inkomen in vier jaar met tweeduizend gulden, in vergelijkbare gebieden slechts met zevenhonderd gulden.⁸⁹ Het waren de kleine voorbeelden die boeren in nieuwe streekverbeteringen moesten overtuigen van het nut van een geïntensiveerd voorlichtingsprogramma.

De Wageningse moderniseringsthese werd via het streekverbeteringsprogramma in de praktijk gebracht. Eén van de belangrijkste kenmerken was de integrale voorlichting, dat wil zeggen dat de landbouwkundige (bedrijfstech-

⁸⁹ ZA, Archief streekverbeteringscommissie Walcheren, inv. 1, 'Bijlagen notulen 11 juni 1963'. Zie ook: De Bruin, 'Ontwikkeling en resultaten van de agrarische streekverbeteringsplannen'.

nische), huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting als één pakket werd aangeboden. Vanuit die moderniseringstheorie moest via de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting het gezin worden beïnvloed. Beïnvloeding op bedrijfsmatig niveau gebeurde via de landbouwkundige voorlichting. De RLVD zette de technische voorlichting van het streekverbeteringsprogramma op, maar de dienst wilde via die voorlichting ook een mentaliteitsverandering bij boeren teweeg brengen. Eén belangrijk element in die mentaliteitsverandering was een professionalisering van het boer-zijn als ondernemer. Het boer-zijn was niet langer primair een identiteit, maar in de eerste plaats een rationeel economisch handelen. De voortzetting van het bedrijf door de oudste zoon was niet langer het hoofddoel, maar winstmaximalisering.

In dit hoofdstuk werd de vraag gesteld in hoeverre de landbouwkundige voorlichting in de streekverbetering de modernisering van de bedrijven bevorderde. Aan de hand van een aantal strategieën is nagegaan of de arbeidsproductiviteit steeg. De ontwikkelingen in de verschillende streekverbeteringen waren zeer gedifferentieerd. Wie de ontwikkelingen via de strategieën volgt, valt in elk geval één

Excursie van de streekverbetering 'Drie Gemeenten' naar de streekverbetering "Land van Gulpen".

zaak op. Niet in de jaren vijftig, maar in de jaren zestig trad er een beduidende verandering op in de bedrijfsstijlen. In de jaren vijftig zetten de rijkslandbouwconsulenten nog in op de voortzetting van gemengde bedrijven, zij het met een beperkter productiepakket. In de jaren zestig kondigden zich de rigoureuze bedrijfsvergrotingen en de verregaande productspecialisaties nadrukkelijk in heel Nederland aan. Deze zouden zich in de decennia daarna op grote schaal voltrekken. In de streekverbeteringen pikten de voorlichters deze landelijke tendens steeds vaker op.

De rationalisatie van arbeid en de geoptimaliseerde inzet van kapitaalgoederen waren de leidende principes in de streekverbeteringen. Die veroorzaakten onder andere dat de kleinere boeren, of degenen die de boerderij als nevenwerkzaamheid bestierden, steeds meer buiten de programma's kwamen te staan. Als doelgroep waren zij slechts interessant op het moment dat ze hun

land wilden afstaan. Uit de analyse van de productie-eenheden en inzet van arbeid blijkt dat de voorlichting resultaten had. Vaak boekte men in streekverbeteringen, ook in vergelijking met naburige of vergelijkbare gebieden elders, goede vooruitgang. Regelmatig moest men echter ook erkennen dat het resultaat uitbleef of positieve ontwikkelingen niet zonder meer toegeschreven konden worden aan de streekverbeteringsactiviteiten. Het effect van de speciale voorlichting liet zich dus niet in alle opzichten even duidelijk meten.

De moderniseringsthese van de Wageningse sociologen stelde een integrale benadering van het boerenbedrijf- en gezin centraal. Wanneer, vooruitlopend op de definitieve conclusies, deze these gerelateerd wordt aan de bedrijfseconomische en landbouwtechnische ontwikkelingen in de streekverbetering, dan kan men stellen dat deze doorwerkte. Dat de voorlichters vanuit de these werkten, blijkt onder andere uit hun pogingen boeren over te halen meer vreemd kapitaal in hun bedrijf te steken of uit hun keuzes om, bijvoorbeeld bij het inrichten van voorbeeldobjecten, 'local leaders' in te schakelen. De hiervoor geschetste modernisering van de landbouw – in de vorm van rationalisering, mechanisering en sanering – was een landelijke ontwikkeling. De voorlichters slaagden erin om een deel van de boeren in streekverbeteringen aansluiting te laten vinden bij de landelijke landbouwtechnische ontwikkelingen.

Ministerie en standsorganisaties zetten in de tweede helft van de jaren zestig steeds vaker in op bedrijven met goede overlevingskansen. In plaats van de streeksgewijze benadering kwam daardoor de individuele bedrijfsbenadering voorop te staan. Dit werd versterkt doordat productspecialisatie eveneens om een individuele benadering vroeg. Dit betekende dat het streekverbeteringsprogramma, dat in belangrijke mate op een collectieve benadering van de boeren gericht was, eind jaren zestig achterhaald was. Dit blijkt eens te meer wanneer de blik wordt gewend naar de andere vormen van voorlichting.

6

De huishoudelijke voorlichting

Inleiding

‘Het is niet juist wanneer de boer werkt op een bedrijf anno 1958, doch leeft in een gezin anno 1858’, drukten de boerinnenorganisaties de huishoud-voorlichtsters op het hart.¹ Het gaf vrij exact de integrale benadering van de Wageningse moderniseringstheorie weer: niet alleen de boer, maar ook zijn gezin moest zich aanpassen aan het moderne cultuurpatroon. Meerdere malen benadrukten de Wageningers dat een modern boerenbedrijf niet zonder de steun van de huisvrouw kon. Dat idee hanteerde de selectiecommissie voor de IJsselmeerpolders al eerder bij haar keus van gezinnen die de nieuwe polders gingen koloniseren.² De aandacht voor het boerengezin en het huishouden was niet nieuw. Voor de Tweede Wereldoorlog besteedden de standsorganisaties en de aan hen gelieerde boerinnenorganisaties veel aandacht aan beide. Dit gebeurde echter vanuit een strikt verzuild denken. Van der Burg heeft betoogd dat in het interbellum de nadruk kwam te liggen op de verzorgende rol van de boerin in het gezin. Vooral de confessionele organisaties wilden hun rol in het boerenbedrijf daartoe beperken. Maar de werkelijkheid van het boerenbestaan was sterker dan het gezinsideaal. Zeker op de kleine gezinsbedrijven was de arbeid van de boerin onmisbaar.³

Veranderde dat na de Tweede Wereldoorlog? In belangrijke mate bouwden de standsorganisaties en boerinnenorganisaties voort op het vooroorlogse patroon. In één van de voorgaande hoofdstukken kwam bijvoorbeeld al aan de orde dat de standsorganisaties de uitvoering van de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting in de streekverbeteringen naar zich toetrokken. De verzuiling hield de landbouwsector wat dat betreft onverminderd in haar greep. Toch kan men niet stellen dat de naoorlogse situatie – zeker over een wat langere termijn bezien – een kopie was van de vooroorlogse. Als gevolg van de algemene ontwikkelingen in Nederland (ontzuiling, opkomende emancipatiebeweging van de vrouw, opkomst jongerencultuur) trad er vanaf

¹ IIAV Amsterdam, Archief Stichting Huishoudelijke Voorlichten ten Plattelande (HVP), inv. F9, ‘Oriëntatiemap voor de huishoudconsulente’.

² Zie: Gort en Van Oostrom, *Uitverkoren*.

³ Van der Burg en Lievaart, *Drie generaties in schort en overall*; Bock en Van der Burg, ‘Vrouwenarbeid in de agrarische sector’, 219–240.

de jaren vijftig langzaam een verandering op. Dit gold zowel voor de positie van de boerin op het bedrijf als voor de relatie tussen gezin en bedrijf. De vraag is of de moderniseringstheorie op de verandering van die relatie invloed heeft gehad.

Een van de doelstellingen van de Wageningse moderniseringstheorie was de bevordering van een professioneel ondernemerschap onder boeren. Het moest in de bedrijfsvoering niet langer in de eerste plaats gaan om de instandhouding van het bedrijf ten behoeve van de opvolger, meestal de oudste zoon in het gezin. Voorop diende voortaan een moderne bedrijfsvoering te staan die rationeel, verantwoord en op winstmaximalisatie gericht was. Deze opvatting beïnvloedde onvermijdelijk het denken over de relatie tussen gezin en bedrijf. Van der Burg formuleert dat als volgt: 'Waar dus de boer als hoofd van de gezinshuishouding ideologisch de exclusieve rol van ondernemer kreeg toebedeeld, zouden de andere gezinsleden een zinvolle levensinvulling vinden in de ondersteuning en het welzijn van de sector en het gezin'.⁴ De consequentie van de moderniseringstheorie was daarom dus dat de interne gezinsrelaties en de relaties van het boerengezin met de buitenwereld zouden veranderen.⁵

In het modern-dynamische cultuurpatroon nam het gezin dus een belangrijke plaats in. De theoretische uitwerking daarvan gebeurde op verschillende manieren. Belangrijk is het onderzoekswerk geweest van de Groningse hoogleraar C.D. Saal en van G.A. Kooy, die zich aan de Wageningse Landbouwhogeschool specialiseerde in de gezinssociologie. Zij besteedden daarbij veel aandacht aan het boerengezin. En verder was er de afdeling van Willinge Prins-Visser, die, hoewel gespecialiseerd in de modernisering van het huis-

houden, ook met gezinsvraagstukken in aanraking kwam. Deze afdeling vond haar inspiratie in de hiervoor al beschreven Amerikaanse 'home economics'. De overstap van de theorie over het gezin in het modern-dynamische cultuurpatroon naar de praktijk van de streekverbetering verliep langs twee wegen, namelijk via de huishoudelijke voorlichting en de agrarisch-sociale voorlich-

Huishoudelijke voorlichting.

⁴ Van der Burg, 'Consolidatie en verbreding bij landbouworganisaties voor de Tweede Wereldoorlog, 220-228.

⁵ Zie ook: Zwart, *Agrarische huishoudens*.

ting. In dit en het volgende hoofdstuk wordt nader ingegaan op de wijze waarop de huishoudelijke voorlichting en de agrarisch-sociale voorlichting de verschuivende relaties tussen bedrijf en gezin, tussen gezinsleden onderling en tussen gezin en buitenwereld in de streekverbetering aan de orde stelden.

Twee basisstrategieën die in hoofdstuk 4 zijn gepresenteerd, fungeren daarbij als leidraad, namelijk *rationalisatie van het huishouden* en *regulering van de opvolging*. Deze laatste zal in het volgende hoofdstuk aan bod komen. Hier staat de rationalisatie van het huishouden centraal, die in de moderniserings-these onlosmakelijk verbonden was met de rationalisatie van de bedrijven. Via de huishoudelijke voorlichting probeerden de Wageningers de huisvrouw-boerin te beïnvloeden in het doen en laten van haar dagelijkse werkzaamheden, die zich vooral in het huishouden afspeelden. Tot die werkzaamheden hoorden bijvoorbeeld het koken, de verzorging van het huis en het herstellen van kleren. Ook rekende men hiertoe de taken die op het raakvlak van bedrijf en huishouden lagen, zoals de verzorging van erf en moestuin. Dergelijke taken worden hier aangeduid met de term huishoudelijke arbeid. Traditioneel werd het huishouden beschouwd als het domein van de vrouw. Zij verrichtte daarnaast vaak taken die expliciet kunnen worden gerekend tot bedrijfswerkzaamheden: vóór de opkomst van de melkfabrieken bijvoorbeeld op veel boerenbedrijven de kaas- en boterbereiding. In de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw behoorden, al naar gelang de bedrijfsstijl, het voeren van het kleinvee, het schoonmaken van het melkgerei en het plukken in kassen gedurende de oogsttijd tot de veelvuldig voorkomende werkzaamheden van de vrouwen op de boerderij. Na de jaren zeventig kwamen daar steeds vaker administratieve taken bij.

Huishouden en gezin worden vaak in één adem genoemd, onder andere vanwege de centrale rol die de vrouw in beide is toebedeeld. Maar ook vanwege de specifieke verwevenheid van bedrijf, huishouden en gezin in de meeste boerenbedrijven. Daardoor was in het verleden de rolverdeling tussen de individuele leden anders dan in het stedelijke gezin. Bij de analyse van de streekverbetering is het daarom noodzakelijk een onderscheid tussen huishouden en gezin te maken. Het begrip huishouden duidt soms op de huishoudelijke arbeid, in andere gevallen op een familie die gezamenlijk een huishouden voert. Dit laatste hoeft niet enkel het gezin te betreffen, maar kan ook betrekking hebben op een driegeneratiefamilie (grootouders, hun kinderen en kleinkinderen), zoals in het oosten van het land lange tijd onder boerenfamilies voorkwam. Ook andere samenlevingsvormen zijn denkbaar. Het begrip huishouden is in het navolgende synoniem van huishoudelijke arbeid.

Binnen het gezin spelen interne (gezinsleden) en externe (kerk, staat) genderspecifieke machtsverhoudingen een belangrijke rol. De juridisch vastgelegde ouderrol wordt bijvoorbeeld in de dagelijkse omgang daadwerkelijk

genderspecifiek (moeder- en vaderrol) gemaakt. Het is dus niet verwonderlijk dat het ministerie, daartoe aangezet door de Wageningers, naast de huishoudelijke voorlichting een afzonderlijke agrarisch-sociale voorlichting in de streekverbetering introduceerde. Het gezin werd immers niet zonder meer gelijkgesteld aan het huishouden. Door de nieuwe vorm van voorlichting konden beide ouders betrokken worden bij de noodzakelijke geachte veranderingen. Daardoor was het bijvoorbeeld ook mogelijk het strikte gezag van de vader als gezinshoofd ter discussie te stellen. Hofstee voerde dat in 1953 in zijn rede voor de landbouwconsulenten als een belangrijk punt op. Wilden de voorlichters het 'traditionele' gezin beïnvloeden, dan was het noodzakelijk om via een andere weg dan de huishoudelijke voorlichting een ingang te zoeken.

Het gaat hier om de verschuiving in de verhouding tussen gezin, huishouden en bedrijf. In de literatuur worden hier twee discussies over gevoerd, namelijk één over de vraag hoe het gezinsbedrijf zich kon handhaven in een modern kapitalistische economie en één over de vraag of de scheiding van huishouden en gezin typisch is voor de modernisering van de samenleving na de Tweede Wereldoorlog. In het volgende wordt eerst nagegaan hoe het boerengezin in de literatuur werd geplaatst tegenover, naast of in het bedrijf. Vervolgens wordt de in hoofdstuk 4 geformuleerde basisstrategie over rationalisatie van het huishouden aan de hand van de beschikbare gegevens getoetst. Wat waren de betekenis en het doel van de rationalisatiegedachte in het huishouden? Of anders geformuleerd: hoe verhield de rationalisatiegedachte in het huishouden zich tot de pogingen om de arbeidsproductiviteit in het bedrijf te verhogen?

Het gezin in de moderniseringsthese

In de literatuur is de aandacht voor gezin en huishouden, meer speciaal voor het agrarisch deel van de bevolking, de afgelopen vijftig jaar toegenomen. Dat geldt zeker voor de rurale sociologie, maar ook binnen de historische kring is, mede onder invloed van de opkomst van vrouwenstudies, de aandacht voor de vrouw op het platteland gegroeid. In de rurale sociologie is de invalshoek van de studies door de tijd heen sterk beïnvloed door de elkaar afwisselende paradigma's. Zo was de aandacht voor het gezin in de tijd van Hofstee vooral bepaald door de moderniseringsthese. In de jaren zeventig, toen de meer structuralistische visies overheersten, stond de vraag centraal of en hoe het agrarische gezinsbedrijf als een restant van de traditionele maatschappij in de industrieel-kapitalistische samenleving kon overleven. De ru-raal-socioloog H.J. de Haan vatte dat kernachtig samen: 'Family farming in industrialised societies is in many respects a paradoxical, ambiguous phenomenon. The incorporation of economic activities into family relations con-

trasts sharply with the dominant industrial form of production'.⁶ De modernisten stelden overigens al in de jaren zestig de vraag naar de overlevingskracht van het gezinsbedrijf. Hofstee gaf geen antwoord op de vraag, maar noteerde hem wel. Mansholt was rond 1968 vrij stellig in de mening dat voor gezins- en eenmansbedrijf geen toekomst was weggelegd. In december 1968 verscheen het tweede plan-Mansholt, dat voorzag in een rigoureuze sanering van de landbouw in tien jaar tijd.⁷ Op 16 februari 1968 had hij bij de Groninger Maatschappij van Landbouw al de aanval geopend op het traditionele gezinsbedrijf en eenmansbedrijf. Hij beschouwde ze als economisch inefficiënt en vanuit sociaal perspectief achterhaald. Hij opteerde voor bedrijven van 500 tot 1.000 hectare, geëxploiteerd door groepen van vijf boerenondernemers. Dit was een extrapolatie van de gedachten die hij eerder in verband met de Nederlandse landbouw had geuit. Want al in 1956 achtte hij een verdergaande rationalisatie van het boerenbedrijf noodzakelijk. Schaalvergroting, zij het minder omvangrijk, behoorde ook toen al tot zijn expliciete uitgangspunten. In wezen behelsde het plan de overplaatsing van het landbouwstructuurbeleid naar Europees niveau.

Rond 1968 waren de elementen uitgekristalliseerd die de aanzet gaven tot een structuralistisch georiënteerde discussie, die nogal beïnvloed werd door rigide marxistische opvattingen. Grondtoon van de discussie was dat het gezinsbedrijf in de landbouw feitelijk een anomalie was in de industrieel-kapitalistische centrumlanden.⁸ Veel studies naar het boerengezinsbedrijf vonden in de jaren zeventig plaats op een tamelijk modelmatig en abstract niveau. Ze hadden soms wat

Streekverbetering 'Hoogeveen': gezinsarbeid tijdens de oogst.

weinig aandacht voor de (dagelijkse) praktijk. Vanuit theoretische concepten kon men stellen dat het gezinsbedrijf een moeilijk verklaarbare productie-eenheid was binnen de industrieel-kapitalistische productiewijze, maar in de praktijk bestond het eenvoudigweg binnen de reëel existierende economische verhoudingen. In de loop van de jaren tachtig verschenen, mede als gevolg van de opkomst van vrouwenstudies, publicaties die de boerin-huisvrouw als uitgangspunt kozen. Tegelijkertijd werd een balans gezocht tussen de structu-

⁶ De Haan, 'Images of family farming in the Netherlands', 147.

⁷ Mansholt, *Dossier over het gemeenschappelijk landbouwbeleid*.

⁸ Zie bijvoorbeeld: Koning, 'Agrarische gezinsbedrijven en industrieel kapitalisme', 65-66.

ralistisch-deterministische benadering en de meer actorgerichte analyses.⁹

Hier gaat het om een reconstructie van de Wageningse moderniserings-these en de ideeën die over het gezinsbedrijf leefden in de periode 1950-1970. De term reconstructie is daarbij op zijn plaats. De Wageningse onderzoekers en onderzoeksters deden in hun studies uitspraken over de rol van het gezin. Zo constateerde Van den Ban dat moderne gezinnen (dat wil zeggen gezinnen die vaker dan andere lid waren van verenigingen, gebruik maakten van wasmachines en dergelijke) vaker moderne landbouwmethoden gebruikten dan de door hem als traditioneel getypeerde families. Het onderzoek gaf aanleiding tot de veronderstelling dat een boer die nieuwe landbouwmethoden toepaste, behoorde tot een gezin met een moderne, stedelijke levensstijl. Van den Ban veronderstelde dat een modern cultuurpatroon in het gezin doorwerkte in de bedrijfsvoering van de boer: 'Dit alles wil dus zeggen, dat door een bewuste of onbewuste beïnvloeding van het totale cultuurpatroon van een gezin de invoering van nieuwe landbouwmethoden kan worden versneld, terwijl omgekeerd de invoering van nieuwe landbouwmethoden het hele cultuurpatroon kan beïnvloeden'.¹⁰ Meestal bleef het bij dit soort losse constatering, pas later (re)construeerde Kooy hierin meer samenhang.

Saal schreef in 1958 *Het boerengezin in Nederland*. Hij verrichtte baanbrekend werk op het terrein van de gezinsstudie onder boeren, en, hoewel hij niet tot de Wageningse School kan worden gerekend, lagen zijn opvattingen zeer dicht bij die van Hofstee en zijn medewerkers. In 1952 hield hij een openbare les, waarin hij de veranderingen op het platteland bezag vanuit de overgang van een organische naar organisatorische samenleving. Dit was in feite het door Tönnies voorgestane concept van 'Gemeinschaft und Gesellschaft'. Saal constateerde dat de bevolking vaak te passief was ten aanzien van het verenigingsleven. Hij verklaarde dit niet uit psychologische of karakterologische kenmerken van deze bevolking, maar vond de oorzaak in het cultuurpatroon in de dorpen. Op het platteland overheersten namelijk vaak de oude organische structuren (familiebanden, vriendschapsrelaties), die zich ondanks mechanisatie en rationalisatie wisten te handhaven. Waar sprake was van organisatorische banden oefende de lokale intellectuele elite (dominee, pastoor, burgemeester) meestal de bestuursfuncties uit. Zij vervulde dus een leidersfunctie. Saal meende 'dat de ontbinding der organische en het daarvoor in de plaats treden der organisatorische vormen van samenleving een der belangrijkste krachten betekent in het proces der vermaatschappelijking van de plattelandsamenleving'.¹¹ Hiermee sloot hij nauw aan bij Hofstees denkwijze.

⁹ Zie bijvoorbeeld: Klaver, *De complexe verhouding tussen familie en bedrijf in de landbouw*.

¹⁰ Van den Ban, *Enkele kenmerken en eigenschappen van vooruitstrevende boeren I*, 40.

¹¹ Saal, *Sociale dynamiek*, 10.

De verandering zou vooral onder druk van de allochtone middenstandsgroep en burgerlijke elementen plaatsvinden. De botsing tussen beide cultuurpatronen leidde vervolgens tot een steeds verdergaande vervanging van de organische door de organisatorische vormen van samenleving en was een van de belangrijkste factoren in het proces van sociale structuurverandering op het platteland, in het bijzonder op de zandgronden.¹² Uiteraard had dit gevolgen voor het gezin op het platteland.

In zijn proefschrift onderscheidde Saal een viertal functies van het gezin: de sociaal-biologische, de sociaal-economische, de sociaal-culturele en de sociaal-psychologische functie.¹³ De drie eerste functies deelde hij met Hofstee, die deze eerder tijdens een studieweek over huishoudwetenschap had gepresenteerd.¹⁴ De toevoeging sociaal-psychologisch maakte Saal vooral op grond van Amerikaanse studies. De vierdeling leidde tot de veronderstelling dat er een geleidelijke scheiding optrad tussen wezenlijke en niet-wezenlijke gezinsfuncties. Een vergelijking tussen de Groningse boerengezinnen en die op de zandgronden en in de gebieden met komgronden bevestigde dat beeld. Bij de eerste was al sprake van een scheiding tussen bedrijf en huishouden, bij de laatste was het gezin echter nog steeds een productie-eenheid. Boeren was voor hen een 'way of life', niet een puur zakelijke activiteit. In een boek over de Drentse boerin van de sociologe D. Stork-van der Kuyl, dat eveneens in de jaren vijftig verscheen, staan veel voorbeelden van die levensstijl.¹⁵ De vraag drong zich op in hoeverre de moderne agrarische bedrijfsvoering specifiek eisen bleef stellen aan de gezinsgroep. Saal concludeerde onder meer dat de mate van vervlechting van bedrijf en gezin per streek varieerde. Sinds het eind van de negentiende eeuw veranderden de werkzaamheden van de boerin. Weliswaar was ze taken kwijtgeraakt als gevolg van de opkomst van zuivelfabrieken en de mechanisatie, maar dat leidde niet zonder meer tot een uitsluiting van het bedrijf, want er kwamen nieuwe werkzaamheden voor in de plaats.

Kooy verrichtte in de jaren vijftig en zestig enkele casestudies waarin de rol van het gezin op het bedrijf werd toegelicht. De bekendste is zijn onderzoek naar samenwoning op het Achterhoekse platteland, waarin hij constateerde dat anno 1957 het oude waarden- en normenpatroon in de buurtschappen nog volop aanwezig was.¹⁶ Hij bepleitte om via objectieve voorlichting de waarden van moderne samenlevingsvormen onder de aandacht van de vele drie generatie huishoudens te brengen. In een artikel uit 1981 onderscheidde Kooy een vijftal verschillen tussen het traditionele en het moderne

¹² Saal, *Sociale dynamiek*, 19.

¹³ Saal, *Het boerengezin in Nederland*, 54-55.

¹⁴ Hofstee, 'Het gezin in een veranderende wereld', 107-127.

¹⁵ Stork-Van der Kuyl, *De Drentse boerin*.

¹⁶ Kooy, *De oude samenwoning op het nieuwe platteland*.

gezin.¹⁷ In de eerste plaats was er in het traditionele gezin een sterke beïnvloeding van buiten, terwijl in het moderne juist de individualisering belangrijk was en geen inmenging van de buitenwereld (kerk, dorp) geduld werd. De traditionele partnerkeuze, die werd gevoed door zakelijke overwegingen, onderscheidde zich ook van de moderne, waarbij affectieve afwegingen een belangrijke rol speelden. Het derde verschil lag in de sterk patriarchale gezinsverhoudingen tegenover de meer eigentijdse egalitaire structuur. Kooy wees er verder op dat bij het moderne gezin het economische karakter van de samenlevingsvorm bewaard bleef, maar de zo kenmerkende arbeidsgemeenschap verloren ging. Ten slotte veranderde ook het psychologische klimaat. In de woorden van Kooy veranderde de relatieve amorfie waarmee gezinsleden elkaar ervoeren, in een meer expressieve en labiele beleving. De gezinsleden raakten dus meer betrokken bij elkaar. De ontwikkeling van het boerengezin verliep volgens dit typologische schema.¹⁸ Verschillende van deze punten zijn in de moderniseringsdiscussies naar aanleiding van de streekverbetering inderdaad van belang geweest, zoals de benadrukking van de individualisering, de afwijzing van de patriarchale verhouding en de verschuivende verhoudingen binnen het gezin. Die discussie was echter niet exclusief voor de streekverbeteringen, maar veeleer een weerslag van de ontwikkelingen in de hele samenleving. Kooy liet met deze typologie (achteraf) wel de grondgedachte van de Wageningse moderniseringsthese voor het gezin zien.

In reflexie hierop analyseerden De Haan en Nooij in 1990 het begrip gezinsbedrijf – zoals dat in Nederland gedurende de jaren 1945–1970 bestond – in zijn wetenschappelijke en ideologische betekenis.¹⁹ Zij concludeerden dat het vooral een normatief begrip was dat ontwikkelingsmodellen moest legitimeren. De Haan nam dat later als uitgangspunt in zijn boek *In the shadow of the tree*.²⁰ Hierin constateerde hij dat boeren in het publieke debat een ondernemersbetoog eenvoudigweg vervangen door een gezinsbetoog, en omgekeerd, als dat paste in hun strategische doelen. De grondslag voor die dubbele houding was gelegd in het tijdvak 1950–1970, de periode dat de moderniseringsthese van de Wageningers opgang maakte.²¹ De Haan constateerde dat in die periode het agrarisch gezinsbedrijf als zodanig niet ter discussie stond: ‘Since the family farm was so self-evident, it was unnecessary to include it either as a political issue, or to debate its character’.²² Deze laatste constatering is onjuist. De modernisten wilden het gezin wel degelijk ter discussie stellen, maar de confessionelen, enkele modernisten onder hen uitgezonderd, wei-

¹⁷ Kooy, ‘Het Nederlandse boerengezin anno 1980’, 61.

¹⁸ Kooy, ‘Het Nederlandse boerengezin anno 1980’, 64.

¹⁹ De Haan en Nooij, ‘Het gezinsbedrijf’, 243–262.

²⁰ De Haan, *In the shadow of the tree*.

²¹ Zie ook: De Haan en Nooij, ‘Het gezinsbedrijf’.

²² De Haan, ‘Images of family’, 152.

gerden het gezin als onderwerp van staatsinterventie te erkennen. Het gezin als hoeksteen van de samenleving werd als christelijke waarde sterk gepropageerd. Het gold daarbij niet als een toevallige organisatorische constructie, maar als een die organisch verbonden was met de samenleving. Niet de zelfevidentie, maar de onbespreekbaarheid voorkwam dat het op de politieke agenda kwam. Illustratief is bijvoorbeeld dat Saal in zijn in 1958 verdedigde proefschrift een hele paragraaf wijdde aan de christelijke ethiek en de gezins-sociologie. Hij belichtte ook de rol van de theoloog en socioloog. Wilde de christelijke ethiek over het moderne huwelijk en het moderne gezin 'een woord kunnen spreken dat is afgestemd op de geestelijke noden van onze versplinterde wereld, een woord dat houvast biedt en richtinggevend is, niet alleen voor de kerkelijke mens maar ook voor hen die van de kerk vervreemdden, dan zal de theoloog bereid moeten zijn om te luisteren naar wat de socioloog, concreet en zakelijk, te zeggen heeft over het huwelijks- en gezinsleven in onze hedendaagse maatschappij'.²³ Ook Kooy bepleitte meer interventie van buitenaf in het traditionele Achterhoekse gezin, maar hij koos zijn woorden uiterst zorgvuldig en voorzichtig.²⁴ De verzuilde samenleving maakte, zeker in de jaren vijftig, een open debat over het gezin onmogelijk.

De Haans analyse van 'zelfevidentie' stoelde op de aanname dat de term gezinsbedrijf pas na 1950 ontstond. In werkelijkheid was die echter al in de jaren dertig, ook op het politieke toneel, in zwang.²⁵ Hooguit mag dus verondersteld worden dat de inhoud van het begrip zich na de oorlog wijzigde. De Haan meende dat gezinsbedrijf geen analytisch-descriptieve (lees wetenschappelijke) term was, maar een normatief begrip. De modernistische visie drukte de rol van het gezin steeds verder naar de achtergrond. Dit lijkt paradoxaal, de Wageningse School koos het gezin immers juist als een van de belangrijkste media om haar moderniseringstheorie naar de werkelijkheid te vertalen. Maar De Haan doelde hier op de rol van het gezin in het bedrijf. Men beschouwde het gezin als een consumptie-eenheid, terwijl de rol van de boer als ondernemer werd uitvergroot: 'Thus arose the spectre of an autonomous, self-employed farmer. Detached from family influences and sentiments. Motivated by profit maximisation and an industrial lifestyle'.²⁶ De kracht van dit model lag volgens De Haan in het feit dat iedereen er wel een legitimatie in kon vinden voor de door hem of haar voorgestane politiek. Dat is ook precies de reden waarom de confessionele organisaties er geen moeite mee hadden, met de aantekening dat zij zich, zo zal verderop blijken, tegen een al te materialistische benadering van het gezin bleven verzetten. De vraag in hoe-

²³ Saal, *Het boerengezin*, 33.

²⁴ Kooy, *De oude samenleving*, 225-227.

²⁵ Zie bijvoorbeeld: *Rapport over den sociaal-ekonomischen toestand der kleine boerenbedrijven*.

²⁶ De Haan, 'Images of family', 155.

verre de moderniseringstheorie ideologisch of wetenschappelijk was, is hiervoor al besproken. Hier wordt gezocht naar haar effectiviteit, dat wil zeggen of ze het boerengezin veranderde.

Eén van de verbindende elementen tussen bedrijf, gezin en huishouden was de vrouw, omdat zij in alle drie een rol vervulde: boerin, moeder en huisvrouw. In de Wageningse moderniseringstheorie bleef die drie-eenheid bestaan. Huishouden werd als een noodzakelijke reproductieve activiteit opgevat, hoewel Willinge Prins-Visser begin jaren zestig betoogde dat deze werkzaamheden als productieve taken (namelijk productie voor het gezin, ook wel aangeduid als 'huishoudelijke productie') moesten worden beschouwd.²⁷ In de streekverbetering nam de rationalisatie van het huishouden een belangrijke plaats in, omdat daardoor de huisvrouw-boerin kon meewerken op het bedrijf. Volgens het ministerie van Landbouw werd daardoor de inschakeling van vreemde arbeidskrachten overbodig. Het bond het huishouden dus functioneel aan het moderne ondernemerschap en in die zin was er sprake van meer dan reproductieve arbeid. Maar de huishoudelijke voorlichting was – net als de agrarisch-sociale voorlichting – tevens gericht op mentaliteitsverandering. Door de centrale rol die de vrouw in gezin en huishouden speelde, was zij in veel gevallen de meest voor de hand liggende persoon om ideeën over modernisering op andere gezinsleden over te dragen. In die zin was de huishoudelijke voorlichting veel meer dan een op rationalisatie van het huishouden gerichte activiteit.

Huishoudelijke voorlichting en rationalisatie

Het plattelandsontwikkelingswerk is in de loop van de twintigste eeuw in veel gevallen uitgegroeid tot seksespecifieke, vrouwelijke acties vanuit bonden en vrouwenorganisaties.²⁸ Ook in de streekverbetering was er sprake van een genderspecificatie. Hoewel dit beleidsprogramma voor achterstandsgebieden uitging van een integrale benadering van de drie vormen van voorlichting, was in de praktijk de huishoudelijke voorlichting op het platteland vrouwenwerk. Het werk in de aandachtsgebieden stelde vrijwel volledig op de voorlichting die al voor de oorlog was ontwikkeld. De Stichting Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande (HVP) organiseerde het advieswerk in samenwerking met de boerinnenbonden, waarvan de leden op lokaal niveau zitting hadden in de subcommissies voor huishoudelijke voorlichting. De stichting was in de jaren dertig opgericht om de gevolgen van de crisis, die vooral in landarbeiders- en de kleine boerengezinnen voelbaar was, door middel van voorlichting te lenigen.²⁹ Na de oorlog waren alle standsorganisa-

²⁷ Visser, 'Voorlichting over het huishoudelijk beheer op het gezinsbedrijf', 1011-1022.

²⁸ Van der Burg, *Geen tweede boer*, 329.

²⁹ Van Poelje, *25 jaar Stichting voor Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande*.

ties, de aan hen gelieerde boerinnen- en plattelandsvrouwenorganisaties en enkele gezinsinstellingen in het bestuur vertegenwoordigd. Het voorlichtingswerk was gekoppeld aan het landbouwhuishoudonderwijs.³⁰ Het praktische werk deden voorlichtsters die meestal verbonden waren aan de regionale huishoudscholen.³¹

De vraag rijst of men er in geslaagd is de Wageningse moderniseringsthese in de praktijk van de vooroorlogse voorlichting te integreren. Zoals hiervoor uiteengezet zou dit in de eerste plaats tot uiting moeten komen in een toegenomen participatie van de vrouw op het bedrijf, vooral op de kleine boerenbedrijven. Het ministerie van Landbouw stelde immers expliciet dat de rationalisatie van het huishouden een gunstige uitwerking zou hebben op de inschakeling van de boerin op het bedrijf ten koste van vreemde arbeidskrachten. In de tweede plaats zou via de huishoudelijke voorlichting een striktere scheiding tussen bedrijf en gezin bewerkstelligd worden, want de modernisering beoogde het aanleren van een zakelijker houding ten aanzien van het bedrijf. Vooral op het terrein van de geldstromen zou dat merkbaar moeten worden door een ontmenging van huishoudgeld en bedrijfskapitaal.

Rationalisatie was het basisprincipe van de huishoudelijke voorlichting. In 1961 meldde het jaarverslag van het ministerie van Landbouw dat de afname van het aantal beschikbare landarbeiders een van de redenen was voor de toenemende belangstelling voor huishoudelijke voorlichting: 'In dit verband is voorlichting over arbeidsbesparing en arbeidsefficiency in de huishouding zeer belangrijk'.³² De redenering daarachter leek logisch. Wanneer de vrouw van de boer ertoe kon worden overgehaald haar huishoudelijk werk efficiënter, dus in minder arbeidsuren, te verrichten, kon de vrijkomende tijd worden besteed aan het werk op de boerderij. Vandaar dat in streekverbeteringen cursussen werden georganiseerd onder titels als: 'De huisvrouw en haar tijd' ('Het Koningsdiep') en 'Het huishouden op rolletjes' ('Tielerswaard-west'). De vraag is of deze redenering ook in de praktijk werd gebracht.

Het thema van rationalisatie van de huishouding op de boerderij was in de

Rationalisatie van het huishouden moest meer tijd vrij maken voor werken op de boerderij.

³⁰ Van der Burg, *Geen tweede boer*.

³¹ NAHI Groningen, Archief W. Horinga, 'Inventarisatie Huishoudelijke Voorlichting in Streekverbeteringen 1956-1957'.

³² *Verslag over de landbouw in Nederland 1961*, 78.

jaren vijftig allerm minst nieuw. In Nederland trof men het al in de jaren dertig aan.³³ Het onderwerp kreeg onder andere bekendheid door Theda Mansholt die de term 'goed-doordacht-huishouden' introduceerde. Zij benaderde de problematiek vanuit een welzijnsidee en verwierp de gedachte van winst-maximalisatie en productieverhoging als 'een dwaalweg der mannen, waarvan vrouwen moesten leren'.³⁴ Theda Mansholt ging uit van de idee dat het huishouden een min of meer spontaan ontstane organisatievorm was, die daarvoor gelijkenis vertoonde met organische vormen.

Willinge Prins-Visser noemde in 1964 vier wegen om op het gezinsbedrijf in het huishouden tijd te winnen. In de eerste plaats kon de huishoudelijke productie beperkt worden door van commerciële diensten gebruik te maken, zoals de wasserette en dergelijke. In traditioneel denkende streken stuitte dit echter op normatieve tegenstand, omdat het niet zou stroken met goed huisvrouwenschap. In de tweede plaats kon huishoudelijke apparatuur het werk verlichten, maar vaak waren huisvrouwen zich daarvan nauwelijks bewust. In de derde plaats kon een gerieflijk ingerichte woning tot aanzienlijke tijdsbesparing leiden, maar vaak investeerde een boerengezin liever in het bedrijf dan in de verbetering van het woonhuis. Tot slot konden huishoudelijke hulpen worden ingeschakeld, hoewel die op het platteland moeilijk te vinden waren. Gevolg was soms dat dochters 'thuis werden gehouden', hoewel die met hun beroepsopleiding buitenshuis een behoorlijk inkomen zouden kunnen verdienen.³⁵

Rationalisatie, of vereenvoudiging van werkmethoden, werd in veel streekverbeteringen als apart thema behandeld, maar feitelijk betrof het alle aspecten van de huishoudelijke voorlichting. Zo stond in het streekverbeteringsplan van de streekverbetering 'Haaren' het algemene doel: 'De huisvrouw overtuigen van het nut van rationele werkmethoden. Trachten haar vindingrijk te maken, n.l. sparen van het energieverbruik'.³⁶ Aanschaf van moderne huishoudelijke apparatuur betekende tijdsbesparing. Bij de voedselbereiding was efficiency belangrijk, maar ook bij de woninginrichting werd veel nadruk gelegd op de arbeidsbesparing voor de huisvrouw.³⁷ In Overijssel leerden de huishoudelijke voorlichtsters de boerinnen dat zij bij het inrichten van de woning rekening moesten houden met de 'looplijnen', hoe korter die waren hoe meer tijd kon worden bespaard.³⁸ De rationalisatie van het huishouden betekende niet dat men het als een bijzaak van het boerenbedrijf zag: 'Voor het beroep "Huisvrouw", is heden ten dage veel "vakmanschap" ver-

³³ Van der Burg, *Geen tweede boer*, 248-249. Zie ook: Meyer, *De nieuwe huishouding*.

³⁴ Van der Burg, *Geen tweede boer*, 250.

³⁵ Visser, 'Voorlichting over het huishoudelijk beheer', 1019-1021.

³⁶ *Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren*, 3.

³⁷ Inventarisatie-rapport van de huishoudelijke voorlichting in streekverbeteringen.

³⁸ *Zes jaar streekverbetering Den Ham-Daarle*, 29.

eist. Er is slechts een bescheiden begin gemaakt met het bekend maken van deze “vakkennis” en de juiste instelling voor dit “beroep”, schreef de voorlichtster in het eindverslag van de streekverbetering ‘Empel-Orthen’.³⁹ Rationalisatie werd niet alleen noodzakelijk geacht om meer tijd voor het bedrijf vrij te maken, maar ook omdat in het moderne gezin minder hulp te verwachten viel van de langer schoolgaande kinderen en ook ondersteuning door huishoudelijke hulpen verminderde.⁴⁰

Terwijl het succes of de mislukking van de streekverbetering in landbouwkundig opzicht nog enigszins gemeten kan worden, is dat bij de huishoudelijke voorlichting veel moeilijker. Men zou kunnen veronderstellen dat een rationalisatie van het huishouden zich vertaalde in een stijgende deelname van de vrouw aan het boerenwerk op het bedrijf, bijvoorbeeld de verzorging van dieren. Deze redenering is te simpel. In het dorp Achterberg in de streekverbetering ‘Rhenen’ bijvoorbeeld werkte de vrouw vaak ‘achter mee’, wat inhield dat zij het groot- en kleinvee verzorgde. In een rapport constateerden onderzoekers: ‘De traditie wil, dat de vrouw al haar aandacht en werkkraft aan huishouden en gezin besteedt en geen belangstelling aan de dag legt voor dingen buiten haar eigen kring. Tot voor kort kwam zij dan ook nauwelijks buiten het hek van het eigen erf’.⁴¹ Wanneer het huishouden rationaliseerde en de huisvrouw-boerin als gevolg daarvan meer tijd overhield, kon dat ook voordelig zijn voor het gemeenschapsleven in het dorp, of besteed worden aan meer vrijetijd. Was het niet Hofstee zelf die constateerde dat vrouwen die actief waren buiten het gezin, vaak de modernere vrouwen waren? Rationalisatie van het huishouden kan men dus ook beschouwen als een mentaliteitskwestie, dat wil zeggen als een uiting van modern denken dat doorwerkte in het gezinsleven en in het maatschappelijke leven. De rationalisatie van het huishouden kan daardoor een proces zijn dat zich niet rechtstreeks vertaalde in een verhoging van de bedrijfswinst.

De gevolgen van de huishoudelijke voorlichting in de streekverbeteringen laten zich dus minder gemakkelijk meten dan de landbouwkundige resultaten. De rapportage in de verschillende eindverslagen is summier. Bovendien zijn kwantitatieve gegevens die een vergelijking tussen de verschillende streekverbeteringen mogelijk maken nauwelijks aanwezig. Via een omweg is echter wel enig inzicht te krijgen in de effecten van de voorlichting: de organisatiestructuur kan worden ontleed, doelstellingen kunnen worden vergeleken, activiteiten en thema’s van de voorlichting geanalyseerd en geïnventariseerde resultaten geëvalueerd. De activiteiten en thema’s laten zich in een

³⁹ *Streekverbetering Empel-Orthen*, 35.

⁴⁰ *Streekontwikkeling Land van Peipin*, 35; *Streekverbetering Empel-Orthen*, 33.

⁴¹ Wijk, *Enkele aspecten van de sociale situatie in de streekverbeteringswerkzaamheden in de buurtschap Achterberg*, 24.

drietal categorieën bundelen, namelijk woningverbetering en -inrichting, huishoudelijke werkzaamheden (voeding, kleding, hygiëne) en geldzaken.

Organisatie en activiteiten

De organisatie van de huishoudelijke voorlichting kwam aanvankelijk terecht bij de Stichting HVP. Het streekverbeteringswerk kon ook voortbouwen op het andere professionaliserende ontwikkelingswerk ten plattelande. Dit steunde aanvankelijk op de Stichting Maatschappelijk Werk ten Plattelande, later ook op de Wageningse Landbouwhogeschool. Hier werd begin jaren vijftig de afdeling Landbouwhuishoudkunde onder leiding van Willinge Prins-Visser opgericht.⁴²

De vrouwenorganisaties – en soms de jongerenorganisaties – werden direct bij de voorlichting betrokken. Het ministerie van Landbouw omschreef hun belang: ‘Voor de gehele agrarische bevolking geldt, dat gebleken is dat voorlichting aan de boer niet tot het gewenste resultaat leidt, indien niet ook aan de boerin voorlichting wordt gegeven. Een goed geleid agrarisch bedrijf gaat parallel met een goed functionerende huishouding. Speciaal in ruil- en herverkavelingsgebieden, streekverbeteringen, kortom in gebieden die in beweging zijn of worden gebracht, is daarom een goede voorlichting aan de huisvrouwen van het allergrootste belang’.⁴³ Er waren drie overkoepelende organisaties voor de boerinnen: de Katholieke Nederlandse Bond van Boerinnen, de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen en de Bond van Christen Boerinnen, Boerendochters en -meisjes in Nederland. In 1950 bedroeg hun ledental respectievelijk 46.000, 45.000 en 6.000. Sinds 1945 werkten de drie organisaties samen in de Centrale van Boerinnen en Plattelandsvrouwen. Op landelijk niveau hadden de organisaties vooral via de Commissie Welzijn ten Plattelande enige invloed. Terwijl de Stichting HVP zich vooral richtte op de technische voorlichting, was voor de boerinnenbonden een taak weggelegd op het economische en sociale terrein.

Een centraal en professioneel gecoördineerde organisatie van de huishoudelijke voorlichting door de standsorganisaties, kwam pas laat op gang. De NCBTB stelde in 1962 een landelijke leidinggevende kracht aan, nadat er eerder klachten waren over het ontbreken van een behoorlijke leiding.⁴⁴ De KNBTB en het KNLC volgden spoedig. Het ministerie van Landbouw onderhield met deze drie coördinatoren vrij nauw contact.⁴⁵ Standsorganisaties en ministerie stemden bij aanvang van de streekverbetering de organisatie van

⁴² Van der Burg, *Geen tweede boer*, 297–300; Van der Burg en Bos-Boers, *Vrouwen, Wageningen en de Wereld*, 64–69.

⁴³ CAS, LNV, Directie van de Landbouw, Afdeling Algemene Zaken (1937) 1947–1970 (1982), inv. 222, 1° concept: De Landbouwhuishoudkundige voorlichting (20 januari 1956).

⁴⁴ *Verslag over de landbouw in Nederland 1961*, 79.

⁴⁵ *Verslag over de landbouw in Nederland 1963*, 66.

de huishoudelijke voorlichting op de bestaande infrastructuur af. Het ministerie van Landbouw financierde de voorlichtsters via de standsorganisaties. Deze constructie was niet zonder reden. Binnen de Nederlandse verzuilde verhoudingen beschouwden de standsorganisaties de voorlichting aan gezinnen als een taak van de levensbeschouwelijke instellingen. Deze vorm van voorlichting raakte de persoonlijke levenssfeer zo diep dat vooral de confessionele organisaties deze niet uit handen wilden geven. Het was ook de reden waarom de boerinnenorganisaties het Amerikaanse voorlichtingswerk van de 'home economics' niet kopieerden. Het was eenvoudigweg onvoorstelbaar, zoals hiervoor al is betoogd, dat binnen de Nederlandse verhoudingen de staat taken op zich zou nemen als kinderverzorging of het geven van advies over gezinsvraagstukken. De confessionele bemoeienis was bovendien een erfenis uit de jaren dertig en veertig, toen het sociaal-culturele werk al verzuild was.

Het verschildte per streekverbetering welke standsorganisaties de voorlichting verzorgde. In veel streken was bij voorbaat duidelijk welke van de drie organisaties dat was, omdat de boerenbevolking er een homogene samenstelling kende. In Limburg bijvoorbeeld organiseerde de boerinnenbond van de katholieke standsorganisatie de voorlichting. Soms deelden

Huishoudelijke Voorlichtingscommissie streekverbetering 'Drie Gemeenten'.

de bonden de verantwoordelijkheid, zoals in de streekverbetering 'Zak van Zuid-Beveland'. Daar organiseerden de Zeeuwse Maatschappij van Landbouw en de CBTB de voorlichting gezamenlijk en stelden zij ook samen één voorlichtster voor vier dagen in de week aan. De NCB nam gedurende één jaar een eigen voorlichtster in dienst. Soms was er sprake van een tamelijk strikte scheiding in het werk van de standsorganisaties. In de streekverbeteringen 'Bommelerwaard-oost' en 'Maas en Waal-west' werd de huishoudelijke voorlichting door twee aparte organisaties opgezet, namelijk de NCB en de Gelderse Maatschappij van Landbouw (GML). Weliswaar zaten ze gezamenlijk in de subcommissie 'Huishoudelijke Voorlichting' van de streekverbeteringsorganisatie, maar zij voerden aparte programma's uit.⁴⁶ Aanvankelijk was het de bedoeling dat ook de NCBTB voorlichting zou geven, maar die

⁴⁶ CAS, LNV, Rijkslandbouwconsulentschap Tiel, Streekverbetering Bommelerwaard-oost, dossier 0.758, 'Notulen sv-cie 2 juni 1958'.

zag hier vanwege praktische redenen geen kans toe.⁴⁷

In de streekverbetering 'Hummelo-Keppel' besloot de streekverbeteringscommissie geen splitsing te maken tussen de rooms-katholieke bevolkingsgroep en de protestantse groep.⁴⁸ Daar organiseerden de Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond (ABTB) en de GML het groepswerk gezamenlijk.⁴⁹ Anderzijds bleef de scheiding bestaan als het de individuele voorlichting betrof. Want behalve de groepsactiviteiten gaven de voorlichtsters ook veelvuldig individuele adviezen, zowel op kantoor als tijdens huisbezoek. Vooral met betrekking tot de aanschaf van huishoudelijke apparatuur (wasmachines, fornuizen, diepvriezers, koelkasten, mixers en dergelijke) en de woninginrichting was de vraag naar individueel advies groot. Zo besloeg in de Friese streekverbetering 'Het Koningsdiep' de individuele voorlichting circa 25 procent van het werk van de consulenten.⁵⁰ Bij dit advieswerk ging het niet alleen om de verstrekte technische raadgevingen – een katholieke koelkast bestond niet – maar ook om de gesprekken die zich naar aanleiding van dit soort individuele contacten konden voordoen. Men mag aannemen dat bij de individuele voorlichting een grens lag die in de Nederlandse verhoudingen niet overschreden mocht worden. De begeleiding in allerlei persoonlijke zaken beschouwde men als een verantwoordelijkheid voor eigen (confessionele) kring.

Het aantal voorlichtsters per standsorganisatie (tabel 6.1) was een weerspiegeling van het ledental van de boerenbonden. Naar full-time plaatsen omgerekend leverden in 1965 het KNLC, de NCBTB en de KNBTB

Tabel 6.1 Aantal huishoudelijke voorlichtsters per standsorganisatie, 1959-1965

	KNLC	CBTB	KNBTB	Totaal
1959	20	7	24	51
1960	22	9	27	58
1961	26	11	30	67
1962	30	16	36	82
1963	30	21	38	89
1964	34	22	38	94
1965	32	24	37	93

Bron: Ministerie van landbouw. Inventarisatie-rapport van de huishoudelijke voorlichting ('s-Gravenhage 1965).

⁴⁷ CAS, LNV, Rijkslandbouwconsulentenschap Tiel, Streekverbetering Bommelerwaard-oost, dossier 0.758, 'Notulen sv-cie 13 oktober 1958'

⁴⁸ *Eindverslag streekverbetering Hummelo*, 8.

⁴⁹ *Eindverslag streekverbetering Hummelo*, 7-9.

⁵⁰ *Us nij alddjip: uitgave van de streekverbeteringscommissies in het Koningsdiep*.

respectievelijk 28, 19 en 35 huishoudelijke voorlichtsters. Procentueel week die verdeling weinig af van de verdeling van de leden over de standsorganisatie. Er was dus sprake van een evenwichtige verdeling. De personeelskosten drukten steeds zwaarder op de streekverbeteringsbegroting. In 1956 werd bijna 67.000 gulden aan huishoudelijke voorlichting gespendeerd. Een jaar later was dat gestegen tot ruim 200.000 gulden. Tegelijkertijd steeg het aandeel personeelskosten in de totale uitgaven van 38 naar 51 procent. In 1965 was dit bij een totale begroting van ruim 1,3 miljoen gulden gestegen naar 69 procent.⁵¹ Dat weerspiegelde zich in de begrotingen van de afzonderlijke streekverbeteringen.⁵² In ambtelijke kringen vroeg men zich daarom hardop af of de huishoudelijke voorlichting onderdeel moest blijven van het programma. Die vraag kwam naar voren toen op het ministerie van Landbouw het hele streekverbeteringsbeleid ter discussie kwam te staan. Gezien het integrale karakter van het programma, zou stoppen met de huishoudelijke voorlichting tegelijkertijd betekenen dat de streekverbeteringen hun oorspronkelijk karakter geheel zouden verliezen.

Het gemiddelde aantal huishoudelijke voorlichtsters per streekverbetering was tamelijk constant, namelijk 1,1 tot 1,2 (tabel 6.2). De werkdruk voor de voorlichtster verschilde echter per streekverbetering, omdat soms in relatief kleine streekverbeteringen evenveel voorlichtsters actief waren als in grote gebieden. De huishoudelijke voorlichting beperkte zich niet tot de streekverbeteringen. Ook elders werden cursussen georganiseerd. Wel beperkte men

Tabel 6.2 Aantal streekverbeteringen met huishoudelijke voorlichting en gemiddeld aantal huishoudelijke voorlichtsters per streekverbetering, 1959-1965

	Totaal aantal lopende streekverbeteringen	Streekverbeteringen met huishoudelijke voorlichting	Gemiddeld aantal huishoudelijke voor- lichtsters per streek- verbetering
1959	42	41	1,2
1960	52	52	1,1
1961	58	54	1,2
1962	82	71	1,2
1963	86	81	1,1
1964	96	85	1,1
1965	95	85	1,1

Bron: Ministerie van landbouw. Inventarisatie-rapport van de huishoudelijke voorlichting ('s-Gravenhage 1965).

⁵¹ Inventarisatie-rapport van de huishoudelijke voorlichting, bijlage V.

⁵² Zie bijvoorbeeld: Zeeuws Archief Middelburg (ZA), Streekverbeteringscommissie Tholen, inv. 1. 'Begrotingen 1958-1964'.

zich daar meestal tot de boerinnen. In de streekverbeteringen was dat niet altijd geval. Lokale middenstanders in de streekverbeteringsdorpen keken soms met jaloerse blikken naar boerengezinnen die hun woningen opknapten met hulp van het rijk. In de 'Zak van Zuid-Beveland' leidde dat al in een vroeg stadium tot een uitgebreid sociografisch dorpsonderzoek. Overigens bleek toen dat de slechte toekomstperspectieven van de middenstanders – door de wegtrekkende bevolking daalde hun omzet – drukkender waren dan de gevoelde achterstelling.⁵³ In andere streekverbeteringen vreesde men een nieuwe 'segregatie' binnen de bevolking. Zo verwachtte men in 'Ameland' dat als gevolg van de ruilverkaveling drie groepen zouden ontstaan: polderboeren (boeren die verhuisden naar het buitengebied), dorpsboeren en burgers. Daarnaast zou de sanering ook kunnen leiden tot een groeiend onderscheid tussen boeren met een wel en een niet levensvatbaar bedrijf.⁵⁴

De kritiek gaf wel aanleiding om in streekverbeteringen meer aandacht te besteden aan de niet-agrarische bevolking. Zo beperkten het ministerie van Landbouw en de standsorganisaties de huishoudelijke voorlichting in veel gevallen niet meer tot boerinnen, maar stelden zij deze ook open voor andere bevolkingsgroepen. De voorlichtsters kwamen tegemoet aan de groeiende belangstelling voor huishoudelijke voorlichting in de directe omgeving van de streekverbetering. Zij verruimden soms de grenzen van het streekverbeteringsgebied waar het de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting betrof. Zo werd het kerkdorp Heusden aan het werkgebied van de huishoudelijke voorlichtster in de streekverbetering 'Asten' toegevoegd en kwamen bij de consulente die actief was in 'Neederberg' ook van buiten het gebied allerlei vragen om advies.⁵⁵

Doel- en taakstellingen

Wie een ondubbelzinnige doelstelling voor de huishoudelijke voorlichting in de streekverbetering verwacht, wordt teleurgesteld. Wanneer de verschillende eindverslagen er op nageplozen worden, valt op dat doelstellingen in veel gevallen niet expliciet genoemd werden. In dat soort gevallen kan men hooguit iets afleiden uit de taakstelling. De vraag rijst waarom de streekverbeteringscommissies de doelstellingen minder expliciet formuleerden. In de eerste plaats had dit te maken met de praktische instelling van het voorlichtingswerk. Bij de dagelijkse organisatie van het huishouden waren hoogdravende doelstellingen overbodige ballast. Dat wil niet zeggen dat de voorlichtsters geen kennis hadden van de Wageningse moderniseringsconcepten. Over het algemeen was hun scholingsgraad iets lager dan die van de agrarisch-sociale

⁵³ De Galan en Van de Sandt, *De Zak van Zuid-Beveland, sociaal onderzoek in een streekverbeteringsgebied*.

⁵⁴ NAHI Groningen, Archief W. Horinga, 'Sociale vraagstukken ten plattelande/ir. E. Tonkens'.

⁵⁵ *Eindverslag streekverbetering Neederberg*, 12

voorlichters, die in sommige gevallen als hun baas optraden, maar in hun op-leiding en nascholingscursussen kwamen ze evengoed in aanraking met de moderniseringsgedachte. Hun werk convergeerde ook in belangrijke mate met dat van de agrarisch-sociale voorlichters, zeker waar het gezinsvraagstukken betrof. De huishoudelijke voorlichting richtte zich bij die gezinsvragen op de rol van de boerin, terwijl de agrarisch-sociale voorlichting idealiter beide partners benaderde.

De subcommissies voor huishoudelijke voorlichting formuleerden taak en doel van de huishoudelijke voorlichting dus veelal in zeer algemene termen. In de streekverbetering 'De Roerstreek' wilden de consultants 'voorlichting geven op het zeer uitgebreide terrein van de huishouding.'⁵⁶ De subcommissie in de streekverbetering 'Wetering' stelde zich ten doel 'de huisvrouw te helpen haar huishouding, in de ruimste zin van het woord, zo goed mogelijk te voeren en haar ervan bewust te maken welke mogelijkheden haar hierbij nú ten dienste staan'.⁵⁷ Een vrijwel identieke omschrijving plaatste men in het eindverslag van 'Heemse'.⁵⁸ Waarom in het ene geval de doelstellingen uiterst algemeen, soms zelf vaag bleven, en in het andere geval de huishoudconsultanten of de lokale streekverbeteringscommissie concreter werden, is niet zonder meer duidelijk. Dit zal zowel afhankelijk zijn geweest van de persoonlijke inbreng van de voorlichtster(s) in het gebied als van de mate waarin de deelnemers aan de huishoudelijke voorlichting de doelstellingen meebe-paalden.

Vanwege de praktische benadering van de voorlichting, is het beter bij de beoordeling van de doelstellingen ook de taakstelling te betrekken, omdat daarin de doelen vervat lagen. Zo zag men in de streekverbetering 'Den Ham-Daarle' de huishoudelijke voorlichting vooral als ondersteuning van de taken van de vrouw, namelijk haar zorg voor gezin, haar organisatie van het huishoudelijk werk, het meewerken in het bedrijf, het beheer van de financiën en het zorgen voor ontspanning.⁵⁹ Deze taakbeschrijving haakte in op de verschillende rollen van de vrouw in het boerenbedrijf, namelijk die van moeder, huisvrouw, boerin en soms in toenemende mate ook van zakelijk bedrijfsleidster. Ook in de streekverbeteringen 'Beneden-Dinkel' en 'Haaksbergen' wilden de huishoudconsultanten de vrouw steunen in de taken die de veranderende samenleving met zich meebracht.⁶⁰ Kinderen gingen bijvoorbeeld steeds vaker naar het voortgezet onderwijs en kwamen daardoor meer in contact met vrienden en vriendinnen uit de stad. Daar golden vaak andere waarden en normen. Ook de hoeveelheid vrije tijd en de besteding daarvan

⁵⁶ *Streekontwikkeling De Roerstreek*, 55.

⁵⁷ *Streekverbetering Wetering*, 44.

⁵⁸ *Eindverslag. Streekverbetering Heemse*, 27.

⁵⁹ *Zes jaar streekverbetering Den Ham-Daarle*, 27.

⁶⁰ *Zes jaar streekverbetering Beneden-Dinkel*, 27; *Zes jaar streekverbetering Haaksbergen*, 27.

veranderden. Voorlichtsters propageerden vakantie voor het boerengezin. In de streekverbetering 'Maas en Waal-west' wilden de consulentes via de huishoudelijke voorlichting de achterstand bij ouders wegwerken. Kinderen raakten via hun school namelijk op de hoogte van moderne ontwikkelingen, maar ouders bleven daarvan verstoken. Dit leidde tot spanningen, omdat het moderne en traditionele patroon als het ware binnen het gezin botsten.⁶¹ De doelstelling van de voorlichtsters in 'Maas en Waal-west' is opmerkelijk. Meestal beperkten de Wageningse onderzoekers (Kooy uitgezonderd) hun analyse van het generatieconflict tot het werk op het bedrijf. Daar uitte zich de botsing tussen traditioneel en modern vooral op het vlak van de toepassing van moderne landbouwtechnieken. In hun dagelijks werk merkten de voorlichtsters echter dat de conflicten tot diep in het gezin doordrongen.

In de 'Zak van Zuid-Beveland' noemde de commissie voor de huishoudelijke voorlichting vier na te streven doelen en taken. In de eerste plaats moesten de voorlichtsters door huisbezoeken een indruk krijgen van de algemene toestand van de woning, de werkwijze van de huisvrouw, de gebruikte huishoudelijke apparatuur en de indeling van de werkruimtes. Tijdens deze huisbezoeken konden zij tegelijkertijd over andere zaken individuele voorlichting geven. Groepsvoorlichting, het derde doel, zou plaatsvinden via praatavonden, tentoonstellingen, lezingen, demonstraties en films. De inrichting van voorlichtingsobjecten, in overleg met de afdeling Huishoudkunde van de Wageningse Landbouwhogeschool, was het vierde doel.⁶² Wat in dit voorbeeld duidelijk naar voren komt, is de scheiding in individuele en groepsvoorlichting. De voorlichtsters hanteerden beide methoden, waarbij zij in de beslotenheid van het huisbezoek ook aandacht konden besteden aan gezinsvraagstukken.

De doelstellingen werden in de meeste gevallen niet aan de bevolking opgelegd. Net als bij de landbouwkundige voorlichting, hielden de voorlichtsters rekening met de lokale omstandigheden. Huishoudconsulenten organiseerden daarom soms enquêtes onder de bevolking om wensen en ideeën over het samen te stellen programma boven tafel te krijgen. Dit was een zeer praktische werkwijze die meer garanties bood op een succesvol programma. Enquêtes hielden de voorlichtsters bijvoorbeeld in de streekverbeteringen 'Peize', 'Hummelo-Keppel' en 'Tholen'. Bij deze laatste enquête riep de streekverbeteringscommissie de hulp in van een stagiaire uit Wageningen, wat aantoont dat ook er op andere manieren dan alleen via nascholingscursussen voor voorlichters contacten bestonden tussen de 'veldwerkers' en de

⁶¹ *Tussen Maas en Waal*, 32.

⁶² ZA, Archief van de streekverbeteringscommissie Zak van Zuid-Beveland, inv. 1, 'Bijlage bij de notulen 19-7-1957'.

Landbouwhogeschool.⁶³ De voorlichtsters stemden na een enquête de doelen en taakstellingen meestal op de wensen van de boerinnen af. In de streekverbetering 'Waterland' leidde dat bijvoorbeeld tot de conclusie dat de verbetering van de douche- en toiletruimtes, de slaapruijntes en de keuken (veel vrouwen kookten in de stal) de basis moest vormen van de voorlichtingsactiviteiten.⁶⁴

In plaats van enquêtes gebruikten streekverbeteringscommissies ook wel excursies of films om de behoefte aan voorlichting te peilen. De inwoners van een aantal Noord-Brabantse streekverbeteringsgebieden bezochten bijvoorbeeld het voorbeelddorp Kerkhoven. Om de excursiegangers inzicht te geven in de huishoudelijke voorlichting vertoonde men de film 'De voorbeelddorpen Kerkhoven en Rottevalle'.⁶⁵ In andere dorpen werden de voorlichtingsactiviteiten eveneens voorafgegaan door een filmvertoning. Zo moest de film 'Eigen Haard is meer waard' de boerinnen uit 'Asten' duidelijk maken wat het doel van de huishoudelijke voorlichting was.⁶⁶ Na een excursie en filmvertoning konden streekverbeteringscommissies gemakkelijker inventariseren welke vormen van voorlichting gewenst waren. Een dergelijke praktische benadering vond ook plaats in de streekverbetering 'Bommelerwaard-oost'. Daar was de inrichting van nieuwe woningen in de recent ontgonnen gebieden de directe opstap voor de huishoudelijke voorlichting.⁶⁷ In andere streekverbeteringen werd de aanpassing van woning en huishouden vooral gezien als een noodzaak om de modernisering van het bedrijf te kunnen voortzetten.⁶⁸

Een modern huishouden was volgens de Wageningse moderniseringstheorie noodzakelijk om een modern bedrijf te kunnen opzetten. Dat was de basisdoelstelling van de huishoudelijke voorlichting. Deze vond haar praktische uitwerking in de rationalisatie van het huishouden. Deze rationalisatie was niet alleen bedoeld om het werk van de huisvrouw te verlichten, maar beoogde ook een mentaliteitsverandering. Een slordig huishouden was, althans volgens de voorlichtsters, in veel gevallen een weerspiegeling van de gang van zaken in het bedrijf. Slecht opgeruimde keukens en woonkamers gingen maar al te vaak samen met verwaarloosde stallen en schuren. Een rationeler georganiseerd huishouden kon zijn uitwerking hebben op het hele bedrijf. Wanneer thuis de kasten opgeruimd waren, was de boer wellicht ook sneller geneigd het rondslingerende kleingereedschap op te bergen. Rationalisatie van het huishouden was er dus niet enkel op gericht de huisvrouw meer tijd te

⁶³ *Streekverbetering. Een brug naar de moderne landbouw*, 36.

⁶⁴ *Eindverslag streekverbetering Waterland*, 20.

⁶⁵ *Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering Bergeyk*, 17; *Someren-Lierop*, 49.

⁶⁶ *Streekverbetering Asten*, 38.

⁶⁷ *Streekverbetering Bommelerwaard-oost*, 40.

⁶⁸ *Streekontwikkeling Land van Pepijn*, 34; *Streekontwikkeling Oude Mijnstreek*, 34.

geven voor het bedrijf, maar richtte zich ook op een mentaliteitsverandering van de boer.

Thema's

De voorlichtsters organiseerden de voorlichtingen en gaven zo nodig advies. Het gros van de cursussen werd verzorgd door de Stichting HVP, landbouwhuishoudscholen en deskundigen. Sporadisch gaf de voorlichtster zelf een cursus.⁶⁹ In 1965 inventariseerde het ministerie van Landbouw de activiteiten die in het kader van de huishoudelijke voorlichting hadden plaatsgevonden. Het berekende daarbij de relatieve frequentie waarin onderwerpen aan bod kwamen (tabel 6.3). Daarbij viel op dat de accenten in de loop van de tijd iets verschoven. Er kwam relatief meer aandacht voor budgettering van het huishoudgeld, waarschijnlijk omdat in de jaren zestig de aandacht voor de geldstromen in huishouden, gezin en bedrijf toenam. En ook de frequentie van cursussen op het gebied van hygiëne nam sneller toe dan die op andere gebieden. Hiervoor is minder eenvoudig een verklaring te geven. Maar wanneer in aanmerking wordt genomen dat ook de aandacht voor voeding en voedselbereiding toenam, dan is het voorstelbaar dat allerlei nieuwe (medisch-wetenschappelijke) inzichten hun weg naar de voorlichting hadden gevonden. Dergelijke nieuwe inzichten verdrongen de vaak wat traditionelere opvattingen die van moeder op dochter werden overgebracht.

Een soortgelijke analyse, maar dan zonder verdeling naar jaar, is toegepast op de selectiegroep van 38 streekverbeteringen die in hoofdstuk 4 is gevormd. Nagegaan is of de in de tabel 6.3 genoemde onderwerpen in de verschillende streekverbeteringen aan bod kwamen. Dat resulteerde, in volgorde van belangrijkheid, in de volgende lijst: woning, voeding, hygiëne, huishoudelijke apparatuur, diepvriezen, tuin en bloemschikken, kleding, huishoudgeld budgetteren en wasbehandeling. In alle streekverbeteringen besteedden de voorlichtsters op de een of andere manier aandacht aan woningverbetering en -inrichting. Behalve de genoemde onderwerpen werden er ook minder courante thema's als 'de bestrijding van vliegen in de stal', 'gratie en charme', 'invloed van reclame' en 'spreken in het openbaar' behandeld. De volgorde wijkt dus af van de lijst die het ministerie opstelde. De telmethode die bij de selectiegroep is gevolgd is minder exact, omdat de vermelding van activiteiten in de eindverslagen niet altijd volledig was en omdat een jaarlijkse analyse op grond van die eindverslagen niet mogelijk is.

De thema's en activiteiten van de huishoudelijke voorlichting laten zich bundelen in drie hoofdgroepen: woning (inclusief tuin), huishouden en geld. Deze bundeling is niet zonder reden. De woninginrichting en -verbetering was nauw gerelateerd aan de modernisering van het bedrijf zelf.

⁶⁹ Inventarisatie-rapport van de huishoudelijke voorlichting, 21.

Tabel 6.3 Frequentie waarmee verschillende huishoudelijke onderwerpen op jaarbasis behandeld werden in de lopende streekverbeteringen, 1959-1964

	1959	1960	1961	1962	1963	1964	Ge- mid- deld
Voeding en voedsel- bereiding	1,60	2,80	3,30	2,70	3,30	4,50	3,03
Woningbouw en woninginrichting	1,60	1,80	1,70	1,50	2,60	3,70	2,15
Tuinaanleg-, bloem- schikken e.d.	0,70	1,40	2,30	1,00	1,60	2,10	1,52
Diepvriezen	1,10	0,80	1,10	★	0,90	1,10	1,00
Kleding	0,30	1,70	1,00	0,70	1,00	1,10	0,97
Wassen en strijken	0,20	0,30	0,60	★	0,70	1,20	0,97
Hygiëne	0,20	0,30	0,50	0,80	1,70	2,00	0,92
Huishoudelijk beheer en budgettering	0,05	.	0,02	0,60	1,10	2,20	0,66
Huishoudelijk materi- aal en apparatuur	0,10	0,02	0,30	0,70	0,50	1,00	0,44
Bijeenkomsten archi- tecten en aannemers	0,02	0,02	0,04	.	0,03	0,02	0,03

★geen aparte opgave, vermeld bij voeding en huishoudelijke apparatuur. Frequentie=aantal cursussen/aantal lopende strekverbetering.

Bron: Ministerie van Landbouw. Inventarisatie-rapport van de huishoudelijke voorlichting ('s-Gravenhage, 1965).

In de streekverbetering 'Zak van Zuid-Beveland' stelde een boerin: 'De koeien zijn nu nog beter gehuisvest dan wij; het wordt toch tijd dat er in "uus" ook ens wat gebeurt'.⁷⁰ Gedurende de ruilverkavelingen herbouwden boerengezinnen delen van hun boerderij en in sommige gevallen haalden zij verkrotte gebouwen geheel neer om er nieuwe neer te zetten. Ook was het mogelijk dat de Cultuurtechnische Dienst een boerderij vanuit het dorp naar het herverkavelde land verplaatste. In al dat soort gevallen kregen de boeren nieuwe en moderne bedrijfsruimtes, waardoor het voor de hand lag ook het woongedeelte aan de eisen van de tijd aan te passen. De huishoudelijke klussen zijn hier van belang, omdat juist op dit terrein de rationalisatie van de arbeid plaatsvond, deels door vergroting van de aandacht voor de hygiëne, deels door tijdbesparende arbeidsmethoden te leren en vooral ook door de invoering van nieuwe huishoudelijke apparaten. Het derde thema, geld, handelt over de mate waarin getracht werd het denken over de geldstromen binnen bedrijf en huishouden te beïnvloeden. Men kan hieraan aflezen hoe sommige 'interne verhoudingen' in gezin en bedrijf zich wijzigden. Of beter

⁷⁰ ZA, Archief van de streekverbeteringscommissie Zak van Zuid-Beveland, inv. 1, 'Jaarverslag 1959'.

gezegd, hoe de voorlichters dachten dat die zich moesten wijzigen.

Woningverbetering en -inrichting

De woningverbetering en -inrichting kwam in alle streekverbeteringen bij de huishoudelijke voorlichting aan bod. Het huis – en dus ook de doelmatige inrichting daarvan – beschouwden de voorlichters als het domein van de vrouw. In de brochure *De boerin en haar huis* schreef men: ‘De huisvrouw zal het grootste gedeelte van haar tijd in de woning doorbrengen om haar verzorgende taak te vervullen’.⁷¹ De voorlichting was al vlak na de oorlog begonnen, wellicht mede geïnspireerd door het feit dat veel boerenbedrijven oorlogsschade hadden opgelopen. In 1945 had het hoofdbestuur van de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen besloten een provinciale commissie op te richten die bij herbouw van de boerderijen zou kunnen adviseren over het woongedeelte.⁷² Dit idee was overgenomen door de Centrale van Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen en redelijk succesvol gebleken. De vraag naar voorlichting op het terrein van woninginrichting bleef gedurende de hele periode van het streekverbeteringsprogramma onverminderd groot, vandaar dat de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad in 1964 gunstig adviseerde over de aanstelling van meer woningspecialisten.⁷³ De doelstellingen die de voorlichtsters hanteerden, kunnen samengevat worden in drie begrippen: rationalisatie, hygiëne en huiselijkheid. Al naar gelang de lokale omstandigheden vertaalden zij die drie begrippen naar de praktijk.

De lokale omstandigheden verschilden sterk. In de ene streekverbetering verkeerden de huizen in redelijke staat, in de andere was krotopruiming de eerste prioriteit. Ook binnen een streekverbetering konden de werkzaamheden voor voorlichtsters uiteenlopen. Dit bleek onder andere wanneer de Cultuurtechnische Dienst tijdens ruilverkavelingen besloot boerderijen vanuit het dorp naar de akker- en weidelanden van de boeren te verplaatsen. Een dergelijke verplaatsing stelde de boer in staat zijn tijd efficiënter te besteden. De verhuizing maakte lange ritten van en naar het land overbodig. In de Drentse zanddorpen bijvoorbeeld was men van oudsher gewend in het dorp te wonen. De Cultuurtechnische Dienst herhuisvestte een deel van de bevolking in nieuwe boerderijen buiten het dorp. In Borger staan deze boerderijen nog steeds bekend als saneringsboerderijen. Ook in de Groningse streekverbetering ‘Zuidelijk Westerkwartier’ probeerde men boerengezinnen te verplaatsen naar elders. Het nieuwe land stond aanvankelijk slecht bekend, maar toen de eerste boer zich liet overhalen, volgden de anderen snel. In ‘Ameland’, waar eveneens een deel van de gezinnen moest verhuizen kreeg de RVLD de

⁷¹ *De boerin en haar huis*, 28.

⁷² *De boerin en haar huis*, 9.

⁷³ *Verslag over de landbouw in Nederland 1963*, 66.

indruk 'dat het aantal kandidaten voor de nieuwe bedrijven in de polder al groter zou zijn geweest, indien er vanwege de dorpsamenleving geen bedekte tegenkanting was'.⁷⁴ Gezinnen kwamen relatief ver van het dorp te wonen en waren gedwongen nieuwe contacten op te bouwen. In sommige opzichten leek hun situatie – zij het minder vergaand – op die van de nieuwkomers in de IJsselmeerpolders. Ook die moesten immers hun sociale leven herinrichten. Er was geen speciale begeleiding voor dit soort situaties, maar er werd in de huishoudelijke voorlichting wel aandacht aan besteed. Praatavonden voor 'nieuwbouwers' gingen niet alleen over indeling, afwerking en inrichting van de nieuwe woning, maar bevorderden ook de sociale contacten.⁷⁵ Langs de rivieren bouwde men nieuwe boerderijen op de nieuw ontgonnen komgronden. In de streekverbetering 'Tielervwaard-west' ging het bijvoorbeeld om 123 woningen.⁷⁶ Deze woningen werden gebouwd volgens de moderne normen. Douche en een eigentijdse (meestal Bruynzeel) keuken zaten er standaard in. Overigens ging in sommige gevallen de verhuizing naar nieuwe woningen gepaard met krotopruijing. Zo was er in 1958 sprake van een drietal 'a-sociale gezinnen' die een nieuwe woning kregen toegewezen terwijl de oude krotten werden opgeruimd.⁷⁷

Bij nieuwbouw was een rationele inrichting van de woning geen probleem. Bij herinrichting van bestaande boerderijen lag dat anders. De Centrale van Boerinnenbonden schreef dat het niet in de bedoeling lag de 'fraaie oude boerderijtypen' te restaureren, want 'men dient te bedenken, dat men de landbouwers niet mag dwingen boerderijen te bouwen, die ongeschikt zijn voor het moderne bedrijf en de huidige wooneisen, m.a.w. een omhulsel op te leggen dat de gewenste inhoud niet meer dekt'.⁷⁸ Vaak namen voorlichtsters de ontginningsboerderijen, laatstelijk vooral in de Wieringermeer gebouwd, als voorbeeld. Zij ontwikkelden allerlei ideeën om de oude inrichting aan te passen aan het moderne comfort. De inrichting van aparte slaapkamers en goede sanitaire voorzieningen nam daarbij een belangrijke plaats in. Was er geen geld om een moderne douchecel te plaatsen, dan kon de ouderwetse douche-emmer door verlaging van de vloer of door een luik in het plafond nog altijd wel hoog genoeg geplaatst worden om als alternatief te dienen. In veel gevallen betrof de verbouwing de aanleg van betere wasgelegenheden. Dit moest de persoonlijke hygiëne in de gezinnen bevorderen. In de streekverbetering 'Peize' was bij aanvang van de streekverbetering nog 87 procent van de boerderijen zonder douche. Die situatie verbeterde aanzienlijk

⁷⁴ NAHI Groningen, Archief W. Horinga, 'Sociale vraagstukken ten plattelande/ ir. E. Tonkens'.

⁷⁵ *Langs Nieuwe wegen*, 49-50; *Tussen Maas en Waal*, 33.

⁷⁶ *Langs Nieuwe wegen*, 47.

⁷⁷ CAS, LNV, Rijkslandbouwconsulentschap Tiel, Streekverbetering Bommelerwaard-oost, doos 36 inv. 07.77, 'Jaarverslag over 1958, huishoudconsulente te Zaltbommel'.

⁷⁸ *De boerin en haar huis*, 21

tijdens de streekverbeteringsperiode.⁷⁹ Ook slaapgelegenheden waren soms weinig aangepast aan de tijd. Bedsteden kwamen nog steeds veel voor. In 1956 bleek bij een enquête onder 100 huisvrouwen te Sleen dat in 39 woningen nog bedsteden te vinden waren.⁸⁰ Slechts in één was een douche aanwezig. Tijdens de streekverbeteringsperiode boekte men vooruitgang, maar het tempo was niet erg hoog. Na afloop van de streekverbetering had 70 procent van de toiletten nog steeds geen waterspoeling en was in 75 procent van de woningen geen douche aanwezig. Traag verliepen ook de woningverbeteringen in de Noord-Brabantse streekverbetering 'Haaren'. In het eindverslag constateerde men dat de verbetering van de behuizing primair het bedrijfsge-deelte betrof. Slechts ongeveer 20 procent van de gezinnen verbeterde tegelijkertijd ook het woongedeelte. Dat had niet met een goede inrichting van de huizen te maken, want slechts iets meer dan een kwart van de woningen kreeg water uit een waterleiding. De rest haalde het uit de pomp, uit de put of bij de burens.⁸¹ Douchegelegenheden ontbrak op vrijwel alle boerderijen. Aansluiting op de riolering was vooral op de afgelegen oudere boerderijen evenmin regel.

Er was wat betreft de verbetering van woningen dus geen eenduidig beleid in de streekverbeteringen. Aanpassingen van het woongedeelte van de boerderij waren mede afhankelijk van de financiële middelen van het gezin. Slechts bij boerderijverplaatsing lag een nieuwe inrichting voor de hand, omdat dan als gevolg van premies de bestedingsruimte iets groter was. In sommige gevallen konden gezinnen met financiële hulp van de streekverbeteringscommissie ook delen van de boerderij, zoals douche, keuken en toilet, laten verbouwen tot voorbeeldobjecten. De commissie lette bij de selectie van deze gezinnen op verschillende zaken. Zo moest de vrouw des huizes geschikt zijn als voorlichtster en door de lokale bevolking geaccepteerd zijn. Ook moesten de gezinssamenstelling en de bedrijfsgrootte enigszins typisch te zijn voor.⁸² Voor sommige gezinnen was de inrichting van een voorbeeldobject een mogelijkheid om zware financiële lasten iets te verlichten.

De moderne hygiënische opvattingen vertaalden zich dus in de herinrichting van de boerderijen. Ook op andere manieren probeerden de voorlichtsters de huishouding door verbetering van de woninginrichting te rationaliseren. In sommige gevallen rekenden zij uit hoe de looplijnen van de huisvrouw door een optimale plaatsing van meubels konden worden ingekort. In andere gevallen zocht men naar een efficiënte indeling van voorraad- en kledingkasten. Een goed ingerichte voorraadkast kon immers tot tijdbesparing

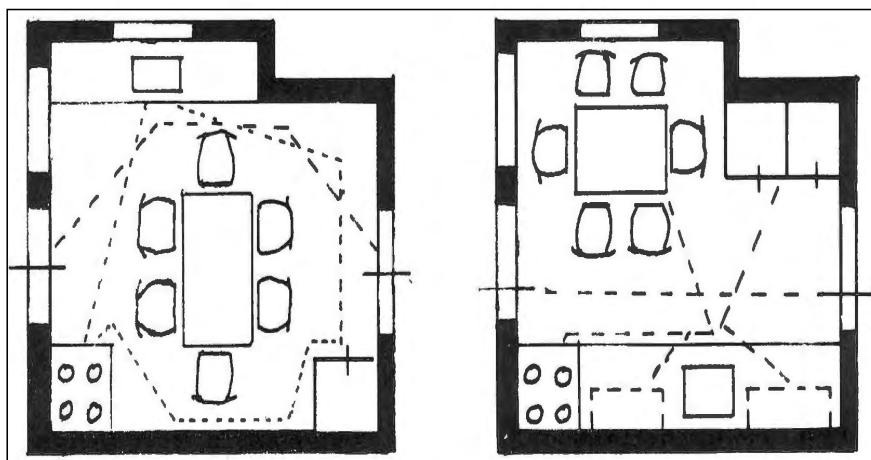
⁷⁹ *Streekverbetering Peize*, 19.

⁸⁰ *Streekverbetering Peize*, 19.

⁸¹ *Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren*, 20.

⁸² IIAV, HVP, inv. F9, 'Oriëntatiemap voor de huishoudconsulente'.

leiden. Behalve efficiency waren ook de moderne normen voor huiselijkheid belangrijk. Zo wezen de voorlichtsters in de streekverbetering 'Koewacht' erop dat de traditionele pronkkamer vervangen moest worden door een woonkamer waarin het gezin daadwerkelijk vertoefde. Het dagelijkse gezinsleven verplaatste zich zo van de woonkeuken naar de woonkamer.⁸³ In de streekverbetering 'Ameland' hielden de voorlichtsters er rekening mee dat een verplaatsing van de boerderijen naar buiten het dorp zijn invloed moest hebben op de huiselijkheid. Haar rol veranderde ten aanzien van de kinderen, die 'na schooltijd meer thuis zijn en niet meer in het dorp kunnen spelen. De boerin zal wellicht de kinderen wat meer moeten bezighouden – er zal meer huiselijkheid moeten worden betracht. In dit verband denken wij aan gezelschapsspelen e.d.'⁸⁴ De huiselijkheid had ook betrekking op de verzorging van het erf rondom de woning. De aanleg van siertuinen, zo schreef de streekverbeteringscommissie 'Somerens-Lierop', was er vaak op gericht de gezelligheid en de orde rondom het erf te bevorderen.⁸⁵

In de Streekverbetering 'Den Ham-Daarle' gaven huishoudconsulentes advies hoe de looplijnen in een woning konden worden ingekort.

De huishoudelijke voorlichting in de streekverbetering 'De Zeevang' is wat diepgaander geëvalueerd dan die in andere gebieden. In de evaluatie onderzocht men de resultaten van de veranderingen in de huishoudens en poogde men tevens de effecten van de voorlichtingsactiviteiten te beoordelen.⁸⁶ Er

⁸³ Eindverslag van de streekverbetering Koewacht, 12.

⁸⁴ NAHI Groningen, Archief W. Horinga, 'Sociale vraagstukken ten plattelande/ ir. E. Tonkens'.

⁸⁵ Someren-Lierop, 51.

⁸⁶ Eindverslag van de streekverbetering De Zeevang, 54-55.

werden ruim 80 huishoudens geënuquêteerd. Wetenschappelijke pretenties had het onderzoek niet, niet in de laatste plaats omdat de voorlichtster samen met de inwoners zelf de vragenlijsten invulde, met andere woorden haar eigen functioneren evalueerde. De impressies die het geeft, hoeven daarom echter niet minder relevant te zijn. Opvallend is de conclusie dat de modernisering en verbetering van woningen vooral op de grotere boerderijen had plaatsgevonden (tabel 6.4). In het vervolg zal blijken dat deze conclusie op andere terreinen en in andere gebieden werd getrokken. De vooruitgang op de kleinere bedrijven was minder groot. Formeel was de streekverbetering natuurlijk niet alleen op de kleine bedrijven gericht, maar gezien hun problematiek vormden zij wel de belangrijkste doelgroep.

Tabel 6.4 Indeling van de boerderijwoningen in de streekverbetering 'De Zeevang' naar bedrijfsgrootte, bij aanvang en einde van de streekverbetering, 1956-1963

	Totaal aantal boerderijwo- ningen		Gemiddeld. aantal slaap- kamers		Aantal wonin- gen zonder keuken		Aantal wonin- gen met bed- steden	
	1956	1963	1956	1963	1956	1963	1956	1963
3-7 ha	31	7	2,0	1,5	2	-	5	1
7-10 ha	30	13	2,3	2,0	2	1	5	3
10-15 ha	79	37	2,3	3,0	6	1	21	4
15-20 ha	24	23	2,8	3,0	-	-	5	2
> 20 ha	15	8	2,8	3,0	-	-	1	-
Totaal	182	88	2,3	2,7	10	2	37	10
In % van totaal	100	100			6	2	20	11

Bron: *Eindverslag van de streekverbetering De Zeevang 1957-1963* (Purmerend 1963), 59.

Bij de siertuinvoorlichting bestond in de streekverbetering 'De Zeevang' de stellige indruk dat de grote bedrijven zich meer richtten naar de voorlichting dan de kleine.⁸⁷ Op een aantal punten werd in deze streekverbetering de relatieve achterstand gemeten. Zo zouden bedrijven die overgingen tot bedrijfsvergroting eerder tot woningverbetering overgaan. Dit leidde tot een grotere relatieve achterstand van de bedrijven met minder dan 10 hectare grond.

Huishoudelijke arbeid

De huishoudelijke voorlichting was goeddeels op vrouwen gericht. In de streekverbetering 'Slagharen-Schuinesloot' gaven de huishoudconsulenten weliswaar een kookcursus voor mannen, maar deze werd gerubriceerd onder

⁸⁷ *Eindverslag van de streekverbetering De Zeevang*, 56.

het kopje agrarisch-sociale voorlichting.⁸⁸ De voorlichting met betrekking tot de dagelijkse huishoudelijke arbeid richtte zich hoofdzakelijk op de voeding, bloemschikken, persoonlijke hygiëne, de was en kleding. In het kader van dat laatste organiseerden de voorlichtsters ook veel naaicursussen. In de Drentse streekverbeteringen trokken deze cursussen veel deelnemers. Wellicht had de Stichting Opbouw Drenthe, die voor de Tweede Wereldoorlog in deze provincie veel maatschappelijk en cultureel werk verrichtte, hierin een zekere traditie opgebouwd onder kleine-boeren- en arbeidersgezinnen.⁸⁹ Sommige cursussen hadden een sterk door de lokale omstandigheden bepaald karakter. Zo organiseerde de voorlichtster in 'Beltrum' een demonstratie 'vliegenbestrijding', om te tonen hoe met betrekkelijk geringe kosten het vliegenprobleem in woonhuis, schuur en stal bestreden kon worden.⁹⁰ Ook andere thema's kwamen in het streekverbeteringsprogramma aan bod, zoals de cursussen 'beter bewegen', die de huisvrouwen een betere werkhouding aanleerden, en 'ziekteverzorging en EHBO'.

Bij het thema voeding gebruikten de huishoudconsulenten vaak voorlichtingsfilms zoals 'Van tuin naar tafel', 'De goede vijf' en 'Lofzang op de zuivel'. De voorlichting was er op gericht de moderne inzichten op voedingsgebied te verspreiden. In 'Spier-Wijster' probeerde de voorlichtster de huisvrouwen

te leren dat voedsel te lang koken en grote hoeveelheden klaarmaken voor een

Voorlichting over de moestuin in de streekverbetering 'Neederberg'

paar dagen tegelijk ten koste ging van de voedingswaarde.⁹¹ Succes was echter niet altijd gegarandeerd. Zo constateerde de streekverbeteringscommissie in 'Erm-Sleen-Diphooorn' dat na afloop van de streekverbetering slechts 41 van de ruim 90 geënquêteerde vrouwen elke dag vers kookte.⁹² Hier speelden onder andere traditionele gewoontes en de participatie van vrouwen op het bedrijf, die in Drenthe relatief hoog was, mee. Via cursussen over de moestuin kwamen boerinnen in aanraking met nieuwe groenten. Ook goede lichaamsverzorging behoorde tot de onderwerpen die op praatavonden of bij

⁸⁸ *Streekverbetering Slagharen-Schuinesloot*, 27.

⁸⁹ Zie ook: Wilke, *Voor den opbouw van Drenthe*.

⁹⁰ *Streekverbetering in Beltrum*, 33.

⁹¹ *Zes jaren streekverbetering in het gebied Spier-Wijster*, 34.

⁹² *Verslag streekverbetering Sleen-Erm-Diphooorn*, 43.

individuele huisbezoeken ter sprake kwamen. In Noord-Brabant nodigden de consulenten bovendien het 'Wit-Gele Kruis' en het 'Nationaal Bureau ter bevordering van de Hygiënische Gewoonte' uit adviezen op het terrein van de hygiëne te geven, waarbij gelet werd op zowel lichaamsverzorging als de aanleg van bad- en douchecellen. Eveneens besteedden de voorlichtsters aandacht aan een verzorgd uiterlijk, omdat 'de kommunikatiemiddelen (damesbladen, radio en televisie) en de beschikking over geld voor kleding het meedoen aan de mode bevorderen'.⁹³ In dit laatste herkent men wat explicieter de doorwerking van de moderniseringsthese, die er immers op was gericht de boerengezinnen in aanraking te brengen met moderne cultuurpatronen. Meedoen aan mode was een uiting van veranderingsgezindheid en werd in die zin positief beoordeeld. Over het algemeen was echter het onderscheid tussen de vooroorlogse en naoorlogse huishoudelijke voorlichting niet groot. Wel kan men stellen dat de vooroorlogse praktijk zich theoretisch vernieuwde door de adoptie van de 'home economics'.

De voorlichting over huishoudelijke apparaten was uitgebreider dan voor de oorlog. Ze omvatte zowel die over grote als kleine apparatuur. Voor het gebruik van dit soort apparaten was een aansluiting op het gas-, water- en lichtnet noodzakelijk. In veel gevallen was die nog afwezig. In een inventarisatie uit 1950 bleek dat op het platteland aansluiting op het waterleidingnet achterbleef (tabel 6.5). Zo was in het dorp Ovezande in de Zeeuwse streekverbetering 'Zak van Zuid-Beveland' in 1955 slechts 20 procent van de huishoudens aangesloten op het waterleidingnet.⁹⁴ Wanneer een gezin echter het bedrijfs gedeelte verbeterde, vond in de meeste gevallen ook aansluiting van het woongedeelte op de waterleiding. De toename van het aantal aansluitingen zorgde er eveneens voor dat de hoeveelheid adviezen over de aanschaf van een wasmachine steeg. In de cursussen onderwezen de voorlichtsters eveneens hoe wasetiketten gelezen moesten worden.

In 'De Roerstreek' werden gedurende het streekverbeteringsprogramma 210 diepvriezers en 90 (half)automatische wasmachines geplaatst.⁹⁵ Die verhouding mag op het eerste gezicht wat merkwaardig overkomen, maar op een boerenbedrijf waar het gezin ook voedsel voor eigen gebruik verbouwde, was het voordeel van een diepvriezer relatief veel groter dan van een wasmachine. Diepvriezen vergde veel minder tijd dan de oudere inmaakmethoden. In de streekverbetering 'Peize' bijvoorbeeld werd bij aanvang van het voorlichtingsprogramma door 86 procent van de huishoudens voedsel ingemaakt, terwijl 15 procent de beschikking had over een diepvriezer. Dit percentage groeide gestaag, omdat de gangbare diepvrieskluisen, die men kon huren op

⁹³ *Zes jaar streekverbetering Haaksbergen*, 28.

⁹⁴ De Galan en Van de Sandt, *De Zak van Zuid-Beveland*.

⁹⁵ *Streekontwikkeling De Roerstreek*, 59.

een centrale plaats, werden vervangen door diepvriezers die men in het eigen huis kon plaatsen. Overigens wisselde de belangstelling voor diepvriezers per streekverbetering: in 'Elsloo' was nauwelijks belangstelling voor de cursus.⁹⁶ De cursussen over bewerken van de moestuin – ook een vrouwentaak – slooten deels aan bij de aanschaf van diepvriezers, omdat geleerd werd welke tuinproducten zich leenden om ingevroren te worden.⁹⁷

Tabel 6.5 Procentueel aantal landbouwbedrijven per provincie en landbouwgebied dat niet is aangesloten op elektriciteits-, waterleiding- of telefoonnet, 1950

	Aantal landbouwbedrijven dat niet is aangesloten in procenten van het totale aantal bedrijven		
	elektriciteit	waterleiding	telefoon
Groningen	31	72	85
Friesland	36	66	91
Drenthe	23	85	94
Overijssel	20	67	92
Gelderland	28	75	89
Utrecht	14	34	89
Noord-Holland	11	21	83
Zuid-Holland	25	47	79
Zeeland	35	52	81
Noord-Brabant	22	71	91
Limburg	19	67	99
Nederland	24	63	88
Zeeklei	26	47	77
Rivierklei	16	59	86
Weidestrecken	25	30	88
Zandgronden	27	79	93
Veenkoloniën	21	83	90
Tuinbouwgebieden	17	38	83

Bron: CAS Winschoten, Directie van de Landbouw, Afdeling Algemene Zaken (1937) 1947-1970 (1982), inv. 403, 'Nota ter eerste oriëntatie van de contactcommissie Welzijn ten Plattelande'.

Vooral bij de aanschaf van huishoudelijke apparatuur speelde de tijdswinst een belangrijke rol. Het gebruik van wasmachines verlichtte de huishoudelijke arbeid aanzienlijk, diepvriezers vervingen het traditionele innaken dat veel arbeidsintensiever was en ook de aanschaf van kleinere huishoudelijke apparaten betekende veelal verlichting van de huishoudelijke arbeid.

⁹⁶ Eindverslag streekverbetering Elsloo, 23.

⁹⁷ Streekontwikkeling Oude Mijnstreek, 35.

In de streekverbetering 'De Zeevang' constateerde de streekverbeteringscommissie dat de grotere bedrijven vaker over moderne voorzieningen, zoals van warm water, een wasmachine en dergelijke, beschikten dan de kleinere.. Net als bij de modernisering van de woningen viel op dat de vrouwen van die kleinere bedrijven de cursussen beduidend minder bezochten. Verder bleek dat de jongere boerinnen (jonger dan 40 jaar) iets meer belangstelling voor de programma's toonden dan de oudere. Hoe ouder men was en hoe minder onderwijs men had genoten, hoe minder groot de behoefte was tot moderniseren. Dergelijke verbanden had de afdeling van Hofstee ook met betrekking tot bedrijfschefs onderzocht. Van den Ban vond een relatie tussen hogere leeftijd en lagere opleiding enerzijds en verminderde belangstelling voor modernisering anderzijds. Geen relatie kon worden aangetoond tussen meewerken van de boerin op het bedrijf en mate van modernisering, hoewel er op de grote bedrijven meer werd meegewerkt door de vrouw dan op de kleine. Dit laatste kan verklaard worden uit de lagere arbeidsbehoefte op de kleinere bedrijven. Ook bleek dat hoe meer boer en boerin waren georganiseerd (standsorganisaties, vrouwenorganisaties), hoe meer ze moderniseerden. Dit laatste impliceerde overigens tevens dat een verzuild georganiseerde samenleving de modernisering niet in de weg hoefde te staan! Volgens de Wageningse moderniseringstheorie was niet belangrijk hoe men georganiseerd was, maar dat men het was.

Geldzaken

In 1987 publiceerde A. de Regt een artikel in het *Sociologisch Tijdschrift* getiteld 'Geld en gevoel'. Later volgde haar boek *Geld en gezin*. Daarin probeerde ze de financiële afhankelijkheid tussen familieleden nader te duiden.⁹⁸ Ze meende dat de gezinssociologen te veel nadruk waren gaan leggen op de affectieve functies van het gezin en te weinig oog hadden voor de economische bindingen. In het boek kwamen onderhoudsplicht, erfrecht en economische (on)afhankelijkheid van kinderen aan de orde. De financiële verhouding tussen ouders en kinderen was na de Tweede Wereldoorlog drastisch veranderd. Kinderen hoefden niet langer hun verdiende geld af te dragen als kostgeld. Deze verschuiving in afhankelijkheidsrelatie was niet zonder strijd gegaan. De Regt verwees onder andere naar de vele conflicten rond het betalen van kostgeld, zoals die in de jaren vijftig en zestig besproken werden in de tijdschriftenrubriek 'Margriet weet raad'.⁹⁹

Ook binnen boerengezinnen zijn na de Tweede Wereldoorlog sterke veranderingen opgetreden in de financiële relaties. In de streekverbeteringen speelden de voorlichtsters daarbij een actieve rol. De externe financiële rela-

⁹⁸ De Regt, 'Geld en gevoel', 796-818; De Regt, *Geld en gezin*.

⁹⁹ De Regt, 'Geld en gevoel', 809.

ties wijzigden, zo werd in het vorige hoofdstuk al beschreven, doordat boeregezinnen meer geld van bankinstellingen gingen lenen. Adviezen over de balans tussen bedrijfsuitgaven en uitgaven voor gezin en huishouden werden daarom belangrijk onderdeel van de huishoudelijke voorlichting, zo belangrijk dat bijscholing van de voorlichtsters nodig was.¹⁰⁰ Agrarisch bedrijf en gezin vormden van oudsher een eenheid, ook in de financiële sfeer. Zowel de bedrijfsinvesteringen als de huishoudelijke uitgaven werden bepaald door de bedrijfsinkomsten. Wanneer hoge investeringen nodig waren, betekende dit vrijwel automatisch dat het gezin soberder moest gaan leven. In de streken met komgronden klaagden de streekverbeteringscommissies erover dat gezinnen te weinig voor de verbetering van de woning reserveerden, waardoor veel huizen werden verwaarloosd. Zij konden de achterstand alleen inhalen door een goed beheer van de inkomsten.¹⁰¹ Om een en ander succesvol te laten verlopen was op zijn minst een gescheiden boekhouding nodig. Op die manier kon namelijk nagegaan worden hoe het huishoudgeld besteed werd. In de streekverbetering 'Someren-Lierop' constateerde het eindverslag: 'door het huishouden als een economische zelfstandigheid te zien, dus volkomen gescheiden van bedrijf (...) is het mogelijk om tot een sluitend en verantwoord financieel beheer te komen'.¹⁰² Dit betekende tevens dat binnen de agrarisch-sociale voorlichting zaken als kostgeld, zakgeld en erfrecht aan de orde kwamen. Ook in de huishoudelijke voorlichting gaven de voorlichtsters echter soms individuele adviezen over zakgeld of het uitbetalen van loon aan meewerkende kinderen. Omdat agrarisch-sociale en huishoudelijke voorlichting op dit punt sterk convergeerden zullen in het volgende hoofdstuk de interne financiële verhoudingen ook aan de orde komen.

Aanvankelijk richtte de huishoudelijke voorlichting in geldzaken zich vooral op het promoten van huishoudkasboeken. Voorlichtsters probeerden de boerinnen over te halen zo'n kasboekje bij te houden, maar succes was allerminst verzekerd. In de streekverbetering 'St. Oedenrode-Son-Breugel' startten in de jaren 1964-1966 32 boerinnen met een kasboek, maar slechts 20 hielden dat een jaar lang vol.¹⁰³ In 'Sleen-Erm-Diphooorn' bleek het idee van de kasboekjes evenmin aan te slaan. Na afloop van de streekverbetering hield nog geen 5 procent van de vrouwen een boekhouding van het huishouden bij.¹⁰⁴ In 'Koewacht' was het succes niet veel groter. Onder het motto 'bekijk het eens zakelijk' besteedden de voorlichtsters daar aandacht aan inkomsten en huishoudboekje. In 1962 begonnen 16 huisvrouwen met het

¹⁰⁰ *Verslag over de landbouw in Nederland 1963*, 66.

¹⁰¹ *Tussen Maas en Waal*, 39.

¹⁰² *Somerens-Lierop*, 56.

¹⁰³ *Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering St. Oedenrode, Son en Breugel*, 18.

¹⁰⁴ *Verslag streekverbetering Sleen*, 45.

bijhouden van een kasboek. Daar waren er eind 1963 nog 3 van over.¹⁰⁵ Dit hoefde overigens niet te betekenen dat de cursussen nutteloos waren. Degenen die deze in 'Koewacht' volgden, zeiden er van geleerd te hebben: zij reserveerden nadien een vast bedrag voor het huishouden. De scheiding van huishoud- en bedrijfsgeld was in belangrijke mate een mentaliteitskwestie. Zonder huishoudboekje kon die scheiding ook worden doorgevoerd.

Op de meeste cursussen leerden de huishoudconsulenten de boerinnen zo concreet mogelijk hoe zij het huishoudgeld efficiënt konden verdelen over de verschillende uitgavenposten. Een stel potjes met etiketten was dan net zo effectief als een kasboek. De ontwikkeling van cursussen op dit terrein kan overigens niet specifiek worden toegeschreven aan de streekverbeteringen. Ook elders ontstond de behoefte aan anders gestructureerde boekhoudingen. In dat kader gaf de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen aan voorlichtsters de nascholingscursus 'Wat gaat uit en komt in, in bedrijf en gezin'. En ook de Gelderse CBTB spande zich op dit terrein in door het organiseren van een serie avonden getiteld 'Gezin en bedrijf' (1963/64). Deze lezingen waren zowel bedoeld voor de boerin als de boer en werden ook buiten Gelderland gegeven in de streekverbeteringen 'Hijken', 'Hoogeveen' en 'Westerwolde'. In 1963 kwam in lezingen, cursussen en praatavonden in streekverbeteringen 14 keer gezin en bedrijf en 61 keer gezinsbegroting aan de orde. In 1964 was dat respectievelijk 31 en 95 keer. Bovendien waren in dat jaar ook nog 17 keer zaken als uitzet en zakgeld onderwerp van gesprek.

De aandacht voor de financiële gang van zaken in het gezin had niet alleen betrekking op het huishouden. Daarom keert dit onderwerp in het volgende hoofdstuk terug. Vooruitlopend daarop kan hier wel geconstateerd worden dat de aandacht die de voorlichtsters besteedden aan deze kwestie niet alleen tot doel had een beter van het huishoudgeld. Het aanbrengen van een scheiding tussen de verschillende geldstromen oversteeg dat beperkte belang. Wilde een gezin zich naar een modern cultuurpatroon ontwikkelen dan was het niet langer gewenst dat de bedrijfseconomische verwikkelingen het familieleven domineerden. Niet besparingen op het huishoudgeld, maar leningen van banken moesten aangewend worden voor investeringen.

Deelname aan de huishoudelijke voorlichting

Er zijn verschillende manieren om de effectiviteit van de huishoudelijke voorlichting na te gaan. Twee daarvan worden hier verder uitgewerkt, namelijk de omvang van de deelname aan de huishoudelijke voorlichting en de mate waarin de rationalisatie van de huishoudelijke arbeid leidde tot een grotere participatie van de vrouw in het bedrijf.

¹⁰⁵ Eindverslag van de streekverbetering Koewacht, 16.

Cursussen van de Huishoudelijke Voorlichting in de streekverbetering 'Nijeveen'

Veel betrouwbare cijfers over de deelname aan de verschillende activiteiten in het kader van de huishoudelijke voorlichting zijn niet beschikbaar. Zelfs in de landelijke evaluatieverslagen wordt geen indicatie gegeven van de mate waarin de verschillende onderdelen door de doelgroep werden bezocht. Wel bestaat de indruk dat de cursussen van de huishoudelijke voorlichting in veel streekverbeteringen beter bezocht werd dan die van de landbouwkundige voorlichting. Wellicht werd dit mede veroorzaakt door het feit dat de activiteiten niet slechts een methode waren om kennis over te dragen, maar ook een gewilde manier om sociale contacten te onderhouden. Veel vaker dan bij de landbouwkundige verslagen werd dan ook in de eindverslagen de wens uitgesproken om na de streekverbeteringsperiode de huishoudelijke voorlichting op de een of andere manier voort te zetten.

In het Drentse 'Nijeveen' berekende men dat 78 procent van de huisvrouwen beneden de 65 jaar aan de activiteiten van de commissie huishoudelijke voorlichting had deelgenomen. Ook in het gedeelte van Meppel dat in deze streekverbetering betrokken was, was de participatie groot (77 procent). Een andere telling leerde dat slechts 12 procent van de veehoudersvrouwen niet bereikt was.¹⁰⁶ Onduidelijk is op grond van welke gegevens men dergelijke getallen berekende. Van enkele streekverbeteringen kan de deelname aan de activiteiten cijfermatig herleid worden door de gemiddelde deelname per activiteit te vergelijken met het aantal aanwezige bedrijven in het gebied. Een dergelijke herberekening geeft een grove indicatie van de participatiegraad.

In schema 6.1 wordt als voorbeeld een overzicht gegeven van de activiteiten die de voorlichtster organiseerde in de streekverbetering 'Borger' uit het jaar 1962. Bij de activiteiten staat het aantal deelnemers vermeld. Schema 6.1 geeft een tamelijk representatief beeld van de werkzaamheden van een huishoudconsulente. Om de participatiegraad vast te stellen wordt het gemiddelde aantal deelnemers aan de cursussen, praatavonden, lezingen en wedstrijden

¹⁰⁶ Zes jaar streekverbetering Nijeveen, 20.

berekend. In het geval van 'Borger' was dat afgerond 20. De andere activiteiten blijven buiten beschouwing omdat bijvoorbeeld tentoonstelling en excursies een ander bezoekerspatroon kenden. Vervolgens wordt aan de hand van het eindverslag het aantal bedrijven vastgesteld.

Schema 6.1 Activiteiten georganiseerd door de huishoudelijke voorlichtster in 'Borger' en het aantal deelnemers per activiteit, 1962

Activiteiten	Aantal deelnemers	Onderwerpen
<i>Cursussen</i>		
Tuincursus	.	Klein fruit en groenten
Bloemschikken	22	Sierheesters
Beter bewegen	27	
Kookcursus voor plattelandsmeisjes	18	Schotels, hartige hapjes
<i>Praatavonden</i>	10	Woninginrichting, met dia's
<i>Lezingen</i>		
Woninginrichting voor plattelandsmeisjes	22	
Kaasrecepten voor plattelandsmeisjes	22	
Wat is streekverbetering met name huishoudelijke voorlichting daarin. Voor groep inwoners van toekomstige streekverbetering.	18	
<i>Excursies</i>		
Huishoudbeurs met subcommissie van Huishoudelijke Voorlichting	10	
Groep naar Noordwest-Veluwe en Noord-oostpolder	10	Voorlichtingswoning/bedrijven
Uitwisseling met Beesd	20	
Eén week met plattelandsjongeren naar Dene-marken	18	
<i>Excursies ontvangen</i>		
School voor Maatschappelijk Werk	22	
Duitse boeren en boerinnen en jongeren	52	Boerderijen in ruilverkavelingsblok
Voorzitters van gebieden die per september streekverbetering worden	35	Boerderijen en voorbeeldobjecten
Boer(innen) uit Rouveen	21	Idem
Voorlichtingsvereniging Zuidhorn	19	Idem
3 collega's, 3 buitenlandse gasten en 1 stagiaire		
Groep uit Havelte	26	
<i>Wedstrijden</i>		
Voor plattelandsmeisjes	17	Menukaartjes maken e.d.
<i>Tentoonstellingen</i>		
In samenwerking met RLVD	234	Werkkleding, nieuwe snufjes op huishoudelijk gebied
<i>Individuele voorlichting</i>	105	Woninginrichting, tuinadviezen, diepvrieskluizen, voeding

Bron: CAS Winschoten, Archief ministerie LNV, RLC Oostelijk Drenthe, Streekverbetering Borger, inv. 51, 'Jaarverslag huishoudelijke voorlichting 1962'.

In 1962 waren dat er 306 in 'Borger'. De participatiegraad bedraagt in dit geval $20/306=0,06$. Deze norm heeft geen absolute waarde, omdat allerlei factoren onbekend blijven. Zo weten we bijvoorbeeld niet hoeveel dochters de cursussen volgden, op hoeveel bedrijven geen vrouw aanwezig was – hoewel dit aantal verwaarloosbaar klein was – en of ook andere bevolkingsgroepen de cursussen volgden. Toch geeft het getal een indicatie, waardoor de verschillende streekverbetering onderling beter vergeleken kunnen worden.

Tabel 6.6 Gemiddelde participatiegraad van cursussen huishoudelijke voorlichting in enkele streekverbeteringen, 1958-1969

	Gemiddeld aantal cursisten	Gemiddeld aantal bedrij- ven tijdens streekverbete- ringsperiode	Gemiddelde participatie- graad per be- drijf
Neederberg (1958-1963)	16	100	0,16
Hummelo-Keppel (1960-1963)	27	84	0,32
Het Koningsdiep (1961-1969)	23	575	0,04
Elsloo (1962-1966)	18	110	0,16
Land van Pepijn (1962-1968)	19	260	0,07
Waterland (1963-1968)	18	352	0,05
Linde-Zuid (1964-1969)	16	320	0,05

Bron: Diverse eindverslagen van streekverbeteringen.

In 'Hummelo-Keppel' ontving de voorlichtster bij de verschillende activiteiten (lezingen, demonstraties, praatavonden en cursussen) in 1962 gemiddeld zo'n 27 vrouwen per activiteit. Daarbij was de hoogste opkomst bij een diepvriesdemonstratie (60) en de laagste bij een cursus ziekenverpleging (13).¹⁰⁷ Per bedrijf was dit een participatiegraad van 0,32. Dit was in vergelijking met andere streekverbeteringen uitzonderlijk hoog. In de streekverbeteringen 'Neederberg' organiseerde de huishoudconsulente in de periode 1960-1962 40 activiteiten (lezingen, praatavonden, en cursussen). Gemiddeld namen zo'n 16 vrouwen (en mannen) deel, wat een participatiegraad van 0,16 per bedrijf betekende. Goed bezocht werden de excursies naar streekverbeteringsobjecten op de Veluwe en in Drempt en 'Gendringen'. Hieraan namen per keer ongeveer 100 mensen deel. Maar ook in 'Neederberg' scoorde de diepvriesvoorlichting (119 deelnemers) het best. De cursus over kamerplanten (10 deelnemers) was het minst populair.¹⁰⁸ De belangstelling voor de cursussen over diepvriezen waren elders in Gelderland eveneens erg groot. Toen in 'Beltrum' in 1958 de eerste (gezamenlijke) diepvriesinstallatie in gebruik werd

¹⁰⁷ Eindverslag streekverbetering Hummelo, 11.

¹⁰⁸ Eindverslag streekverbetering Neederberg, 13.

genomen, bleek die zo populair dat er na drie jaar twee bijkwamen.¹⁰⁹ In de streekverbetering 'Land van Pepijn' bedroeg de participatiegraad 0,07 per bedrijf. De streekverbeteringscommissie constateerde echter dat de helft van de daarvoor in aanmerking komende huisvrouwen regelmatig de bijeenkomsten bezocht.¹¹⁰ Ook hier genoten excursies een grote populariteit. In 'Waterland' werd de kookcursus 11 keer gegeven (220 personen) en werd de ietwat ongebruikelijke cursus 'gratie en charme' 12 keer georganiseerd (203 personen). Weinig belangstelling was er voor de bakcursus (16 personen) en de twee keer georganiseerde cursus 'gasten ontvangen' (32 personen).¹¹¹ Deze voorbeelden leren dat de opkomst bij activiteiten van de huishoudelijke voorlichting per streekverbetering sterk verschilde.

Ook binnen een streekverbetering bestonden verschillen per dorp of buurtschap. Van de streekverbetering 'Zak van Zuid-Beveland' is bekend hoe de deelname aan de activiteiten van de huishoudelijke voorlichting over de verschillende dorpen verdeeld was. Wanneer deze verdeling wordt gecorreleerd aan de verdeling van de agrarische beroepsbevolking, valt op dat in Hoedekenskerke de deelname relatief gering was, terwijl die in Oudelande juist groot was (tabel 6.7). Aangenomen mag worden dat dergelijke verschillen zich ook elders voordeden. Men kan verschillende verklaringen voor dit onderscheid aanvoeren. In de eerste plaats werd het bezoek vooral via mondelinge reclame bevorderd. Kennissen stimuleerden elkaar om de bijeenkomsten te bezoeken.

Tabel 6.7 Procentuele verdeling van de deelname aan de huishoudelijke voorlichting in de streekverbetering 'Zak van Zuid-Beveland' verdeeld naar de dorpen, 1957-1962

	Agrarische beroepsbevolking	Deelname aan activiteiten
Driewegen	13	17
Oudelande	16	30
Baarland	15	15
Hoedekenskerke	21	6
Kwadendamme	27	16
Ovezande		11
Ellewoutsdijk	7	5
Totaal	100	100

Bron: *Eindverslag streekverbetering Zak van Zuid-Beveland 1957-1962* (Goes, 1962).

Dat werkte in het ene dorp beter dan in het andere. In de tweede plaats speelde de samenstelling naar bedrijfsgrootte een rol. Vrijwel alle onderzoe-

¹⁰⁹ *Streekverbetering in Beltrum*, 41.

¹¹⁰ *Streekontwikkeling Land van Pepijn*, 35-36.

¹¹¹ *Eindverslag streekverbetering Waterland*, 21.

ken en evaluaties wezen uit dat de voorlichters de kleine bedrijven in mindere mate bereikten dan de grotere. In dorpen met relatief veel kleine boeren zou de participatiegraad dan lager zijn. Dat constateerde Van den Ban in diezelfde periode ook: de meest 'traditionele' groepen zochten het minste contact.

In de derde plaats konden allerlei lokale omstandigheden meespelen, bijvoorbeeld de kwaliteiten van de aangestelde huishoudelijke consulente of het gebrek aan behoorlijke cursusruimte. Opvallend was dat de huishoudelijke voorlichting in de streekverbetering 'De Zeevang' in één van de dorpen (Oosthuizen) nauwelijks voet aan de grond kreeg. De streekverbeteringscommissie weet dit aan afwijkende sociale omstandigheden. De groep boerinnen was hier minder dominant aanwezig dan in de andere kernen. In Oosthuizen, waar een aanzienlijke groep forenzen woonde, heerste over het algemeen een meer verstedelijkte mentaliteit en bestond er de neiging zich te distantiëren van de 'agrarische levenssfeer'.¹¹² In de andere dorpen was de huishoudelijke voorlichting niet alleen op de boerinnen gericht. Hoewel de voorlichting in de opzet van het streekverbeteringswerk vooral bedoeld was voor de agrarische bevolking, bleek voor de huishoudelijke voorlichting deze 'discriminatie' moeilijk te handhaven en sociaal gezien niet verantwoord. Blijkbaar vervulde de voorlichting een andere functie dan de bedenkers voor ogen stond: 'Uit het feit dat voor velen het belangrijkste aspect van de voorlichting het sociaal contact en het gezellige samenzijn is, blijkt dat zij voor de bevolking een andere functie vervult dan in de opzet is bedoeld'.¹¹³ Een dergelijk constatering zal niet altijd aangenaam hebben geklonken voor degenen die zich inspanden een afgewogen programma op te stellen, bijvoorbeeld de voorstanders van de integrale voorlichting. Alle mooie plannen ten spijt, volgde de praktijk haar eigen weg. Het moet de voorlichters zorgen hebben gebaard dat de voorlichting die groep bereikte, die het – althans relatief bezien – het minst nodig had, terwijl de belangrijkste doelgroep de activiteiten vaak links liet liggen.

Gevolgen van rationalisatie

Eén van de doelen van de streekverbetering was het – indien noodzakelijk – verhogen van de arbeidsparticipatie van vrouwen op het bedrijf. Door het aantal uren te berekenen dat de boerin-huisvrouw meewerkte op het bedrijf, kan men nagaan of haar deelname toenam. Tabel 6.8 geeft een overzicht van het arbeidsaandeel van bedrijfshoofden, mannelijke gezinsleden (meestal zoons), vrouwelijke gezinsleden (boerinnen en boerendochters) en vreemde arbeidskrachten op boerderijen in heel Nederland. Hieruit valt op te maken

¹¹² Eindverslag van de streekverbetering *De Zeevang*, 71.

¹¹³ Eindverslag van de streekverbetering *De Zeevang*, 70.

dat het arbeidsaandeel van vrouwen op de boerenbedrijven licht toenam, terwijl dat van de vreemde arbeidskrachten (inclusief loonwerkers) afnam. Spectaculair was deze verschuiving van het arbeidsaandeel van vrouwen echter allerm minst, namelijk van 21 procent in 1956 naar 22 procent in 1965. Men dient overigens te bedenken dat de regionale verschillen groot waren. De Amelandse boerin participeerde veel minder in het boerenbedrijf dan elders. Op West-Ameland bleken ook maar weinig boerinnen nog te kunnen melken. Daartegenover stond dat zij meer tijd besteedden aan de nevenwerkzaamheden naast het boerenbedrijf, zoals aan een winkel, een café of het verhuren van kamers. Dit waren activiteiten die meegroeiden met het opkomende toerisme. Deze toeristen zouden overigens de 'burgerlijke levensstijl' van de Amelandse boerinnen mede bepaald hebben.¹¹⁴

Tabel 6.8 Procentueel en geïndexeerd aandeel van verschillende categorieën vaste arbeidskrachten op boerenbedrijven in Nederland 1956-1965

	Totaal aantal	Aandeel in %				Index 1956=100				
		I	II	III	IV	To- taal	I	II	III	IV
1956	559.800	45	20	21	15	100	100	100	100	100
1959	501.800	47	18	19	16	90	94	84	83	93
1962	452.700	50	16	20	14	81	90	65	80	75
1965	399.200	52	13	22	13	71	83	49	76	61

Bedrijfshoofden, II mannelijke gezinsleden, III vrouwelijke gezinsleden, IV vreemde arbeidskrachten. Bron: CBS, *Statistiek arbeidskrachten in de land- en tuinbouw 1956-1965*.

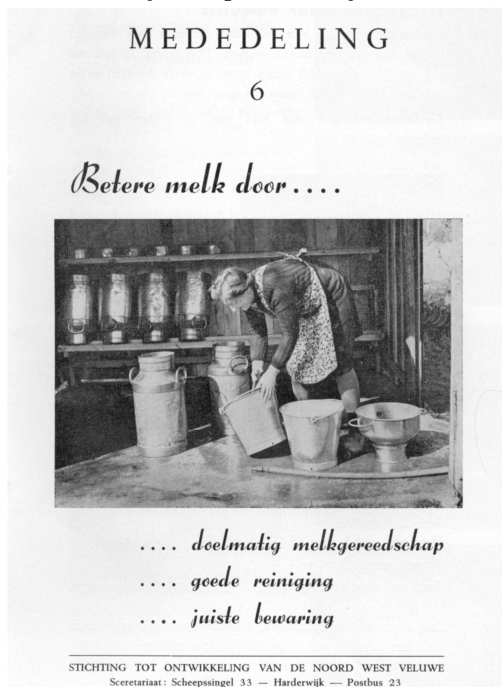
Het aantal vaste arbeidskrachten nam af in elk van de categorieën. De groep meewerkende zoons daalde het snelst. Maar ook het aantal vreemde arbeidskrachten vertoonde een aanzienlijke daling. Wanneer het arbeidsaandeel van de verschillende categorieën wordt omgerekend naar arbeidsjaareenheden (AJE), blijft hetzelfde beeld bestaan. De bedrijfshoofden namen een relatief groter aandeel van de arbeidsjaren op zich, het aandeel van de vrouwen bleef stabiel, dat van de vreemde arbeidskrachten daalde licht en dat van de meewerkende zoons scherp.¹¹⁵ Met andere woorden: het arbeidsaandeel van boer en boerin op het bedrijf werd belangrijker. Splitst men dit naar de verschillende bedrijfstijlen uit, dan blijkt dat op het gemengde bedrijf de gezinsarbeid het belangrijkste was, daarna volgden het weidebedrijf en het akkerbouwbedrijf. Overigens gold dit voor de middelgrote bedrijven.¹¹⁶ Op de kleinere boerderijen was de participatie van vrouwen en andere gezinsleden

¹¹⁴ NAHI Groningen, Archief W. Horinga, 'Sociale vraagstukken ten plattelande/ir. E. Tonkens'.

¹¹⁵ CBS, *Statistiek arbeidskrachten in de land- en tuinbouw 1956-1965*.

¹¹⁶ LEI, *Uitkomsten van landbouwbedrijven. Voorlopige overzichten 1956/57-1959/60*.

veelal gering, omdat de hoeveelheid arbeid slechts toereikend was voor hooguit één arbeidskracht. In de tuinbouw werkte de vrouw hoofdzakelijk in de drukke tijden op het bedrijf mee.

Folder van de streekverbetering 'Noordwest-Veluwe'.

kerbouw overheerste en waar vrouwen over het algemeen minder deelnamen aan het werk in het bedrijf. In de naburige gemeente Rolde (waarvan de streekverbetering 'Grolloo-Schoonloo' onderdeel van uitmaakte) was de participatie van vrouwen aanzienlijk groter, namelijk 26 procent. Hier overheerste het gemengde bedrijf op de zandgronden. In de gemeenten die de streekverbetering 'Zak van Zuid-Beveland' omvatte, bedroeg het aandeel vrouwen in de agrarische beroepsbevolking in 1960 7 procent. Er moet een kanttekeningen geplaatst worden bij de hiervoor vermelde cijfers. Een boerin werd pas geregistreerd als deel van de beroepsbevolking, wanneer zij gingen een minimaal aantal arbeidsuren op het bedrijf besteedde. De werkelijke participatie van vrouwen op het boerenbedrijf was dus groter. Het cijfermateriaal laat echter wel onverkort zien dat de regionale verschillen in de arbeidsparticipatie van boerinnen aanzienlijk waren.¹¹⁸

De arbeidsparticipatie van vrouwen kan ook op regionaal en streekverbeteringsniveau bekeken worden en vergeleken worden met het aandeel vrouwen in de totale Nederlandse beroepsbevolking. Dat bedroeg ongeveer 16 procent rond 1960. In de gemeenten Dantumadeel en Opsterland (streekverbetering 'Het Koningsdiep') bestond ongeveer 5 procent van de geregistreerde beroepsbevolking in de landbouw in 1960 uit vrouwen.¹¹⁷ In de gemeenten die in de streekverbetering 'Bommelerwaard-oost' lagen, was dat percentage 14 en in het Drentse Borger was 17 procent van de agrarische beroepsbevolking vrouw. De gemeente Borger omvatte echter ook een veenkoloniaal gedeelte, waar de ak-

¹¹⁷ CBS, *Bevolkingstelling 1960*.

¹¹⁸ Zie ook: Van der Burg en Lievaart., *Drie generaties*. Hierin zijn een vijftal drieluik-generatie portretten van

Er is relatief weinig bekend over het aantal uren dat vrouwen besteedden in het bedrijf. Onderzoeken daarnaar zijn pas in de jaren zeventig op ruimere schaal uitgevoerd. Een van de weinige eindverslagen die daarover iets meldde, was dat van 'Haaren', een gebied waar het gemengde bedrijfstype overheerste. In 'Haaren' werd de arbeidsparticipatie van 154 vrouwen in verschillende leeftijdscategorieën gemeten (tabel 6.9).

Tabel 6.9 Aantal werkzame vrouwen (totaal 154) per activiteit in de streekverbetering 'Haaren', 1960

	Aantal vrouwen			Totaal
	< 35 jaar	35-50 jaar	> 50 jaar	
Kippen verzorgen	33	48	51	132
Varkens verzorgen	23	36	31	90
Werk op land	16	21	3	40
Melken	14	19	5	38
Werk in tuinbouw	1	1	3	5

Bron: Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren (z.p. z.j.).

Bovendien werd bij 145 van hen nagegaan hoeveel uren zij besteedden aan het werk op het bedrijf (tabel 6.10). Ongeveer 4 procent verrichtte in het geheel geen werk op de boerderij. Het betrof hier uitsluiten vrouwen die ouder waren dan vijftig jaar. Driekwart werkte meer dan 1 uur per dag op de boerderij en 3 procent zelfs meer dan 6 uur.

Tabel 6.10 Dagelijkse werkzaamheden op het boerenbedrijf van 145 vrouwen in de streekverbetering 'Haaren' naar leeftijdscategorie, 1960

	< 35 jaar	35-50 jaar	> 50 jaar	Totaal
	n=36	n=49	n=60	n=145
	in %	in %	in %	in %
0 uur	0	0	10	4
< 1 uur	14	14	32	21
1-2 uur	22	29	33	28
2-4 uur	55	35	17	34
4-6 uur	6	20	5	10
> 6 uur	3	2	3	3
Totaal	100	100	100	100

Bron: Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren (z.p. z.j.).

boerinnen opgenomen uit verschillende regio's. Deze portretten geven ook een goed beeld van de regionale verschillen.

De werkzaamheden omvatten hoofdzakelijk het werk dat op de boerderij zelf gebeurde, waarbij het voeren van kippen en varkens het hoogst scoorde. Hoe zwaarder het werk was, hoe lager echter de participatie van vrouwen. Op het land (hooien, oogsten en dergelijke) zag men hen nauwelijks aan het werk. Echter ook de verzorging van varkens was soms te zwaar, omdat door gebrek aan goede watervoorziening in de varkensstal het drinkwater met emmers elders moest worden gehaald. De streekverbetering 'Haaren' is niet representatief was voor alle streekverbeteringsgebieden, maar ze geeft wel een goed beeld van de toestand op gemengde bedrijven op de zandgronden.

In de streekverbetering 'Sleen-Erm-Diphooorn', eveneens een gebied waar het gemengde bedrijf overheerste, bleken na afloop van de streekverbetering van 91 geënquêteerde vrouwen er 32 bij alle werkzaamheden mee te werken, 6 bij weinig, 8 bij geen enkele en de resterende groep van 55 bij de werkzaamheden 'thuis', zoals varkens en kippen voeren of melken. Dit was vergelijkbaar met de situatie in het Noord-Brabantse 'Haaren'.

In 'Haaren' bleek volgens de streekverbeteringscommissie uit de enquête geen duidelijk verband te bestaan tussen de bedrijfsgrootte en de werktijd van vrouwen op het bedrijf. Ook in de streekverbetering 'De Zeevang', waar de melkveehouderij de dominante bedrijfsstijl was, onderzochten onderzoekers of er een relatie tussen bedrijfsgrootte en meewerken bestond (tabel 6.11).

Tabel 6.11 Frequentie en aard van de werkzaamheden op het boerenbedrijf van 87 vrouwen in de streekverbetering 'De Zeevang', 1963

	Aantal boerinnen	Frequentie van de werkzaamheden				Aard van de werkzaamheden				
		niet	soms	regelmatig	melken	melkgerei schoonmaken	hooien	voeren	administratie	anders
3-7 ha	6	4	1	1	1	2	1	1	1	-
7-10 ha	13	5	5	3	1	5	2	3	3	-
10-15 ha	37	4	11	22	11	17	7	12	6	2
15-20 ha	23	5	2	16	5	10	6	8	4	1
> 20 ha	8	2	2	4	1	2	2	2	3	1
Totaal	87	20	21	46	19	36	18	27	17	4

Bron: Eindverslag van de streekverbetering De Zeevang 1957-1963 (Purmerend 1963), 65.

Hieruit bleek dat vrouwen op de middelgrote bedrijven vaker participeerden en ook meer uren besteedden aan het werk op de boerderij dan op de kleine

en grote bedrijven. Op de kleinere bedrijven (de tuinbouwbedrijven niet meegerekend) was er vaak niet meer werk dan voor één arbeidskracht. Participatie van de vrouw was hier dus geen noodzaak. Op de grotere bedrijven was de inschakeling van vreemde arbeidskrachten gemakkelijker te realiseren. Bovendien was hier de mechanisering vaak verder voortgeschreden. Ook hier was dus participatie van de boerin in het bedrijf minder noodzakelijk. In streken waar de melkveehouderij domineerde, was het schoonmaken van melkgerei een belangrijke activiteit. Vaak werd dit beschouwd als vrouwenwerk. De cursussen die de landbouwkundige voorlichters over dit thema organiseerden, waren één van de weinige die door mannen én vrouwen werden bezocht. Begin jaren zeventig, dus vlak na de beëindiging van het streekverbeteringsprogramma, werden verschillende onderzoeken naar participatie van vrouwen in het bedrijf uitgevoerd, waaronder één onder 128 Drentse boerinnen. Daaruit kwam naar voren dat 13 procent minder dan 15 uur, 31 procent tussen de 15 en 28 uur, 39 procent tussen de 29 en 42 uur en 17 procent meer dan 43 uur op de boerderij meewerkte. Verder bleek dat de participatie toenam naarmate er meer bedrijfsoppervlakte was. Ook wat betreft leeftijdsklasse was er een onderscheid. Jonge vrouwen namen minder deel aan het werk op de boerderijen, maar deden wel zwaarder werk dan oudere vrouwen. Dat laatste werd ook waargenomen in Friesland en Overijssel, waar overigens de participatie van vrouwen iets kleiner was.¹¹⁹

Het vergelijkingsmateriaal ontbreekt voor de streekverbeteringsperiode op landelijk niveau. Wel bestaat er een onderzoek uit het begin van de jaren tachtig, waarin de werkzaamheden van vrouwen werden gemeten.¹²⁰ Dit onderzoek was gebaseerd op een enquête uit 1982 en het kan de cijfers over de streekverbeteringen uit de jaren zestig in een perspectief plaatsen. Uit het onderzoek blijkt dat 12 procent van de vrouwen niet werkzaam was op de boerderij, een even groot percentage incidenteel iets deed, 14 procent meewerkte in het drukke seizoen en 62 procent regelmatig werkzaam was. Het grootst was de regelmatige participatie in de melkveehouderij (75 procent), gevolgd door de intensieve veehouderij en het gemengde bedrijf (elk 62 procent). Op de akkerbouwbedrijven was de regelmatige deelname aan het boerenwerk het laagst (18 procent). Hier participeerde de boerin – net als in de tuinbouw – wel meer tijdens de drukke seizoenen (30 tot 41 procent). Het aantal vrouwen dat geen werkzaamheden verrichtte op de boerderij bleek op de akkerbouwbedrijven het hoogst te zijn, namelijk 30 procent. Voor andere bedrijfsstijlen lag dat tussen de 10 en 20 procent. Slechts in de glastuinbouw week dit af. Hier werkte slechts circa 2 procent niet mee in het bedrijf.

Vergaande conclusies kan men uit een en ander niet trekken. Wel kan

¹¹⁹ Spierings, *Jonge boerinnen over beroepsverandering*, 10–11.

¹²⁰ Locffén, *Boerinnen en tuindersvrouwen uit Nederland*.

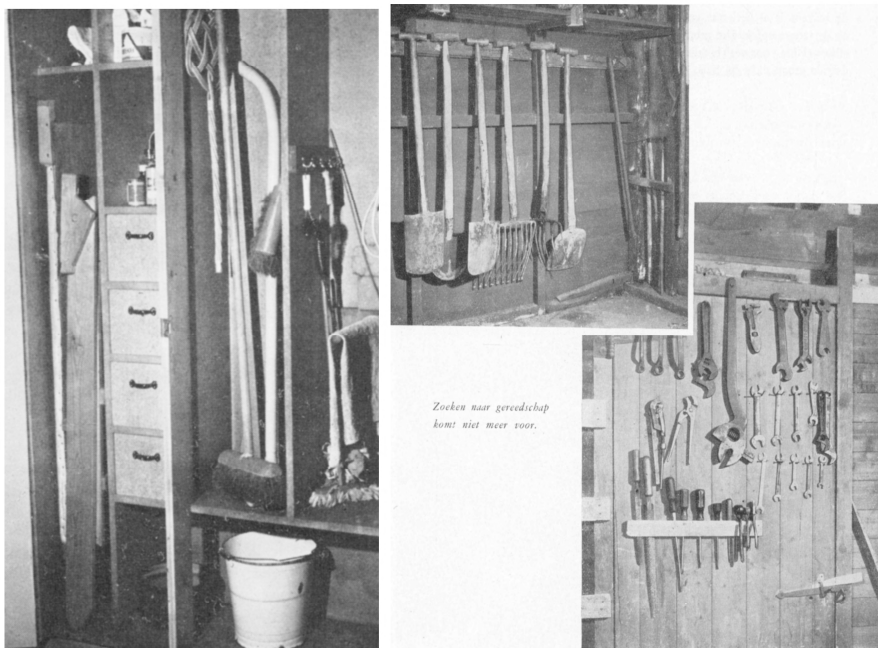
verondersteld worden dat de arbeidsparticipatie van vrouwen in streekverbeteringen toenam, dan wel verschoof van traditionele taken (melken) naar nieuwe (boekhouding). De vraag blijft of dit een gevolg was van de voorlichting in de streekverbeteringen. Al dan niet participeren op het bedrijf bleef in eerste instantie een individuele gezinskeuze. De veronderstelling dat inschakeling van de vrouw per definitie gunstig was voor het bedrijf, is niet zonder meer juist. In de eerste plaats lag toename van participatie van de vrouw op middelgrote bedrijven meer voor de hand dan op de kleine. In de tweede plaats bepaalde ook het bedrijfstype en de daarmee samenhangende werkzaamheden of een uitgebreidere rol van de boerin op het bedrijf vanuit oogpunt van efficiency zinvol was. Daarnaast bleek de verandering van 'traditie' onverwachte effecten te kunnen hebben. In het 'traditionele' gezins- of familiebedrijf, vooral daar waar de drie-generatiefamilie dominant was, bestond een arbeidsverdeling waarin het bedrijfshoofd de jonggehuwde vrouw vrijwel volledig in het arbeidsproces inschakelde, terwijl de (schoon)moeder de zorg van het huishouden en de opvoeding van de kinderen op zich nam.¹²¹ In de jaren vijftig begon het aantal drie generatiefamilies echter te dalen. De jonggehuwden werden toen zelf verantwoordelijk voor de opvoeding. Hiermee veranderde noodzakelijkerwijs de arbeidscyclus (levensloop) van de gezinnen en daarmee de mogelijkheden van arbeidsparticipatie van vrouwen.

Samenvatting en analyse

De huishoudelijke voorlichting kwam niet uit de lucht vallen. Net als de landbouwkundige voorlichting bestond ze al voor de Tweede Wereldoorlog. In het streekverbeteringsprogramma werd getracht de huishoudelijke voorlichting aan te passen aan de moderniseringstheorie. De these veronderstelde dat een rationalisatie van het huishouden een tijdsbesparing voor de boerin zou opleveren. De vrijkomende uren kon zij vervolgens, zonodig, besteden aan het bedrijf. In de praktijk functioneerde dit minder rechtlijnig. Weliswaar zorgde de huishoudelijke voorlichting ervoor dat woningen efficiënter werden ingericht en dat huishoudelijke apparatuur de arbeid verlichtte, maar dat vertaalde zich niet aantoonbaar in een hogere participatiegraad in het bedrijf. Hiervoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats konden traditionele opvattingen een rol spelen. Voor de Tweede Wereldoorlog was het dominante ideaal dat vrouwen hun werk beperkten tot het huishouden en dus niet meewerkten op het bedrijf. Dat ideaalbeeld verdween niet plotsklaps. In de tweede plaats nam door de rationalisatie van de bedrijven soms de arbeid voor vrouwen af. Traditionele taken van de boerin werden in een gemoderniseerde vorm weer overgenomen door de man. In de derde

¹²¹ Zie bijvoorbeeld: Hobbelink, *Je trouwt niet alleen met een boer*; Zwart, *Agrarische huishoudens*; Kooy, *De oude samenleving*.

plaats was er vooral op kleine ontmengde bedrijven te weinig arbeid voor meer dan één persoon. De toename van de participatie van vrouwen in het bedrijf door rationalisatie van het huishouden valt niet aan te tonen. Hooguit kan men stellen dat de streekverbetering de voorwaarden daartoe schiep.

Een geordend huishouden leidde tot een rationeler georganiseerd bedrijf. Voorbeelden uit de streekverbetering 'Bommelerwaard-oost' en de streekverbetering 'Haarle'.

Dat de rationalisatie van het huishouden niet per definitie leidde tot een toename van de participatie van de boerin, betekende niet dat het efficiënter werken zonder invloed bleef in bedrijf en gezin. Vrouwen konden hun vrijkomende tijd ook besteden buiten het bedrijf. De moderniseringstheorie veronderstelde immers dat in een modern gezin de huisvrouw relatief meer buitenshuis actief was dan in een traditioneel gezin. Het feit dat zij de cursussen van de huishoudelijke voorlichting bezocht, vaak vanwege de sociale contacten, was op zichzelf al een teken dat zij zich ontworstelde aan het verondersteld traditionele cultuurpatroon. Bovendien verhoogde een efficiënt gevoerde huishouding de kans dat ook in het bedrijf rationeler en meer doordacht werd gewerkt. Het ging hier om een mentaliteitskwestie: een goed georganiseerd huishouden had een positieve invloed op het hele boerenbedrijf.

De invloed van de moderniseringstheorie via de huishoudelijke voorlichting is ook herkenbaar op een andere manier. Van de drie thema's die in dit hoofdstuk de revue passeerden, woningen, huishoudelijke arbeid en geldkwesties, is de laatstgenoemde van belang omdat het laat zien dat de verhouding bedrijf-gezin-huishouden verschoof. Budgettering werd gedurende de streekverbetering een van de belangrijkste thema's voor het moderne boerengezin. Dit hing nauw samen met de schaalvergrotingen en specialisaties van de bedrijven die zich in de jaren zestig aankondigden en soms voorzichtig al op gang kwamen. Het ministerie van Landbouw en de standsorganisaties stimuleerden boeren (en steeds vaker ook boerinnen) om in hun indermijning bedrijfsboekhoudingen en fiscale boekhoudingen bij te houden. Er trad een stringenter scheiding op tussen huishoudgeld en bedrijfsgeld. Ook probeerden de voorlichters de gezinnen ervan te overtuigen dat zij de beloning van kinderen beter moesten regelen. Daardoor werd de werkelijke rentabiliteit van bedrijven transparanter. Deze ontwikkelingen leidden mede tot een individualisering van de voorlichting.

De opsplitsing van de voorlichting in drie deelgebieden om die vervolgens weer integraal in te zetten in een streek was één van de belangrijkste kenmerken van het streekverbeteringsprogramma. Feitelijk creëerden de beleidsmakers daarmee verschillende ingangen om de moderniseringstheorie te verwerkelijken. De boer werd benaderd door de landbouwkundige voorlichters, de boerin door de huishoudconsulenten en de kinderen, of feitelijk het hele gezin, door de agrarisch-sociale voorlichters. Net als bij de landbouwkundige voorlichting viel bij de huishoudelijke voorlichting op dat de grotere bedrijven meer profiteerden van de voorlichting dan de kleinere. Kleine boeren bezaten vaak te weinig kapitaal om de noodzakelijke investeringen voor de modernisering van het bedrijf te kunnen dragen. Zij hadden dus – behalve de mededeling dat zij beter konden stoppen met hun bedrijf – niets te verwachten van de voorlichting. Bij de huishoudelijke voorlichting speelde het geldaspect een veel minder belangrijke rol. Toch bleek ook hier dat de gezinnen van de kleine boeren minder gemakkelijk te bereiken waren dan die van de grote en middelgrote boeren. Bij de agrarisch-sociale voorlichting, die in het volgende hoofdstuk aan bod komt, dook dit probleem eveneens op.

Vooruitlopend daarop kunnen een tweetal redenen worden gegeven voor het feit dat de gezinnen van de kleine boeren minder openstonden voor de voorlichting. Hiervoor werd al aangegeven dat wanneer hun perspectieven op bedrijfsvergroting gering waren, hun belangstelling voor de voorlichting geen doel zou dienen. Dat leidde tot een onverschilligheid tegenover het hele streekverbeteringsprogramma, dus ook waar het de niet-landbouwkundige voorlichting betrof. In het navolgende zal bovendien nog blijken dat het opvolgingsprobleem bij de kleine bedrijven veel geringer was dan verondersteld.

Veel kinderen die op deze bedrijven opgroeiden, kozen – wellicht mede als gevolg van de algemene maatschappelijke ontwikkelingen – ‘als vanzelfsprekend’ voor een beroep buiten het boerenbedrijf.

De agrarisch-sociale voorlichting

Inleiding

'Ik moest de kleine boeren uitleggen waarom het beter was dat zij zouden vertrekken. De overheid huurde je als het ware in om dat op een nette manier te doen, om iets te verzinnen voor de wijze waarop die mensen hun leven konden voortzetten, onder de noemer 'sociaal-agrarische begeleiding'. Maar wat was begeleiden? De plannenmakers konden dan wel denken dat verkoop van hun boerderijen goed voor die mensen zou zijn, de boeren zelf wilden gewoon hun eigen leven bepalen. De theorie van de tekentafel botste met de praktijk', aldus de hoogleraar andragogie L. Mulder, bij zijn afscheid als hoogleraar in 2000.¹ Mulder, die in de jaren zestig de Friese Maatschappij van Landbouw adviseerde, legde achteraf dus de nadruk op de 'dwingende' route van de plannenmakers. Maar de vraag is natuurlijk hoe de voorlichters in het veld met deze plannen omgingen

In de eerste plaats dient te worden vastgesteld dat de agrarisch-sociale voorlichting nauw verwant was aan het opkomende maatschappelijk werk. J.E. de Vrieze, adjunct-secretaris van de KNLC, hield op 18 oktober 1956 een lezing op de Studiedag voor Maatschappelijk Werk te Kampen over het onderwerp 'Welzijn ten Plattelande'. Hij trok daarbij niet alleen een vergelijking tussen de ontwikkelingsgebieden en de streekverbeteringen, die toentertijd net van start waren gegaan, maar benadrukte ook het eigen karakter van het maatschappelijk werk op het platteland. Agrarisch-sociale voorlichting moest niet enkel gezien worden als een vorm van gespecialiseerde gezinshulp, maar: 'M.i. dient het maatschappelijk werk ten plattelande breder gezien te worden dan het gespecialiseerde maatschappelijke werk, zoals we dit tegenwoordig zo veelvuldig zien. Op het platteland zal vooral de nadruk moeten liggen op de community organisation, op het maatschappelijk opbouwwerk. Zodoende is de maatschappelijk werker op het platteland vooral activator, doorgeefstation aan allerlei instanties'.² Men kan de agrarisch-sociale voorlichters niet zonder meer gelijkstellen aan maatschappelijk werkers, maar hun werk vertoonde wel overeenkomsten. Het werk gebeurde in de beslotenheid van de standsorganisaties, maar op professioneel niveau waren er verbanden

¹ Nederkoom, 'Prof. Mulder verzet zich tegen vastgeroeste ideeën'.

² De Vrieze, *Welzijn ten platteland.*; zie ook: Boer e.a., *Maatschappelijk werk op het platteland*.

met het maatschappelijk werk. Ook de verwijzing naar de 'community-organisation' versterkt die gedachte. Het begrip was afkomstig uit de Verenigde Staten en had betrekking op geografische en sociologische groepen (geloofsgemeenschappen, politieke groeperingen en dergelijke). Het werd in Nederland onder meer gepropageerd door Jo Boer, die in 1951 directrice van 'Stichting Opbouw Drenthe' was geworden.³ Het werk van de streekverbeteraars was mede op de ideeën van de community-organisation (later vertaald als maatschappelijk opbouwwerk) gebaseerd. Dit kwam onder andere in de organisatiestructuur van de streekverbeteringen naar voren. De bevolking moest plaats nemen in werkgroepen en commissies, dus zelf verantwoordelijkheid dragen voor het voorlichtingsproject. Boer omschreef in 1958 de 'philosophy' van de Amerikaanse community-organisation als volgt: 'Het maatschappijbeeld is sterk dynamisch. Aan het gehele begrip community-organisation ligt ten grondslag de vooronderstelling van het leven in een voortdurend veranderende samenleving, waar telkens nieuwe situaties optreden, nieuwe behoeften en nieuwe hulpbronnen ontstaan, een samenleving ook, die weinig traditionele gebondenheid kent, maar die voortdurend bedreigd wordt door de desintegratie en anomie'.⁴ Aan het maatschappelijk opbouwwerk was de taak de integratie van de gemeenschap te verbeteren. De agrarisch-sociale voorlichting was gebaseerd op de Wageningse ideeën over modernisering en ook daar werd de voortdurende verandering in het leven benadrukt. Van de voorlichters werd zelfs verwacht dat zij de gemeenschap in de richting van verandering stuurden. Ook dit laatste beschouwde Boer als een van de kenmerken van de Amerikaanse community organisation. Toen zij het artikel schreef stond het maatschappelijk opbouwwerk nog in de kinderschoenen. Weliswaar had 'Stichting Opbouw Drenthe' reeds voor de oorlog het sociale werk in de gelijknamige provincie geïntroduceerd, maar pas na de Tweede Wereldoorlog vond dat zijn verspreiding over heel Nederland. In Nederland kwam ook geen kopie van het Amerikaanse opbouwwerk, maar het werd er wel door beïnvloed. De Amerikaanse community-organisation legde in haar benadering veel nadruk op de betekenis van het individu. Een dergelijke traditie ontbrak in Nederland aanvankelijk.

De Amerikaanse methodiek beïnvloedde de agrarisch-sociale voorlichting op twee manieren, namelijk via het maatschappelijk werk en via de ontwikkeling van de plattelandsvoorlichting zoals Van den Ban die stimuleerde. Er ontwikkelde zich een voorlichtingsvorm waarin gezinsbegeleiding en community organisation vermengd waren. In de Nederlandse verhouding duidde men het gezinswerk aan met individueel maatschappelijk werk en de community organisation met maatschappelijk opbouwwerk.⁵ De agrarisch-sociale

³ Wilke, *Voor den opbouw van Drenthe*; Boer, 'Het begrip "Community Organization"', 49-55.

⁴ Boer, 'Het begrip "Community Organization"', 55.

⁵ NAHI Groningen, Archief W. Horinga, 'Cursus streekverbetering'.

voorlichting was niet exclusief bedoeld voor de streekverbeteringen. Ook in andere gebieden, zoals ruilverkavelingsgebieden, vond het ministerie van Landbouw het vaak nodig enige vorm van agrarisch-sociale voorlichting te geven. Volgens het jaarverslag van het ministerie over 1960 was agrarisch-sociale voorlichting overal waar agrarische reconstructieplannen gaande waren of in een voorbereidende fase verkeerden, gewenst om 'een positieve instelling ten aanzien van de te nemen maatregelen te bevorderen, opdat bij de voor te lichten groepen de sociale weerstanden tegen wenselijke veranderingen op technisch en economisch terrein verdwijnen'.⁶ Omdat het van groot belang was het vertrouwen van de lokale bevolking te winnen, schakelden de agrarisch-sociale voorlichters steeds vaker vrijwilligers uit de streek zelf in. Deze vrijwilligers konden na een opleiding optreden als gespreksleiders op praatavonden, waar vaak persoonlijke zaken aan de orde kwamen.⁷ De ABTB had een voorkeur voor een agrariër, maar desnoods kon het ook iemand anders zijn. Als hij of zij maar op de hoogte was van de problemen.

Voor een gedegen beschrijving van de ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting zijn de gegevens in de eindverslagen van de streekverbeteringen te summier. De gegevens van de selectiegroep zijn weliswaar nuttig, maar deze zullen worden aangevuld met een reeks uitgebreidere evaluaties van enkele andere streekverbeteringen of delen daarvan. Dat zijn het Noord-Brabantse 'Haaren' en Bergeyk', het Utrechtse Achterberg, het Overijsselse Dalfsen-Slagharen, het Drentse 'Steenwijksmoer' en het Gelderse 'Heerde'. Over deze streekverbeteringen zijn evaluatierapporten geschreven van wisselend wetenschappelijk niveau. Zij verschaffen inzicht in de doelstellingen, kwaliteit, participatie en resultaten van de agrarisch-sociale voorlichting. Bovendien laten ze iets zien van de 'beleving' van de streekverbetering door de inwoners. De antwoorden op een aantal vragen zijn van belang. Hoe verhieldden zich theorie en praktijk van de agrarisch sociale voorlichting? In hoeverre was deze vorm van voorlichting effectief, dat wil zeggen in hoeverre bereikte zij de gezinnen?

Doelstellingen, taken en organisatie van de agrarisch-sociale voorlichting

De agrarisch sociale voorlichting ontwikkelde zich vanaf de eerste helft van de jaren vijftig. Hofstee eerder genoemde, in 1953 verschenen brochure *Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting* was de opmaat daartoe.⁸ De volgende stap was de instelling in datzelfde jaar van de Commissie Welzijn ten Plattelande door het ministerie van Landbouw. De commissie publiceerde

⁶ *Verslag over de landbouw in Nederland 1960*, 78.

⁷ *Verslag over de landbouw in Nederland 1960*, 78; Hildebrand, 'De ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting', 220-225.

⁸ Hofstee, *Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting*.

in 1957 een rapport over de agrarisch-sociale voorlichting. Daarin formuleerde zij voor het eerst de doelstellingen van de agrarisch-sociale voorlichting. Een werkgroep van deze commissie, onder leiding van Hofstee, gaf verder invulling aan de doel- en taakstellingen. Behalve Hofstee hadden in deze werkgroep zitting D. Elema-Bakker (boerinnenorganisaties), T. Brouwer, G. Hendriks, H. Kikkert (alledrie standsorganisaties), J.M.A. Penders (ministerie van Landbouw), Willinge Prins-Visser en P.J. van den Eijnden, die als ambtelijk secretaris optrad.

Huisbezoek van de agrarisch-sociale voorlichter in de streekverbetering 'Haarle'.

De werkgroep van de Commissie Welzijn ten Plattelande, die in 1956-1957 de doelstellingen en taken van de agrarisch-sociale voorlichting concretiseerde, noemde als uiteindelijk doel 'het bevorderen van het welzijn van de agrarische bevolking'. Via sociale voorlichting moest een bewuste beïnvloeding van de mentale instelling, zoals die zich uitte in gedragspatronen,

bereikt worden.⁹ Daarin onderscheidde zij zich van de landbouw-technische en huishoudelijke voorlichting. Bij dit laatste kreeg de boerin-huisvrouw voorlichting over koken, voedingsleer, naaien en dergelijke, maar bleven aspecten met betrekking tot het sociale handelen, waaronder de opvoeding en de beroepskeuze van de kinderen, onderbelicht. De commissie kwam zelf al vóór de werkgroep, namelijk op 14 juni 1955, tot een soortgelijke doelstelling: 'het voornaamste doel van deze voorlichting (is) de opwekking van de agrarische bevolkingsgroep tot bezinning op de problemen, waarmee bij hen een bewustwording van de problemen kan worden bereikt. Hierdoor worden zij ontvankelijk voor de maatregelen ter verbetering en zullen zij deze door eigen initiatieven en activiteiten kunnen ondersteunen en de doorwerking van de getroffen maatregelen kunnen bevorderen'.¹⁰ De commissie deed daarmee ook een uitspraak over de wijze van organisatie en de verhouding tot het maatschappelijk opbouwwerk. Ze liet er geen twijfel over bestaan dat de agrarisch-sociale voorlichting via de standsorganisaties, dus via de verzuilde structuren, moest lopen. Als het werk convergeerde met het bestaande maatschappelijk opbouwwerk, was er geen taak weggelegd voor de standsorganisaties (gezinshulp, bestrijding van onmaatschappelijkheid en dergelijke),

⁹ *Agrarisch-sociale voorlichting*, 18.

¹⁰ *Agrarisch-sociale voorlichting*, 8.

hooguit was een handreiking op zijn plaats. De commissie somde een lange lijst met thema's op die tot de taken van de nieuwe vorm van voorlichting moesten gaan behoren: besteding van inkomsten (boekhouden en kredietfaciliteiten), overgang van boeren naar IJsselmeerpolders, emigratiemogelijkheden, rijp maken voor beroepskeuzevoorlichting, vererving, aanpassing van het huishouden aan de moderne welvaart, aanleg van gas- en elektriciteitsleidingen, opheffing van traditionele inwoning, wonen buiten het dorp, aanvullend landbouwonderwijs en positie van landarbeiders. De commissie wilde cursussen, lezingen en praatavonden organiseren, waarbij 'ook de volle aandacht geschonken zal moeten worden aan boerinnen en landarbeidersvrouwen'.¹¹

Het handboek *Agrarische Voorlichting* (1961) omschreef agrarisch-sociale voorlichting als volgt: 'De agrarisch-sociale voorlichting wil de houding die agrariërs innemen tegenover de hen omringende wereld zodanig beïnvloeden, dat zij de gewijzigde omstandigheden innerlijk aanvaarden en er positief tegenover gaan staan'.¹² In veel eindverslagen van streekverbeteringen stonden variaties op deze definitie. Het handboek zag de agrarisch-sociale voorlichter als een deskundige met overzicht over de problemen die in zijn maatschappelijk veld bestonden en met kennis en contacten om die problemen te kunnen oplossen. Feitelijk was hij (aanvankelijk waren het vrijwel uitsluitend mannen) meer een organisator dan directe uitvoerder. Hij had bijvoorbeeld wel kennis over het ingewikkelde erfrecht, maar was geen deskundige die daarover adviezen kon verstrekken. Hieruit vloeide tevens voort dat de agrarisch-sociale voorlichter vooral een groepsvoorlichter was en zich niet primair richtte op het verstrekken van individuele adviezen. Een aantal jaren later, in 1965, omschreef het ministerie van Landbouw het doel van de agrarisch-sociale voorlichting in het jaarverslag als het geven van voorlichting over vraagstukken die verband hielden met de levensomstandigheden van de agrarische bevolking. De voorlichters moesten proberen de agrarische bevolking bewust te maken van de problemen die de maatschappelijke ontwikkelingen voor haar met zich meebrachten en haar hulp bieden bij de aanpassing aan die veranderingen.¹³

In de uitgangspunten bij de agrarisch-sociale voorlichting (althans in zoverre vermeld in de eindverslagen) zijn verschillen te zien. In de streekverbetering 'Haaksbergen' moest de agrarisch-sociale voorlichting 'de mentaliteit van de bevolking gunstig beïnvloeden en daardoor het welzijn en geluk van de mensen op het platteland bevorderen'.¹⁴ Hier stonden vooral de schaalvergroting van het bedrijf en de daarmee samenhangende problemen voor het

¹¹ *Agrarisch-sociale voorlichting*, 1-12.

¹² Schijen, *Agrarische voorlichting*, 293.

¹³ *Verslag over de landbouw in Nederland 1964*, 79.

¹⁴ *Zes jaar streekverbetering Haaksbergen*, 32.

boerengezin centraal. Men dient hierbij te bedenken dat 'Haaksbergen' tot de latere streekverbeteringen behoorde, die dus uitgevoerd werden in een periode dat de bedrijfsexpansie in een tempoversnelling was geraakt. Die versnelling droeg er mede toe bij dat in de loop van de tijd de doelstellingen per streekverbetering nogal verschild hebben. In 'Heemse', dat iets eerder was begonnen, stond de uitstroom van arbeiders nog centraal.¹⁵ In 'Gramsbergen-Lutten' zette de streekverbeteringscommissie 'meekomen en aanpassen aan de veranderingen in de agrarische gemeenschap' in het middelpunt.¹⁶ In 'St. Oedenrode-Son-Breugel' legden de voorlichters de nadruk op 'de bewustmaking van de sociale problemen, het mede helpen zoeken naar de oplossing daarvoor en het bevorderen van veranderingen van levensstijl in aansluiting op de maatschappelijke ontwikkelingen'.¹⁷ En ook in het Limburgse 'Land van Pepijn' stonden doelen als 'vorming van de bevolking' en 'op de hoogte blijven van de veranderingen in de agrarische wereld en daarbuiten' centraal.¹⁸ In 'Waterland' wilde de lokale commissie in de agrarisch-sociale voorlichting vooral de vraag van het *waarom* van de veranderingen centraal stellen, dit in tegenstelling tot de technisch-economische en huishoudelijke voorlichting waar het *hoe* prevaleerde. Zij wilde zich erop richten de boeren te laten zien dat niet personen of instellingen de moeilijkheden in de landbouw veroorzaakten, maar dat de snelle technische en economische veranderingen dit deden.¹⁹ In 'Elsoo' vond de commissie de belangrijkste taak van de agrarisch-sociale voorlichting 'de kennis van en het inzicht in de hedendaagse ontwikkeling te bevorderen'.²⁰ En in 'Koewacht' stelde ze: 'het doel van de agrarische sociale voorlichting is de bewustmaking van de sociale problemen, het meehelpen zoeken naar oplossingen daarvoor en het bevorderen van veranderingen van levensstijl in aansluiting op de maatschappelijke ontwikkelingen. Het doel is uiteraard hetzelfde als dat van de streekverbeteringen, namelijk de leefbaarheid in het gebied te vergroten. In dit geval van het hele gezin'.²¹

Agrarisch-sociale voorlichting was de tegenhanger van de bedrijfseconomische of technisch-economische voorlichting die zich op een verbetering van de welvaart richtte. Belangrijke taak van de agrarisch-sociale voorlichting was het verwijzen naar bestaande instellingen (volkshogescholen, bureaus voor maatschappelijk werk, opbouwwerk en zorg, instanties voor beroepskeuze, emigratiebureaus enzovoort). Aanvankelijk werd vooral beroepsvoorlichting gegeven met vaak dure tentoonstellingen. Rond 1960 behoorden ook lezingen, huiskamerbijeenkomsten, forumavonden, excursies en andere

¹⁵ Eindverslag. *Streekverbetering Heemse*, 33.

¹⁶ *Vijf jaar streekverbetering Gramsbergen-Lutten*, 31.

¹⁷ *Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering St. Oedenrode, Son en Breugel*, 20.

¹⁸ *Streekontwikkeling Land van Pepijn*, 41.

¹⁹ Eindverslag *streekverbetering Waterland*, 25.

²⁰ *Streekverbetering Elsoo e.o.*, december nr. 1 (1962).

²¹ *Eindverslag van de streekverbetering Koewacht*, 18.

methoden tot het pakket. In het begin omvatten de voorlichting thema's als beroepskeuze, financiële verhoudingen in het gezin, erfopvolging en dergelijke, maar later stonden ook beleidsvragen ten aanzien van platteland en streek, sociale coöperaties en dergelijke op de agenda.²² De werkwijze varieerde. Excursies, voorlichtingsavonden, huiskamerbijeenkomsten en tentoonstellingen waren de meest gehanteerde methoden. Voor de huiskamerbijeenkomsten (praatavonden) leidden de landbouwconsulenten vanaf begin jaren zestig vrijwilligers op, die bereid waren om als gespreksleider op te treden. De excursies hadden over het algemeen tot doel om boerengezinnen elders kennis te laten maken met vernieuwingen. Maar ze waren in sommige streken ook bedoeld om het isolement te doorbreken. In enkele gevallen zetten de voorlichters zelfs uitwisselingsprogramma's voor vakanties op, waarbij het ene boerengezin een aantal dagen bij het andere introk. Van groot belang waren de mededelingenbladen die in de streekverbeteringen werden verspreid. Ze verschenen onder fantasierijke namen als *Zo in en um d'n barg* ('Neederberg'), *Tussen Ulenpas en Iessel* ('Hummelo-Keppel') en bevatten een breed scala van korte artikelen over onderwerpen die voor de streekverbetering van belang waren.

In sommige gevallen legden agrarisch-sociale voorlichters huisbezoeken af. Zo werden in de buurtschap Strijp (streekverbetering 'Leende') alle boerengezinnen bezocht om geënuquêteerd te worden en om agrarisch-sociale problemen te bespreken. De lokale streekverbeteringscommissie stelde: 'Deze enquête (...) was van belang omdat ze de gelegenheid bood boerengezinnen te confronteren met allerlei agrarisch-sociale problemen, hen tot bezinning te prikkelen en hen tevens te verwijzen naar de bestaande voorlichtingsinstanties'.²³ Zo dwingend als in 'Leende', waar men via voorlichting de uithuizigheid wilde bestrijden en het gezonde gezinsleven bevorderen, waren de voorlichters niet overal. Een dergelijke uitgesprokenheid was wellicht kenmerkender voor de agrarisch-sociale voorlichting van de confessionele standsorganisaties, dan voor die van de algemene. Het gebruik van groepsbijeenkomsten om boeren via sociale dwang over de streep te trekken was overigens een gangbaar middel van voorlichters, hoewel het natuurlijk strijdig was met de gedachte dat moderne boeren juist ook individuen moesten zijn. Zo moest dus de traditionele boer met traditionele middelen modern worden gemaakt.

Bij de beroepskeuze van kinderen konden de voorlichters vaak volstaan met algemene voorlichting, dat wil zeggen niet direct gerelateerd aan levensbeschouwelijke achtergrond. Voor veel andere onderwerpen gold dat echter niet. Vandaar dat er een voorkeur bestond voor het formeren van zogenaam-

²² Hildebrand, 'De ontwikkeling'.

²³ *10 jaar Leende*, 46.

de gespreksgroepen, waar boeren en boerinnen onder leiding van een geschoold gespreksleider verschillende thema's bespraken. Vorming van mensen stelden de voorlichters tijdens bijeenkomsten doelbewust boven leren. Zo startte de ABTB in de winter van 1958-1959 gespreksbijeenkomsten onder de titels 'Introuwen en samenwonen', 'Problemen rond de bedrijfsopvolging' en 'Financiële verhoudingen in het boerengezin'. Daartoe organiseerde de katholieke standsorganisatie voor de aanstaande gespreksleiders op de katholieke volkshogeschool 'Berg en Dal' een bijeenkomst.

De agrarisch-sociale voorlichting was veel meer dan beide andere vormen van voorlichting beïnvloed door de ideeën van de Wageningse sociologen. J. Bouma (ABTB) stelde in 1960 dat deze vorm van voorlichting zich ten doel stelde 'invloed uit te oefenen op de dieperliggende gedachten, opvattingen en gevoelens, die de grondslag vormen van het menselijk handelen. Al die opvattingen, gevoelens, zeden en normen die in een groep leven, staan niet los van elkaar. Tezamen noemt men ze wel het cultuurpatroon van zo'n groep'.²⁴ Hij noemde als overleefde waarden en patronen de weerstand tegen het opnemen van investeringskredieten en de traditionele inwoning van grootouders, kinderen en kleinkinderen, zoals die in Overijssel en Gelderland nog veelvuldig voorkwam. Over dat laatste merkt hij op: 'Hoewel het spreken over dit onderwerp door velen nog als een pijnlijke zaak wordt gevoeld, zal juist het groepsgebrek een bijdrage dienen te leveren om bestaande collectieve opvattingen over samenwoning op hun waarde voor de tegenwoordige situatie te beoordelen'.²⁵ Het was een nogal paternalistische benadering die aanvankelijk vaker voorkwam bij de agrarisch-sociale voorlichting.

Al naar gelang de standsorganisatie die de feitelijke voorlichting uitvoerde, kon er aan de agrarisch-sociale doelstellingen in een streekverbetering een hervormde, katholieke, gereformeerde of confessioneel-neutrale kleur worden gegeven. Bouma, die werkte bij de katholieke standorganisatie, zag in de agrarisch-sociale voorlichting een mogelijkheid om de in de statuten opgenomen doelstelling van 'behartiging van de godsdienstige, zedelijke, maatschappelijke en stoffelijke belangen der boeren' systematisch uit te werken. Met andere woorden: de katholieke waarden en normen moesten via de agrarisch-sociale voorlichting worden gepropageerd. Hoe intensief dat gebeurde kon per streek verschillen. Zo constateerde Bouma dat de Noord-Brabantse NCB zich nadrukkelijk inzette voor de agrarisch-sociale voorlichting in streekverbeteringsgebieden, terwijl de katholieken zich elders beperkten tot algemene voorlichting op afdelingsvergaderingen.²⁶

Bouma stond niet onkritisch tegenover de Wageningse moderniserings-

²⁴ Bouma, *Evaluatie van de agrarisch sociale voorlichting*, 10.

²⁵ Bouma, *Evaluatie van de agrarisch sociale voorlichting*, 31; zie ook: Hobbink, *Je trouwt niet alleen met een boer*.

²⁶ Bouma, *Evaluatie van de agrarisch sociale voorlichting*, 13.

these. Hij verweet de Wageningers dat zij onbewust bepaalde eigenschappen of kenmerken van boeren prefereerden. Hij bedoelde daarmee de voorkeur van Hofstee, Wichers en Van den Ban voor de modern georiënteerde boer: 'Het gevolg van deze instelling kan zijn, dat men bepaalde groepen gaat toetsen op het bezit van bepaalde eigenschappen of kenmerken, zonder zich te verdiepen in de wezenlijke waarde van deze eigenschappen of kenmerken'. Bouma vroeg zich af of het bezit van een modern cultuurpatroon in alle omstandigheden wel zo waardevol was. 'Moet men (...) aannemen, dat 'aanpassing' in alle omstandigheden gewenst is? Kan het niet zijn, dat het soms waardevoller is zich NIET aan te passen aan zijn omgeving, indien b.v. deze aanpassing strijdig zou zijn met de ethische en religieuze opvattingen van een persoon?' Hij benadrukte dat binnen de agrarisch-sociale voorlichting de levensbeschouwelijke overtuiging niet verborgen mocht worden, sterker, het was de plicht van de ABTB om de agrarisch-sociale voorlichting op levensbeschouwelijke grondslag te organiseren. 'Een 'modern cultuurpatroon', dat de mens zijn gerichtheid op God zou ontnemen, zou in het licht van deze levensopvatting onmogelijk als een waarde kunnen worden gezien'.²⁷

In de streekverbetering 'De Zeevang' hadden sommige aspecten van de agrarisch-sociale voorlichting een duidelijk confessioneel stempel. De streekverbeteringscommissie merkte de streek als 'geestelijk noodgebied', hetgeen aanleiding was tot de oprichting van de Werkgroep Geestelijke Verzorgers waarin predikanten uit 'De Zeevang' en een rooms-katholieke geestelijke uit Hoorn zitting namen. De werkgroep stelde zich ten doel meer begrip tussen de verschillende (on)kerkelijke groepen te kweken. Het succes was matig, omdat vooral de grote groep onkerkelijken zich niet aan een gespreksgroep wilde binden.²⁸ Dergelijke initiatieven vond men elders ook en ze waren zeker niet op last van de overheid geïnitieerd. Ze toonden dat pastoors en predikanten zich betrokken voelden bij het werk. In sommige streekverbeteringen stelden zij ook vergaderruimtes ter beschikking voor cursussen van de voorlichters. Hun invloed verliep echter, op een enkele uitzondering daargelaten, via de verzuilde standsorganisaties. In zoverre zij tot de groep van formele en informele lokale leiders in de gemeenschap behoorden, konden de voorlichters ook soms van hun kennis gebruik maken.

Ook binnen de CBTB vonden de ideeën van Hofstee weerklank. In het bijzonder een groep jonge functionarissen stond open voor de moderniseringsgedachte, hoewel ze de daaraan ten grondslag liggende Amerikaanse concepten te oppervlakkig vond.²⁹ De Amerikaanse modellen gaven te weinig ruimte voor het christelijke organisatiewezen (oftewel de verzuilde samenleving). Secretaris van de CBTB, G. Wansink, schreef de nota *Culturele aspecten*

²⁷ Bouma, *Evaluatie van de agrarisch sociale voorlichting*, 86-87.

²⁸ *Eindverslag van de streekverbetering De Zeevang*, 47.

²⁹ Van der Woude, *Op goede gronden*, 361.

van de CBTB, waarin hij de doelstellingen van het sociaal-culturele werk van de CBTB uiteenzette. Hij juichte de modernisering van de voorlichting, waarin naast landbouw-technische aspecten ook aandacht was voor de mens, ten zeerste toe. Wel pleitte hij ervoor om het werk vanuit de CBTB zelf op te zetten, een standpunt dat door het bestuur werd overgenomen.³⁰ Toch was men vanuit protestant-christelijke hoek niet onverdeeld positief. De landarbeidersorganisatie NCLB, die ook betrokken was bij de agrarisch-sociale voorlichting, benoemden een aantal malen een commissie om deze nieuwe vorm van voorlichting kritisch door te lichten.³¹ Dit leidde onder andere tot een discussie over de aanvaardbaarheid van overheids subsidie: 'Kunnen wij, als NCLB, zonder onze zelfstandigheid prijs te geven en zonder ons beginsel geweld aan te doen, gebruik maken van de door de overheid in het vooruitzicht gestelde subsidiëring van dit werk?'³² Uiteindelijk werd de vraag positief beantwoord, maar de discussie toont aan dat de meningen aanvankelijk niet eensluidend waren.

Streekverbeteringskranten waren een belangrijk communicatiemiddel voor de agrarisch-sociale voorlichters.

Elke standsorganisatie organiseerde dus haar eigen agrarisch-sociale voorlichting. De drie boerenbonden werkten daarbij samen met de gelieerde boerinnenorganisaties. Daardoor was er ook geen sprake van een uniforme organisatie. De KNCL en de CBTB richtten respectievelijk met de Nederlands Bond van Plattelandsvrouwen en de Christelijke Boerinnenbond een aparte stichtingen op. De KNBTB organiseerde de agrarisch-sociale voorlichting, in samenwerking met de Katholieke Boerinnenbond, via haar gewestelijke organisaties.³³ De overheid subsidieerde 60 procent van de activiteiten die de

³⁰ Van der Woude, *Op goede gronden*, 364.

³¹ Kikkert, *Agrarisch sociale voorlichting*.

³² Kikkert, *Agrarisch sociale voorlichting*.

³³ NAH Groningen, Archief W. Horinga, 'Agrarisch-sociale voorlichting en begeleidend maatschappelijk werk (Commissie Welzijn ten Plattelande 1958)'.

standsorganisatie in het kader van de agrarisch-sociale voorlichting organiseerden. De loonkosten van de voorlichters vormden de grootste uitgavenpost. Daarnaast financierde het ministerie van Landbouw ook de kosten voor het opleiden van vrijwilligers. Het percentage van 60 was doelbewust gekozen. De standsorganisaties moesten daardoor ruim eenderde deel uit eigen middelen financieren. In de redenering van het ministerie profiteerden de organisaties zelf het meest van hun werk en de eigen bijdrage stimuleerde hen het werk samen met hun leden daadwerkelijk te dragen. De overheid verplichtte hen wel om de ongeorganiseerden (vaak de kleine boeren) te betrekken bij de agrarisch-sociale voorlichting.³⁴ In de streekverbetering 'Het Koningsdiep' bijvoorbeeld was 83 procent van de boeren met minder dan 3 hectare bij geen enkele standsorganisatie aangesloten. Zelfs van de boeren in de grootteklasse 3-7 hectare was ongeveer 40 procent ongeorganiseerd.³⁵ Dat terwijl juist zij volgens de gangbare opvatting de probleemgroep vormden.

Welke standsorganisatie verantwoordelijk was voor de agrarisch-sociale voorlichting in een regio, verschilde. Er bestond geen vast model voor de organisatie in de streekverbeteringsgebieden. In de meeste gevallen was er zoiets als een doelstelling. De streekverbeteringscommissie formuleerde die naar aanleiding van een inventarisatie van problemen, of door te kopiëren van andere streekverbeteringen. Het handboek *Agrarische Voorlichting* beval een dergelijke methode aan omdat de voorlichters het contact met de bevolking zo beter konden onderhouden. In enkele gevallen werd een aparte subcommissie agrarisch-sociale voorlichting opgericht, maar vaak werd het werk ook door de overkoepelende streekverbeteringscommissie afgehandeld. In de streekverbetering 'Beneden-Dinkel' was de ABTB hoofdvantwoordelijkheid, maar zij pleegde wel overleg met de OLM (Overijsselse Landbouw Maatschappij).³⁶ In de streekverbeteringen 'Maas en Waal-west' en 'Bommelerwaard-oost' organiseerden de GLM (in de 'Bommelerwaard-oost' in samenwerking met de CBTB) en de NCB elk afzonderlijk de agrarisch-sociale voorlichting. In het geval van de NCB leidde dat soms tot thema's met een duidelijk christelijke invalshoek, zoals bij de cursus 'Technische vooruitgang gezien in het licht van de Christelijke levensopvatting'.³⁷

De samenwerking bij de organisatie van de agrarisch-sociale voorlichting kon erg uitgebreid zijn. Zo begonnen de plaatselijke afdelingen van de GML in 1957 met de organisatie van de agrarisch-sociale voorlichting. Zij werkten samen met de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen en de Gelderse plattelandjongerenbonden. In 1960, toen de protestant-christelijke standsorganisatie haar eigen agrarisch-sociale voorlichters kreeg, werd die samenwer-

³⁴ *Rapport over de ontwikkeling van de agrarisch sociale voorlichting*, 13.

³⁵ *It Alddijp (Het Koningsdiep)*, 6.

³⁶ *Zes jaar streekverbetering Beneden-Dinkel*, 32.

³⁷ *Tussen Maas en Waal*, 45.

king uitgebreid met de CBTB, de Welvaartsstichting en de Protestantse Contactraad voor Maatschappelijk Werk in de Bommelerwaard.³⁸ In de streekverbetering 'De Zeevang' berustte de voorlichting aanvankelijk bij de verschillende stands- en plattelandsvrouwenorganisaties. Hierdoor bleek het moeilijk de voorlichting richting te geven. In de eindfase verzorgde daarom de voorlichter van de Hollandse Maatschappij van Landbouw de hele voorlichting.³⁹ De organisatie van de agrarisch-sociale voorlichting in het streekverbeteringsprogramma laat dus dezelfde verzuilingspatronen zien als de huishoudelijke voorlichting. De betrokkenheid bij het gezin lag bij de eerste natuurlijk nog veel gevoeliger dan bij de tweede, omdat de voorlichters het waarden- en normenpatroon nog veel duidelijker in hun werk moesten betrekken.

G.J.F. Hildebrand, directeur algemene zaken op het ministerie van Landbouw, schreef in april 1961 een artikel over de agrarisch-sociale voorlichting. Hij liet daarin onder meer zien dat deze vorm van voorlichting snel terrein had gewonnen binnen de streekverbeteringen. De eerste agrarisch-sociale voorlichter was eind 1955 aangesteld. Dat aantal groeide in twee jaar tijd uit naar 7 (tabel 7.1). In 1960 waren er al 21 in dienst van de standsorganisaties en in 1965 44. Het aantal streekverbeteringen waar voorlichters actief waren steeg van 22 in 1958 naar 40 in 1960. In geldelijke termen ging het echter om een veel bescheidener groei. In de jaren 1958, 1959 en 1960 begrootte het ministerie respectievelijk 16.605, 20.409 en 27.925 gulden voor de agrarisch-sociale voorlichting. Dat betekende dat het gemiddelde per streekverbetering daalde van 755 naar 700 gulden.⁴⁰

In 1962 was er een sterke uitbreiding van het aantal krachten met een middelbare opleiding (van 5 naar 12). De academisch gevormde voorlichter had bij de verschillende boerenbonden de leiding, stelde de voorlichtingsprogramma's op, verrichte onderzoek en bepaalde de gewenste opleiding voor de vrijwilligers. Bovendien zorgde hij voor een verwetenschappelijking van het werk, zoals dat ook in de op industrie gerichte ontwikkelingsgebieden onder invloed van sociologen gebeurde. 'Het 'sociale manusje-van-alles' uit de naoorlogse jaren', zo stelde Snel in zijn onderzoek naar ontwikkelingsgebieden, maakte plaats voor goed opgeleide beroepskrachten.⁴¹ In de agrarisch georiënteerde streekverbeteringen professionaliseerde het voorlichtingswerk eveneens gaandeweg. De standsorganisatie stelden 11 nieuwe voorlichters aan, zodat er in 1962 in totaal 34 waren. Deze groei handhaafde zich in 1963 en 1964, zij het in geringere mate. Het aantal voorlichters met een middelbare opleiding steeg in 1963 van 12 naar 17, terwijl het aantal academisch gevormden gelijk bleef (22). In totaal waren er bij de verschillende organisaties

³⁸ *Streekverbetering Bommelerwaard-oost*, 51.

³⁹ *Eindverslag van de streekverbetering De Zeevang*, 45.

⁴⁰ Hildebrand, 'De ontwikkeling'.

⁴¹ Snel, 'Sociologen op het land', 241.

in dat jaar 39 agrarisch-sociale voorlichters in dienst. Hun aantal groeide van 43 in 1964 naar 44 in 1965, waarna een door het ministerie van Landbouw verwachte stabilisatie optrad.⁴²

Tabel 7.1 Aantal academisch en middelbaar opgeleide agrarisch-sociale voorlichters, 1956-1965

	Academisch opgeleid	Middelbaar opgeleid	Totaal
1956	6	3	7
1957	6	5	11
1958	9	5	14
1959	12	7	18
1960	16	6	21
1961	19	5	23
1962	22	12	34
1963	22	17	39
1964			43
1965			44

Bron: *Verslagen over de landbouw in Nederland 1955-1966* en G.F.J. Hildebrand, 'De ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting', *Landbouwvoorlichting* 18 (1961) 220-225.

De meeste voorlichters hadden een studie sociologie, een studie sociale geografie of een opleiding als landbouwkundig ingenieur gevolgd door een specialisatie in de agrarische sociologie. Deze ingenieurs genoten de voorkeur bij aanstellingen. Zij waren goed bekend met de ideeën van Hofstee en Van den Ban. Een enkele maal vond men onder de agrarisch-sociale voorlichters een econoom of jurist. Weliswaar bestond er in de hiërarchie een onderscheid tussen leidinggevende en ondergeschikte krachten, maar dit betekende niet dat leidinggevendenden geen veldwerk hoefden te verrichten. Zij moesten in de streken waar de bevolking nog in een sterk isolement leefde of de benadering van de bewoners een goede kennis van de dorpsverhoudingen vereiste, de voorlichting zelf ter hand nemen.⁴³ Voor de middelbaar opgeleide krachten gold als eis dat zij een studie hadden gevolgd aan een landbouwschool, een opleidingsschool voor landbouwhuishoudleressen, een sociale academie of een daaraan gelijkwaardige studie. Als aanvullende eis stelden de standsorganisaties dat de persoon afkomstig moest zijn uit een landbouwkundig milieu, dan wel praktijkervaring op het platteland had opgedaan.

De opleiding tot voorlichter in de streekverbetering vond plaats in Bennekom. De cursisten sloten die opleiding af met een driedaags examen. De cursussen waren in belangrijke mate toegespitst op de praktijk van de ruilverkaveling, vandaar dat de examens gingen over vakken als 'arbeidsleer', 'ruimtelijke ordening', 'ruilverkavelingswet'. 'landschapsverzorging' en 'bedrijfs-

⁴² *Verslag over de landbouw in Nederland 1965*, 81.

⁴³ *Rapport over de ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting*, 16.

vergroting'.⁴⁴ Daarnaast behoorden ook examens 'maatschappelijk werk en 'agrarisch-sociale voorlichting en voorlichtingsmethodiek' tot het programma. De docenten waren werkzaam bij het LEI, het ministerie van Landbouw, bij de Wageningse Landbouwhogeschool of in de streekverbeteringen zelf zoals cursusleider J.P.A. van den Ban, voorlichter bij de komgrondenontginningen. In het cursusmateriaal waren de theoretisch gemodelleerde moderne en traditionele boer terug te vinden in praktische beschrijvingen. Anders dan de theoretische conceptualisering waarin de moderne boer uitgangspunt en norm was, nam men in het cursusmateriaal vaak de kleine, traditionele boer als vertrekpunt: 'De boer is gewend om lang te werken in een kalm tempo, zijn bedrijf is slecht verkaveld, hij moet lange afstanden afleggen, alles kost veel tijd, hij is bepaald niet lui, maar de omstandigheden beletten hem om rationeel zijn dag in te delen. Tijd is voor hem geen geld. Hij woont midden tussen zijn dorpsgenoten in een dichte bebouwing, spreekt dagelijks zijn buren en neemt de tijd voor een praatje. Het bedrijf is niet groot, je bent lang onderweg met alles, je bent altijd bezig, er wordt van je verwacht, dat je je de tijd gunt om te praten'.⁴⁵ Vervolgens schetste het cursusboek hoe de boer al deze gewoontes diende te veranderen om tot een veel rationelere bedrijfsvoering te komen. Ook de rol van de dorpsamenleving kwam in de cursus aanbod, evenals de verhouding tussen stad en platteland. Het cursusboek benadrukte dat gevoelens van achterstand op het platteland, ten opzichte van het stedelijke levensniveau, slechts overwonnen konden worden door een verhoging van de arbeidsproductiviteit, een verbetering van het sociaal-culturele leven op het platteland en een verbetering van de materiële omstandigheden (woningen, wegen en aansluiting op gas-, water- en telefoonnet). De cursussen over de sociale verandering op het platteland vormden een goede afspiegeling van de onderzoeken en gedachten van de Wageningse sociologen.

In juni 1963 verscheen het *Rapport over de ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting en het begeleidend maatschappelijk werk in Nederland*. Het was een gezamenlijke uitgave van de ministeries van Landbouw en Maatschappelijk Werk. Zij noemden daarin als doel van de agrarisch-sociale voorlichting 'de bevordering van het welzijn van de agrarische bevolkingsgroep door het geven van voorlichting over die sociale vraagstukken, welke verband houden met hun levensomstandigheden en moeilijkheden kunnen betekenen voor de maatschappelijke ontwikkeling in het algemeen en de landbouwkundige ontwikkeling in het bijzonder'.⁴⁶ Dit betekende dat de agrarisch-sociale voorlichting bedoeld was om de bevolking klaar te stomen voor de 'introductie, de voorbereiding en de begeleiding van de uitvoering van landbouwkundige maatregelen'. De opvatting dat de agrarisch-sociale voorlichting bedoeld zou

⁴⁴ NAHI Groningen, Archief W. Horinga, 'Specialistencursus streekontwikkeling'.

⁴⁵ NAHI Groningen, Archief W. Horinga, 'Sociale vraagstukken ten plattelande/ir. E. Tonkens'.

⁴⁶ *Rapport over de ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting*.

zijn als vorm van conflictbeheersing, was elders eveneens te vinden. Maar dit rapport was resoluter in die mening dan eerdere nota's. Ook in sommige eindverslagen ziet men deze opvatting nadrukkelijk genoemd, zoals in dat van de streekverbetering 'Slagharen-Schuinesloot': 'Dat deze voorlichting de uitslag van de stemming over de ruilverkaveling Schuinesloot gunstig heeft beïnvloed, mag zonder meer worden aangenomen'.⁴⁷ In dat opzicht lijkt de agrarisch-sociale voorlichting vooral te zijn opgevat als instrument van het technische landbouwbeleid.

In het rapport uit 1963 leek het ministerie de effectiviteit van de agrarisch-sociale voorlichting lager in te schatten dan de 'werkvloer'. Toch benadrukte het rapport dat het cultuurpatroon van de boer moest worden beïnvloed, niet alleen waar het de agrarische zaken betrof, maar ook op andere levensterreinen: 'Dit houdt dus bijvoorbeeld in, dat de opvattingen en gedragingen van een boer als ondernemer niet los te denken zijn van zijn instelling in zijn hoedanigheid van gezinshoofd of van (bestuurs)lid van een organisatie, een kerkgenootschap, een buurtgemeenschap, etc. en dat het bevorderen van veranderingen op een bepaald gebied alleen dan volledig succes kan hebben als de betrokkene niet in een bepaalde functie, maar als persoon in zijn totaliteit wordt benaderd'.⁴⁸ Tegelijkertijd verklaarde het ministerie van Landbouw echter dat deze algemene doelstelling in de praktijk niet gemakkelijk was te verwirkelijken. Er bestond op dat moment immers geen model om een cultuurpatroon te analyseren. Niet veel later zou blijken dat Bergsma in Dantumadeel er niet overtuigend in slaagde zo'n model te ontwikkelen. Men was ook tot het inzicht gekomen dat de voorlichting verkeerd kon uitwerken. Het al te sterk benadrukken van de afvloeiing uit de landbouw had mogelijk tot gevolg dat de beste werkkrachten de landbouw de rug toekeerden, omdat zij meenden dat deze sector te weinig toekomst had. Het ministerie moest erkennen dat de agrarisch-sociale voorlichting, na ongeveer zeven jaar praktijkervaring, zich nog steeds in een experimenteel stadium bevond. Van de gehanteerde methoden en technieken was de effectiviteit onbekend, zodat vooralsnog 'min of meer intuïtief' moest worden gehandeld. Veel meer dan een handleiding in de fasering van de agrarisch-sociale voorlichting in een gebied (oriëntatie, vaststelling van knelpunten en doelen, prioriteren, opstelling van programma en evaluatie) kon het dan ook niet aanreiken.

Activiteiten van de agrarisch-sociale voorlichting

Klaarblijkelijk voltrok zich in de periode 1957-1963 een verandering in de agrarisch-sociale voorlichting. Toen de Commissie Welzijn ten Plattelande in 1957 haar rapport over de agrarisch-sociale voorlichting publiceerde, noemde

⁴⁷ *Streekverbetering Slagharen-Schuinesloot*, 26.

⁴⁸ *Rapport over de ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting*, 7.

zij zes hoofdonderwerpen en activiteiten waaraan deze vorm van voorlichting aandacht moest besteden. In de eerste plaats was dat de 'afvloeiing en beroepskeuze in verband met het vraagstuk der jonge boeren'. Boeren leidden nog steeds kinderen op in het bedrijf, hoewel hier voor hen geen enkele toekomst lag. De commissie sprak in het verlengde van de Wageningse moderniseringstheorie van een 'cultural lag' bij deze boeren, dat wil zeggen dat zij vond dat hun traditionele opvattingen door de werkelijkheid waren achterhaald. Als tweede punt noemde ze de 'traditionele samenwoning en haar consequenties'. De commissie doelde op de op de oostelijke zandgronden nog steeds voorkomende gewoonte dat drie generaties onder één dak woonden. De grootvader, meestal bedrijfshoofd, verhinderde maar al te vaak een modernisering en rationalisering van de onderneming. De her en der voorkomende 'weerstand bij agrarische reconstructieplannen' vormden het derde punt. Uiteraard had dit punt betrekking op de ruilverkaveling, maar tevens noemde de commissie de overgang van de ene naar de andere bedrijfsstijl. Ook de verhouding tussen boer en landarbeider was een van de thema's, evenals de (on)wil van landarbeiders om een vakopleiding te volgen. Ten slotte moest de agrarisch-sociale voorlichting ook de het onderwerp van 'instelling van de plattelandster met betrekking tot de industrialisatie' aansnijden. Dit punt hield verband met de afvloeiing van plattelanders uit de agrarische sector. Als nevenonderwerpen vermeldde het rapport nog: vererving, bedrijfsversnippering, bedrijfssanering, houding ten aanzien van het volgen van onderwijs, maatschappelijk prestige van landarbeiders, verhouding tussen stad en platteland en uitwisseling van boerenzoons.⁴⁹

In 1963 noemde het ministerie twee van de oude thema's als hoofdonderwerpen voor de agrarisch-sociale voorlichting: het wegnemen van weerstanden tegen bedrijfsverbeteringen en de sociale problemen in verband met afvloeiing. Het noemde opnieuw een aantal onderwerpen als aandachtsgebieden, waarbij opviel dat hier meer de praktijk doorklonk dan in het rapport uit 1957. Het ministerie verlegde klaarblijkelijk zijn luisterend oor van de Wageningse theorie naar de dagelijkse werkelijkheid van de streekverbetering. De thema's waren industrialisatie, beroepskeuzevoorlichting, vererving en bedrijfsplitsingen, financiële verhoudingen in het gezin (kostgeld, zakgeld en loon voor kinderen).⁵⁰ Hieraan kan men moeiteloos nog enige thema's toevoegen uit de streekverbeteringen zelf. Zo wilde de streekverbeteringscommissie in 'Waterland' voorkomen dat de ongunstige situatie op het platteland aan oneigenlijke oorzaken zou worden toegeschreven en kregen daarom thema's als 'de plaats van de landbouw in de samenleving' en 'de maatschappelijke veranderingen op het platteland' aandacht.⁵¹ Ook spreekvaardigheids-

⁴⁹ *Agrarisch-sociale voorlichting*, 21-23.

⁵⁰ *Rapport over de ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting*.

⁵¹ *Eindverslag streekverbetering Waterland*, 25.

cursussen behoorden tot het aanbod. In sommige gevallen greep de streekverbeteringscommissie de agrarisch-sociale voorlichting aan voor bijzondere onderwerpen. Zo organiseerde ze in de streekverbetering 'Gramsbergen-Lutten' een onderlinge bedrijfsverzorgingsdienst die bij ziekte hulp bood. De gezinsbedrijven waren door de modernisering immers kwetsbaar geworden. Bij ongeval of ziekte kon het bedrijf niet zomaar stilgelegd worden. In 'Wetering' gebruikte de commissie de gelegenheid om instanties erop te wijzen dat in de polder Gelderingen nog veel boerderijen niet aangesloten waren op het elektriciteits- en waterleidingnet. Bovendien trachtte men de nog noodzakelijke ontginningen op gang te brengen. Ook aan opvoeding en gezin op het veranderende platteland besteedden de voorlichters aandacht. In de streekverbeteringen 'Asten' en 'Somerens-Lierop' trokken belangstellenden zich daartoe twee dagen terug op 'Ons Erf' te Berg en Dal. De voorlichters organiseerden er voor moeders en vaders afzonderlijke bijeenkomsten. Bij dit soort gelegenheden hielden zij ook regelmatig zogenaamde bestuursdagen. Deze moesten het contact tussen de bestuursleden onderling versterken. Bovendien gaven ze aanleiding tot allerlei aanvullende cursussen zoals 'Spreken in het openbaar'. De gedachte achter de bestuursdagen was dat goed functionerende besturen noodzakelijk waren, omdat zij het werk dienden uit te dragen onder de bevolking. De commissies dienden in dat opzicht als intermediair tussen de RLVD en de be-

volking.

Drie thema's verdienen hier in het bijzonder de aandacht, namelijk beroepskeuzevoorlichting, geldzaken en bedrijfsopvolging. De beroepskeuzevoorlichting en de bedrijfsopvolging lagen in elkaars verlengde. Immers, het doel van de beroepskeuzevoorlichting was bevordering van de uitstroom uit de agrarische sector. De voorlichting over bedrijfsopvolging behandelde echter ook andere

Agrarisch-sociale voorlichters organiseerden een bezoek van Peizer boeren aan de Tweede Kamer.

vraagstukken. Het ging hier om de wijze waarop één van de kinderen het bedrijf het beste kon overnemen. In geval van meerdere kinderen betekende dit dat de anderen vaak moesten afzien van een deel van de erfenis. De financiële en juridische implicaties die dit met zich meebracht was een belangrijk thema in de voorlichting. Het derde thema, geldzaken, is in het vorige hoofdstuk al aan bod gekomen. Daar is uiteengezet dat de verlegging van

geldstromen van bijzonder belang is geweest voor de verhoudingen in het gezin. Deels convergeerde het geldvraagstuk in de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting. Bij de agrarisch-sociale voorlichting lag het accent echter vooral op verervingsvraagstukken en financiering van het bedrijf.

In de streekverbeteringsgebieden keerde een aantal thema's telkens terug. Boven aan de lijst stond de beroepskeuzevoorlichting. In de streekverbetering 'Sleen-Erm-Diphooorn' was het zelfs het enige thema.⁵² Overigens was de belangstelling niet altijd even groot. In de streekverbetering 'De Zeevang' organiseerde de voorlichter in 1959 een beroepentoonstelling. De interesse onder de boerenbevolking was gering, maar er kwam een opvallend groot aantal bezoekers uit de middenstand.⁵³ Het thema kreeg ook op andere wijze aandacht. Zo zond de Katholieke Radio Omroep – in samenwerking met de KNBTB – de radiocursussen 'Nood breekt traditie' (1955-1956) en 'Verder dan uw erf...' (1956-1957) uit waarin zij de jeugd voorlichtte over beroepen buiten de landbouwsector.⁵⁴ De beroepskeuzevoorlichting verschilde in de streekverbeteringen die in de jaren vijftig waren begonnen en die in de jaren zestig startten. In de eerste lag het in de bedoeling overbodige arbeidskrachten te laten afvloeien naar ander beroepen. De streekverbeteringscommissie 'Leende' schreef: 'Veel jongens bleven aanvankelijk nog op de boerderij hangen, zonder dat het hen mogelijk was het gehele jaar rond productieve arbeid te verrichten, en zonder dat er voor hen de mogelijkheid was in de toekomst een zelfstandig bestaan in de landbouw te vinden'.⁵⁵ Niet iedereen doorzag de nieuwe ontwikkelingen even snel. In de jaren zestig kwam de sanering (in de betekenis van opheffing van kleine bedrijven) meer op de voorgrond te staan. De streekverbeteringscommissie 'De Beerzen' meende bijvoorbeeld dat in de jaren vijftig de productieverhoging tot stand was gebracht door een intensivering van de bedrijfsvoering en het afvloeien van meewerkende zoons. Pas in de jaren zestig startten de ontmenging, de specialisatie en de afvloeiing van bedrijfshoofden. De jaren zeventig zouden zich volgens de verwachting van de commissie door een versnelde sluiting van bedrijven zonder toekomstperspectief kenmerken.⁵⁶ In de streekverbeteringen 'Land van Pepijn' en 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld' – beide uitgevoerd in de periode 1962-1968 – gingen de commissies er nog vanuit dat er altijd wel mogelijkheden waren voor op zijn minst één bedrijfsopvolger. Slechts de andere kinderen moesten ergens anders emplot zoeken.⁵⁷

Meestal was de beroepsvoorlichting gericht op de kinderen van boeren,

⁵² *Verslag streekverbetering Sleen-Erm-Diphooorn*, 48.

⁵³ *Eindverslag van de streekverbetering De Zeevang*, 46.

⁵⁴ *Nood breekt traditie; Verder dan uw erf*.

⁵⁵ *10 jaar Leende*, 44.

⁵⁶ *Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering de Beerzen*, 16.

⁵⁷ *Streekontwikkeling Land van Pepijn*, 42; *Streekontwikkeling Oude Mijnstreek*, 42.

maar soms ook op anderen die moesten uitstromen uit de landbouw. De voorlichters kozen er regelmatig voor om door middel van een tentoonstelling of, in samenwerking met scholen, via beroepskeuzetesten de problematiek onder de aandacht van de bevolking te brengen. Zij maakten van die gelegenheden gebruik om ook de ouders ervan te doordringen dat voor veel jongeren geen toekomst was weggelegd in de landbouw. Zij wezen onder andere op de mogelijkheid te gaan werken in de lokale industrieën of te forenzen naar industriecentra, zoals bijvoorbeeld vanuit de Bommelerwaard naar de Rotterdamse havens. De voorlichters organiseerden dit soort activiteiten meestal in samenwerking met de Gewestelijke Arbeidsbureaus.

In een latere fase van het streekverbeteringsprogramma richtten de voorlichters zich ook op boeren die wilden afvloeien uit de landbouw. Zij dienden niet alleen een goede voorlichting over alternatieve beroepsmogelijkheden te geven, maar ook weerstanden te overwinnen bij boeren die weinig voelden voor een bestaan buiten de agrarische sector. Uit onderzoek was namelijk gebleken dat boerenzoons die direct na het verlaten van de lagere school een niet-agrarisch beroep kozen op de beroepsladder meestal een gelijke of hogere status verwierven als hun vader, terwijl degenen die eerst op de boerderij gingen werken een veel grotere risico liepen op de maatschappelijke ladder te dalen.⁵⁸ Boeren die op latere leeftijd ergens anders werk moesten vinden, kwamen dus bijna per definitie in een lager gewaardeerd beroep terecht. Bovendien had afvloeiing uit de landbouwsector van boeren of hun kinderen een weerslag op het hele gezin. De oude vertrouwde homogeniteit verdween. Er ontstonden verschillen in arbeidstijd, verdiensten en levensgewoonten. De agrarisch-sociale voorlichting zag voor zichzelf een taak weggelegd om de spanningen die als gevolg van de veranderingen optraden, bespreekbaar te maken. In die zin had de voorlichting sterk sociaal-psychologische doelen.

In de streekverbeteringen die na 1960 gestart waren (of eigenlijk nog midden jaren zestig draaiden) nam de voorlichting over het O&S-fonds een steeds belangrijker plaats in. In de streekverbetering 'Heemse' gaven voorlichters bijvoorbeeld adviezen over bedrijfsbeëindiging met behulp van dit fonds.⁵⁹ Ook in 'Beneden-Dinkel' stond dit punt op het programma. Hier constateerde de streekverbeteringscommissie dat Twentse boeren verhoudingsgewijs weinig gebruik maakten van de mogelijkheden die dit fonds bood: 'Blijkbaar is het boer en boerin zijn hier naast een mogelijkheid om een bestaan op te bouwen ook nog steeds een leefwijze. Zich losmaken van het bedrijf valt de boerenbevolking blijkbaar (nog) erg zwaar. Men getrouwt zich in relatief veel gevallen heel wat moeite om de boerenleefwijze niet te

⁵⁸ Nooij, *Strukturele ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw*, 9.

⁵⁹ *Eindverslag. Streekverbetering Heemse*, 34.

behoeven op te geven. Men is door elkaar genomen in Twente meer bereid met een betrekkelijk laag inkomen genoeg te nemen dan elders'.⁶⁰ In 'Beltrum' besteedde de voorlichter speciale aandacht aan emigratie naar Canada, Nieuw-Zeeland en Luxemburg. 24 personen bezochten laatstgenoemd land om poolshoogte te nemen, maar keerden niet onder de indruk terug.⁶¹

Vanuit algemeen oogpunt gezien was het uiteindelijke doel van deze beroepsvoorlichting verlaging van de generatiedruk, dat wil zeggen terugdringing van het aantal potentiële bedrijfsopvolgers in verhouding tot het beschikbare aantal boerenbedrijven. Dat betekende echter niet dat iedereen moest afvloeien. De agrarisch-sociale voorlichting besteedde ook aandacht aan de blijvers en vooral aan de ouders die het pad moesten effenen voor een goede bedrijfsopvolging. Vaak schoven zij de kwestie namelijk vooruit, omdat er te veel kinderen op de boerderij rondliepen. Een te snelle keus van de opvolger, kon dan tot ongewenste ruzies leiden. Bovendien wilden veel boeren de opvolging niet regelen bij testament, of voelden zij er niets voor om hun bedrijf voor hun dood af te staan. Uitstel kon echter uiteindelijk tot een extra financiële belasting voor de opvolger leiden.⁶² De agrarisch-sociale voorlichters probeerden dit soort problemen onder andere tijdens groepsgesprekken boven tafel te krijgen en zij verwezen vervolgens voor de technische oplossing de mensen door naar lokale notarissen of naar hun boekhoudbureaus. Steeds minder bleken dit problemen van de dorpsgemeenschap, en steeds meer waren het individuele bedrijfsproblemen. In die zin werd het begin jaren zestig ook opgepikt door de economisch-sociale voorlichting, die de agrarisch-sociale voorlichting begon te overvleugelen.⁶³

Het aansnijden van financiële vraagstukken was een heikel punt. In de streekverbetering 'De Zeevang' bleek weliswaar indirect dat de belangstelling voor het thema groot was, maar toen de streekverbeteringscommissie er een bijeenkomst over organiseerde, kwam er nauwelijks iemand opdagen. In het eindverslag constateerde de commissie: 'Wat betreft de oorzaak van deze mislukking kan men stellen dat de boeren deze onderwerpen als privé beschouwen en niet met anderen over eigen financiële problemen willen praten'.⁶⁴ De agrarisch-sociale voorlichter Bouma schreef in 1960 vanuit zijn praktijkervaring: 'De differentiatie in het beroep van kinderen uit de boeregezinnen en het grotere contact dat hierdoor ontstaat met andere groepen, leidt soms tot grote spanningen tussen de kinderen die meewerken op het eigen bedrijf en de elders werkende kinderen'.⁶⁵ De agrarisch-sociale voorlichting probeer-

⁶⁰ *Zes jaar streekverbetering Beneden-Dinkel*, 32.

⁶¹ *Streekverbetering in Beltrum*, 37.

⁶² Zie voor een case: Hoegen, 'Erfopvolging. Verandering in bezitsoverdracht in agrarische families (1945-1990)', 37-60.

⁶³ Zie ook: *Een goed begrip is het halve werk...*

⁶⁴ *Eindverslag van de streekverbetering De Zeevang*, 49.

⁶⁵ Bouma, *Evaluatie van de agrarisch sociale voorlichting*.

de dit soort vraagstukken bespreekbaar te maken door ze rationeler te benaderen. Een in het midden jaren zestig verschenen brochure, getiteld *Moderne agrarische bedrijfsopvolging*, lichtte voor over de geldstromen binnen het boerengezin. Waar de huishoudelijke voorlichting probeerde een scheiding te maken tussen bedrijfs- en huishoudgeldstromen, was de agrarisch-sociale voorlichting erop gespitst de geldstromen binnen het gezin zo te reguleren dat vererving en bedrijfsopvolging onproblematisch konden verlopen.⁶⁶ De agrarisch-sociale voorlichting moest onder andere de weerstanden overwinnen tegen het treffen van regelingen om inwonende kinderen te belonen voor hun arbeid. Dat kon zowel een directe beloning zijn als een uitgestelde. Bij vererving konden de ouders immers rekening houden met de studiekosten van kinderen en het 'ingebrachte loon'. De beloning van zoons en dochters was ook een belangrijk vraagstuk, omdat niet uitbetaald loon onderdeel van een erfenis kon worden. Maar het had ook een sociale zijde. Zonen en dochters die in het bedrijf meewerkten kregen in veel gevallen als tegenprestatie voor hun werk kost, inwoning, kleding en zakgeld. Bovendien stortten hun ouders vaak jaarlijks een bedrag op hun spaarrekening. Feitelijk betekende dit echter dat zij de kinderen onderbetaalden en als onmondigen behandelden. Gevoelens van achterstelling bleven meestal niet uit en in sommige gevallen leidde dit tot onnodig vertrek uit de agrarische sector. Voor het bedrijfshoofd had deze manier van 'beloning' bovendien tot gevolg dat hij de rentabiliteit van zijn bedrijf minder goed kon beoordelen. Wanneer inwonende kinderen die buitenshuis werkten hun volledige salaris moesten afstaan, werd die rentabiliteit al helemaal ondoorzichtig. De boer kon deze inkomstenbronnen dan gebruiken om zijn onrendabele boerderij in stand te houden.

Belangrijk thema in de agrarisch-sociale voorlichting was het erfrecht. Voortzetting van het bedrijf binnen het gezin leidde op een bepaald moment tot een generatiewisseling. Indien er meerdere kinderen in het gezin waren, die allen recht hadden op een deel van de erfenis, werd die wisseling een complexe zaak. Die wisseling werd nog extra complex doordat het bedrijf door de opvolgende zoon vaak eerst werd gepacht. De samenstellers van de brochure *Moderne agrarische bedrijfsopvolging* drongen erop aan maatschappen af te sluiten. Dit zou de positie van de bedrijfsopvolger met betrekking tot ziektewet, ongevalwet en dergelijke verbeteren. Bovendien konden aanpassingen aan gebouwen en andersoortige investeringen financieel dan makkelijker geregeld worden. Met de niet-bedrijfsopvolgers moesten de blijvers betere regelingen treffen. Toekomstplanning was voor alle kinderen van groot belang, maar dat vereiste wel dat er binnen het gezin eensgezindheid moest bestaan over de opvolging. Ouders en opvolger konden de niet-opvolgers bij-

⁶⁶ Groot en Verheij, *Moderne agrarische bedrijfsopvolging*, 31-38.

voorbeeld in de gelegenheid stellen een studie te volgen. Tegelijkertijd moesten de niet-popvolgers bewogen worden af te zien van de reële waarde van hun deel van de erfenis, ten gunste van de bedrijfsopvolger. In sociaal-psychologisch opzicht was dit een ingewikkelde zaak. Binnen boerengezinnen moest daarom een langdurige vorm van solidariteit tussen de kinderen blijven bestaan.

Effect van de voorlichting: de generatiedruk

Is het effect van streekverbetering op landbouwkundig terrein al moeilijk te meten, voor de agrarisch-sociale voorlichting geldt dat helemaal. In haar eindverslag constateerde de streekverbeteringscommissie 'De Zeevang': 'Het is moeilijk om vast te stellen of dit werk effectief is geweest. Er is getracht om de bevolking aan het denken te zetten over de problematiek op ons hedendaags platteland. (...) Als de agrarisch-sociale voorlichting er in geslaagd is om de bewoners van het gebied wat meer zicht op de toekomst te geven ten aanzien van de bovengenoemde problematiek, dan is het zinvol en goed geweest dit werk in dit streekverbeteringsgebied ter hand te nemen'.⁶⁷ Dergelijke twijfels over het effect zijn vaker te vinden in de eindverslagen. In 'Neederberg' merkte men op: 'Het is moeilijk om op het terrein van het agrarisch-sociale werk konklusies te trekken over resultaten ervan'.⁶⁸ De streekverbeteringscommissie 'Beltrum' was in twee zinnen klaar: 'De resultaten van de agrarisch-sociale voorlichting zijn moeilijk te meten en te vergelijken. In het algemeen kan men zeggen dat de bevolking meer open staat voor de problematiek van deze tijd'.⁶⁹ En in 'Koewacht' schreef de commissie dat het moeilijk te bepalen was in hoeverre het doel bereikt was. Een periode van vijf jaar was in elk geval te kort en in welke mate de opgetreden veranderingen het gevolg waren van de voorlichting, was niet na te gaan.⁷⁰

Er is één cijfermatige manier om het effect van de agrarisch-sociale voorlichting na te gaan, omdat een van de doelstellingen van de agrarisch-sociale voorlichting was de kinderen uit boerengezinnen via beroepsvoorlichting uit de landbouw te sluizen. Zij moesten op andere arbeidsmogelijkheden gewezen worden dan opvolging van hun vader (of in een enkel geval moeder) op het boerenbedrijf. De generatiedruk moest dus dalen. In 1947 bedroeg het aantal meewerkende zoons op boerderijen nog 110.000, in 1961 en 1968 was dat respectievelijk 61.000 en 39.960.⁷¹ Tabel 7.2 geeft een uitsplitsing van de afvloeiende zoons naar bedrijfsgrootte. Daaruit blijkt dat op de kleinere bedrijven de uitstroom groter was dan op de bedrijven met meer grond. Uit

⁶⁷ *Zes jaar streekverbetering Den Ham-Daarle*, 33.

⁶⁸ *Eindverslag streekverbetering Neederberg*, 17.

⁶⁹ *Streekverbetering in Beltrum*, 46.

⁷⁰ *Eindverslag van de streekverbetering Koewacht*, 18.

⁷¹ *Streekverbetering Elso e.o.*, oktober nr. 5, 2 (1963); CBS, Landbouwtellingen 1968.

andere studies blijkt bovendien dat het aantal kinderen in kleine-boerengezinnen geringer was dan in de gezinnen met grotere bedrijven. Dit betekende dat het opvolgingsprobleem zich op eerstgenoemde bedrijven minder manifesteerde.⁷²

Tabel 7.2 Procentuele afvloeiing van boerenzonen van het ouderlijk bedrijf, 1958

	Aantal afgevloeiide zoons in %						totaal
	< 5 ha	5-10 ha	10-15 ha	15-20 ha	20-30 ha	> 30 ha	
Zeekleigebied	50	42	27	26	19	23	34
Rivierkleigebied	57	44	34	32	32	34	42
Weidegebied	49	46	35	30	27	29	36
Zandgronden	60	46	34	28	26	19	41
Alle gebieden	57	45	33	28	26	24	40

Bron: A. Maris en R. Rijnveld, *Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw. Een onderzoek naar het onderwijs en de beroepskeuze van de boeren- en tuinderszoons en naar de opvolging op de land- en tuinbouwbedrijven in Nederland* ('s-Gravenhage 1960), 60.

Om de generatiedruk te meten ontwikkelde het LEI in de jaren vijftig een statistische formule. Deze becijferde die druk op grond van de veronderstelling dat het 15 jaar duurde alvorens een meewerkende zoon het bedrijf overnam en dat hij daarna gemiddeld 35 jaar in functie was als bedrijfs hoofd.⁷³ Het LEI bekeek hoe de verhouding tussen het aantal potentiële opvolgers en het aantal bedrijven was. Idealiter zou dan de uitkomst in een regio één moeten bedragen, maar door lokale omstandigheden konden dat cijfer hoger of lager kunnen uitvallen. De generatiedruk zou lager dan één moeten zijn als veel kleine bedrijven in de streek gedoemd waren te verdwijnen. In een gebied met een groot aantal grote bedrijven echter zou de generatiedruk hoger kunnen zijn dan één, omdat door verloop een reservoir 'reserveopvolgers' nodig was. Bij de berekening van de generatiedruk hield het LEI overigens alleen rekening met mannelijke opvolgers.

Het generatiedrukcijfer zegt dus enkel iets over de mannelijke opvolging op bedrijven en niets over de dochters uit de boerengezinnen die een bestaan zochten binnen de agrarische sector. Dochters bleven vooral door een huwelijk verbonden aan het boerenbedrijf, maar onbekend is hoeveel dat waren in de streekverbeteringsgebieden. Ook op landelijk niveau zijn er slechts weinig gegevens. Na de volkstelling van 1971 verscheen weliswaar een reeks monografieën, maar over het algemeen analyseerden de demografen bij de huwelij-

⁷² Nooij, *Strukturele ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw*, 8.

⁷³ De formule van het generatiedruk cijfer luidde: $1/15 \star$ vermenigvuldigd met het aantal niet-zelfstandig in de landbouw werkende zoons gedeeld door $1/35$ vermenigvuldigd met het aantal bedrijven = generatiedruk-cijfer. Daarbij staat 15 voor het aantal jaren waarin zoons zelfstandig zullen worden en 35 voor de gemiddelde duur van het zelfstandig zijn. Van deze formule zijn ook andere varianten, maar de hier genoemde is de meest gehanteerde.

ken slechts variabelen als leeftijd, kerk en opleiding.⁷⁴ Afkomst of huwelijks-mobiliteit bestudeerden zij nauwelijks, niet in de laatste plaats omdat de gezinsachtergrond van de vrouw over het algemeen onbekend was. Slechts incidenteel is een inkijkje mogelijk. In Winterswijk bijvoorbeeld bleek uit het onderzoek van Benvenuti in de jaren vijftig 93 procent van de vrouwen een agrarische achtergrond te hebben.⁷⁵ Bij een onderzoek van Zwart in dezelfde omgeving in de jaren tachtig was dat gedaald naar 85 procent.⁷⁶ Ook onderzoeken van Loeffen en Vernooij tonen aan dat de neiging bij boerenzoons en -dochters toenam buiten de agrarische kring op zoek te gaan naar een huwelijkspartner.⁷⁷ Het is dus niet mogelijk de generatiedruk vast te stellen met betrekking tot dochters uit boerengezinnen. Hooguit kunnen we constateren dat na 1970 veel boeren moeite hadden met het vinden van een partner, wat tot de veronderstelling leidt dat een groot deel van de boerendochters de sector de rug toekeerde. Door de daling van het aantal mannelijke boeren, daalde bovendien het aantal vrouwelijke partners dat werkzaam bleef in de agrarische sector.

Voorlichting aan vader en zoon in de streekverbetering 'Tholen'. Vermindering van het aantal bedrijfsopvolgers was één van de doelen van de agrarisch-sociale voorlichting.

Limburg en het zuidelijke gedeelte van Gelderland werd mede veroorzaakt door het relatief grote aantal kinderen per gezin daar, terwijl het aantal kleine

Eén van de eerste omvangrijke onderzoeken op het terrein van de generatiedruk was dat van Maris en Rijnveld (LEI). Zij publiceerden in 1959 het onderzoek *Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw*. Het was een representatief onderzoek in 63 gemeenten verspreid over heel Nederland. Volgens de berekening van de onderzoekers bedroeg de generatiedruk in Nederland (exclusief tuinbouwgebieden) 1,24. Het hoogst was de druk op de zuidelijke zandgronden (1,43), het laagst in de Veenkoloniën (0,80). Het hoge cijfer in Noord-Brabant,

⁷⁴ Zie bijvoorbeeld: De Hoogh, *Wederzijdse kenmerken van huwelijkspartners*.

⁷⁵ Benvenuti, *Farming in cultural change*.

⁷⁶ Zwart, 'Een pleidooi voor het verstandshuwelijk', 33-37; Zwart, *Agrarische huishoudens*.

⁷⁷ Loeffen, *Boerinnen en tuindersvrouwen uit Nederland*; Vernooij, *Boerengezinnen in beweging*.

bedrijven (minder dan 5 hectare grond) laag was. Uit het onderzoek bleek dat de generatiedruk in alle gebieden op de bedrijven met minder dan 10 hectare kleiner was dan op de grotere.⁷⁸ Hetzelfde beeld komt naar voren bij een berekening door het LEI uit 1962-1963 (tabel 7.3).

Tabel 7.3 Generatiedruk op boerenbedrijven naar bedrijfsgrootteklasse in Noord-Brabant, Friesland, Groningen en Drenthe, 1962-1963

	Noord-Brabant (zandgronden en rivierkleigebied)	Friesland, Groningen en Drenthe			
		wei- destreek	zand- gronden	Veenko- loniën	zeeklei- gebieden
< 7 ha	0,4	0,4	0,4	0,2	0,6
7-10 ha	0,7	0,7	0,6	0,7	0,7
11-14 ha	1,0	0,9	0,9	0,8	1,1
>=15 ha	1,9	1,2	1,3	0,9	1,0
Totaal	0,9	0,9	0,8	0,8	0,9
>=10 ha	1,3	1,1	1,1	0,9	1,0

Bron: *De Nederlandse Landbouw in een groeiende economie*. Landbouw-Economisch Instituut 1940-1965 ('s-Gravenhage 1965), 75.

De cijfers over de generatiedruk wisselden, omdat onderzoekers de vraag wie nu precies potentieel bedrijfsopvolger was, niet altijd hetzelfde beantwoordden. Sommigen telden bijvoorbeeld alleen de thuiswonende boerenzonen. Daarmee lieten zij echter de groep die ergens anders op een boerderij het vak leerde, buiten beschouwing. Dat verklaart waarom een andere berekening de generatiedruk in 1959 bepaalden op 0,91. Volgens deze cijferreeks daalde die druk in drie jaar tijd tot 0,71 en nog eens drie jaar later, in 1965, bedroeg de druk 0,57. Men moet aan de absolute hoogte van dit getal niet al te veel waarde hechten, wel echter aan de tendens die erin te lezen valt, namelijk dat het aantal potentiële opvolgers daalde.⁷⁹ Voor het jaar 1965 staat een naar bedrijfsgrootte uitgesplitste cijferreeks ter beschikking (tabel 7.4).

Tabel 7.4 Generatiedruk in Nederland in 1965 naar bedrijfsgrootteklasse

	Generatiedruk
< 5 ha	0,22
5-10 ha	0,47
10-15 ha	0,65
15-20 ha	0,82
20-30 ha	0,82
>30 ha	0,69

Bron: CBS, *Statistiek van de arbeidskrachten in de land- en tuinbouw 1965*.

⁷⁸ Maris en Rijneveld, *Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw*, 83-90.

⁷⁹ CBS, *Statistiek van de arbeidskrachten in de land- en tuinbouw 1965*.

De generatiedruk op bedrijven met minder dan 5 hectare grond was bijzonder laag. Slechts op tuinbouwbedrijven kon met zo weinig grond nog een redelijk bestaan worden opgebouwd. Op de bedrijven in de grootteklasse 5-10 hectare was de generatiedruk gedaald tot beneden de 0,5. Voor bedrijven in deze categorie was het toekomstperspectief slecht. Maar ook op de bedrijven met meer dan 15 hectare grond was de generatiedruk beneden de verwachte 1,0 gedaald. Het relatief lage cijfer op bedrijven met meer dan 30 hectare grond wordt verklaard doordat de onderzoekers alleen inwonende zoons telden. Juist op de grotere bedrijven volgden de zoons vaak een langere opleiding, bijvoorbeeld aan de landbouwhogeschool, of werkten zij tijdelijk elders op een boerderij. De tendens was halverwege de jaren zestig duidelijk: de animo onder boerenzoons daalde om zich als bedrijfsopvolger te registreren.

In de gemiddelde gegevens per provincie in 1960 valt op dat vooral in Noord-Brabant en Limburg de generatiedruk relatief hoog was (tabel 7.5).

Tabel 7.5 Generatiedruk en het aantal op het ouderlijke bedrijf meewerkende zonen in 1960

	Generatiedruk	Aantal zonen per 100 bedrijven
Groningen	0,49	21
Friesland	0,54	23
Drenthe	0,64	28
Overijssel	0,65	28
Gelderland	0,65	28
Utrecht	0,75	32
Noord-Holland	0,69	30
Zuid-Holland	0,70	31
Zeeland	0,61	27
Noord-Brabant	0,81	35
Limburg	0,82	35
Nederland	0,68	30

Bron: A. Maris en R. Rijnveld 'Het aantal boeren en boerenzoons', in: A. Maris en R. Rijnveld (red): *Landbouw en platteland in een stroomversnelling* (Haarlem 1963), 44-53, aldaar 50.

Deze landelijke cijfers kunnen vergeleken worden met die van enkele streekverbeteringen. In de streekverbetering 'Slagharen-Schuinesloot' bedroeg bij aanvang van het streekverbeteringsprogramma in 1956 de generatiedruk 1,47. In 1961 was die gedaald naar 0,98.⁸⁰ Anders uitgedrukt: in 1956 waren er nog 147 opvolgers voor 100 vrijkomende bedrijven, vijf jaar later waren dat er nog maar 98. In 'Haarle' was in dezelfde tijd nog sprake van een generatiedruk van 1,16 (in 1955 was die 1,30).⁸¹ In 'Rossum-Weerselo' bedroeg dat

⁸⁰ *Streekverbetering Slagharen*, 15.

⁸¹ *Streekverbetering Haarle*, 23.

cijfer slechts 0,74, dus hier bestond een probleem in de bedrijfsopvolging.⁸² In de Gelderse streekverbetering 'Beltrum' was bij aanvang van het programma de generatiedruk 1,47 en bij afsluiting 1,19. Men mag dus veronderstellen dat de agrarisch-sociale voorlichting hier enigszins effectief was. Anderzijds was het cijfer nog steeds te hoog, omdat het aantal te kleine bedrijven in 'Beltrum' naar schatting boven de 30 procent lag.⁸³ In de streekverbetering 'Linde-Zuid' was al voor aanvang van de streekverbetering in 1964 de generatiedruk scherp gedaald. In 1962 bedroeg die voor het ruilverkavelingsblok 0,58. Het tekort aan opvolgers bestond hier op de bedrijven met minder dan 20 hectare grond, op de grotere bedrijven was nog steeds een overschot.⁸⁴ 'Linde-Zuid' was dus een typisch voorbeeld van een streek waar de noodzakelijk geachte veranderingen al op gang waren gekomen voordat de agrarisch-sociale voorlichting haar werk ter hand nam. Er was hier ook geen sprake van een uitstralingseffect van naburige streekverbeteringen, want deze werden pas in 1962 aangewezen.

In de streekverbetering 'Borger' gingen reeds tijdens de ruilverkaveling 33 boerenzoons buiten het boerenbedrijf werken. Zestien van hen hadden een bedrijf kunnen overnemen, maar deden dat niet en de overige zeventien hadden deze keus niet.⁸⁵ In 'De Zeevang' bleek de generatiedruk zowel bij aanvang als beëindiging van de streekverbeteringen op de bedrijven met minder dan 15 hectare grond aanzienlijk lager (0,70) dan op de grotere (1,59). In beide gevallen nam de generatiedruk echter toe gedurende de streekverbetering! Als oorzaak hiervoor wees de streekverbeteringscommissie onder andere op het feit dat door de verbetering van de productieomstandigheden de animo weer steeg om het bedrijf van de ouders over te nemen. Bovendien kocht het ministerie veehouders zonder opvolgers in het kader van de ruilverkaveling uit. Het verkocht de grond aan de bestaande bedrijven. Het absolute aantal bedrijfsopvolgers daalde daardoor niet, wel het aantal bedrijven voor die groep. Per saldo vertoonde de generatiedruk na de streekverbetering een gezonde verhouding tussen bedrijven en potentiële opvolgers. Ook in de streekverbetering 'Steenwijksmoer' werd in een evaluatieonderzoek gekeken naar de bedrijfsopvolging. Hier vond de meting via een enquête plaats. Van de 66 respondenten had 45 procent zeker of waarschijnlijk wel een opvolger, 26 procent waarschijnlijk geen of zeker geen opvolger en 29 procent was nog onzeker. De bedrijven met (waarschijnlijke) opvolgers waren gemiddeld 17,8 hectare groot en (waarschijnlijk) zonder opvolgers ongeveer 12 hectare.⁸⁶

Gesteld kan worden dat de agrarisch-sociale voorlichting enig effect had

⁸² *Streekverbetering Haarle*, 23.

⁸³ *Streekverbetering in Beltrum*.

⁸⁴ Snel, *De vertaling van wetenschap*, 25-26.

⁸⁵ *Streekverbetering Borger 1963*, 61.

⁸⁶ Muggen, *Steenwijksmoer uit de branding*, 20.

op de daling van de generatiedruk. Maar dit mag niet overschat worden. In heel Nederland daalde het aantal opvolgers, dus er was ook sprake van een algemene tendens.

Betrokkenheid en effectiviteit

De agrarisch-sociale voorlichting kan ook op een andere wijze worden geëvalueerd. In een aantal streekverbeteringen of delen daarvan is er sprake geweest van een wat uitgebreidere evaluatie van de agrarisch-sociale voorlichting. Dit waren: Achterberg (1959), 'Haaren' (1960), Dalfsen en Slagharen (1961), 'Bergeyk' (1964), 'Steenwijksmoer' (1968) en 'Epe-Heerde' (1973). Deze gebieden, uitgezonderd 'Bergeyk', waren al in de jaren vijftig aangewezen als achterstandsregio's. Evaluaties van agrarisch-sociale voorlichting zijn er ook uit gebieden waar geen streekverbetering plaats vond, zoals de Groninger Veenkoloniën (1955-1975). De onderzoekster concludeerde daar dat deze vorm van voorlichting 'in eerste instantie weinig concreet aantoonbare resultaten' liet zien.⁸⁷ Zij verklaarde dit door erop te wijzen dat de voorlichting via de standsorganisaties verliep en daardoor de ongeorganiseerden niet bereikte. Bovendien waren de doelstellingen te vaag en was de kloof tussen de nationale overheid en de veldwerkers te groot. Wel constateerde zij dat de agrarisch-sociale voorlichting een positieve uitwerking had voor vrouwen en jongeren. De positie van de agrarische vrouw en de organisatie van het jongerenwerk werden mede met behulp van de agrarisch-sociale voorlichting op de politieke landkaart gezet. Dit kan mede verklaard worden uit het algemeen sociaal-culturele klimaat in Nederland. In de jaren zestig en zeventig was er namelijk sprake van een emancipatie van jongeren en vrouwen, die ook het werk van sociaal-culturele instellingen beïnvloedde. De agrarisch-sociale voorlichters hadden in hun werk voor vrouwen en jongeren dus de wind mee.

De conclusies uit Van Eerden-Wigcherings evaluatieonderzoek zijn interessant om te toetsen aan de agrarisch-sociale voorlichting in de streekverbeteringen. De andere genoemde evaluaties van streekverbeteringen worden hier gebruikt om een beter inzicht te krijgen in verschillende aspecten en effecten van de agrarisch-sociale voorlichting. De eerste evaluaties oogden wat betreft opzet en uitvoering nogal amateuristisch, maar gaandeweg was er sprake van een professionalisering van de onderzoeken, mede onder invloed van Van den Bans afdeling voorlichtingskunde aan de Wageningse Landbouwhogeschool. De wetenschappelijke bewijsvoering in de latere evaluatierapporten was daardoor beter dan die in de eerste. Alle evaluaties geven echter wel een goede impressie van de resultaten van de agrarisch-sociale voorlichting.

Bij de bestudering van een streekverbeteringsevaluatie is men in de eerste

⁸⁷ Van Eerden-Wigcherings, *Inzicht in vernieuwing, vernieuwing in zicht*, 102.

plaats geïnteresseerd in de uitkomsten over de mate van participatie van de bevolking in het programma. In het in 1961 verschenen evaluatierapport over de agrarisch-sociale voorlichting in Dalfsen en Slagharen – feitelijk de streekverbeteringen ‘Nieuwleusen-Dalfsen’ en ‘Slagharen-Schuinesloot’ – werd daarop wat uitgebreider ingegaan.⁸⁸ Hoewel veel boeren in Dalfsen en Slagharen de agrarisch-sociale voorlichter kenden, waren slechts weinigen op de hoogte van zijn exacte doel. Klaarblijkelijk schortte er nogal wat aan de wijze waarop de agrarisch-sociale voorlichting was geïntroduceerd. Dat probleem was niet exclusief voor Dalfsen en Slagharen. Het eindverslag van de streekverbetering ‘De Zeevang’ constateerde dat bijna de helft van de boeren bij een onderzoek te kennen gaf nooit van agrarisch-sociale voorlichting gehoord te hebben, terwijl slechts enkelen konden aangeven welke activiteiten in dat kader werden ontplooid.⁸⁹ In ‘Steenwijksmoer’, waar een student van Van den Ban onderzoek deed, beweerde tweederde deel van de respondenten wel eens gehoord te hebben van agrarisch-sociale voorlichting, maar kon slechts 9 procent omschrijven wat het was en wist maar 17 procent wie de agrarisch-sociale voorlichter was. Minder dan de helft van de ondervraagden kon het exacte doel van de streekverbetering noemen.⁹⁰ Overigens kan niet gesteld worden dat de streekverbeteringscommissie ‘Steenwijksmoer’ niet haar best deed. Net als in veel andere streekverbeteringen gaf ze haar eigen krant uit, die huis-aan-huis werd bezorgd. Het merendeel van de ondervraagden las die ook. Evenmin kan men beweren dat de streekverbetering de bevolking onberoerd liet, want 35 procent meende dat de uitvoering daarvan van groot belang was en 55 procent vond dat het voorlichtingsprogramma wel enig doel diende. Slechts 8 procent dacht dat ze er praktisch gezien niets aan had gehad.⁹¹

Als de bevolking wel betrokken was bij de streekverbetering, kon een probleem ontstaan als deskundigen de planning en uitvoering te veel overheersten. In de eerste plaats werden de discussies tijdens vergaderingen in streekverbeteringen veelal ongewild geleid door professionals. In de regio Noordwest-Veluwe was er een groeiende afstand tussen besturen voor maatschappelijk werk en de bevolking. De maatregelen die de bestuurders namen leken de kennis van de dorpeelingen ver te overstijgen. De socioloog A. Houttuyn Pieper schreef daarover: ‘Men moet overigens al heel goed op de hoogte zijn met nationale en internationale economische en planologische problemen om de noodzaak van de maatregelen te kunnen overzien. Als men gewend is te leven in een wereld waar persoonlijke verhoudingen en motieven het leven bepalen, dan gaat men die ook achter deze onbegrepen maatre-

⁸⁸ Lycklama á Nijeholt, *Proeve van evaluatie*.

⁸⁹ *Eindverslag van de streekverbetering De Zeevang*, 51.

⁹⁰ Muggen, *Steenwijksmoer uit de branding*, 12.

⁹¹ Muggen, *Steenwijksmoer uit de branding*, 16-17.

gelen zoeken'.⁹² Met andere woorden: wanneer geen aansluiting werd gezocht bij de traditionele en dagelijkse denkwijze van de bevolking, ontstond onvermijdelijk de situatie dat de streekverbeteraars over de hoofden van de inwoners heen praatten.

De onderzoekers concludeerden dat de agrarisch-sociale voorlichting vooral die personen bereikte die objectief gezien deze voorlichting het minst nodig hadden, met andere woorden de zogenaamde traditionele boerengedachten vielen buiten de boot.⁹³ Dit probleem werd hiervoor ook al geconstateerd bij de landbouwtechnische en huishoudelijke voorlichting. Ook de agrarisch-sociale voorlichters ontsnapten er niet aan. In Dalfsen en Slagharen bleken de deelnemers aan voorlichtingsactiviteiten negatiever te denken over de kleine traditionele bedrijven dan degenen die de cursussen en praatavonden links hadden laten liggen. Hieruit zou men kunnen afleiden dat het streekverbeteringsprogramma een negatieve houding ten aanzien van (te) kleine boeren creëerde. Ook in het dorp Achterberg en de streekverbetering 'Haaren' waren er geluiden dat kleine boeren zich minder aangesproken voelden door de voorlichters. In Achterberg profiteerden de kleine boeren nauwelijks van de streekverbetering. Om voor premies in aanmerking te komen moesten ze ook zelf investeren en daartoe ontbraken de middelen. Aangezien juist de premies vaak de aanleiding vormden om in contact te komen met de voorlichters, bleef deze groep buiten de streekverbeteringsactiviteiten staan. Ook in 'Haaren' vond een deel van de bevolking dat de rijke boeren meer profiteerden van premies op verbouwingen en dergelijke.⁹⁴

De onderzoekers in Dalfsen en Slagharen meenden echter dat ook een intensief contact met deze groep boeren nodig was, omdat anders de achterstand zo groot kon worden dat de onvrede met het landbouwbeleid zou toenemen. Zij verwezen naar recente ontwikkelingen in Arkemheen, in de nabijheid van Nijkerk.⁹⁵ In Arkemheen was een op handen zijnde ruilverkaveling in 1958 weggestemd. Het dagelijks bestuur van de Stichting tot Ontwikkeling van de Noordwest-Veluwe verzocht daarop Houttuyn Pieper een vertrouwelijk rapport te schrijven over de kwestie. De geheimzinnigheid hing samen met de vrees dat bij bekend worden van de resultaten de verbetering van cultuurtechnische werken ernstig geschaad zou worden. Houttuyn Pieper concludeerde dat vooral de kleinere boeren bij de stemming tot de tegenstanders van de ruilverkaveling behoorden.⁹⁶ Dat was dus precies die groep die ook in 'Haaren', Achterberg, Dalfsen en Slagharen niet bij de streekverbetering betrokken kon worden.

⁹² Houttuyn Pieper, 'Ontwikkelingswerk op de N.W. Veluwe', 294.

⁹³ Lycklama á Nijeholt, Proeve van evaluatie, 68.

⁹⁴ *Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren*, 3-5.

⁹⁵ Wijk, *Enkele aspecten van de sociale situatie*, 31.

⁹⁶ Houttuyn Pieper, *Waarom werd de ruilverkaveling Arkemheen afgestemd?*, 84 e.v.

De RLVD had niet alleen moeite om kleine boeren te bereiken, maar ook de relatief laag geschoolde boeren. In 'Bergeyk' deed de Wageningen G. Helder een onderzoek bij aanvang van de streekverbetering. Hij evalueerde dus niet de uitvoering van het streekverbeteringsprogramma, maar het daaraan voorafgaande gebrekkige contact tussen RLVD en boeren in deze streek. De landbouwers lazen wel stukken van de voorlichtingsdienst, maar alleen wanneer die in de hun bekende huis-aan-huis bladen werden gepubliceerd. Het bezoek aan voorlichtingsbijeenkomsten, zoals lezingen, demonstraties en praatavonden was gering: 'Men vond de lezingen vaak te moeilijk en men begrijpt de bedoeling van een demonstratie niet'.⁹⁷ De verwachtingen over de aanstaande ruilverkaveling waren niet hoog gestemd: 'Zij geloven wel dat de ruilverkaveling een verbetering zal brengen, maar enig enthousiasme werd hierover niet geconstateerd. Men ziet ook de mogelijkheden niet'.⁹⁸ Het onderzoek toonde aan dat de Bergeykse boeren slechts weinig beïnvloedbaar waren, wat de onderzoeker weet aan 'een zekere mate van traditionaliteit'.⁹⁹ Dat bleek ook uit de voorkeur voor sommige thema's bij de voorlichting. Bij de agrarisch-sociale voorlichting scoorde de aandacht voor bedrijfsopvolging en beroepskeuze van zonen het hoogst. De matige belangstelling voor de beroepskeuze en opleiding van dochters versterkte het beeld van traditionaliteit in deze gemeenschap. De meeste boeren vonden huishoudschool en naaicursus voldoende voor hun dochters; slechts een kleine groep meende dat ULO en HBS ook tot het spectrum behoorden. Helder concludeerde: 'Het geringe contact met de voorlichting, het niet ingesteld zijn op verandering, de geringe geschooldheid, het lage niveau van de bedrijfsvoering en de besproken uniformiteit van de bedrijfsvoering en de overwegend kleine bedrijven zijn symptomen, die volgens onderzoekers duiden op traditionaliteit'.¹⁰⁰

Ook uit het eindverslag van de streekverbetering 'Bergeyk' komt naar voren dat na afloop van de streekverbetering de toestand allerm minst gezond was. De productie per man moest toenemen, wilden veel bedrijven overleven en de schrijvers van het eindverslag van de streekverbetering waarschuwden voor de afwachtende houding die veel boeren aannamen.¹⁰¹ Hoopvol konden ze niet zijn, want Helder had er al op gewezen dat de boeren weinig kennis bezaten over de samenleving rondom hen. Dat kwam onder andere tot uiting in het ontbreken van inzicht in de oorzaken van de slechte positie van kleine bedrijven: 'Zij schrijven dit toe aan een politiek van de overheid, die de kleine bedrijven wil doen verdwijnen. Sommige boeren meenden dat dit ook één van de doeleinden van de ruilverkaveling is. Daarbij zien zij niet in, dat

⁹⁷ Helder, *De houding van de boeren*, 37.

⁹⁸ Helder, *De houding van de boeren*, 38.

⁹⁹ Helder, *De houding van de boeren*, 38.

¹⁰⁰ Helder, *De houding van de boeren*, 35.

¹⁰¹ *Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering Bergeyk*.

deze kleine bedrijven als productie-eenheid te klein zijn om een redelijk inkomen mee te verdienen. Het is altijd goed gegaan en waarom zou dat nu niet meer kunnen is hun redenering'.¹⁰²

Voor kleine boeren was deze opvatting allerm minst irrationeel. De streekverbetering had oorspronkelijk weliswaar niet tot doel het opheffen van kleine boerenbedrijven, maar was in de jaren zestig wel meegegaan met deze moderniseringstrend. Kleine boeren konden weinig verwachten van het streekverbeteringsprogramma. Anderzijds kreeg ook de RLVD steeds minder belang bij hen en richtten de voorlichters zich steeds meer op de kansrijke boeren. Maar ook die laatste groep was moeilijk bereikbaar. Dit werd, in navolging van de Wageningse moderniseringstheorie, geweten aan de traditionaliteit van deze groep. De onbereikbaarheid van deze 'traditionelen' moet de RLVD uiteindelijk meer zorgen hebben gebaard, dan die van de 'afgeschreven' kleine boeren.

Traditionele boeren

Een traditionele groep boeren was zeer duidelijk te vinden in het dorp Achterberg. In 1959 publiceerde de Utrechtse Stichting voor Maatschappelijk Werk een rapport over de sociale situatie in deze buurtschap, onderdeel van de streekverbetering 'Rhenen' in zuidoostelijk Utrecht.¹⁰³ 'Rhenen' gold als de meest achtergebleven landbouwregio in Utrecht en de buurtschap Achterberg was op haar beurt binnen deze streekverbetering het achterlijkst. De patriarchale gezinsverhoudingen waren in dit overwegend hervormde en oud-gereformeerde dorp nog steeds dominant. De streekverbeteringscommissie had de indruk dat een groot deel van de bevolking door haar instelling, slechts met moeite veranderingen zou aanvaarden.¹⁰⁴ Het onderzoek richtte zich op betekenis voor de voorlichting van formele en informele groepsverhoudingen, de rol van de generatieconflicten bij vernieuwingen op economisch en sociaal terrein, de betekenis van de voorlichting voor verschillende aspecten van het agrarische leven, en de behoefte aan recreatie en culturele activiteiten. Het was duidelijk geïnspireerd door de in Wageningen levende ideeën. Het onderzoek in Achterberg was echter vooral interessant, omdat de onderzoekers probeerden traditionaliteit en moderniteit aan denominaties te koppelen, want oud-gereformeerden en hervormden vormden twee gemeenschappen binnen dezelfde dorpsamenleving. Dat roept de vraag op hoe de moderniseringstheorie effectief kon worden toegepast wanneer er sprake was van verschillende vormen van traditionaliteit.

Het rapport schetste een in zichzelf gekeerde gemeenschap, waar een scherpe scheiding tussen de twee belangrijkste geloofsrichtingen liep. De soci-

¹⁰² Helder, *De houding van de boeren*, 35.

¹⁰³ Wijk, *Enkele aspecten van de sociale situatie*.

¹⁰⁴ Wijk, *Enkele aspecten van de sociale situatie*, 3.

ale omstandigheden waren ouderwets. Veel gehuwde kinderen woonden bij hun ouders in, het verenigingsleven was slechts matig ontwikkeld, de sociale controle was groot. Erg open voor voorlichting stond de gemiddelde Achterbergse boer niet: 'De Achterbergse boer wil baas op eigen erf zijn. Hij voelt daarom niets voor iemand van buiten de gemeenschap, die dan ook nog advies wil geven over dingen, die hem alleen aangaan zoals het landbouwbedrijf'.¹⁰⁵ Het rapport schetste de traditionele zuinigheid van deze boeren, en verwees daarbij naar eerdere onderzoeken van de Wageningse sociologen die in de Betuwe hetzelfde hadden geconstateerd: 'Door de grote armoede, die in vroegere jaren in deze omgeving heerste, hecht men veelal grote waarde aan sober leven en zuinigheid. Voor de landbouwers en allen, die nauw aan hen verwant zijn, spelen bezit en geld een grote rol. Slechts onder zeer bijzondere omstandigheden zal men tot verkoop van land overgaan. Bepaalde erfeniskwesties worden vaak lange tijd besproken. Wat financiële zaken betreft is men te Achterberg zeer precies'.¹⁰⁶ Hier overheerste het Betuwse materialisme, waarmee bedoeld werd dat een onmiddellijk klein gewin belangrijker was dan structurele verbetering op de langere termijn. Daarom wilden de Achterbergse boeren ook niets van kredieten bij banken weten.

De geloofstegenstelling in Achterberg was scherp. De oudgereformeerden, die zich in eigen kring opsloten, weigerden principieel hun kinderen naar de in hun ogen veel te vrijzinnige christelijke scholen te sturen. Dat terwijl de meerderheid van de hervormden toch orthodox hervormd was. In plaats daarvan bezochten de kinderen van oudgereformeerden de openbare school, echter met de beperking dat zij

Voorlichting over erfrecht kwesties.

thuis werden gehouden bij de Sint Nicolaas- en kerstvieringen.¹⁰⁷ Naast religieuze bindingen, speelden familierelaties in Achterberg een belangrijke rol:

¹⁰⁵ Wijk, *Enkele aspecten van de sociale situatie*, 15.

¹⁰⁶ Zie: Wichers, *De beoefening van bloemisterij*; Franssen, *Een onderzoek naar de toestand van de landbouwers in Rumpt en Gellicum*.

¹⁰⁷ Wijk, *Enkele aspecten van de sociale situatie*, 17.

‘Wanneer men in de nieuwe diepvrieskuis samen één lade wilde gebruiken, deed de vrouw dit bij voorkeur met een zuster of schoonzuster. Een aantal broers en zwagers heeft met steun van een premie uit het streekverbeteringscrediet samen een stiertje aangekocht’.¹⁰⁸ Het informele leiderschap was te herkennen in families. Familieleden volgden de meest ondernemende. In de gezinssituatie woonden ouders en gehuwde kinderen vaak lang samen en voerden één huishouden. Dit leidde tot onuitgesproken spanningen en had bovendien tot gevolg dat moderne ideeën van de kinderen over aanpassingen aan het bedrijf weinig kans kregen.

In de houding van de Achterbergse boerengezinnen tegenover verandering onderscheidde de samenstellers van het evaluatierapport drie groepen. Er waren degenen die voor de streekverbetering waren gewonnen en zo veel mogelijk van de voorlichting en van de premieregeling probeerden te profiteren: ‘Tot de vooruitstrevende Achterbergers kunnen een deel van de Hervormden, leden van de Gereformeerde Kerk e.a. gerekend worden. Zij staan open voor indrukken van buiten. Een klein aantal van hen is geen autochtoon Achterberger, doch heeft zich van elders hier gevestigd. Zij zijn lid van verenigingen, zowel standsorganisaties als verenigingen voor ontspanning, en hebben een open oog voor die vernieuwingen in huis of bedrijf, die zij van nut achten. Met behulp van bromfietsen en auto’s onderhouden zij verschillende contacten ook buiten Achterberg. Zij onderscheiden zich nauwelijks van boeren elders en vertonen verschillende van de kenmerken en eigenschappen, die volgens Van den Ban typerend zijn voor vooruitstrevende boeren’.¹⁰⁹

De tweede groep was in meerdere of mindere mate afkerig van de voorlichting en zij bracht slechts schoorvoetend en in navolging van dorpsgenoten verandering in het bedrijf. Deze meestal behoudende oud-gereformeerden moesten niets hebben van alles buiten eigen kring of erf. Ze hielden de sobere levenswijze in ere, die men van vorige generaties had geleerd. Men vond deze categorie ook onder hervormden. Er waren echter tevens tekenen dat de mentaliteit van deze conservatieve groep veranderde, omdat de invloed van een aantal bejaarde personen langzaam afnam. Ten slotte bevond zich een deel van de bevolking tussen beide groepen. Dat deel wilde of zijn conservatieve leiders of de meer vooruitstrevende groep volgen. Deze derde categorie van boeren was voor de streekverbeteraars van belang, omdat deze bereid was te gaan vernieuwen als de modernisering bij de buurman vruchten afwierp. De onderzoekers maakten dus hetzelfde onderscheid tussen oude leiders enerzijds en vooruitstrevende en innoverende nieuwe leiders anderzijds als de Wageningse sociologen na de ervaringen in Kerkhoven-Rottevalle wa-

¹⁰⁸ Wijk, *Enkele aspecten van de sociale situatie*, 19.

¹⁰⁹ Wijk, *Enkele aspecten van de sociale situatie*, 27.

ren gaan doen. De Wageningse ervaringen klonken ook door in de aanbeveling dat de voorlichters zich behoedzaam dienden op te stellen. Een al te vriendschappelijke samenwerking met vooruitstrevende groepen kon afschrikkend werken op de meer conservatieve inwoners. Die waren dan geneigd de voorlichters met de 'moderneren' te identificeren.¹¹⁰

Het rapport schetste dus een tamelijk 'achtergebleven', geïsoleerde gemeenschap waarin zeer behoudende geloofsopvattingen een aansluiting bij de moderne samenleving in de weg stonden. Achterberg was een dorpsgemeenschap die aan het traditionele beeld van de Wageningse School voldeed. Eigenlijk waren er twee gemeenschappen die, gescheiden door geloofsrichtingen, sterk traditioneel en relatief (in vergelijking met traditionele dorpsgenoten) modern waren. Er heerste grote scepsis onder de bevolking. Toch bleek bij nader onderzoek een verassend groot deel (25 procent) van begin af aan open te staan voor vernieuwing. Een ander deel (50 procent) was volgens de onderzoekers over de streep te trekken als het met eigen ogen de resultaten van het streekverbeteringsprogramma zag. Bij deze laatste groep kon de sociale controle, die in dorpsgemeenschappen als Achterberg zo nadrukkelijk aanwezig was, ook positief worden ingezet. Het overige deel van de bevolking was niet in beweging te krijgen, maar het zou naar verwachting op den duur vanzelf verdwijnen.

De evaluatie in Achterberg bevestigde wat de Wageningse sociologen hadden ontdekt. Aanvankelijk gingen zij uit van eenvormige dorpen met een homogene bevolking waarin de achterstand over de hele linie gelijk was. Daarom kozen zij bij het experiment in 1953 voor twee voorbeelddorpen in plaats van voor één dorp met twee verschillende cultuurpatronen. Na de start van de streekverbetering werd al snel duidelijk dat zich binnen agrarische gemeenschappen een veelheid van 'subculturen' bevond. Het meest evident kwam die tot uiting wanneer er sprake was van meerdere geloofsrichtingen. Dat was bijvoorbeeld het geval in de 'Zak van Zuid-Beveland' waar katholieken en protestanten door en langs elkaar leefden. Daar viel de scheiding in denominaties echter veelal samen met de dorpsgrenzen. In Achterberg was dat niet het geval. Hier liep de scheiding door het dorp en stemde die in grote lijnen overeen met een relatief modern en traditioneel cultuurpatroon, ongeacht geloofsrichting. In de praktijk konden de moderne boeren niet als voorbeeld worden gebruikt voor de traditionele landbouwers, omdat door de strikte geloofsgrenzen de culturele beïnvloeding tamelijk gering was. Het bleef dus zaak elke geloofsgroep afzonderlijk te benaderen en daarbinnen de informele leiders op te sporen. Overigens probeerde de Wageningse onderzoeker Bergsma in zijn proefschrift (1963) over Dantumadeel het naast elkaar bestaan van twee cultuurpatronen in een dorpsgemeenschap te incorporeren

¹¹⁰ Wijk, *Enkele aspecten van de sociale situatie*, 34.

in de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon.¹¹¹

Beroepskeuze van kinderen

De agrarisch-sociale voorlichting richtte zich ook op de jeugd, in het bijzonder waar het de beroepskeuze betrof. In heel Nederland steeg het opleidingsniveau van de jeugd gedurende de jaren vijftig en zestig. Het effect van de agrarisch-sociale voorlichting laat zich daardoor nauwelijks geïsoleerd meten. Toch geeft de evaluatie in het Brabantse 'Haaren' enige aanknopingspunten. Uit een enquête bleek namelijk dat tijdens de streekverbetering de interesse van ouders in beroepskeuzetesten voor hun kinderen toenam. Over het algemeen was de geschooldheid van de Noord-Brabantse boer laag, in dat opzicht was 'Haaren' goed vergelijkbaar met het nabijgelegen voorbeeldorp Kerkhoven. Eenderde van de bevolking had geen landbouwonderwijs gevolgd, en moest dus na de lagere school het bedrijf zijn ingetrokken om daar de noodzakelijke vaardigheden van de ouders te leren. De meesten die wel enig landbouwonderwijs hadden genoten, hadden dat via cursussen gedaan. Slechts enkelen hadden dagonderwijs gevolgd. Bij de volgende generatie was de situatie gunstiger, want daarvan had slechts 16 procent geen enkele vorm van landbouwonderwijs gevolgd.

Voorlichting door de RLVD aan de jeugd in de streekverbetering 'Haarle'.

De enquêteurs deden in 52 gezinnen met in totaal 140 zonen en 131 dochters onderzoek naar de beroeps- en onderwijssituatie. Van de jongens en meisjes waren respectievelijk 56 en 64 jonger dan 15 jaar. Van de meisjes, die over het algemeen weinig opleiding hadden genoten, waren er slechts 17 buitenshuis werkzaam, de meesten (12) als dienst- of winkelmeisje,

de overigen in verzorgende of onderwijzende functies. Van de resterende groep (50) waren er 21 gehuwd en de overigen hielpen mee op het bedrijf. Het opleidingsniveau van meisjes steeg langzaam. Vooral de belangstelling voor de MULO als vervolgopleiding groeide. Er waren geen meisjes die Lyceum of HBS volgden. Die opleidingen werden wel door jongens gevolgd, hoewel de meesten van hen een technische opleiding deden. Van de jongens

¹¹¹ Bergsma, *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon*.

werkten er 44 buitenshuis, de meesten in een aan de landbouw gelieerd beroep (18), de anderen in onderwijzende en administratieve functies (16), of bij een klooster of seminarie. Van de 40 overigen werkten er 30 mee op het bedrijf en studeerden er 10. Opvallend was dat er maar één fabrieksarbeider was. Tegen fabrieksarbeid bestonden sterke bezwaren, vanwege de vermeende daling in sociale status. Een enquêteur tekende uit de mond van een inwoner op: 'Het blijft ons onverschillig wat ze worden, als ze maar niet in de fabriek komen'.¹¹²

Over het algemeen volgde de oudste zoon of de in leeftijd daaropvolgende zoon die er belangstelling voor had, de vader in het bedrijf op. Dit bracht echter moeilijkheden met zich mee als er nog veel jonge kinderen waren. Wanneer de oudste zoon wilde trouwen, waren de jongsten vaak nog thuis en financieel afhankelijk van de ouders. Volledige overname van het bedrijf kon dan niet, omdat de ouders de inkomsten niet konden missen. Vaak stelde de zoon daarom zijn huwelijk uit. In andere Brabantse dorpen werd dit probleem ook signaleerd. Als de oudste de lagere school had afgerond en dus feitelijk het proces van 'zelfstandig worden' was begonnen, waren de ouders nog te jong om de zaken over te dragen.¹¹³ Een enkele keer werd door de voorlichters dan ook gesuggereerd om een van de jongere kinderen opvolger te laten worden, zodat de levensloopcycli beter op elkaar werden afgestemd.

Het verslag gaf ook een oordeel over de veranderingen in de boerenstand. De boer 'is opener m.b.t. geldzaken, in ontwikkeling gestegen, actiever en onrustiger (daarbij heeft de gemoedelijkheid enigszins ingeboet), het conservatisme aangaande leef- en gewoonten is afgenomen, de sociale interesse is gestegen. Bijzonder de jeugd leeft anders, kleedt zich anders door het contact met andere kringen. Door haar veranderende leefwijze is zij meestal de 'geleider' van de ouderen naar modernere toestanden en opvattingen'.¹¹⁴ Toch constateerde het verslag ook problemen. De jongeren die elders een beroep gingen uitoefenen, kwamen namelijk buiten het verenigingsleven te staan. Zij namen niet langer deel aan de bijeenkomsten van de agrarische jongeren. Dit bevorderde de cohesie in dorpen tussen landbouwers en arbeiders niet. Aan gezien boeren over het algemeen ook neerkeken op arbeiders was het gevaar aanwezig van een segregatie tussen beide groepen. De streekverbeteraars vroegen zich af of speciale aandacht hiervoor nodig was, temeer omdat veel landbouwers slechts moeizaam accepteerden dat hun invloed in de dorpsgemeenschap afnam.¹¹⁵ Door het dalende aantal landbouwers en het stijgende aantal fabrieksarbeiders veranderde de getalsmatige verhouding in het dorp. Dit zou ook – maar dat vermeldt het rapport slechts in een tussenzin – de

¹¹² *Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren.*

¹¹³ *Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren*, 21.

¹¹⁴ *Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren*, 21-22.

¹¹⁵ *Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren*, 22.

invloed van de kerk en de aan haar verwante organisaties (waaronder de katholieke standsorganisaties) op de gemeenschap doen verminderen. De jongeren wilden zich namelijk niet aansluiten bij bijvoorbeeld de Katholieke Arbeiders Jeugd, omdat zij zich toch meer agrariër dan arbeider bleven voelen en zich dus niet thuis voelden in deze organisatie. 'Haaren' was niet uniek in deze veranderingen. Ook in de streekverbetering 'Ameland' vreesden onderzoekers voor een desintegratie van de oude dorpsgemeenschap.¹¹⁶ In andere eindverslagen vindt men hier overigens geen verwijzingen naar.

De onderzoekers constateerden in 'Haaren' dat in vergelijking met het nabije verleden het sociale aanzien van de boer weer steeg. Zij gaven hiervoor geen verklaringen, maar mogelijkwerwijs kwam dit doordat de kleinere bedrijven verdwenen en de wat welvarendere middelgrote en grote boerenondernemingen overbleven. Soortgelijke ontwikkelingen waren, zoals vermeld, ook in 'De Zeevang' aanleiding voor een groei van de generatiedruk. Mogelijk groeide de wens om boer te worden ook doordat onder de boerenstand weinig waardering bestond voor het werk van arbeiders en dienstboden.¹¹⁷ Ook voor dit laatste gaf het rapport geen verklaring, maar het ligt voor de hand dat die mening vooral heerste onder de grote- en middelgrote boeren. Zij werden door de streekverbetering (en dus ook door de onderzoekers) beter bereikt dan de kleine. Voor de laatste groep lag een overgang naar een arbeidersbestaan meer voor de hand en ze zal zich daar psychologisch dan ook minder tegen verzet hebben. Duidelijk is wel dat in sommige gevallen de streekverbetering dreigde een segregatie in de bevolking teweeg te brengen tussen boeren enerzijds en de groeiende arbeidersbevolking anderzijds.

Naar een modern cultuurpatroon?

In het Drentse 'Steenwijksmoer' organiseerde de Wageningse afdeling sociologie van de Landbouwhogeschool een evaluatie. G. Muggen, die het onderzoek uitvoerde, hield er een representatieve steekproef. Muggen stelde vier vragen centraal in zijn onderzoek. Welke structurele ontwikkelingen hebben zich in het gebied sinds 1961 voorgedaan? In welke mate is de bevolking door de streekverbetering bereikt en welke factoren speelden hierbij een rol? Welke toekomstverwachtingen leven er bij de agrarische bevolking in het bijzonder ten aanzien van de bedrijfsopvolging? Zijn er aanwijzingen dat de boeren in het streekverbeteringsgebied 'Steenwijksmoer' aan het eind van de streekverbeteringsperiode min of meer tot het modern-dynamische cultuurpatroon behoren?¹¹⁸ Hier gaat de interesse vooral uit naar het antwoord op die laatste vraag, omdat dit uiteindelijk één van de belangrijkste doelen van de streekverbetering was.

¹¹⁶ NAHI Groningen, Archief W. Horinga, 'Sociale vraagstukken ten plattelande/ir. E. Tonkens'.

¹¹⁷ *Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren*, 22.

¹¹⁸ Muggen, *Steenwijksmoer uit de branding*, 2.

Muggen bekeek of er onder de 66 geënquêteerde boeren in de streekverbetering 'Steenwijksmoer' sprake was van een modern cultuurpatroon, dat wil zeggen of er beter opgeleide jonge boeren waren die activiteiten ontplooiden in de gemeenschap en bijvoorbeeld meer lezen dan gemiddeld. Hij onderzocht of er een correlatie bestond tussen het bezit van een modern cultuurpatroon en verschillende factoren (leeftijd, godsdienst, onderwijs, lidmaatschap van een kern), maar er was eigenlijk alleen bij leeftijd en lidmaatschap van standsorganisaties een significant verband met moderniteit. Muggen meende dat de streekverbetering de moderniteit gestimuleerd had. Hij leidde dit af uit de toename van het lezen van *De Boerderij*, het bestellen van de door het ministerie uitgegeven *Landbouwgids*, het bijhouden van een bedrijfsboekhouding en de contacten met de bedrijfsvoorlichter. Hij plaatste ook vraagtekens: waren de boeren die bereikt werden niet van oorsprong al moderner? Het bleek namelijk dat degenen die lid waren van een voorlichtingskern meer bereikt werden: 'Ook hier vinden we dus, wat bij dit soort acties al vaker was gebleken, dat juist die mensen het meest bereikt worden, die de extra voorlichting het minst nodig hebben. Er zijn echter niet alleen moderne boeren bereikt (trouwens in traditionele gebieden zijn misschien zelfs de moderne boeren nog wel tamelijk achterlijk), want de deelnemers aan de voorlichtingskern waren nauwelijks moderner dan de rest'.¹¹⁹

De belangrijkste conclusie was dat er, hoewel de streekverbetering mogelijk een gunstig effect had gehad op de modernisering, nog geen sprake was van een modern cultuurpatroon in 'Steenwijksmoer'. Want keek men naar indicatoren als levenswijze, de houding tegenover 'innovators', het opnemen van krediet, enkele doeleinden van de agrarisch-sociale voorlichting en de mening over een redelijk inkomen, dan luidde de conclusie dat: '...de Steenwijksmoerse boeren in 1967 nog niet duidelijk tot het modern-dynamische gerekend kunnen worden, al lijken ze wel een eind op de weg hier naar toe gevorderd te zijn'.¹²⁰ Die conclusie werd ondersteund wanneer men de financiële aspiraties van de boeren in ogenschouw nam. Die pasten beter bij het traditionele dan het moderne cultuurpatroon. Volgens Muggens berekeningen lag het inkomen nog steeds lager dan het bruto loon bij vaste landarbeiders, ondanks het feit dat de arbeidsproductiviteit met 75 procent omhoog was gegaan door een vermindering van het aantal arbeidskrachten. De boeren scheen dat lage inkomen niet al te zeer te deren. De slotconclusie van Muggen was dan ook niet onverdeeld positief. Weliswaar had de streekverbetering effect gehad, maar de houding ten aanzien van vernieuwingen stemde niet overeen met het verwachtingspatroon van de voorlichters. Hij pleitte daarom in de eerste plaats voor een voortzetting van de voorlichtings-

¹¹⁹ Muggen, *Steenwijksmoer uit de branding*, 34.

¹²⁰ Muggen, *Steenwijksmoer uit de branding*, 31.

activiteiten, vooral de agrarisch-sociale voorlichting. In de tweede plaats constateerde hij dat het niet mogelijk was gebleken, althans niet in 'Steenwijksmoer', maar wellicht evenmin in enige andere streekverbetering, om in zeven jaar tijd de instelling van de bevolking zo te veranderen dat in dit opzicht van een bevredigende situatie gesproken kon worden. Muggen begreep daarom dat de RLVD af wilde stappen van de gestandaardiseerde streekverbeteringsplannen om al naar gelang de behoefte over te gaan op meer flexibele voorlichtingsprogramma's.¹²¹

Dat op de 'werkvloer' twijfels ontstonden over het nut van de streekverbeteringen, wordt des te duidelijker wanneer we de evaluatie van de streekverbeteringen 'Epe' en 'Heerde' aan een nadere beschouwing onderwerpen. Beide dorpen lagen op de oostelijke Veluwe en waren al in 1958 aangewezen als achtergebleven landbouwgebied.¹²² De drie centrale landbouworganisaties gaven opdracht om parallel aan de uitvoering van de streekverbeteringsprogramma's in 'Epe' en 'Heerde' een sociaal onderzoek te houden. Dat resulteerde in een proefschrift van J. de Jonge, die dit verdedigde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam bij de hoogleraar sociologie G. Kuiper Hzn, tevens directeur van het 'Sociologisch Instituut van het Convent der Christelijk-Sociale Organisaties' te Utrecht.¹²³ Beleidsbetekenis had dit werk niet meer, want het verscheen pas in 1973, toen de streekverbetering al van de politiek agenda was verdwenen en de agrarisch-sociale voorlichting werd afgebouwd en overgeheveld naar de economisch-sociale voorlichting. Hooguit konden politici in het onderzoek een rechtvaardiging vinden voor de omslag in het gevoerde beleid.

De Jonge stelde een aantal vragen. Hoe kwam het dat de agrarisch-sociale voorlichting zo weinig constateerbare resultaten had bereikt en was met een grotere krachtsinspanning een beter resultaat mogelijk geweest? Tot welke beleidsconclusie gaf het onderzoek aanleiding? De Jonge ontdekte te laat dat in het gekozen controlegebied ook agrarisch-sociale voorlichting werd gegeven. De standsorganisaties gaven namelijk ook in gebieden waar geen streekverbetering plaatsvond deze vorm van voorlichting, zij het op een veel bescheidener schaal. Het onderzoek in de streekverbeteringen 'Epe' en 'Heerde' had daarom betrekking op het effect van de 'extra' agrarisch-sociale voorlichting. Die had volgens De Jonge in elk geval weinig resultaat gehad. Na herinterpretatie van de onderzoeksresultaten, waarbij een verdeling werd gemaakt tussen boeren die wel en die niet bereikt waren door de agrarisch-sociale voorlichting, bleek bovendien dat het effect van de hele agrarisch-sociale voorlichting te klein was. De Jonge zocht een verklaring in de toentertijd

¹²¹ Muggen, *Steenwijksmoer uit de branding*, 36.

¹²² De landbouwkundig achtergebleven gebieden; Eindverslag van de streekverbetering Heerde.

¹²³ De Jonge, *De agrarisch-sociale voorlichting*; zie ook: De Jonge e.a., *Terreinverkenningen voor de agrarisch-sociale voorlichting*.

nieuwe theorieën over het effect van massacommunicatie. Niet langer werd er namelijk a-priori er van uitgegaan dat gestelde doelen via massamedia bereikt konden worden. De media werden eind jaren zestig volgens de nieuwe opvattingen beschouwd als een van de vele invloeden die inwerkten op een totale situatie.¹²⁴ De agrarisch-sociale voorlichting was dus hooguit een additieve vorm van beïnvloeding. Ze had weinig positieve effecten in het onderzochte gebied, maar er was evenmin sprake van een negatief resultaat. De tegenwerping dat het lage effect een gevolg was van het gebrek aan mankracht sneed volgens De Jonge geen hout. Indien de personele bezetting hoger was geweest, was het effect niet evenredig beter geweest. Hij droeg daarvoor twee redenen aan. In de eerste plaats was het moeilijk om iedereen met een boodschap te bereiken. Degenen die niet bereikt werden, konden slechts door een persoonlijke, op hun omstandigheden afgestemde benadering op de hoogte raken. In de tweede plaats trok niet iedereen uit de uitgedragen boodschap de conclusies die de voorlichtingsdienst voor ogen stonden. Daarmee bevestigde ook De Jonge met zijn onderzoek dat de agrarisch-sociale voorlichting een andere weg moest inslaan.

Hoewel de onderzoeksresultaten in eerste instantie van toepassing waren op Epe' en 'Heerde', meende De Jonge dat de achterliggende processen veralgemeniseerd konden worden. Hij stelde vast: 'In ieder geval kan op basis van ons onderzoek betwijfeld worden of het grote optimisme, waarmee de start van de agrarisch-sociale voorlichting in de vijftiger jaren vergezeld ging, wel gerechtvaardigd was'.¹²⁵ Had de agrarisch-sociale voorlichting wel recht van bestaan? Voorlichting op het gebied van school- en beroepskeuze was geen specifiek probleem van landbouwers, maar gold voor de hele bevolking. Ook de verhouding tussen gezin en bedrijf (of beroepsarbeid) achtte hij niet specifiek voor de boerensamenleving. Niet alleen agrarisch-sociale voorlichters en de economisch-sociale en huishoudelijke voorlichters hielden zich ermee bezig maar 'ook op gezette tijden de kerk, de gezinsmaatschappelijk werkster, de psychiater en de huisarts'.¹²⁶ De Jonge meende dat de agrarisch-sociale voorlichting te generaliserend was geweest en te weinig rekening had gehouden met de sociale differentiatie die ook op het platteland heerste. De tegenstelling tussen modern en traditioneel mocht niet te absoluut worden geïnterpreteerd. Op het ene punt kon men modern zijn en op het andere punt juist traditioneel handelen en denken. Een voortdurende evaluatie van de voorlichting achtte hij dan ook op zijn plaats.

De Jonge's onderzoek leek de opvattingen die halverwege de jaren zestig op politiek niveau al boven kwamen drijven te bevestigen. De streekverbetering had afgedaan. De agrarisch-sociale voorlichting die zich vooral richtte op

¹²⁴ De Jonge, *De agrarisch-sociale voorlichting*, 197.

¹²⁵ De Jonge, *De agrarisch-sociale voorlichting*, 200.

¹²⁶ De Jonge, *De agrarisch-sociale voorlichting*, 201.

een groepsbenadering, moest opgaan in de individueler georiënteerde economisch-sociale voorlichting, die slechts de kansrijke bedrijven hielp. Bovendien suggereerde De Jonge's conclusie dat een specifiek maatschappelijk beleid voor agrariërs overbodig begon te worden. De modernisering van het platteland leek in sociaal opzicht een feit, althans het liep niet meer achter bij het stedelijk patroon.

De opkomst van de economisch-sociale voorlichting

Hiervoor werd al aangeduid dat de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting in de loop van de jaren zestig overvleugeld werd door de economisch-sociale voorlichting. Dat proces vond zijn oorsprong in het toenemend belang van de financiële voorlichting aan boerengezinnen. In 1963 noteerde men op het ministerie van Landbouw daarover: 'Een van de dingen die hierbij opvalt is dat men de voorlichting over gezinsbegroting veel meer gaat behandelen in het totale kader van het geheel van economische vraagstukken rond gezin en bedrijf tezamen'.¹²⁷ De pogingen om de geldstromen binnen het gezinsbedrijf te scheiden, leidden op het ministerie en bij de standsorganisaties tot het inzicht dat juist op dit terrein een intensivering van de voorlichting noodzakelijk was. Dit stimuleerde vanaf circa 1963 de instelling van de zogenaamde economisch-sociale voorlichting. Deze was ontstaan als een neveneffect van het O&S-fonds. Wellen had als directeur-secretaris van de NCB, het plan opgevat om voorlichting aan de leden te geven over de regelgeving die als gevolg van de invoering van het O&S-fonds was ontstaan. Toen hij benoemd werd tot directeur-generaal op het ministerie van Landbouw, zette hij dit plan door onder de naam sociaal-economische voorlichting (spoedig gewijzigd in economisch-sociale voorlichting).¹²⁸ Uiteindelijk kreeg deze nieuwe vorm van voorlichting een veel bredere opzet. De economisch-sociale voorlichting incorporeerde elementen van de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting in zich. Er was echter één groot verschil. Huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting zoals opgezet in de streekverbetering vanuit de Wageningsse moderniseringsgedachte waren vooral gericht op begeleiding van groepen en gemeenschappen. De economisch-sociale voorlichting richtte zich primair op individuele bedrijven. Al begin jaren zestig stelde het ministerie van Landbouw in zijn jaarverslagen dat 'de voorlichting over alle vraagstukken, zowel op korte als op langere termijn, die verband houden met het bedrijf in relatie tot gezin in de concrete omstandigheden van de individuele gevallen beoordeeld worden. Dit impliceert dat deze voorlichting in tegenstelling tot de agrarisch-sociale voorlichting, die de voorlichting van groepen verzorgt, zich tot het individu richt'.¹²⁹ In 1963

¹²⁷ Inventarisatie-rapport van de huishoudelijke voorlichting, 10.

¹²⁸ Van der Woude, *Op goede gronden*, 371.

¹²⁹ *Verslag over de landbouw in Nederland 1963*, 66.

reserveerde het ministerie geld voor de aanstelling van 35 economisch-sociale voorlichters. Uiteindelijk benoemden de standsorganisaties er 31. Een jaar later wilde men een uitbreiding met nog eens 35.¹³⁰ In 1965 waren er al 74 economisch-sociale voorlichters in dienst: 33 bij de KNBTB, 22 bij de KN-LC en 19 bij de NCBTB. Het was een redelijke afspiegeling van het ledental van de verschillende standsorganisaties. De economisch-sociale voorlichters kwamen in dienst van de landbouworganisaties. Het ministerie van Landbouw financierde 90 procent van de personeelskosten, plus een vast bedrag voor de zogenaamde apparaatskosten. Het was dezelfde regeling die gold voor de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichters.

Overigens waren deze voorlichters niet alleen in de streekverbeteringen actief. Misschien zelfs *juist* niet. De individuele begeleiding stond deels haaks op het streekverbeteringsbeleid. In de streekverbetering ‘St.

Oedenrode-Son-Breugel’ noemde de streekverbeteringscommissie agrarisch-sociale en economisch-sociale voorlichting in één adem, hoewel ze duidelijk gescheiden taken hadden. De agrarisch-

Individuele voorlichting zette niet alleen door op landbouwkundig terrein maar ook waar het de sociale aspecten van het boerenbestaan betrof.

sociale voorlichting was gericht op ‘groeps- en massavorlichting’, terwijl de economisch-sociale voorlichting haar doel via individuele voorlichting op de bedrijven en het gezin trachtte te bereiken.¹³¹ Schematisch gezien besteedde de agrarisch-sociale voorlichting in de streekverbetering aandacht aan sociale problemen, wat vervolgens leidde tot een toename van de vraag naar individuele voorlichting door de economisch-sociale voorlichting. Ook de streekverbeteringscommissie in ‘De Beerzen’ maakte in haar eindverslag het onderscheid. Wie dit verslag leest krijgt echter de indruk dat de agrarisch-sociale voorlichting op een zijspoor was beland. Hier besteedde men vrijwel alle aandacht aan individuele bedrijven met goede overlevingskansen.¹³²

De economisch-sociale voorlichting richtte zich ten eerste op de continuïteit van het bedrijf waarbij de voorlichters vooral aandacht schonken aan een evenwichtige vermogensontwikkeling. In de jaren zestig werd immers steeds

¹³⁰ *Verslag over de landbouw in Nederland 1964*, 79-80.

¹³¹ *Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering St. Oedenrode*, 20.

¹³² *Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering de Beerzen*, 16-20.

duidelijker dat het ‘nieuwe’ boeren grote investeringen vereiste. Het aandeel en de omvang van het vreemd vermogen, en daarmee de schuldenlast, nam aanzienlijk toe. Begeleiding van bedrijven, of beter gezegd boeren en boerinnen voor wie aard en omvang van dit vreemd vermogen onbekend was – zoals landbouwconsulenten voor sommige streekverbeteringen in Zeeland expliciet stelden – leek daarom op zijn plaats. Ook de beroepskeuze van de kinderen in samenhang met de inkomstenmogelijkheden van het bedrijf bleef belangrijk. De ervaringen met de agrarisch-sociale voorlichting hadden uitgewezen dat hier redelijk effectief gewerkt kon worden. Voorlichting over beroepskeuze kon natuurlijk, behalve in groepsverband en door middel van tentoonstellingen, ook individueel aan gezinnen en bedrijven worden gegeven. De voorlichting over de continuïteit van het bedrijf in verband met de generatiewisseling sloot bij dit laatste aan. Erfrecht kwesties werden door de toenemende kapitaalintensivering van bedrijven steeds belangrijker. Ten slotte besteedde de economisch-sociale voorlichting ook aandacht aan de contractuele en financiële regelingen van andere samenwerkingsvormen dan de traditionele.¹³³ De oprichting van maatschappen van vader en zoon werd bijvoorbeeld populairder.

Aanvankelijk ontwikkelde de economisch-sociale voorlichting zich naast de agrarisch-sociale en huishoudelijke voorlichting. Willinge Prins-Visser duidde haar zelfs aan als de ‘Dritte im Bunde’ waar het ging om de oplossing van problemen op het gebied van traditionele opvattingen over budgettering van het gezinsinkomen, taken van de huisvrouw en de taakverdeling tussen boer en boerin.¹³⁴ Al in 1965 werd erover gesproken hoe de huishoudelijke voorlichtsters in de streekverbeteringen konden worden overgeheveld naar de economisch-sociale voorlichting en eventueel naar de Stichting HVP. Deze stichting zou voortaan enkel nog de technisch-huishoudelijke voorlichting verzorgen, terwijl de economisch-sociale voorlichters de vraagstukken betreffende financiën en gezin voor hun rekening zouden nemen. In 1968 schreef G.G. Jonkhans-Steenbergen aan de Landelijke Raad voor de Bedrijfsontwikkeling dat het oude concept achterhaald was. De boerin groeide van hulpkracht naar compagnon, en daarom diende zich de vernieuwde voorlichting op minstens vijf rollen te richten: huisvrouw, boerin, consumente, opvoederster en staatsburger.¹³⁵

De discussie over de reorganisatie van de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting overleefde het streekverbeteringsprogramma. Pas begin jaren zeventig stopte het ministerie van Landbouw de subsidiestroom voor deze beide vormen van voorlichting. De omzetting van huishoudelijke en

¹³³ *Verslag over de landbouw in Nederland 1965*, 81

¹³⁴ Visser, ‘Voorlichting over het huishoudelijk beheer’, 1022.

¹³⁵ CAS, LNV, Landelijke Raad voor de Bedrijfsontwikkeling, 2^e vergadering 20 december 1968, ‘Brief van G.G. Jonkhans-Steenbergen d.d. 6 november 1968’.

agrarisch-sociale voorlichting in economisch-sociale voorlichting is om twee redenen van belang. In de eerste plaats markeert die een omwenteling in de uitvoering van het streekverbeteringsbeleid. De interne en externe financiële relaties bij boerengezinnen waren dusdanig veranderd dat de oorspronkelijke voorlichtingsvormen niet meer adequaat waren. De groepsvoorlichting die inherent was aan de Wageningse moderniseringsthese, werd daarom vervangen door een veel individuelere vorm van voorlichting. In die zin is er sprake van een breuk met het oude beleid. In de tweede plaats toont de omzetting aan dat het moderne ondernemerschap in de voorlichting een centralere plaats kreeg. De 'ouderwetse' huishoudelijke voorlichting maakte plaats voor een concentratie op budgettering van inkomsten (dus ook van huishoudgeld). De interdependentie tussen gezin en bedrijf was blijven bestaan, maar bedrijfsinvesteringen en gezinsinkomen werden meer gescheiden. Investeringen financierde het boerengezin via de bank, niet meer door besparing op het huishoudgeld.

Samenvatting en analyse

Bij de uitvoering van de Wageningse moderniseringsthese nam de agrarisch-sociale voorlichting een bijzonder plaats in. Deze vorm van voorlichting kan beschouwd worden als een direct uitvloeisel van die these. 'Social engineering' zou in de praktijk vooral via de agrarisch-sociale voorlichting werkelijkt moeten worden. De commissie Welzijn ten Plattelande stelde daartoe richtlijnen op, die later door de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad werden bevestigd. De vraag is in hoeverre de agrarisch-sociale voorlichting aan de verwachtingen heeft kunnen voldoen.

Aan de hand van een aantal evaluaties zijn hiervoor de hoofdpunten van de agrarisch-sociale voorlichting geanalyseerd. Deze zou moeten leiden tot een modern cultuurpatroon onder boeren, maar de evaluaties konden deze ontwikkeling niet bevestigen. In 'Steenwijksmoer' constateerde de onderzoeker weliswaar een verbetering van de economische positie van boeren, maar die leidde niet tot een moderner cultuurpatroon. Uiteraard stuit men hier op de vraag wat dan een modern cultuurpatroon precies inhield. De Wageningse sociologen hebben deze vraag nooit afdoende kunnen beantwoorden, behalve wanneer zij daaraan een sterk normatieve invulling gaven. Wellicht is het vruchtbaarder te kijken naar de mate waarin de agrarisch-sociale voorlichting wel invloed had.

De kleine boeren, waaronder degenen voor wie de landbouw nog slechts een nevenactiviteit was, bleken moeilijk te bereiken. In sommige gevallen leken de voorlichters ook geen aanstalten meer te maken om deze groep te benaderen. Ze waren bij voorbaat 'afgeschreven'. Naarmate de uitvoering van de streekverbeteringen vorderde werd die tendens sterker. Het leidde er

zelfs toe dat eind jaren zestig betwijfeld werd of de agrarisch-sociale voorlichting ooit enig effect had gehad voor deze groep. Die twijfel is slechts deels terecht. De mate waarin de voorlichters de kleine boeren bereikten, verschilde per streekverbetering. Waar grote en middelgrote bedrijven domineerden, bereikte de RLVD de kleine boeren minder goed dan in streken waar zich vrijwel uitsluitend – enkele uitzonderingen buiten beschouwing latend – kleine boeren bevonden. In oorsprong was de streekverbetering er onder meer op gericht de kleine boeren te verheffen naar een betere sociaal-economische positie. De werkelijkheid achterhaalde deze doelstelling. Voor voorlichters waren daarom slechts die kleine boeren van belang die voldoende groeipotentie hadden. Meting van de generatiedruk toonde aan dat het aantal potentiële bedrijfsopvolgers op kleine bedrijven veel minder was dan op de middelgrote en grote bedrijven. Kinderen kozen blijkbaar zelf voor andere oplossingen. Er was sprake van een zelfregulerend mechanisme. Kinderen voelden er niets meer voor om het kansloze bedrijf van hun ouders voort te zetten en zochten ergens anders emplooi. Wellicht heeft de voorlichting daar enige invloed op uitgeoefend, maar aangenomen mag worden dat de algemene ontwikkelingen in de jaren vijftig en zestig (toenemende onderwijsparticipatie van de jeugd) een minstens zo belangrijke zo niet belangrijkere oorzaak is geweest. De bemoeienis van de agrarisch-sociale voorlichting leidde uiteindelijk mede tot een aanpassing van de bedrijfsstijl, onder andere waar het de regulering van de levensloop van het gezin en het bedrijf betrof.

Waar landbouwkundige en huishoudelijke voorlichting al voor de Tweede Wereldoorlog ingang hadden gevonden, was de agrarisch-sociale voorlichting een nieuw fenomeen. Niet alleen voor de boerenbevolking, maar ook voor de voorlichters. De agrarisch-sociale voorlichting was nauw gerelateerd aan het opkomende maatschappelijk werk, en, daarmee samenhangend, de ‘community-organisation’ zoals die in de Verenigde Staten opgang maakte. Ze was in principe op groepen gericht, individuele gezinshulp viel eruiten. In veel gevallen wisten de streekverbeteringscommissies aanvankelijk niet welke opdracht zij aan de subcommissies voor de agrarisch-sociale voorlichting moesten meegeven. Uit evaluaties blijkt bovendien dat het werk van de nieuwe voorlichters onvoldoende bekendheid genoot. Die gebrekkige bekendheid leidde aanvankelijk soms tot groot wantrouwen ten aanzien van de nieuwe voorlichting en beïnvloedde haar effectiviteit negatief. Wellicht waren de verwachtingen ook te hoog gespannen en beseften de Wageningse sociologen pas in de loop van de jaren zestig dat hun aanvankelijk statische opvatting over het moderne cultuurpatroon werkelijkheidsgrond miste en dat de voorlichting was gebaat bij dynamische modellen.

In enkele evaluaties kwam de vrees voor een segregatie in de dorpssamen-

leving naar voren. Dat dorpen verdeeld konden raken over landbouwkundige vraagstukken was uiteraard bekend. Vooral de stemming over ruilverkaveling bracht vaak lokale tegenstellingen voor het voetlicht. Ook bij de huishoudelijke voorlichting kwam dit probleem aan de orde. Daar betrof het vooral de scheiding tussen boerinnen en vrouwen uit de 'burgergezinnen'. Deze laatsten waren in principe uitgesloten van de voorlichting. Bij de agrarisch-sociale voorlichting betrof de gevreesde segregatie de relatie tussen boeren die wel en die niet hun bedrijf voortzetten. In agrarische dorpsgemeenschappen kon laatste groep soms onvoldoende aansluiting vinden bij haar 'nieuwe cultuurpatroon'. De bedrijfsbeëindigers bleven zich meer boer dan arbeider voelen. De agrarisch-sociale voorlichting zag in de integratie op het platteland een nieuwe taak voor haar weggelegd, wat inderdaad paste binnen de opvatting dat zij sociaal-cultureel werk verrichtte. Ze heeft die rol nooit kunnen vervullen.

Veel streekverbeteringen, zoals in 'Hummelo-Keppel', werden afgesloten met een bonte avond voor de inwoners.

Bij de evaluaties kwam ook de representativiteit van de streekverbeteringscommissies en haar invloed op de streekverbetering aan de orde. In streken waar boeren slecht georganiseerd waren, vertegenwoordigden de leden van de commissie, die altijd lid waren van een standsorganisatie, een minderheid van de boerenbevolking. Bovendien was er een toenemende invloed van de deskundigen en professionals waar te nemen. De oorspronkelijk zo gekoesterde stelling, dat de streekverbetering van en voor de bevolking was, leek daardoor aan relevantie in te boeten. De agrarisch-sociale voorlichting heeft slechts deels de rol kunnen vervullen die haar aanvankelijk werd toegedacht. Door de individualisering van de begeleiding van boeren werd ze in de loop van de jaren zestig overbodig en ging ze samen met de huishoudelijke voorlichting op in de economisch-sociale voorlichting.

Slotbeschouwing

Dit boek bevat het verslag van de zoektocht naar de sporen van de streekverbeteringen die in de periode 1956-1970 werden uitgevoerd. Daarbij stonden twee vragen centraal:

- Welke invloed heeft de moderniseringstheorie van de Wageningse sociologen, zoals verwoord in de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon, gehad bij de politieke keuzes en de uitvoering van het streekverbeteringsprogramma?
- In hoeverre is het streekverbeteringsprogramma als onderdeel van het landbouwstructuurbeleid in zijn landbouwkundige en sociale aspecten effectief geweest?

Bovendien zal aan het einde van deze beschouwing nog ingegaan worden op de derde vraag die in het inleidende hoofdstuk is gesteld:

- Welke betekenis heeft het streekverbeteringsprogramma vanuit het perspectief van de huidige plattelandsvernieuwing?

Het antwoord op die vraag moet het verband tussen actualiteit en verleden van de plattelandsvernieuwing blootleggen.

In de voorgaande hoofdstukken zijn de eerste twee vragen op drie verschillende niveaus beantwoord. Gekeken is naar de afzonderlijke ontwikkelingen op wetenschappelijk-ideologisch, landelijk politiek-organisatorisch en lokaal uitvoerend niveau. (schema 8.1) Op het wetenschappelijk-ideologische niveau is geconstateerd dat de theoretische ontwikkeling van de Wageningers in de jaren zestig stokte, vooral doordat de uitgangspunten te statisch waren om een dynamische moderniseringstheorie te onderbouwen. Op het politiek-organisatorische niveau werden de rollen van het ministerie van Landbouw en de centrale landbouworganisaties belicht. Geconstateerd werd dat het kleine-boerenvraagstuk voor hen de belangrijkste drijfveer was om te zoeken naar structurele oplossingen voor de problemen in de landbouwsector. Dat gebeurde onder andere in de vorm van het streekverbeteringsprogramma. In de loop van de jaren zestig veranderde het beleid. De collectieve voorlichting die eigen was aan de streekverbetering, werd steeds vaker omgezet in individuele voorlichting. Het derde niveau, de lokale uitvoering van het

Schema 8.1 *Overzicht van de deelconclusies uit het onderzoek*

Wetenschappelijk-ideologisch niveau	De theorie (van het modern-dynamische cultuurpatroon) is nooit afgerond en voldeed niet als verklaringsmodel.
	De theorie hinkte op twee gedachten: enerzijds op de op gemeenschappen georiënteerde Nederlandse sociografie, anderzijds op de sociaal-psychologische benadering van het Amerikaans functionalisme.
	De uitgangspunten waren bij de theorie te statisch en deze was bovendien te weinig historiserend.
	De theorie was niet primair een legitimatie voor sociologen om in te grijpen in de samenleving.
	De ervaringen uit de praktijk beïnvloedden niet merkbaar de theorievorming.
Landelijk politiek-organisatorisch niveau	De moderniseringsthese was geen ideologische legitimatie voor de politiek, maar een middel om het kleine-boerenvraagstuk aan te pakken.
	Het Ontwikkelings&Saneringsfonds schiep in de loop van de jaren zestig voor het ministerie van Landbouw de mogelijkheid om via andere weg dan het streekverbeteringsprogramma het kleine-boerenvraagstuk op te lossen.
	Vanaf de jaren zestig richtte de RLVD zich steeds meer op individuele bedrijven met toekomstperspectief.
Lokaal uitvoerend niveau	De voorlichters konden slechts versimpelde modellen van de Wageningse moderniseringsthese gebruiken.
	Veel kleine boeren kwamen buiten de streekverbeteringsprogramma's staan, omdat de doelstellingen daarvan niet aansloten bij hun toekomstperspectief.
	De participatie van vrouwen in het bedrijf door rationalisatie van het huishouden nam niet aantoonbaar toe.
	Een efficiënter huishouden had een positieve invloed op de verbetering van de efficiency op het bedrijf.
	De scheiding tussen huishouden en bedrijf werd een belangrijk thema in de streekverbeteringen en leidde tot een zakelijker benadering. De boer werd in de eerste plaats ondernemer.
	De vergaande verandering van bedrijfsstijl deed zich vooral in de jaren zestig voor.
	De individuele bedrijfsbenadering door voorlichters werd belangrijker ten koste van de streeksgewijze streekbenadering.
	De generatiedruk was op kleine bedrijven geringer dan op middelgrote en grote bedrijven.
	De agrarisch-sociale voorlichting heeft zich nooit goed kunnen ontwikkelen.

streekverbeteringsprogramma, is beschreven aan de hand van de drie vormen van voorlichting (landbouwkundige, huishoudelijke en agrarisch-sociale) die het programma omvatte. De landbouwkundige voorlichting richtte zich op een professionalisering van het boerenwerk. Deze concentreerde zich rond rationalisatie en efficiency van het landbouwbedrijf en later ook op wegsanering van kleine bedrijven. Vooral via de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting werd geprobeerd de boeren ook op sociaal-cultureel vlak aan te passen aan de moderne tijd door het bevorderen van een mentaliteitsverandering. In deze slotbeschouwing wordt over de grenzen van die afzonderlijke niveaus gekeken en zullen de vragen in een breder verband opnieuw worden beantwoord.

De moderniseringstheze

In dit boek is een moderniseringstheze geanalyseerd als motor van een veranderingsproces. Het gaat om de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon die ontwikkeld is door de Wageningse sociologen in de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw. Deze stelde dat de plattelandssamenleving zich bevond in een transitiefase van een traditioneel-ambachtelijk naar een modern-industrieel cultuurpatroon. De overgang was onomkeerbaar en impliceerde daarom dat ook de ‘achterblijvende’ mens moest worden aangepast aan die moderne cultuur. De these was niet alleen bedoeld als wetenschappelijk leerstuk, maar ook als handvat voor vernieuwingen in de praktijk. Het centraal stellen van de moderniseringstheze impliceert dat deze studie tevens de discussie over de maakbare samenleving raakt. Ze is immers één van de theses die in de jaren vijftig, zestig en daarna opgang maakten en die zich ten doel stelden via ‘social-engineering’ invloed uit te oefenen op de samenleving.

De theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon gaf aanvankelijk richting aan het streekverbeteringsprogramma. De Haan omschreef dat proces: ‘Traditional values, such as attachment to land and family, and indifference to urban culture and lifestyle, were no longer seen as virtues to be defended. Instead they became the targets of a dynamic “cultural offensive”. The first priority was not the removal of political, technological or economic obstacles, but rather that of eradicating traditionalism among farmers. Realising political objectives based on new economic and social values required a receptive cultural climate among farmers’.¹ Hofstee richtte zijn moderniseringstheze op de dorpsgemeenschap. Hij ging er vanuit dat een heel dorp naar een modern cultuurpatroon moest worden gebracht. Hofstees medewerkers, die veel sterker dan hun leermeester waren beïnvloed door de Amerikaanse sociologie, gaven hun onderzoek naar de fundamenteën van het moderne en

¹ De Haan, ‘Images of family farming in the Netherlands’, 152.

traditionele cultuurpatroon al gauw een wending in de richting van sociaal-psychologische verklaringsmodellen. Dit leidde tot een geïndividualiseerde benaderingswijze. Niet meer de dorpsgemeenschap, maar de individuele boer werd uitgangspunt van analyse. Wie de studies van de Wageningers uit de periode 1953-1966 leest, wordt nauwelijks iets wijzer van de door hen bestudeerde gemeenschappen. Voor Nooij en De Haan was dat zelfs aanleiding te concluderen: 'Without taking the specific social context into account, the extent to which individual farmers participated in the modern cultural pattern was measured'.²

Als gevolg van de geïndividualiseerde benadering werd diezelfde boer steeds minder in zijn 'omgeving' gesitueerd en steeds meer als een abstracte bovenlokale (sociologische) categorie opgevat. In de loop van de tijd ontwikkelde zich binnen de Wageningse moderniseringstheze een innerlijke tegenstrijdigheid. De traditionele gezindheid van boeren, waar de lokale gemeenschap een belangrijke rol bij speelde, moest worden vervangen door een individueel georiënteerd ondernemerschap dat als modern werd gezien. Deze dwingende individualisering was echter strijdig met de gedachte dat een traditioneel cultuurpatroon collectief moest veranderen in een modern cultuurpatroon. De boer werd immers volgens Hofstee in zijn keuze van bijvoorbeeld bedrijfsstijl per definitie door zijn omgeving gestuurd. De Wageningse sociologen hebben deze innerlijke tegenstrijdigheid theoretisch niet kunnen oplossen. Geconcludeerd moet dan ook worden dat de verdere ontwikkeling van de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon – voor zover ze van toepassing werd verklaard op de modernisering van het boerenbestaan – vooral gestrand is op deze theoretische inconsistentie.

Wat theoretisch inconsistent is, hoeft echter nog niet praktisch onbruikbaar te zijn. Theorie en praktijk sluiten zelden naadloos op elkaar aan. Dat gold ook voor het streekverbeteringsprogramma. De theoretici beschouwden de wereld vooral vanuit het perspectief van de moderne boer, terwijl de uitvoerders van het streekverbeteringsprogramma zich primair verplaatsten in het denken van wat zij zagen als een traditionele boer. Beiden namen echter dezelfde moderniseringstheze als uitgangspunt. Met andere woorden: de wetenschappers dirigeerden de boer met zijn paard en wagen vanaf de kant van de weg, terwijl de uitvoerders op de bok met hem meereden. Er bestond dus op zijn minst een ongelijksoortige ontwikkeling van theorie en praktijk. Iets dergelijks is ook geconstateerd door Snel, die de invloed van de sociologen op het beleid ten aanzien van de Nederlandse naoorlogse industriële ontwikkelingsgebieden onderzocht en bovendien naging of in de gebieden zelf gebruik werd gemaakt van hun kennis. Hij trok twee conclusies uit zijn onderzoek. In de eerste plaats stelde hij vast dat de invloed van de sociologen –

² De Haan en Nooij, 'Rural sociology in the Netherlands', 53.

vooral de integratietheoretici onder hen, dat wil zeggen diegenen die zich richtten naar het Amerikaanse functionalisme en sociale aanpassing bepleitten – op de overheid ‘bepaald groot’ is geweest. In de tweede plaats constateerde hij dat van beide beleidsdoelen – sociaal beleid als smeermiddel voor industrialisatie en het actief betrekken van de bevolking bij het beleid – in het geheel niets terecht kwam.³ Volgens hem misten ‘de pretenties van de naoorlogse sociologen dat zij als een soort sociaal ingenieurs de samenleving naar hun hand konden zetten, werkelijkheidsgrond’.⁴

Wat betreft de invloed van de Wageningse sociologen op de overheid kan Snels conclusie worden onderschreven. In de gesloten (politieke) wereld (‘het groene front’) die de agrarische sector in de naoorlogse samenleving vormde, heeft Hofstees moderniseringsthese grote invloed gehad. Zijn opvattingen zijn in het beleid van het ministerie van Landbouw duidelijk terug te vinden. Het bleek evenwel dat het politieke beleidsprobleem werd gevormd door het kleine-boerenvraagstuk. Een groot aantal kleine boeren en hun gezinnen dreigden in sociaal-economisch opzicht naar de rand van de samenleving op te schuiven. De oplossing van dat sociaal-economische probleem was het primaire doel, niet de modernisering als dusdanig. Modernisering was voor ‘de politiek’ uiteindelijk slechts een middel om het kleine-boerenvraagstuk op te lossen. Alvorens daarop in te gaan, moet eerst de betekenis van de individualisering worden uiteengezet.

Individualisering blijkt een sleutelbegrip bij de analyse van de moderniseringsthese en het streekverbeteringsprogramma te zijn. Deze individualisering leidde uiteindelijk tot de opheffing van de agrarisch-sociale en huishoudelijke voorlichting. Beide vormen van voorlichting gingen op in de economisch-sociale voorlichting die zich tot doel stelde de landbouwbedrijven met toekomstperspectief individueel te begeleiden. Er vond dus binnen het streekverbeteringsprogramma een omslag plaats van groeps- of streeksgebonden voorlichting naar individuele voorlichting. Dit moet in verband gebracht worden met de onmiskenbare naoorlogse individualisering van de samenleving. Meestal wordt deze geassocieerd met de ideeën over zelfontplooiing en individuele autonomie, die aan het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig opgang maakten.⁵ C. Lasch typeerde dat toen zo treffend met ‘culture of narcissism’, de zoektocht naar het eigen-ik.⁶ Duyvendak wijst er echter op – en de studie over de streekverbetering bevestigt dit – dat het individu al in de jaren vijftig een belangrijke plaats innam in het sociaal-wetenschappelijk denken, dus vóórdat het zo nadrukkelijk in het dagelijks leven opgang maakte. Anders dan in de jaren zestig, werd het individu in de

³ Snel, ‘Sociologen op het land’, 237-238.

⁴ Snel, ‘Sociologen op het land’, 247.

⁵ Duyvendak, *De planning van de ontplooiing*, 13.

⁶ Lasch, *The culture of narcissism*.

jaren vijftig echter geacht zich aan te passen aan de samenleving. Deze aanpassingsgedachte is te herkennen in de Wageningse moderniseringstheorie. In wetenschap en samenleving was dus niet alleen sprake van een ongelijktijdige ontwikkeling (respectievelijk in de jaren vijftig en zestig), maar ook van een ongelijksoortige (respectievelijk aanpassing en ontplooiing).

Had het individualiseringsproces in de jaren zestig enkel betrekking op individuele ontplooiing? Het onderzoek toont aan dat door de 'social-engineering' het individualiseringsprincipe in een bredere zin werd ingezet. Uitlichting van entiteiten (gezin, bedrijf) uit een collectief behoorde evenzeer tot de mogelijkheden. Deze vorm van individualisering had, behalve dat voorwaarden werden geschapen voor een gezin of bedrijf om zich inderdaad beter te kunnen ontplooiën, ook een zeer duidelijk disciplinerende zijde. De overheid vergrootte namelijk zo haar greep op die landbouwbedrijven. Pas nadat Hofstee's invloed afnam, betrokken de Wageningse sociologen dit effect van de moderniseringstheorie in hun analyses. In dit verband is bijvoorbeeld de omslag in het denken van Benvenuti tekenend. Begin jaren zestig was hij nog volop bezig de waarde van de moderniseringstheorie te bewijzen. In zijn proefschrift introduceerde hij nog het begrip *individuatie*, dat duidde op een ontwikkeling waarin de verantwoordelijkheid van de groep werd verplaatst naar het individu.⁷ De positieve waardering van deze individuatie in de jaren zestig veranderde echter in een negatieve in de jaren zeventig. In het toen door hem ontwikkelde TATE-concept droeg de boer als individu slechts een schijnverantwoordelijkheid. Het waren immers de hem omringende instituties en regels – door Van der Ploeg later aangeduid als expertsysteem – die bedrijfsstijl en strategische keuzes bepaalden, niet hijzelf.⁸ Individuatie nam hier dus de vorm van disciplineren in plaats van ontplooiing aan.

De vraag rijst of de moderniseringstheorie verantwoordelijk was voor de individualisering of dat de praktijk dit proces met zich meebracht. De these – zo werd hiervoor geconstateerd – hinkte op twee gedachten: enerzijds een gemeenschappelijk cultuurpatroon en anderzijds de individuele levenshouding van de boer. De individualisering in de uitvoering van het streekverbeteringsprogramma werd door andere overwegingen ingegeven. De instelling van het O&S-fonds maakte het mogelijk de kleine boerenbedrijven op sociaal aanvaardbare wijze op te heffen. Daardoor kon de RLVD zich gaan richten op individuele bedrijven. Theorie en praktijk versterkten elkaar. De toepassing van de these bevorderde de ontwikkeling van een nieuw type agrarisch ondernemer. Dit type was veel minder geworteld in zijn traditionele omgeving, maar ontleende zijn individuele vakkennis aan bovenlokale netwerken. De in de moderniseringstheorie gekoesterde wens naar verandering van een

⁷ Benvenuti, *Farming in cultural change*, 34.

⁸ Van der Ploeg, *De virtuele boer*.

gemeenschappelijk cultuurpatroon via sociale dwang sloeg in de jaren zestig in de praktijk om naar een model dat de overheid door individualisering van bedrijven en gezinnen in staat stelde controle uit te oefenen op de vernieuwende landbouwbedrijven. Individuele ontplooiing en disciplineren werden toen twee zijden van dezelfde medaille.

Wanneer het streekverbeteringsprogramma vanuit de optiek van 'Den Haag' wordt bekeken, dan neemt het kleine-boerenvraagstuk een centrale plaats in. Misschien was er zonder dit vraagstuk nooit een streekverbeteringsbeleid ontwikkeld. Vrijwel alle kleine boeren vielen in het Haagse en Wageningse perspectief automatisch binnen de categorie traditionele boeren en waren daardoor object van de Wageningse moderniseringsthese. De meesten kampten in de dagelijkse werkelijkheid met diepgaande sociaal-economische problemen. In conjunctureel slappe tijden was de druk op het voortbestaan van hun bedrijven groot. Al tijdens de crisis in de jaren dertig van de twintigste eeuw was het probleem van de vele kleine boeren die nauwelijks hun hoofd boven water konden houden in volle omvang duidelijk geworden. Overheidsinterventie door middel van de landbouw-crisiswetgeving was vanaf 1931 het gevolg. De prijs- en productiemaatregelen die de regering in dat kader nam, werden na de oorlog in een andere vorm voortgezet. Toen duidelijk werd dat deze conjunctuurpolitiek op de lange termijn niet zinvol was, stapte de overheid over op een landbouwstructuurbeleid. De ruilverkavelingen, en het flankerende streekverbeteringsbeleid, waren onderdeel daarvan.

De kleine boerenbedrijven stonden niet alleen vanwege hun economische probleem op de politieke agenda. Kleine boeren vormden een substantieel deel van de politieke aanhang van een aantal partijen. In het verzuilde Nederland betekende dit dat de boeren via hun levensbeschouwelijk georiënteerde belangenorganisaties, in dit geval de standsorganisaties, op het politieke toneel verschenen. Het samengaan van een politiek en sociaal-economisch vraagstuk geeft de streekverbetering een extra dimensie. De verzuilde standsorganisaties gingen akkoord met de voorgestelde vernieuwingen omdat zij er voldoende invloed op konden behouden. Van confessionele zijde zijn aanvankelijk echter vraagtekens geplaatst bij het centraal stellen van het streven naar 'de moderne boer'. Dat is niet vreemd. Voor hen stond het gezin als organische entiteit in de samenleving centraal. Het boerengezin werd samengehouden door het bedrijf. Dat wil niet zeggen dat zij tegen een modernisering van het gezinsbedrijf waren, want ook voor de confessionelen was duidelijk dat veel kleine boeren een sombere toekomst tegemoet gingen. Zij wilden belangrijke voorlichtingsthema's, bijvoorbeeld over gezinszaken, niet uit handen geven, waardoor zij deze op hun eigen manier konden invullen. Door beslag te leggen op de uitvoering van de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting hoopten zij de modernisering van het gezinsleven in de door hen gewenste

richting te sturen.

Bij aanvang van het streekverbeteringsprogramma waren de kleine boeren op de zandgronden en in het rivierengebied in de ogen van de overheid de belangrijkste doelgroep. In vrijwel alle evaluaties kwam echter naar voren dat de voorlichters juist deze groep slechts moeizaam bereikten. Ook Van den Ban, die diepgaand bestudeerde hoe doelgroepen benaderd konden worden door de voorlichters, kon geen andere conclusie trekken dan dat de 'traditionele' kleine boeren door de RLVD vaak niet bereikt werden. Aan de ene kant waren de rayonassistenten en andere voorlichters wellicht wat minder in hen geïnteresseerd, aangezien het vaak boeren betrof die het vak als nevenwerkzaamheid uitoefenden. Zij kampten daarom met andere problemen dan de overige boeren in het dorp of de streek. Wanneer zij geen ambitie hadden hun bedrijf te laten groeien om er een volwaardig bestaan aan te ontleen, was de voorlichting in de streekverbetering aan hen ook niet besteed. Aan de andere kant waren er kleine boeren die wel degelijk met hun bedrijf verder wilden. Het ontbrak hun veelal aan voldoende kapitaal en aan mogelijkheden om dit te lenen. Zij bejegenden de RLVD met wantrouwen. De spanningen die in de streekverbetering 'Hoogeveen' – in het bijzonder in de buurtschappen Elim en Hollandscheveld – ontstonden, illustreren dat probleem treffend. De woorden die één van de boeren van hen richtte aan een overheidsvertegenwoordiger spreken boekdelen: 'Wie wollen niks, maar ie wollen wat'.⁹ Veel kleine boeren waren tevreden met hun bestaan. Hun leven dat door de overheid als 'achterlijk' werd beschouwd, werd door henzelf niet zo ervaren. Voor hen was boeren een 'way of life' en zij zagen geen toekomst weggelegd in de 'burgermaatschappij'. De RLVD had hun dus feitelijk niets te bieden, omdat de dienst vond dat hun bedrijf te weinig levensvatbaar was. Waarom zouden zij dan meedoen aan een streekverbeteringsprogramma?

In het landbouwstructuurbeleid was voor de groep kleine boeren zonder groeimogelijkheden geen ruimte vrijgehouden. Het landbouwstructuurbeleid was er enerzijds op gericht de productieomstandigheden voor boeren te optimaliseren, onder andere door ruilverkavelingen die gepaard gingen met grote infrastructurele verbeteringsprojecten. Anderzijds begon de overheid met zachte dwang minimumeisen te stellen aan de bedrijfsstijlen van de boeren. In de voorgaande hoofdstukken is een aantal basisstrategieën beschreven die in essentie leidden naar rationalisatie, efficiency en sanering. Doordat deze weg een industrialisatie van het boerenbedrijf tot gevolg had, werden de eisen steeds stringenter en als de overheid ze niet stelde, deed de markt dat wel. De instelling van het O&S-fonds vervulde daarin een eigen rol. Voor menig kleine boer bood dit fonds een ontsnappingsroute uit een perspectiefloze toekomst, weliswaar veelal met verbittering gekozen. Aanvankelijk probeerde de

⁹ CAS, LNV, RCL Drenthe, inv. 60, 'Jaarverslagen'

overheid via de instellingen van de agrarisch-sociale voorlichting in boerengemeenschappen en via overtuigingskracht en nuttige adviezen kleine boeren op het juiste spoor te zetten, namelijk verandering van de bedrijfsstijl door specialisatie en ontmenging. Door de instelling van het O&S-fonds werd dat 'overbodig', omdat te kleine boeren veel makkelijker 'weggesaneerd' konden worden. Dit betekende echter tevens dat de agrarisch-sociale voorlichting aan belang inboette, terwijl de economisch-sociale voorlichting, die sterk georiënteerd was op individuele boerengezinnen met een bedrijf waar toekomst in zat, zich uitbreidde. Het streekverbeteringsbeleid was er in principe niet op gericht de kleine boeren weg te saneren, maar het beleid resulteerde daar gaandeweg wel in. Door deze ontwikkeling werd het streekverbeteringsprogramma vanuit politiek perspectief overbodig. Theorie en praktijk gingen daarna hun eigen weg.

De wisselwerking tussen theorie en praktijk kan op verschillende manieren geanalyseerd worden. In de inleiding is uiteengezet dat de drie analytische niveaus (wetenschappelijk-ideologisch, politiek-organisatorisch en lokaal uitvoerend) die in dit boek zijn gehanteerd door minstens twee netwerken met elkaar verbonden waren: institutioneel en personeel. Uit het voorgaande is gebleken dat een heel netwerk van instellingen verantwoordelijk is geweest voor het opstellen en uitvoeren van de streekverbetering. Hofstees Wageningse afdeling, de RLVD en de standsorganisaties vormden de as in een netwerk van instituties dat zich vertakte naar allerlei verschillende soorten lokale organisaties. Sociologen, RLVD'ers en de leidinggevende voorlichters van standsorganisaties kenden elkaar en vormden een personeel netwerk. Ze hadden veelal dezelfde achtergrond: namelijk hun studie aan de Landbouwhogeschool Wageningen. Soms stroomden ze ook van de ene naar de andere organisatie door. Veel lager geschoolde voorlicht(st)ers volgden bij deze hogergeschoolden nascholingscursussen. Dat verklaart waarom tot op zekere hoogte dezelfde taal werd gesproken en dezelfde begrippen werden gebruikt. Begrippen als modern cultuurpatroon en bedrijfsstijl zijn uitvindingen van de Wageningse School, maar roepen tot op de dag van heden bij de meeste voorlichters een onmiddellijke herkenning op. In dat opzicht was er sprake van gemeenschappelijke taal die een netwerk in stand hield.

De wisselwerking tussen theorie en praktijk kan ook nog op een andere manier bekeken worden. Hofstee schetste in 1953 in zijn lezing voor de rijkslandbouwconsulenten de mogelijkheden voor een modernisering van de landbouw op lokaal niveau. Wanneer de acht punten die hij hierin opsomde, vergeleken worden met de praktische uitwerking van de streekverbetering zoals hiervoor in de hoofdstukken 4 tot en met 7 beschreven, dan moet een impressie kunnen worden gegeven van hoe de oorspronkelijke theoretische vooronderstellingen terugkeerden in de praktijk van de uitvoering. Hofstee

concentreerde in 1953 zijn analyse over de 'cultural lag' rond concrete thema's: economische achterstand, bedrijfsstijl, traditionalisme, vaderlijk gezag, bankkredieten, gedifferentieerde benadering van de boerenstand, opvolgingskwestie en lokaal leiderschap.

De economische achterstand was primair een taak van de landbouwkundige voorlichters. Hun adviezen resulteerden onder meer in een schaalvergroting, ontmenging, specialisatie en rationalisatie van de bedrijven. In Hofstee's visie was de achterstand echter vooral een sociologisch probleem, dat wil zeggen een mentaliteitskwestie. De aanpassing van de boeren en hun bedrijven aan de moderne tijd verliep daarom in belangrijke mate door een professionalisering van het agrarisch ondernemerschap. In de praktijk werd daarom ook veel aandacht besteed aan verschillende vormen van bedrijfsboekhoudingen. In het verlengde hiervan lag de aanpassing van bedrijfsstijlen, een term die Hofstee introduceerde. Ontmenging en specialisatie waren in de jaren vijftig nog niet de belangrijkste onderwerpen, maar wonnen in de jaren zestig aan belang. Het streekverbeteringsprogramma volgde in dit opzicht de algemene ontwikkelingen in Nederland. De vernieuwing van bedrijfsstijl bevorderde dat de lokale sociale dwang werd verruild voor een bovenlokale oriëntatie van boeren.

Hofstee bepleitte een streekgebonden benadering, omdat de voorlichters dan meer rekening konden houden met gebiedseigen traditionalisme. Het streekverbeteringsprogramma dankt zijn opzet dan ook aan dat idee. In de praktijk moesten de voorlichters bij elke nieuwe streekverbetering het plan aan de lokale omstandigheden aanpassen. Deze benadering raakte in de loop van de jaren achterhaald, toen de individuele benadering van boerenbedrijven belangrijker werd geacht. De theoretische conceptualisering van het 'local leadership', het gegeven dat de dorpsgemeenschap lokale leiders als voorbeeld neemt, is daarom uiteindelijk van minder belang geweest. In de leerboeken van de voorlichters werd het positieve gebruik van sociale dwang weliswaar aanbevolen en de uitvoerders van het programma maakten regelmatig handig gebruik van het principe van 'local leadership', maar er zat geen bijzonder systematiek achter. 'Local leadership' is daarom vooral een theoretisch concept gebleven. In de praktijk was het doorbreken van het te dominante vaderlijk gezag vaak veel effectiever. Dit gebeurde door, via de agrarisch-sociale voorlichting, boeren meer inzicht te geven in erfeniskwesties, opzet van maatschappen en dergelijke. Ook de scheiding van financiële geldstromen leverde daartoe een bijdrage. In de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting werd het boerengezin ervan doordrongen dat huishoudgeld en bedrijfsgeld twee afzonderlijke boekhoudingen vereisten. Het opnemen van krediet werd hierdoor sociaal acceptabeler, omdat de leningen dan voor investering in het bedrijf waren en geen sociaal onwenselijk consumptief kre-

diet vormden.

Binnen veel dorpsgemeenschappen waren de gevoelde standsverschillen groot. Ook in economisch opzicht verschilden de bedrijfsvoering van grote en kleine agrarische ondernemingen. Grote boeren ontwikkelden een bedrijfstijl die niet altijd navolgbaar was voor de kleine boer. Van een gedifferentieerde benadering van de verschillende groepen is nauwelijks sprake geweest in het streekverbeteringsprogramma, mogelijk verklaart dat waarom kleine boeren in streken met een gedifferentieerde bedrijfsgrootte zich vaak minder aangesproken voelden. Daarbij kwam dat zich bij deze laatste groep in de praktijk het opvolgingsvraagstuk anders manifesteerde dan bij de middelgrote- en grote boerenbedrijven. Deels zal dit hebben samengehangen met de beroepsvoorlichting aan kinderen uit boerengezinnen, een belangrijk thema van de agrarisch-sociale voorlichting. Maar ook zonder die voorlichting was voor velen duidelijk dat werken op de fabriek of het volgen van een studie meer perspectief bood dan een (te) klein boerenbedrijf. Het toekomstperspectief was voor de kleine boeren te gering om zich aangesproken te voelen door het streekverbeteringsprogramma. Dat gold echter niet voor de grotere boeren. Bij hen was het aantal werkelijke opvolgers vaak te groot.

Tot slot is het ook mogelijk om vanuit de praktijk te kijken naar de wisselwerking tussen theorie en praktijk. Met andere woorden: wat valt in de praktijk op, waar de theorie over zwijgt? Hoewel de Wageningse sociologen rondom Hofstee wel enige noties hebben gehad van de rol van de boerin, reikten die over het algemeen niet veel verder dan de wijze waarop zij zou kunnen bijdragen aan een verdere rationalisatie van het bedrijf. De afdeling Landbouwhuishoudkunde van Willinge Prins-Visser heeft die noties verder uitgewerkt en vertaald naar de huishoudelijke situatie. Uiteindelijk bleek dat de huishoudelijke voorlichting ook andere rollen vervulde dan planmatig uitgedachte. Zo fungeerde ze als een platform voor sociale ontmoeting van boerinnen, een functie die bij de landbouwkundige en agrarisch-sociale voorlichting van veel minder betekenis was. Net zo min voorzag de theorie in de analyse van situaties waar boeren er niets voor voelden zich aan te passen aan een modern cultuurpatroon, terwijl de voorlichters daarmee wel in aanraking kwamen. Er heeft dus een wisselwerking plaatsgehad tussen theorie en praktijk, zij het niet op alle vlakken. Er is echter geen sprake geweest van een systematische terugkoppeling, dat wil zeggen dat vooral beïnvloeding van de theorie door de praktijk op toevalligheid berustte.

Daarmee is de eerste onderzoeksvraag beantwoord. De moderniserings-these heeft politieke keuzes en de uitvoering van het streekverbeteringsprogramma beïnvloed, hoewel er geen sprake was van een één op één relatie. De Haagse politiek had haar eigen motieven om het streekverbeteringsprogramma uit te voeren en dat waren niet dezelfde die de Wageningse sociologen

inspireerden tot de opstelling van hun theorie over het modern-dynamische cultuurpatroon. En de uitvoerders in het veld namen weliswaar kennis van de in Wageningen ontwikkelde theorie, maar die was slechts bruikbaar in een versimpelde vorm die aangepast kon worden aan de lokale omstandigheden.

Effectiviteit van het streekverbeteringsprogramma

Dat laatste brengt de tweede vraag weer in beeld. In welke mate is het streekverbeteringsprogramma achteraf gezien effectief geweest? Zou zonder het streekverbeteringsprogramma de modernisering in de achtergebleven gebieden ook vaste voet aan de grond hebben gekregen? Het antwoord op die laatste vraag zal altijd hypothetisch zijn en vanuit historisch perspectief minder zinvol. Historici zijn uit de aard van hun vak nu eenmaal meer geïnteresseerd in de analyse van scenario's die zich wel voltrokken hebben dan in die welke zich mogelijkwjs hadden kunnen afspelen. Deze slotbeschouwing beperkt zich tot de daadwerkelijke effecten van het streekverbeteringsprogramma.

Opgemerkt moet worden dat de effectiviteit van het streekverbeteringsprogramma op twee niveaus kan worden gemeten, namelijk op landelijk en op lokaal niveau. Op landelijk niveau kan bekeken worden of de algemene doelstelling – verhoging van de welvaart van achtergebleven boeren via mentaliteitsverandering – bereikt is. Op lokaal niveau is het mogelijk om afzonderlijke basisstrategieën te evalueren. In deze studie stond vooral de effectiviteit van het landelijke beleid centraal. Dit is mede onderzocht aan de hand van voorbeelden uit de streekverbeteringen zelf. Daaruit bleek dat de mate waarin doelstellingen werden bereikt, sterk wisselde per streekverbetering. De opzet van deze studie rechtvaardigde niet om alle 132 streekverbeteringen afzonderlijk te evalueren. Hier ligt een taak voor lokale onderzoekers. In deze slotbeschouwing behouden de aangehaalde gegevens uit de streekverbeteringen een exemplarisch karakter om de effectiviteit van het landelijke beleid te bepalen.

Alvorens nader op de effectiviteit in te gaan moet nog één opmerking worden gemaakt over de vraag of er sprake is geweest van een 'beschavings-offensief'. De modernisering vereiste een herordening van de 'traditionele' verstrengeling van bedrijf en gezin. Dit leidde onvermijdelijk ook tot een herordening van de verhoudingen binnen het gezin. C. Vernooy constateerde in een studie naar boerengezinnen in het Kromme-Rijngebied dat als gevolg van een scheiding van productie en gezinsleven een verandering in de gezinsstructuur optrad. Vooral in de gezinnen waarvan de ouders tussen 1945-1960 trouwden, veranderden de zaken ingrijpend. Zij hadden een 'andere toekomst'.¹⁰ Het streekverbeteringsbeleid richtte zich in het bijzonder op het boerengezin, zeker waar het de huishoudelijke en agrarisch-sociale voor-

¹⁰ Vernooy, *Boerengezinnen in beweging*, 569.

lichting betrof. De sociologische weg van mentaliteitsverandering verliep via gezin en huishouden. De grote aandacht voor het gezin is aanleiding geweest om de streekverbetering (of in elk geval de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting) te betitelen als een 'beschavingsoffensief ten plattelande' (Andela) of een 'civilisatie van het platteland' (Nooij).¹¹ Andela's woordkeus doet onmiddellijk denken aan de socioloog N. Elias. Beschavingsoffensief duidt op de dwingende overdracht van waarden en normen van de ene sociale klasse op een als lager geziene sociale klasse. Het streekverbeteringsprogramma was geen beschavingsoffensief opgelegd door een dominante klasse, ook niet door een stedelijke elite zoals Nooij veronderstelde. In de theorie van het modern-dynamische cultuurpatroon van de Wageningse sociologen keert weliswaar het thema over de invloed van de stedelijke normen en waarden op het platteland telkens terug, maar de stad wordt in de woorden van Benvenuti gezien als een vehikel van een dominant waardenpatroon. Het streekverbeteringsprogramma had in sociaal en economisch opzicht een socialiserend doel, geen civiliserend. Het ging niet om de overdracht van superieur geachte waarden en normen op een lagere klasse, die, zoals men in de negentiende eeuw dacht, in een door God gegeven standenmaatschappij leefde. Het ging wel om de assimilatie van een bevolkingsgroep die dreigde naar de rafelrand van de samenleving op te schuiven. Een beschavingsoffensief accentueerde de klassenverschillen, een socialisatie probeerde die op te heffen.

Achteraf kan men stellen dat één van de belangrijkste aspecten van de moderniseringsthese de vervanging was van de oude gezinsstrategie door een agrarisch ondernemersstrategie. De gezinsstrategie was er op gericht het bedrijf te laten overleven ten behoeve van de opvolger (meestal de oudste zoon) en zij bevatte dus economische en sociaal-culturele elementen. De agrarisch ondernemersstrategie was gericht op winstmaximalisatie en zij was dus veel economischer georiënteerd. Boeren moesten ondernemer worden en niet iedereen bleek daarvoor geschikt. Hofstee verwoordde dat in 1969 in een lezing voor een Duits gehoor: 'Der Bauer, der seinen Betrieb erfolgreich führen will, muß also ein richtiger Unternehmer sein. Es ist aber eine bekannte Tatsache, daß einem großen Teil der Bauern die Eigenschaften eines richtigen Unternehmers fehlen, so wie es auch in der nicht agrarischen Gesellschaft sehr viele Menschen gibt, aus denen keine Unternehmer werden können'.¹²

De RLVD probeerde via haar voorlichters de bedrijfsstijl van boeren in streekverbeteringen te beïnvloeden. De zes landbouwkundige basisstrategieën richtten zich op rationalisatie, bedrijfsvergroting en aanvankelijk ontmenging,

¹¹ Respectievelijk: Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk*, 126-151 en Nooij, 'Modern and endogenous development', 107-121.

¹² Hofstee, 'Soziologische Betrachtung zur Zukunft des Familienbetriebs', 108.

later specialisatie. Zij moesten de arbeidsproductiviteit verhogen en daarmee de winst maximaliseren. Dit eiste van de boeren dat zij als ondernemers gingen handelen, dat wil zeggen volgens de moderne (industriële) waarden en normen die aan ondernemerschap waren gekoppeld. Bedrijfsboekhouding, lenen bij banken, mechanisatie van het boerenwerk, het waren allemaal aspecten die daartoe behoorden. De bedrijfsstijl werd dus niet alleen maar afgestemd op de mogelijkheden van de boer, maar ook op de toekomstverwachtingen die de ambtelijke plannenmakers hadden ten aanzien van de ontwikkelingen van de agrarische sector.¹³ Van der Ploeg doet in zijn boek *De virtuele boer* een soortgelijke constatering. Eén van de grootste paradoxen van de moderniseringsthese was dat zij enerzijds de economische doeleinden centraal stelde, maar anderzijds deze wilde bereiken door manipulatie van de sociaal-culturele leefwereld van de boer. Daardoor vond er een economisering in het denken over de boer plaats. Dat wil overigens niet zeggen dat de boer zelf zijn bestaan zuiver economisch interpreteerde.¹⁴ Sociale status bleef voortdurend zijn keuzes mede beïnvloeden. Hier is de constatering van belang dat de overheid door de economisering veel meer invloed kreeg op het handelen van de boer. De Wageningers hebben dit effect van hun moderniseringsthese niet voorzien. Illustratief in deze is Hofstee's opmerking over de grootschalige pluimveehouderij, geleid door een boer die hij aanduidde als agrarisch ondernemer. 'Sociologisch gezien kennen wij deze nieuwe agrarische mens nog niet', stelde Hofstee. Hij verwachtte ook dat de moderne boer zich ondanks alle veranderingen aan zijn bedrijf toch gebonden voelde aan zijn regionale vakgenoten en dat de normen binnen een dergelijke groep geldingskracht zouden behouden. De 'agrarisch ondernemer' zou die binding niet meer voelen.¹⁵ Waar Hofstee zelf nog een groot onderscheid tussen zijn moderne boer en de agrarisch ondernemer zag, kan achteraf vastgesteld worden dat er geen verschil was.

Valt er vanuit statistisch oogpunt nog iets over de effectiviteit van de streekverbetering te melden? In 1955 waren er in Nederland 236.418 boerenbedrijven (bedrijven met minder dan één hectare grond uitgezonderd) met een gezamenlijke oppervlakte van 2.280.360 hectare. In 1970 bedroegen die aantallen respectievelijk 164.119 en 2.132.886.¹⁶ Bij de streekverbeteringen waren 70.959 bedrijven met 616.447 hectare grond betrokken.¹⁷ Dat was dus gemiddeld over de periode 1956-1970 respectievelijk 35 procent en 28 procent van de agrarische sector. Met andere woorden: een derde van de Nederlandse agrarische populatie is op de een of andere manier

¹³ Vergelijk: Van der Ploeg, *De virtuele boer*.

¹⁴ Vergelijk: De Haan, *In the shadow of the tree*.

¹⁵ Constandse, *Boer en toekomstbeeld*, 75-77 (nawoord Hofstee).

¹⁶ CBS, *Landbouwcijfers 1955 en 1970*.

¹⁷ Zie bijlage 1.

in aanraking geweest met de geïntensiveerde voorlichting in de streekverbeteringen. Het is niet goed voorstelbaar dat een voorlichtingsprogramma op zo'n schaal geen sporen zou hebben achtergelaten. Dit neemt niet weg dat boeren en hun gezinnen zich tegenwoordig de streekverbetering vooral herinneren – als zij dat al doen – in samenhang met de ruilverkaveling. Wellicht hebben de wijzigingen in het landschap meer indruk achtergelaten dan de mentale verandering van boeren. In elk geval zijn ze voor iedereen duidelijker zichtbaar.

Statistisch valt de precieze effectiviteit echter moeilijk te meten. Dit heeft in de eerste plaats te maken met het ontbreken van eenduidig cijfermateriaal. In het voorgaande is daarom aan de hand van voorbeelden uit streekverbeteringen gekeken naar de effectiviteit. Deze methode maakt het onmogelijk voor alle afzonderlijke basisstrategieën een landelijk geldende conclusie te trekken, omdat de inzet daarvan sterk varieerde per streekverbetering. Hooguit kan men vaststellen dat de voorlichting in de afzonderlijke streekverbeteringen niet zonder effect is gebleven. Zeker is ook dat de arbeidsproductiviteit per VAK in veel streekverbeteringen sneller toenam dan in vergelijkbare gebieden.

In de tweede plaats is de effectiviteit moeilijk te meten doordat het inhalen van de sociaal-economische achterstand in de streekverbeteringen een uiterst dynamisch proces was. Onderzoekers en voorlichters moesten niet simpelweg boerengezinnen aansluiting laten vinden aan een vooraf bekende moderne wereld, maar aan een moderne wereld die zelf voortdurend veranderde. Zo moet de opkomst van een nieuwe jeugdcultuur de beroepskeuzes van boerenzoons en -dochters beïnvloed hebben. Met andere woorden: de keus voor bepaalde strategieën is mede bepaald door de algemene maatschappelijke veranderingen en die waren vooral in de jaren zestig groot. In welke mate de externe invloed op de boerengezinnen groter was dan die van de voorlichters in de streekverbeteringen is niet eenduidig vast te stellen. Wel is duidelijk dat de voorlichters hun adviezen aanpasten aan de externe veranderingen.

De conclusie dat mede door de streekverbeteringen de bedrijven zijn gekapitaliseerd, de doelstellingen geëconomiseerd en de bedrijfsstijlen geïndustrialiseerd, is gerechtvaardigd. De oude gezinsstrategie is verdrongen door een geprofessionaliseerd agrarisch ondernemerschap, zonder dat het gezin als organisatorische kern verdwenen is. Niet de opvolging is het primaire doel, hoewel ouders vaak hopen dat één van de kinderen hun levenswerk overneemt, maar het aanpassen aan de nieuwe markten. Recentelijk keert dit laatste aspect terug in de discussies over plattelandsvernieuwing. Dat leidt naar de laatste vraag die dit boek stelt: welke betekenis heeft het streekverbeteringsprogramma vanuit het perspectief van de huidige plattelandsvernieuwing?

Plattelandsvernieuwing

De term plattelandsvernieuwing werd in de jaren zestig gebruikt om ruilverkaveling en streekverbetering aan te duiden.¹⁸ Na 1970 raakte ze in vergeetelheid om pas weer in 1994 op te duiken in een brief van de voorzitters van de Vereniging van Natuurmonumenten, het Landbouwschap en de Unie van Provinciale Landschappen aan de formateurs van het eerste kabinet-Kok.¹⁹ Zij wilden van het in de maak zijnde paarse kabinet (VVD, PvdA en D'66) hernieuwde aandacht voor leven en werken op het Nederlandse platteland. En zij slaagden daarin, want in het regeerakkoord stond: 'Ten aanzien van het platteland wordt een actief vernieuwingsbeleid gevoerd waarin landbouw, natuurontwikkeling en toerisme in onderlinge samenhang en afstemming zich gezamenlijk ontwikkelen en moderniseren'.²⁰ Plattelandsvernieuwing anno 1994 bestond, zoals uit de genoemde brief blijkt, aanvankelijk uit een aantal duidelijke praktische programmapunten. Maar die duidelijkheid verdween snel. Eén van de belangrijkste kenmerken van de hedendaagse plattelandsvernieuwing is de onmogelijkheid om het begrip te definiëren. Globaal omvat het zowel de herverdeling van de beschikbare ruimte over landbouwactiviteiten, toerisme, natuurbeheer en woningbouw, als de revitalisering van het sociale leven op het platteland.

De ruraal-planoloog H. Hetsen verbindt aan het containerbegrip plattelandsvernieuwing enkele gemeenschappelijke uitgangspunten, waardoor discussie tussen de verschillende interpretaties mogelijk blijft.²¹ Het eerste uitgangspunt is het besef dat platteland en landbouw niet langer synoniem zijn. De ecologische, de recreatieve en de woonfunctie – deze laatste overigens enigszins omstreden – hebben ook hun betekenis verworven op het platteland. Dit wordt wel omschreven als de overgang van productie- naar consumptieruimte. In de tweede plaats is de huidige plattelandsvernieuwing op zoek naar duurzame veranderingen. Dat geldt zowel voor de landbouwsector als voor de andere functies van het platteland. De discussie over de vernieuwing richt zich in de derde plaats op een verbreding van het landbouweconomisch draagvlak om het platteland weer leefbaar en vitaal te maken. En ten slotte zoeken de deelnemers aan het debat naar sturingsmodellen die de regionale initiatieven beter op hun waarde schatten. Eén ding is in elk geval duidelijk: de plattelandsvernieuwing betreft niet enkel een herverdeling van de fysieke ruimte, maar ook een herwaardering van de sociale ruimte. De

¹⁸ Werkgroep Publiciteit Plattelandsvernieuwing, *Vernieuwing van plattelandsgebieden*, 3.

¹⁹ LTO-Nederland (Den Haag), Archief Landbouwschap, inv. nr. B102840.X01, 'Brief van Natuurmonumenten, Landbouwschap en Unie van Provinciale Landschappen aan G.M.V. van Aardenne, K.G. de Vries en M.J.J. Vis, 31 mei 1994'.

²⁰ Geciteerd in: *Buiten leven in Nederland*, 5.

²¹ Hetsen, 'Kenniss van plattelandsvernieuwing', 113-117.

afdeling Rurale Sociologie van de Landbouwwuniversiteit Wageningen meent zelfs dat slechts dit laatste een zinvol vertrekpunt in de discussie is.²²

Is landbouwend Nederland sinds 1994 bezig het wiel opnieuw uit te vinden?²³ Deze vraag is mede de aanleiding tot het schrijven van dit boek geweest. In hoeverre hebben de eigentijdse plattelandsvernieuwing en die uit de jaren vijftig en zestig raakvlakken? Beide zijn immers op zoek (geweest) naar een revitalisering van het platteland. De navolgende vergelijking op een aantal hoofdpunten is bedoeld om daarin meer inzicht te verschaffen.

In de jaren vijftig stond de landbouwkundige vernieuwing centraal. De ruilverkavelingen en streekverbeteringen waren daar uitgesproken voorbeelden van. Hoewel in de streekverbeteringen getracht werd om ook dorpsgenoten bij het proces te trekken, vormde dat slechts een marginaal aspect. In de hernieuwde plattelandsvernieuwing staan landbouw, recreatie, wonen en natuurbeheer als 'gelijkwaardige' belangenperspectieven tegenover elkaar. De betekenis van 'het groene front' is gereduceerd. Overheid en agrarisch bedrijfsleven werken al geruime tijd aan een onthechting. Wel neemt de Land- en Tuinbouw Organisatie (LTO), als belangenbehartiger van dat bedrijfsleven, nog steeds een machtige positie in, maar ze moet het toerisme en het natuurbeheer naast zich dulden. Het aantal actoren dat betrokken is bij de plattelandsvernieuwing is dus groter geworden.

Vóór 1970 stond de modernisering van de landbouw centraal, terwijl tegenwoordig de ruimtelijke ordening de leidende gedachte is. Na 1970 neemt het platteland in veel opzichten geen aparte plaats meer in ten opzichte van het verstedelijkte gebied. Platteland en stad zijn in Nederland meer dan ooit geïntegreerd. Hoewel velen dit ervaren als een incorporatie van het platteland door de stad – het platteland als achtertuin van de stad – moet het beschouwd worden als een wederzijds integratieproces. Het platteland gaat niet teloor, maar verandert. De eigentijdse plattelandsvernieuwing gaat dus niet zozeer over een landbouwkundige ontwikkeling, maar over een integratieproces.

In de periode 1953-1970 stonden mentaliteitsverandering (streekverbetering) en technische verbetering (ruilverkaveling) centraal. In de jaren negentig is de plattelandsvernieuwing gekoppeld aan marktwerking. Hierin herkent men het 'tijdsgewricht'. De plattelandsvernieuwing in de jaren vijftig en zestig gebeurde op het breukvlak van verzuilde staat naar verzorgingsstaat, terwijl de huidige plattelandsvernieuwing zich op het breukvlak van verzorgingsstaat naar marktstaat ontwikkelt. Dat heeft allerlei consequenties voor de uitvoering van het beleid.

Zowel in de periode 1953-1970 als na 1994 vervulden de Wageningse socio-

²² Van Broekhuizen, 'Landbouw als motor van plattelandsvernieuwing', 32-33.

²³ Zie bijvoorbeeld: 'Plattelandsvernieuwing, niets nieuws', 3.

logen een belangrijke rol. Hofstee en zijn medewerkers worden aangeduid als modernisten, terwijl de huidige generatie plattelandssociologen soms aangeduid wordt met de term 'constructieve post-modernisten'. Van der Ploeg, die sinds het begin van de jaren negentig de leerstoel van Hofstee bekleedde, pleit voor differentiatie van de bedrijfsstijlen om de overlevingskansen van het boerenbedrijf te verhogen.²⁴ De differentiatie die goeddeels was verdwenen als gevolg van de Wageningse moderniseringstheze zou weer in eigentijdse vorm moeten terugkeren. De huidige generatie Wageningse sociologen heeft een nieuwe moderniseringstheze ontworpen, namelijk die van de gedifferentieerde bedrijfsstijl, die zich weliswaar naar vorm en inhoud maar niet naar intentie onderscheidt van Hofstees moderniseringstheze. Streekverbetering en eigentijdse plattelandsvernieuwing blijven echter twee afzonderlijke grootheden, niet in de laatste plaats omdat beide slechts in het perspectief van hun eigen tijd kunnen worden begrepen.

²⁴ Zie bijvoorbeeld: Van Brockhuizen e.a., *Atlas van het vernieuwend platteland*.

Summary

Modelling the farm-family. The Rural Area Development Program as an instrument of the Dutch agriculture policy 1953-1970.

In 1954 a new Land Consolidation Act passed the Parliament. This act didn't only prescribe the reallocation of land, but also stimulated the building of new roads, dikes and other infrastructure. There was involved a great amount of tax money in these projects. The Dutch ministry of Agriculture feared that in some rural backward regions the inhabitants would not accept the modernization and that the high investment would be unprofitable. That is why the ministry approved the start of a rural area development program in order to integrate farmers and their families in modern society. The scientific-ideological foundation of the program was made by the Department of Sociology of the Wageningen Agriculture University. The execution of the program was organized by the Information Service of the ministry of Agriculture

The rural area development program included three forms of advisory work. The agricultural technical advice was orientated at the technical and economical aspects of farming. It learned the farmer about all kinds of modern production techniques and ways of financing his farm. The agricultural housekeeping advice was meant for the farmer's wife. It taught a modern and efficient way of housekeeping in order to save time, which could be used for farming work. The agricultural-social advice introduced the farmer's family in developments of the modern Dutch society. An important item was the careers guidance for children who had to be talked into leaving the agriculture sector for good. The rural area development program, which was preceded by some experimental projects, started in 1956 and was concluded in 1970.

The rural area development program is subject of this thesis. This study tried to answer three questions:

- Which influence had the hypothesis on modernization of the Wageningen sociologist, as it is formulated in the theory of the modern-dynamic culture pattern, when political choices were made about the rural area development program and when it was executed?
- Was the rural area development program, as a part of the Dutch

agriculture structure policy in its agricultural and social aspects, effective?

- Which meaning has the rural area development program for the actual debate on rural modernization?

This thesis is a triptych. The building of theory at a scientific-ideological level (chapter 2), the political decision-process about the advisory program (chapter 3) and the execution of the rural area development program (chapters 4 tot 7) have been studied. In the final conclusions (chapter 8) the connection between these three levels is subject of analyses.

The theory of the modern-dynamic culture pattern was the core of a scientific-ideological foundation of the rural area development program. This theory was developed by E.W. Hofstee, professor at the Department of Sociology at the Wageningen Agriculture University. In a nutshell this theory presumed that society was in a transition from a traditional pattern to a modern industrial pattern. Hofstee's theory became well-known in the sixties when he used it to explain nineteenth and twentieth century Dutch demographic developments, but originally he wanted to prove with it that modernization of farmers was necessary. From 1953 onwards he and his staff members did research that on the one hand tried to justify the fundamental assumptions of the theory and on the other hand tried to show the effects of modernization. The research-work was done at a moment that the Dutch sociology was changing. The dominant and in many ways typical Dutch *sociography* was surpassed by the modern, American influenced sociology. Hofstee's theory had elements of both schools. On the one hand the theory assumed that the development towards a modern culture pattern was a process of a region or village as a whole. In that way it fitted into the communal thinking of the sociography. On the other hand Hofstee's pupils, like B. Benvenuti, A.W. van den Ban and R. Bergsma, tried to justify the theory with social-psychological models of explanation in which the individual was assigned a central place. The combination of both approaches lead to an inner contradiction in the theory. Besides it was too static and it was historical insufficiently thought through. The traditional farmer was not much more than the typological opposite of what Hofstee described as the modern farmer. Not until the beginning of the sixties the Wageningen sociologists tried to build in more dynamic elements in their theory. The inner contradictions and the static nature however did make the theory at the end an uninteresting scientific doctrine. Half way the sixties Hofstee's staff members doubted the correctness of the hypothesis on modernization. That is one of the reasons why the further development of the theory failed.

In 1953 politician and scientist grow into a symbiosis. Hofstee wanted to

develop his hypothesis on modernization. The political involved interest groups – in this case the ministry of Agriculture and the farmer's unions – had their own reasons to agree with a rural area development program. Since the thirties the government had to deal with 'the small-farmer question'. Many farmers and their families owned a too small farm to earn enough money. This problem did not solve itself, mostly because the eldest son had to take over the farm and hardly did better than his parents. But the small farmers stood under patronage of the pillarized farmer's unions. Especially the confessional unions considered family matters as a responsibility for themselves and not for the state. Consequently a radical modernization and reorganization of the small farming business was impossible. The rural area development program was a compromise between the interests of different groups. On the one hand it made a modernization of the farming work possible by the advisory work of the Information Service of the ministry. On the other hand it gave the farmer's unions the right to organize the housekeeping and agricultural-social advisory work, which so deeply stroked family life, themselves. Originally the rural area development program did intend to expulse small farmers out of the agricultural sector. The main objective was to push families of farmers to the modern standards of Dutch society. In that sense it was 'social-engineering' project initiated by the government.

The rural area development program fitted into the agriculture policy of the ministry. After the Second World War the government tried to keep food prices low by using a price and production policy. However this subsidy for consumers turned into a subsidy for producers after some years. Consequently Dutch farmers had to fear to loose their competitive position on the international market. That is why the old policy was transferred to an agriculture structure policy by minister of Agriculture S.L. Mansholt. One of the main instruments of the new policy was Land Consolidation and in the wake of it the rural area development program.

The rural area development program initially worked to everyone's satisfaction, even though the agricultural-social advisory work made little advance. In the early sixties this contentment turned into dissatisfaction for several reasons. A financial injection into the program, which made it possible to extend the number of rural developments areas, turned out to be a heavy burden. Information officials could no longer give intensified forms of advisory work as the program initially intended. They had to do more work with the same number of staff members. Besides the introduction of the so called O&S-fund (Development and Reorganization-fund) solved in an other way one of the original objectives of the rural area development program. The fund offered the possibility for small farmers to end their farm business

with a financial compensation from the government. The dissatisfaction was also due to the fact that other forms of advisory work as the group orientated rural area development program became more popular. Especially the use of individual advice was supported by political parties. Consequently only farms with good expectations for the future had the attention of the information services.

Halfway the sixties the ministry of Agriculture changed its policy. Rural development areas from now on were selected on the basis of thorough study. Besides regional agriculture information services got more influence on which projects money could be spent. They were no longer forced to spend it on the rural area development program. This change of policy meant factual the end of the rural area development program. At the end of the sixties the ministry of Agriculture decided to accelerate the execution of the rest of the program. In 1970 the program was closed. The subsidy giving to the farmer's unions for housekeeping and agricultural-social advisory work was stopped in the early seventies.

Chapters 4 to 7 are dealing with the realization of the rural area development program. In the foreground stands the way the information officials organized and execute their work. In some paragraphs there is also given attention to the reaction of the population in the areas. In this book are 38 as a sample selection of the 132 rural development areas taken for further study. Examined is the way technical and economical advice has influenced the style of farming. This has been done by deducing strategies that could lead to a modern style of farming and that are mentioned in the reports of the rural development areas. On the basis of these strategies has been controlled if the productivity has grown. Remarkably is that the real large-scale changes started in the sixties. Extension of farms and specialization on one product began in the sixties and expanded enormously in the decades after that. Striking was also that mainly medium-sized and larger farmers profited from the program. Small farmers and those who did the agricultural work as an extra duty were not able to finance the investments. One can conclude that many of them could not profit, because the objectives of the program stood too far from their financial possibilities. Despite that one can still draw the conclusion that the rural area development program was effective. The information officials succeeded in integrating the national agricultural developments into their advisory work. That made it possible for backward regions to keep connected with the process of modernization.

The housekeeping advisory work was a continuation of the activities of Stichting Huishoudelijk Werk ten Plattelande (Foundation for Housekeeping in Rural Areas). The housekeeping advice gained importance when it was integrated into the rural area development program. Major themes were:

house improvement and furnishings, rationalization of the housekeeping and a more efficient way of managing finance's. The first two themes aimed time-saving, so that the farmer's wife could spend more time at the farm. This made it superfluous to hire employees. But that effect was hardly visible. Farmers at small-farms mostly could do the work themselves. Only in busy times they needed the help of their wives. Even after the end of the rural area development program the degree of participation of the farmer's wife was still regional and cultural determined. The housekeeping advice had nevertheless unforeseen effects. For example a well co-coordinated housekeeping stimulated a better organization of the farming work. Especially in financial matters the advisory work was essential. Information officials tried to separate the flows of money in the farmer's family. Housekeeping money and business money had to be registered in separate bookkeeping, so that the welfare of the family became less dependent from the economic situation of the farming business.

The management of financial matters also played an important role in the agriculture-social advisory work. Questions were raised like: how much allowance the children should get, what kind of wages should be paid to the children that worked at the farm and how should the inheritance be divided among the children. The relations in a farmer's family were in many aspects more complex than in the modern western family. The division of the inheritance had to be in such a way that one of the children could continue the farm business. The other children had to be compensated for example in the form of following higher education. That is why an important aspect of the agricultural-social advisory work was the career guidance. Sons and daughters of farmers were stimulated to find outside the agricultural business a job. The government discouraged that children continued hanging around the family farm, because the presence of too many working hands encouraged the use of inefficient labour methods. Besides the so called 'generation-pressure' (the relative number of children that wish to succeed their father) had to be reduced in order to make enlargement of farms possible. In general this 'generation-pressure' was among small farmers less problematic than among farmers with medium-sized and larger farms. Sons of small-farmers apparently understood at an early stage that the agricultural business offered no perspective to them. The advisory work in the rural development areas had some influence on their choice to leave the agriculture sector, but it is also clear that this was a general national trend.

Returning to the three main questions of this study, the following remarks can be made. The Wageningen modernization hypothesis initially gave some direction to the rural area development program. Hofstee developed his

hypothesis in order to change a whole village community. His staff members however started to rely on social-psychological models of explanation. Consequently farmers became supra-local categories that were detached from their social environment. Individualization was a key notion in this process. It did not concern the individualization that became popular in the sixties and which pointed towards self-fulfilment of the individual. Individualization in this case pointed to the American functionalism of the forties and fifties. In this concept it was used to discipline people. In the seventies Benvenuti developed on the base of this insight his TATE-theory (Technical and Administrative Task Enforcement). Following this idea the farmer's responsibility for his business was no longer real, because the rules and institutions – J.D. van der Ploeg calls it expert systems – that surrounded the farmer prescribed to him style of farming and agriculture strategies. In the modernization hypothesis the wish of changing the common culture pattern by social pressure was cherished. In the sixties this turned into another model which made it possible for the state to control the way individual farmers modernized their business. Individual self-fulfilment and discipline became two sides of the same medal.

The 'small-farmer question' was very important for politicians. Small farmers had to be pushed to a higher level of welfare. Besides they formed a substantial part of the supporters of the pillarized political parties and farmer's unions. The rural area development program was for these organizations a way to hold on their followers. The confessional organizations had an own interpretation of modernization. In technical aspects it was similar with the notions of the Information Service of the ministry, but in social aspects they were much more conservative. That is why they insisted on organising the housekeeping and agricultural-social advisory work themselves. In that way they prevented interference from the state in family matters. The group of small farmers was however even for the farmer's unions difficult to reach. The rural area development program had to offer many things for farmers who wished to expand their farm, but hardly anything for small farmers. The program initially did not want to push out of business those small farmers. After some years the policy however happened to have that result. This became especially evident when the O&S-fund started its work. From a political point of view the rural development program had become superfluous. From that point on theory and practice followed their own ways.

The interaction between theory and practice can be analyzed in different ways. The three analytical levels (scientific-ideological, political and executive level) are at least interconnected by two networks: institutional and personal. Hofstee's department in Wageningen, the Information Service of the ministry

of Agriculture and the farmer's unions were the axis in the responsible institutions. The axis branched to all kinds of local organizations. Sociologists, information officials from the ministry and the leading information officials from the farmer's unions knew each other and formed a personal network. In many cases they had the same background, namely their study at the Wageningen Agricultural University. Sometimes they changed jobs from one organization to the other. Many information officials that worked in the rural development areas were skilled by these higher educated officials. That explains why in many ways the same language was spoken. Terms like 'modern culture pattern' and 'style of farming' created by the Wageningen sociologists but are today still immediately recognized by those who were practically involved in the rural area development program. In that way one can speak of a common language that maintained both networks.

The interaction between theory and practice becomes also apparent when the original theoretical hypothesis on modernization, that Hofstee sketched in a lecture for the information officials of the ministry in 1953, are compared with the factual execution of the rural area development program. Hofstee concentrated his analyses on the 'cultural lag' around themes like: economic backwardness, style of farm management, traditionalism, paternal authority, bank credit, differentiated approach of farmers, questions of succession and local leadership. All these aspects did come back in the rural area development program in one way or another. In that way one can speak of an interaction between theory and practice. However the execution of the program was not fully directed by the theory. This study shows that often the practical work was more directive than the theory.

Contiguous the interaction between theory and practice can also be studied from the perspective of executive level. The Wageningen sociologists had some notions on the role of the farmer's wife, but in general those did not go beyond the knowledge that she could contribute to the rationalization of the farm work. The department for Home Economics at the Wageningen Agriculture University, lead by C.W. Willenge Prins-Visser, worked out these notions and made them suitable in the housekeeping. In the end however it turned out that the housekeeping advisory work had more effects than planned. For example it functioned as an important opportunity for social meeting of the farmer's wives. Another example of the distance between theory and practice is the opposition against land consolidation and rural area development. During the execution of the program information officials sometimes encountered opposition from farmers who had no intention to adapt to the modern culture pattern. The theory could seldom give any usefull solutions for this problem. There has been an interaction between theory and practice, but nevertheless the conclusion is justified that

the theory was only accidentally influenced by the executive level.

The first question of this study has been answered. The modernization hypothesis has influenced the political choices and the execution of the rural area development program. However one can not speak of a fusion of the interests of the different groups. Politicians had their own reasons for the rural area development program and these were not the same that inspired the Wageningen sociologists in developing their modernization hypothesis. And the information officers who worked in the rural development areas got acquainted with the Wageningen theory of the modern-dynamic culture pattern, but in the given local circumstances they could only use it in a simplified form.

How effective was the rural area development program? One of the most important aspects of the modernization hypothesis was the transition from an old family strategy towards a modern entrepreneurial strategy. The family strategy aimed to let survive the farm for the benefit of (mostly) the eldest son. This strategy had economic and social-cultural aspects. The entrepreneurial strategy aimed to maximize profit and it was much more economically determined. Farmers had to become entrepreneurs and not everyone was found to be suitable. The Information Service of the ministry tried to change the style of farming via its officials. The six agriculture-technical basic strategies they used were concentrated on rationalization, expansion of farm business and initially separation of style of farming, later on specialization in farming style. These strategies ought to raise the productivity and maximize the profit. This required that the farmers had to act according to modern industrial standards. Bookkeeping, loaning from banks, mechanization of the work were aspects that fitted into these standards. The new farming style was not only to conform the possibilities of the farmer, but also in accordance with the view on the future of the professional planners. One of the major paradoxes in the modernization hypothesis was that on the one hand it emphasized economic aims, but on the other hand tried to reach them via manipulation of the social-cultural lifestyle of the farmer and his family. In the end it resulted in an economized way of thinking about the farmer. This did not mean that the farmer interpreted his existence as purely economic. Social status still affected his choices. Here it is important to observe that the state gained influence on the farmer by economizing his existence. The Wageningen sociologists did not foresee this effect of their hypothesis.

Can something be said about the effects of the rural area development program from a statistical point of view? In 1955 there were 236,418 farms (with more than 1 hectare of land) in the Netherlands. They enclosed 2,280,360 hectares of land. In 1970 these numbers were respectively 164,119

and 2.132.886. The rural area development program enclosed 70.959 farms and 616.447 hectare of land. Consequently this was an average of 35 and 28 percent of the agricultural sector between 1956 and 1970. A third of the Dutch agricultural population has in one way or another been in touch with the rural area development program. It is hardly imaginable that a program of such a size has left no tracks. But it is also clear that whenever farmers and their families remember the rural area development program it is in connection with the land consolidation. Probably the change in the landscape was more impressive than the mental change of farmers and their families. At least it was more visible.

The effect of the rural area development program is difficult to measure in statistical terms. This is among others due to the lack of unambiguous numerical data. A number of case studies have been used to determine the effect of the program. This method makes it impossible to reach nationwide conclusions for all basic strategies, because the use of these strategies differed per rural area. However it is clear that the productivity in many rural development areas grew faster than in comparable areas. The make up of the social-economic arrears was a very dynamic process. Sociologists and information officials did not simply had to lead the farmer's family to a well-defined modern world, but to permanently changing modern society. How much this modern society directly caused changes in the life of farmers and their families is not exactly measurable. However it is clear that information officials also contributed. They adapted actual changes in society in their advisory work. In that way they functioned as a medium between modern developments and the inhabitants of the rural development areas.

The conclusion is justified that as a consequences of the rural area development program farming business has been capitalized, their objectives economized and the farming styles industrialized. The old family strategy has been displaced by an agricultural entrepreneurship, however without removing the family as the organizational core in the business. Not the succession in business is the first goal, despite many farmers hope that one of their children will continue his lifework, but the adaptation to new markets is the main strategy for the farmer. Recently this last aspect returns in the discussions about modernization of rural life. This leads to the last questions this book poses: what meaning has the rural area development program seen through the eyes of the actual debate on the modernization of rural life.

Rural area development became in the nineties again a popular political theme. However there are some major differences with the period 1953-1970. In the fifties and sixties the agricultural reorganization was the central issue, at the moment nature conservancy and tourism are also important

aspects of the rural life. Development is no longer an exclusive matter of farmers. In the period 1953-1970 the rural development was focused at a change of mentality via information officers, today it is guided by the market. The rural development in the fifties and sixties happened at a time when the old pillarized state in the Netherlands changed into a modern welfare state. The actual rural development however is situated in the transition from a welfare state to a market state.

The Wageningen sociologists played an important role in the rural area development program in the period 1953-1970. Since the nineties they are participating again in the discussions. Hofstee and his staff members are called 'modernists', while the contemporary generation of sociologists sometimes is named 'constructive post modernist'. J.D. van der Ploeg, who holds Hofstee's chair, pleads for a differentiation in farming styles to raise the changes of survival. This differentiation in farming style that had disappeared as a consequence of the modernization in the fifties and sixties has to return in an actualized form. The new generation of Wageningen sociologists developed a new modernization hypothesis, namely the differentiated style of management that differs in form and content but not in intention differs from Hofstee's hypothesis. Rural area development program and contemporary modernization of rural life are two different subjects, not at least because both can only be understood in the perspective of their own time.

Bijlage A

Overzicht van de streekverbeteringen, 1956-1970

De verschillende lijsten van streekverbeteringen die in de loop van de jaren door het ministerie van Landbouw zijn opgesteld, verschillen onderling. Dit komt onder andere doordat dezelfde streekverbetering soms onder verschillende namen worden opgevoerd. Zo komt men 'Empel-Orthen' ook tegen als 'Maaskant-west' en wordt het 'Land van Servaas' soms aangeduid als 'Maastricht e.o.' Bovendien vermelden sommige lijsten ook streekverbeteringen die in het stadium van aanvraag verkeerden. Dit bemoeilijkt het vaststellen van welke gebieden nu wel en geen streekverbetering zijn geweest. Vergelijking van de lijsten en andere bronnen leidt tot de conclusie dat er 132 werkelijke streekverbeteringen hebben bestaan en dat 38 het stadium van aanvraag niet gepasseerd zijn. Een lijst uit 1965 heeft (vooral wat betreft omvang van de streekverbetering in hectares en aantal aanwezige boerderijen) de basis gevormd bij het opstellen van het navolgende overzicht van de 132 werkelijke streekverbeteringen. De lijst is aangevuld en waar nodig gecorrigeerd met elders vergaarde data. De gegevens in het overzicht vormen het uitgangspunt bij het berekenen van de cijfers voor de verschillende tabellen in deze studie.

Streekverbeterings-naam	Begin-jaar	Eind-jaar	Landbouwge-bied	Aantal hecta-re	Boer de-rijen	Rijkslandbouw-consulentschap
Zuidelijk Westerkwar-tier	1956	1969	Zandgronden	17218	1899	Noordelijk Groningen
Westerwolde	1957	1970	Zandgronden	21981	1395	Zuidelijk Groningen
Gorecht	1962	1969	Zandgronden	3250	292	Noordelijk Groningen
Weiwerd-Amsveer	1962	1969	Zeekleigebied	2922	104	Noordelijk Groningen
Blijham-Bellingwolde	1963	1968	Zeekleigebied	4221	119	Zuidelijk Groningen
Ameland	1956	1961	Weidegebied	1721	202	Noordelijk Friesland
De Drie Gemeenten	1956	1959	Zandgronden	1838	170	Zuidoostelijk-Friesland
Haskerveensepolder	1957	1963	Weidegebied	4093	222	Zuidwestelijk-Friesland
Het Koningsdiep	1961	1969	Zandgronden	10466	1262	Zuidoostelijk-Friesland
Noordwolde	1961	1964	Zandgronden	950	580	Zuidoostelijk-Friesland
Elsloo e.o.	1962	1966	Zandgronden	1460	150	Zuidoostelijk-Friesland
Barradeel	1963	1970	Zeekleigebied	4253	316	Noordelijk Friesland
Dantumadeel	1964	1970	Zandgronden	6676	606	Noordelijk Friesland
Gaast en Klif (Gaaster-land)	1964	1969	Weidegebied	8471	540	Noordelijk Friesland
Garijp-Suawoude	1964	1969	Zandgronden	8960	769	Zuidoostelijk-Friesland
Linde-Zuid	1964	1969	Zandgronden	6356	639	Zuidoostelijk-Friesland
Sneeker Oude Vaart	1964	1970	Weidegebied	5900	280	Noordelijk Friesland
Sleen-Erm-Diphoom	1956	1961	Zandgronden	2138	188	Oostelijk Drenthe
Spier-Wijster	1956	1961	Zandgronden	1988	176	Westelijk Drenthe
Borger	1957	1963	Zandgronden	4844	365	Oostelijk Drenthe
Vledder	1957	1963	Zandgronden	2623	248	Westelijk Drenthe
Hoogeveen	1958	1966	Zandgronden	4542	765	Oostelijk Drenthe
Nijeveen	1960	1966	Zandgronden	2220	257	Westelijk Drenthe
Peize-Bunne	1961	1967	Zandgronden	4540	463	Westelijk Drenthe
Steenwijksmoer	1961	1968	Zandgronden	2080	223	Oostelijk Drenthe
Broekstreek	1962	1968	Zandgronden	3944	327	Oostelijk Drenthe
Hijken	1962	1968	Zandgronden	3627	322	Westelijk Drenthe
Grolloo-Schoonloo	1963	1968	Zandgronden	1929	151	Westelijk Drenthe
Dalen e.o.	1965	1970	Zandgronden	6941	519	Oostelijk Drenthe
Haarle	1956	1962	Zandgronden	1377	212	Oost-Overijssel
Nieuwleusen-Dalfsen	1956	1962	Weidegebied	7782	1308	West-Overijssel
Rossumer- en Zoeker-veld	1956	1961	Zandgronden	3452	399	Oost-Overijssel
Slagharen-Schuinesloot	1956	1961	Zandgronden	1637	288	Oost-Overijssel
Wetering e.o.	1957	1963	Weidegebied	1495	200	West-Overijssel

Streekverbeterings-naam	Begin-jaar	Eind-jaar	Landbouwge-bied	Aantal hecta-re	Boer de-rijen	Rijkslandbouw-consulentschap
Vriezenveen	1958	1965	Zandgronden	3559	366	Oost-Overijssel
Heemse	1960	1966	Zandgronden	2683	295	Oost-Overijssel
Vollenhove-Blokszijl	1961	1966	Weidegebied	3540	313	West-Overijssel
Beneden-Dinkel	1962	1968	Zandgronden	3310	334	Oost-Overijssel
Den Ham-Daarle	1962	1968	Zandgronden	4177	507	Oost-Overijssel
Haaksbergen	1962	1968	Zandgronden	4961	477	Oost-Overijssel
Heeten e.o.	1962	1968	Zandgronden	4223	445	West-Overijssel
Markelo	1962	1966	Zandgronden	4925	571	Oost-Overijssel
Ommen-Noord	1962	1967	Zandgronden	3610	342	West-Overijssel
Raalte-Broekland	1962	1967	Zandgronden	3887	357	West-Overijssel
Gramsbergen-Lutten	1963	1968	Zandgronden	3376	348	Oost-Overijssel
Denekampse Veld	1964	1966	Zandgronden	2207	232	Oost-Overijssel
De Koekoek (IJssel-muiden)	1965	1969	Weidegebied	195	143	West-Overijssel
Wierden	1967	1970	Zandgronden	4500	400	Oost-Overijssel
Beltrum	1956	1960	Zandgronden	2457	272	Oostelijk Gelderland
Noordwest- Veluwe	1956	1970	Zandgronden	23130	3406	Veluwe
Bommelerwaard-oost	1957	1962	Rivierkleigebied	4043	622	Zuidelijk Gelderland
Maas en Waal-west	1957	1962	Rivierkleigebied	7158	892	Zuidelijk Gelderland
Beesd	1958	1970	Rivierkleigebied	2800	200	Zuidelijk Gelderland
Neederberg	1958	1963	Zandgronden	1130	141	Oostelijk Gelderland
Hummelo-Keppel	1960	1963	Rivierkleigebied	1070	138	Oostelijk Gelderland
Tielerswaard-west	1961	1968	Rivierkleigebied	11000	680	Zuidelijk Gelderland
Epe	1962	1968	Zandgronden	5800	900	Veluwe
Gendringen	1962	1969	Zandgronden	6024	573	Oostelijk Gelderland
Heerde	1962	1970	Zandgronden	4088	506	Veluwe
Lochem-Laren-zuid	1962	1969	Zandgronden	4687	530	Oostelijk Gelderland
Over-Betuwe e.o.	1962	1970	Rivierkleigebied	7102	380	Zuidelijk Gelderland
Winterswijk	1962	1969	Zandgronden	10393	1468	Oostelijk Gelderland
Dinxperlo	1963	1968	Zandgronden	2241	425	Oostelijk Gelderland
Rijk van Nijmegen	1963	1970	Zandgronden	7000	784	Zuidelijk Gelderland
Voorst-Welsum	1963	1968	Rivierkleigebied	9865	1063	Veluwe
Warmsveld	1963	1970	Zandgronden	6835	809	Oostelijk Gelderland
Lek en Linge	1964	1970	Rivierkleigebied	7000	580	Zuidelijk Gelderland
Bommelerwaard-west	1965	1970	Rivierkleigebied	2923	378	Zuidelijk Gelderland

Streekverbeterings-naam	Begin-jaar	Eind-jaar	Landbouwge-bied	Aantal hecta-re	Boer de-rijen	Rijkslandbouw-consulentschap
Lopikerwaard	1956	1963	Weidegebied	7942	680	Utrecht
Rhenen e.o.	1956	1963	Zandgronden	3794	625	Utrecht
Langbroek e.o.	1957	1963	Rivierkleigebied	2564	188	Utrecht
Maarsseveense Plassen	1963	1969	Weidegebied	93	84	Utrecht
Heiligenbergerbeek	1964	1970	Zandgronden	8953	901	Utrecht
De Zeevang	1957	1963	Weidegebied	2543	228	Zuid Noord-Holland
Heerhugowaard	1960	1966	Tuinbouw	1755	186	Noord Noord-Holland
Texel	1960	1966	Weidegebied	9217	441	Noord Noord-Holland
Hensbroek	1961	1967	Zeekleigebied	597	58	Zuid Noord-Holland
Ringpolder-Waterland	1962	1968	Zeekleigebied	1474	127	Noord Noord-Holland
Drieban	1963	1968	Tuinbouw	1231	101	Noord Noord-Holland
Geestmerambacht	1963	1970	Tuinbouw	1236	133	Noord Noord-Holland
Waterland	1963	1968	Weidegebied	5439	406	Zuid Noord-Holland
IJmond-Noord	1965	1969	Tuinbouw	1420	125	Zuid Noord-Holland
Alblasserwaard en Vijfheerenland	1957	1970	Weidegebied	30297	2387	Zuid Zuid-Holland
Roelofarendsveen	1957	1963	Weidegebied	330	269	Noord Zuid-Holland
Voorne-Putten	1961	1970	Zeekleigebied	13011	879	Zuid Zuid-Holland
Grijsoord	1963	1970	Zeekleigebied	720	51	Zuid Zuid-Holland
Zwammerdam	1963	1970	Weidegebied	1335	74	Noord Zuid-Holland
Oude Kern Westland (Poeldijk)	1965	1970	Zeekleigebied	1961	182	Zuid Zuid-Holland
Eede e.o.	1957	1961	Zeekleigebied	2040	194	Zeeuws Vlaanderen
Zak van Zuid-Beveland	1957	1962	Zeekleigebied	4373	533	Zeeuwse Eilanden
Tholen (Poortvliet)	1958	1964	Zeekleigebied	9310	948	Zeeuwse Eilanden
Koewacht	1960	1966	Zeekleigebied	4735	349	Zeeuws Vlaanderen
Walcheren	1963	1968	Zeekleigebied	14299	1173	Zeeuwse Eilanden
Stoppeldijk-Walsoorden	1964	1970	Zeekleigebied	7460	420	Zeeuwse Eilanden
Kapelle-Wemeldinge	1966	1970	Zeekleigebied	2585	200	Zeeuwse Eilanden
Asten	1956	1963	Zandgronden	2000	178	Zuidoostelijk N-Brabant
Haaren	1956	1961	Zandgronden	1150	152	Midden N-Brabant
Hoeven	1956	1960	Zandgronden	2137	397	Westelijk N-Brabant
Someren-Lierop (As-ten)	1956	1963	Zandgronden	3671	414	Zuidoostelijk N-Brabant
Vorstenbosch	1956	1961	Zandgronden	900	118	Noordoostelijk N-Brabant
Empel-Orthen (Maas-kant-west)	1957	1962	Weidegebied	1200	67	Noordoostelijk N-Brabant

Streekverbeterings-naam	Begin-jaar	Eind-jaar	Landbouwge-bied	Aantal hecta-re	Boer de-rijen	Rijkslandbouw-consulentschap
Land van Heusden en Altena	1957	1968	Rivierkleigebied	10457	882	Westelijk N-Brabant
Leende	1957	1962	Zandgronden	1150	138	Zuidoostelijk N-Brabant
Oostelijke Langstraat	1957	1968	Zeekleigebied	5346	640	Westelijk N-Brabant
Hoogeloon	1958	1965	Zandgronden	2541	258	Zuidoostelijk N-Brabant
Sprang-Capelle	1960	1965	Zandgronden	1981	208	Westelijk N-Brabant
Zuidwestelijke Kem-pen	1960	1964	Zandgronden	4462	388	Zuidoostelijk N-Brabant
Boekel-Venhorst	1961	1968	Zandgronden	2741	345	Noordoostelijk N-Brabant
Land van Megen	1961	1967	Weidegebied	2433	291	Noordoostelijk N-Brabant
Princenhage	1961	1967	Zandgronden	1995	200	Midden N-Brabant
Amerkant	1962	1970	Zeekleigebied	4356	322	Westelijk N-Brabant
Bergeyk	1962	1969	Zandgronden	6510	542	Zuidoostelijk N-Brabant
Bossche Broek	1962	1967	Zandgronden	2127	291	Noordoostelijk N-Brabant
Ruchpen	1962	1967	Zandgronden	3729	401	Westelijk N-Brabant
Vierlingsbeek-Samsbeek	1962	1970	Zandgronden	4763	454	Noordoostelijk N-Brabant
De Beerzen	1963	1969	Zandgronden	2031	194	Midden N-Brabant
Land van Ravensteijn	1963	1967	Weidegebied	2261	240	Noordoostelijk N-Brabant
St. Oedenrode-Son-Breugel	1963	1966	Zandgronden	6585	699	Zuidoostelijk N-Brabant
Zeeland-Langenboom	1963	1968	Zandgronden	3299	425	Noordoostelijk N-Brabant
Prinsenbeek (Haagsche Beemden)	1964	1970	Zandgronden	1934	180	Midden N-Brabant
Bergen	1956	1962	Zandgronden	4892	434	Noord-Limburg
Land van Gulpen	1956	1963	Rivierkleigebied	9179	1054	Zuid-Limburg
De Roerstreek	1958	1965	Zandgronden	4546	442	Zuid-Limburg
Meyel en Ospel	1960	1966	Zandgronden	4101	455	Noord-Limburg
De Maasgouw	1961	1968	Rivierkleigebied	4267	546	Zuid-Limburg
Land van Pepijn	1962	1968	Rivierkleigebied	4750	455	Zuid-Limburg
Maas en Niers	1962	1967	Zandgronden	3091	338	Noord-Limburg
Oude Mijnstreek-Ransdalerveld	1962	1968	Rivierkleigebied	8992	726	Zuid-Limburg
Weert	1962	1968	Zandgronden	4783	523	Noord-Limburg
Land van Servaas (Maastricht)	1963	1969	Rivierkleigebied	5746	692	Zuid-Limburg
Venlo-Tegelen	1964	1970	Zandgronden	.	.	Noord-Limburg
De Onderbanken	1966	1970	Rivierkleigebied	4600	328	Zuid-Limburg

Bijlage B

Traditionele en moderne voorstellingswereld van boeren volgens het schema van A.J. Wichers, *De beoefening van de bloemisterij te Beesd* (Wageningen, 1956)

A.J. Wichers voegde bij zijn studie over Beesd een schema met daarin de kenmerken van traditionele en moderne boeren. Hij schematiseerde op deze wijze de voorstellingswereld van drie groepen: de traditionele keuterboeren (incl. landarbeiders)[1], de traditionele middelgrote en grote boeren [2] en de moderne boeren [3]. Elementen van dit schema kwamen bij de Wageningse onderzoekers vaak terug, hoewel elke onderzoeker natuurlijk zijn accenten en nuances weer anders legde. Vanwege de volledigheid en het goede zicht dat het verschaft op het modelmatig denken over traditionalisme en modernisering is Wichers schema hier vrijwel letterlijk en volledig als bijlage opgenomen.

1. De traditionele voorstellingswereld van landarbeider en kleine boer

Algemene verschijnselen	Corresponderende verschijnselen	Historisch fundament
<i>Algehele strekking:</i> statisch; houdt geen rekening met optredende veranderingen.	Onzeker en gesloten houding tegenover nieuwigheden – conservatisme.	De sociale grootheden veranderen vroeger niet of nauwelijks.
<i>Maatschappij horizontaal:</i> De wereld houdt op bij de dorpsgrenzen. Het bewustzijn neemt niet op wat er bestuurlijk, economisch, sociaal of cultureel buiten het dorp gebeurt. Weerslagen daarvan in eigen dorp (b.v. industrievestigingen, verandering assortiment) worden als incidenteel en willekeurig gezien – zelfs lange tijd niet opgemerkt.	Langzame aanpassing aan zich wijzigende situaties zoals: mogelijkheden om democratisch initiatief te tonen (partijvorming, vakbeweging); aanpassing bedrijf aan moderne mogelijkheden, aanpassing beroepsscholing aan behoefte; aanpassing culturele smaak (b.v. lectuur) aan de tijd.	De wereld was vroeger (sociaal en economisch) een conglomeraat van onderling vrij losstaande gebieden, waarin weinig veranderingen zich langzaam voltrokken. Dit werkt nog na.
<i>Maatschappij verticaal:</i> De wereld houdt op bij de eigen stand. De standen daarboven verzorgen openbare zaken als bestuur, bedeling enz. De kleine boer en de landarbeider hebben de plicht aan de hogere standen eerbied te betonen. Bij onwilligheid vinden deze laatste wel de middelen om eerbied af te dwingen.	Armoede en onderdanigheid zijn stielelementen. De beste aanpassing bestond immers in het cultiveren van de tekenen van armoede en van onderdanigheid. In de armoede als cultuurstijl past: gekregen sigaar op straat achter de hand houden; niet weggooien van een vermolmd plank, maar deze weer vertimmeren in kas of schuur; handelen in allerlei rommel.	Ideologieën van voor 1900, welke in meest pregnante vorm wel luidden: de standen vormen een van hogerhand gewilde orde. Deze te willen doorbreken is zonde. Berusting in armoede en gelatenheid tegenover de meerderen sieren de mens en strekken tot zijn heil na dit leven. Dit is een ideologie van de statische maatschappij.
<i>Gezin:</i> Vader oefent patriarchaal gezag uit. Allen zijn verantwoordelijk voor allen. Onvoorwaardelijk neemt elk de zorg op zich voor alle andere gezinsleden: dit gaat boven financiële zelfstandigheid en boven individuele levensontplooiing. De functies van het gezin zijn veelzijdig en worden vervuld zonder vakkundige assistentie.	Geen loonbetaling aan eigen volk (schande!) en in de jongste tijd pas een klein zakgeld (doch: ouders zorgen voor uitzet). Afdragen van elders verdiend loon, lange arbeidsuren zonder berekening van het marginale loon van de laatst toegevoegde arbeidskracht, waardoor overbezetting van het bedrijf en inefficiënte werkwijzen.	In een wereld waarin armoede en gebrek vooral 's winters geregeld dreigen, biedt het 'allen voor allen' de beste overlevingskansen. Dit kon daardoor 'zedelijke plicht' worden. Gebrek aan mogelijkheden om, vooral 's winters, op andere wijze te verdienen.

Algemene verschijnselen	Corresponderende verschijnselen	Historisch fundament
Bij geboorte, ziekte, oude dag enz. is de verzorging volledig gezins- of familietaak.		De gehele constellatie van armoede, plicht tot onderdanigheid en gebrek aan intellectuele vorming in een weinig productieve samenleving.
Ontspanning geheel in eigen kring, met de kermis als uitlaatklep.	1954 was het eerste jaar waarin de dokters er in de kermisnacht niet uit hoefden om gewonden (messteken) te verbinden.	
Waar armoede, onderdanigheid en lange arbeidsuren tot de cultuur behoren, biedt de eigen kring weinig 'geestelijke ruimte'.	Moeizaam verenigingsleven met gebrek aan kader en initiatief. Het recht tot deelneming aan het openbare leven wordt niet tevens als behoefte aangevoeld.	
<i>Bedrijf.</i> Bedrijf dient om het gezin door het leven te helpen. Is letterlijk 'bestaansbasis'.	Landhonger en gezinsbedrijf, dat vroeger vooral op zelfverzorging was gericht.	Geringe productiviteit.
Levensmogelijkheden recht evenredig met hoeveelheid land en vee, want de variatiemogelijkheden in de teelten is gering en de capaciteit om ze op te sporen ontbreekt.	Bedrijfsstijlen gekopieerd van de toonaangevende grote boeren.	Geen landbouwwetenschap; geen individueel zoeken van eigen weg en mogelijkheden. Collectivistische denkwereld.
Standing recht evenredig met hoeveelheid land en vee en erfbied voor het land.	Minachting voor wie het bedrijf verwaarloost. Idealisering van het boerendom en onderschatting van andere beroepen. Geen afstand kunnen doen ten behoeve van de jonge generatie.	Er waren anders geen levensmogelijkheden.
Elke gelduitgave is verlies.	Boerenzuinigheid en 'materialisme op korte termijn'. Proberen met slecht zaad, ongeselcteed plantenmateriaal en verouderd sortiment. Weerstand tegen aansluiting bij melkcontroleverenigingen, omdat die contributie heffen.	Elke uitgave was vroeger ook een verlies. Het gezinsbedrijf verzorgde immers alles zelf. Geld kreeg men alleen voor de geringe overschotten die men had. Dit had men nodig voor datgene, wat men werkelijk niet zelf kon. Allereerst had men vaak pacht te betalen. Dit was zonder meer afstaan van inkomen. Verder waren er uitgaven nodig aan ambachtslieden. Tenslotte had men enige werktuigen nodig, maar voor het zelfverzorgingsbedrijf zijn deze vrij direct consumptief.
Krediet is gevaarlijk en eerloos.	"Wie een kas bouwt, moet het geld voor een tweede in de kas hebben liggen".	Krediet was vroeger vaak consumptief (de winter) en het was een schrik minder om geen schuld te hebben. Bovendien maakte de gebrekkige kredietregeling leningen en voorschotten gevaarlijk.
Bedrijfsmogelijkheden evenredig met hoeveelheid gepacht land, ook in tuinbouw.	Niet zien van vermogensbehoeften voor investering en bedrijfskapitaal	Investering in vast activa waren vroeger minder belangrijk dan nu.

2. De traditionele voorstellingswereld van de middelgrote en grote boer

Algemene verschijnselen	Corresponderende verschijnselen	Historisch fundament
<i>Algehele strekking:</i> statisch; houdt geen rekening met optredende veranderingen.	Quasi zekere houding tegenover nieuwigheden, meestal afwijzend; conservatisme.	De sociale grootheden veranderen vroeger niet of nauwelijks.
<i>Maatschappij horizontaal:</i> De wereld houdt niet op bij de dorpsgrenzen, maar bestaat wel uit een conglomeraat van identieke delen. Er is contact met standgenoten buiten eigen dorp.	Provincialisme.	De wereld was eens zo'n conglomeraat.
<i>Maatschappij verticaal:</i> De wereld houdt op bij de eigen stand, doch als lid van die stand heeft men het recht zich in te laten met zaken van plaatselijk bestuur, kerk- en polderbestuur, armenzorg, verenigingen enz. Men heeft recht op deemoedige eerbied van de lagere standen en kan over hen beschikken.	Toedienen van lijfstraffen aan arbeiders, laten werken voor willekeurig laag loon. Wantrouwen van overheidssteun aan kleine bedrijven ("haalt onze arbeiders weg, terwijl zij er toch niets van maken en steeds meer gaan verlangen").	Ideologieën van voor 1900: a) Liberaal-evolutionistisch. Een vrij spel van maatschappelijke krachten heeft de hogere standen naar de top gevoerd. Zij behoren tot de 'fittest' en hebben recht op 'survival'. b) Kerkelijk georiënteerd: de hogere standen zijn door de Voorzienigheid gesteld boven de lagere standen. Hieraan werd soms toegevoegd: bovendien zijn de lagere standen te 'dom' om hun eigen welzijn te begrijpen en te onbeschaafd om welvaart te kunnen verdragen.
<i>Gezin en bedrijf:</i> Allen voor allen geldt ook hier, maar door de minder benepen welvaartsomstandigheden betekent dit niet een arbeiden tot het uiterste. Men laat arbeiden en voedt de jonge generatie op in het besef, dat dit een goed recht is.	Levensstijl van landadel. Wijnhandelaar in equipage aan de deur. Familiehuwelijken om vermogen en bezit in de familie te houden	
Intellectuele vorming in het gezin hierbij aangepast en niet gericht op vakkennis.	Minachting voor (vak) onderwijs.	Was ook onnodig bij een vast bouwplan en voldoende land om extensief te kunnen telen.

3. De moderne voorstellingswereld

Algemene verschijnselen	Corresponderende verschijnselen	Historisch fundament
<i>Algehele strekking:</i> dynamisch – is bedacht op optredende veranderingen.	Zekerheid in optreden. Veroordeelt geen nieuwigheden alleen omdat ze van het bestaande afwijken – progressief.	De sociale grootheden veranderen voortdurend.
<i>Maatschappij horizontaal:</i> Gezichtskring reikt verder dan plaatselijke toestanden. Het algemeen gebeuren wordt bewust opgenomen en verwerkt. Er is besef van economische, sociale en bestuurlijk-organisatorische samenhang. Het beeld van een organisme heeft de plaats ingenomen van dat van een conglomeraat.	Rekrutering van kader voor organisatie- en verenigingsleven is mogelijk. Het bedrijf wordt afgestemd op moderne mogelijkheden en de behoeften van de markt.	De moderne maatschappij is een organisme, waarin alle draden van het economische, sociale en organisatorische verweven liggen en waarin elk ingrijpen zijn weerslagen elders en op andere terreinen heeft.
<i>Maatschappij verticaal:</i> Het denken in standen met daaraan verbonden rechten en/of plichten is doorbroken. Er zijn wel rangen, maar er is vrij grote gelijkwaardigheid van de mensen van allerlei rang, doordat ieder het recht heeft op de maatschappelijke ladder te stijgen, alsook het recht mee te beslissen in publieke zaken. Achtung wordt toegekend op grond van prestatie.	Egalisatie in kleding, levensgewoonten, ontspanning; onbevangen omgaan met iedereen.	Ideologie van de 'democratische' samenleving, waarin sociale gelijkheid en rechtvaardigheid worden erkend. Ook deze ideologie bevestigt weer een feitelijke toestand, namelijk de onhoudbaarheid van een vast patroon van klassen en standen in een dynamische samenleving, die steeds welvarender wordt.
<i>Gezin:</i> De verantwoordelijkheid van allen voor allen op het materiële vlak is sterk verminderd. De materiële zorg gaat hoofdzakelijk van ouders naar kinderen. Het kind 'betaalt' dit alleen terug met liefde. Materieel betaalt het kind echter door aan de volgende generatie. Voor verzorging, opvoeding en scholing en ontspanning wordt veel gebruik gemaakt van deskundigen.	Uitbetaling van vol loon aan gezinsleden. Behoud van elders verdiend geld (behalve kostgeld). Zorg voor eigen huwelijk. Huwelijk komt meer te berusten op persoonlijke affectie. Huwelijkskeuze daardoor een persoonlijke zaak.	De mogelijkheden van een zeer productieve samenleving. Daardoor is de zorg voor het materiële zeer licht geworden.
<i>Bedrijf:</i> Gestreefd wordt naar een inkomen boven een zeker minimum. Wordt dit minimum niet behaald, dan zoekt men iets anders. Het rendement van de arbeid wordt berekend en het nut ervan afgewogen tegen vrije tijd.	Reorganisatie van het bedrijf, b.v. omschakeling van land- op tuinbouw. Opgeven van het bedrijf t.b.v. loondienst elders. Bedrijfsvorming van zodanige grootte, dat mechanische arbeid mogelijk is, dat de arbeidsbehoefte regelmatig is en dat de werktijden 'binnen redelijke grenzen' blijven.	De mogelijkheden om een inkomen te verdienen zijn uitgebreid. Men is niet meer op het agrarische bedrijf aangewezen. Behoeft aan vrije tijd en ontwikkeling is ontstaan.

Bijlage C

Ministers op het ministerie van Landbouw en Visserij, 1945-1977

Minister:	Partij:	Periode:		Kabinet:
S.L. Mansholt	SDAP PvdA	24/1/1945	-3/7/1946	Schermerhorn/Drees
		3/7/1946	-7/8/1948	Beel I
		7/8/1948	-15/3/1951	Drees/Van Schaik
		15/3/1951	-2/9/1952	Drees I
		2/9/1952	-13/10/1956	Drees II
		13/10/1956	-1/1/1958	Drees III
C. Staf (a.i.)	CHU	1/1/1958	-11/1/1958	Drees III
A. Vondeling	PvdA	11/1/1958	-22/12/1958	Drees III
C. Staf (a.i.)	CHU	22/12/1958	-19/5/1959	Beel (interimkabinet)
V. Marijnen	KVP	19/5/1959	-24/7/1963	De Quay
B. Biesheuvel	ARP	24/7/1963	-14/4/1965	Marijnen
		14/4/1965	-22/11/1966	Cals
		22/11/1966	-5/4/1967	Zijlstra (interimkabinet)
		5/4/1967	-6/7/1971	De Jong
P.J. Lardinois	KVP	6/7/1971	-20/7/1973	Biesheuvel
J. Boersma	ARP	1/1/1973	-11/5/1973	Biesheuvel
T. Brouwer	KVP	11/5/1973	-1/11/1973	Biesheuvel
A.P.J.M.M. van der Stee	KVP (CDA)	1/11/1973	-17/12/1977	Den Uyl

Bron: *Parlement en kiezer. Jaarboekje* ('s-Gravenhage 1945-1978).

Bijlage D

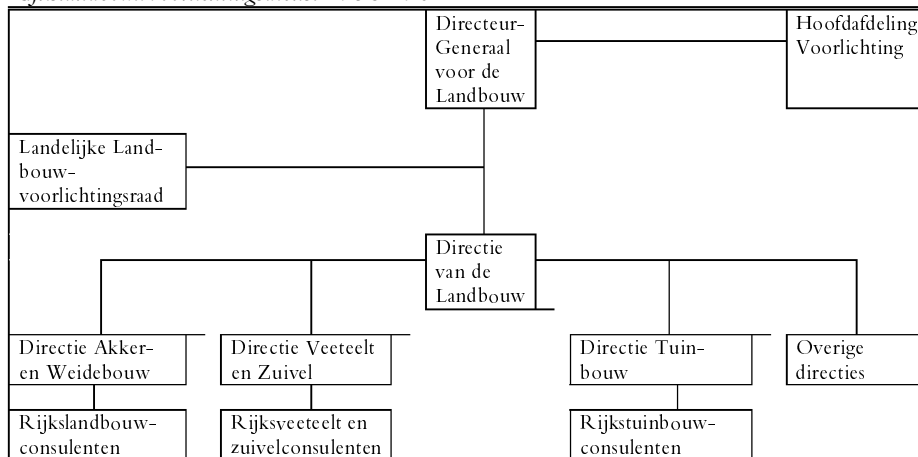
Overzicht provinciale standsorganisaties, 1945-1970

	KNLC	KNBTB	NCBTB
Groningen	GML	ABTB	Groningse CBTB
Friesland	FML	ABTB	Friese CBTB
Drenthe	DLG	ABTB	Drentse CBT
Overijssel	OLM	ABTB	CBTB Overijssel
Gelderland	GLM	ABTB	Gelderse CBTB
Noord-Holland	HML	R.K. Diocesane Land- en tuinbouwbond van het Bisdom Haarlem (LTB)	CBTB Holland- Brabant. Vanaf 1969 CBTB West Nederland.
Zuid-Holland	HML		CBT Holland-Brabant
Utrecht	ULG	ABTB	CBTB Utrecht
Zeeland	ZLM. Vanaf 1969 Zui- delijke Landbouwmaat- schappij	NCB	CBTB Zeeland. Vanaf 1969 CBTB West- Nederland.
Noord-Brabant	NML. Vanaf 1969 Zuidelijke Landbouw- maatschappij	NCB	CBTB Holland-Brabant
Limburg	---	LLTB	
Gronings-Drentse Veenkoloniën	Veenkoloniale Boeren- bond		Christelijke Veenkolo- niale Landbouwbond
IJsselmeerpolders	Landbouwmaatschappij IJsselmeerpolders		CBTB IJsselmeerpolders

Bijlage E

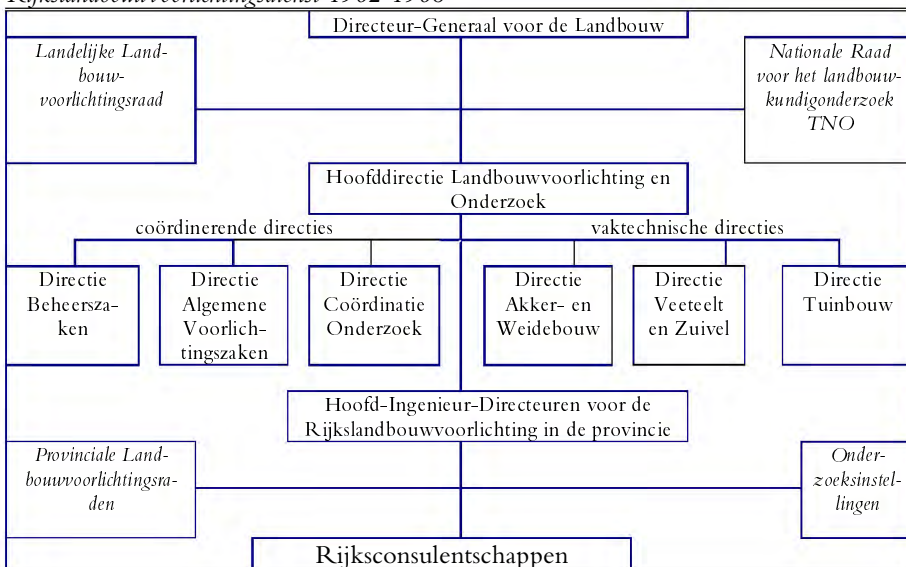
Organisatieschema's Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst 1958-1968

Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst 1958-1962

Bron: P.J.P. Zuurbier, *De besturing en organisatie van de landbouwvoorlichtingsdienst* (Wageningen 1984).

Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst 1962-1968

Bron: Schema op basis van: P.J.P. Zuurbier, *De besturing en organisatie van de landbouwvoorlichtingsdienst* (Wageningen 1984), 63 en website ministerie van LNV (1-9-2001) www.minlnv.nl/lnv/historie.

Bijlage F

Kengetallen ter bepaling van de landbouwkundig achtergebleven gebieden, 1958

De commissie die in 1958 het rapport *De landbouwkundig achtergebleven gebieden in Nederland. Een survey* schreef, hanteerde een aantal criteria (kengetallen) om de achterstand van gebieden te meten. Deze kengetallen legden een bepaald gewicht in de schaal bij de bepaling van de mate van achterstand voor elke streek (eindcijfer variërend van grote achterstand [1] tot vooruitstrevend [10]). In het navolgende schema staan de kengetallen en hun relatieve gewicht in procenten vermeld.

A=bedrijfsvoering, B=ruimtelijke productie-omstandigheden en C=sociale omstandigheden.		
	Kengetallen	Procentueel gewicht
Bedrijfsvoering	1 Aantal koeien per 100 ha voedergewassen	1,85
	2 Aantal varkens en legkippen per 100 ha cultuurgrond	1,85
	3 % gemaaid grasland	1,85
	4 Geruiterd hooi in % van de totale hooiwinning	1,85
	5 % bedrijven met rantsoenbeweiding en intensieve omweiding	1,85
	6 % bedrijven met silo	1,85
	7 % bedrijven gebruik makend van zaaimachine, zelfbinder, aardappelrooi	5,56
	8 Gecontroleerde koeien in % van alle melk- en kalfkoeien	5,56
	9 Arbeidsuren in s.u. per v.a.k.	11,11
Ruimtelijke omstandigheden		8,33
	1 Gemiddelde bedrijfsgrootte ≥ 1 ha hoofdberoep landbouwer	
	2 % bedrijven van 1-5 ha met hoofdberoep landbouwer	8,33
	3 % bedrijven ≥ 1 ha met 5 kavels of meer	8,33
Sociale omstandigheden	4 Gemiddelde kavelgrootte in ha op bedrijven ≥ 1 ha	8,33
	1 % bedrijfshoofden van ≥ 65 jaar, bedrijven ≥ 1 ha hoofdberoep landbouwer	8,33
	2 % bedrijven \geq met dag- en cursusonderwijs (hoofdberoep landbouwer)	8,33
	3 Leden van de standsorganisaties in % van het aantal grondgebruikers en de activiteitenindex (hoofdberoep land- of tuinbouwer)	8,33
	4 Aantal meewerkende zoons ≥ 25 jaar per 100 bedrijven ≥ 5 ha (hoofdberoep landbouwer)	8,33
	Totaal	100

Bron: *De landbouwkundig achtergebleven gebieden in Nederland. Een survey*, 8.

Bijlage G

Productie-eenheden (1950-1960), arbeidsnormen in standaarduren (1958) en bewerkingseenheden (1960)

In de jaren vijftig hanteerde het Landbouw-Economisch Instituut (LEI) productie-eenheden om de hoeveelheid arbeid op een boerderij te bepalen [1]. Per regio vertoonde de omvang of inhoud van een eenheid kleine verschillen. Later ging het LEI steeds meer werken met standaarduren [2]. Een bepaalde productie-eenheid (bijvoorbeeld koe) vereiste een aantal arbeidsuren per jaar. Deze methodes raakten achterhaald, omdat ze hoofdzakelijk de hoeveelheid arbeid als uitgangspunt namen. Moderne boerenbedrijven werden echter steeds kapitaalintensiever. In de jaren zestig schakelde men daarom over bewerkingseenheden, waarin ook de kapitaalsintensiteit werd verwerkt [3]. Bewerkingseenheden zijn dus verhoudingsgetallen voor de omvang van de bewerking in de verschillende productierichtingen en als zodanig vormen ze een maat voor de productieomvang van bedrijven en bedrijfsonderdelen gezien vanuit de gezichtshoek van de bewerking.

1. Productie-eenheden in drie regio's, 1950-1960

Drenthe (Peize, Spier-Wijster, Hoogeveen, Sleen-Erm-Diphoom, Nijveen)	Noord-Brabant (Asten, Someren-Lierop, Son en Breugel)	Komgronden (Bommelerwaard-oost, Maas en Waal-west)
1 productie-eenheid staat gelijk aan...		
1 melkkoe + jongvee	1 melkkoe + jongvee	1,1 melkkoe
3-4 fokzeugen	2,5-3 fokzeugen	3-3,5 fokzeugen
10-15 mestvarkens	15 mestvarkens	20 mestvarkens
100-150 leghennen	125-150 kippen	167 kippen
750 mestkuikens	400 slachtkuikens	5 mestkalveren
20 mestkalveren	1 ha graan	5 paarden (geen werkpaarden)
6 schapen	0,5 ha hakvruchten	1,25 schapen
1 25 GVE	0,65 ha aardappelen	5 GVE overig rundvee
1,5 ha graan	0,5 ha suikerbieten	1 ha graan
0,5 ha hakvruchten	0,10 ha aardbeien	0,5 ha aardappelen
0,6 ha aardappelen	0,10 ha augurken	0,5 ha suikerbieten
0,4 ha vollegrondstuinbouw	0,10 ha spekbonen	1 ha peulvruchten
	0,20 ha tuinbonen	0,1-0,15 ha tuinbouw
	0,25 ha fruitteelt	0,25 -0,4 ha fruit

Bron: diverse eindverslagen van streekverbeteringen.

2. Arbeidsnormen voor gemengde bedrijven (inclusief algemene werkzaamheden), 1958

Omschrijving		Arbeidsnorm in manuren (=standaarduur) per jaar
I	Verzorging van vee (uren per gemiddeld aanwezig dier per jaar)	
	Rundvee (met de hand melken) met inbegrip verzorging jongvee	250 per koe
	Rundvee (machinaal melken) met inbegrip verzorging jongvee	200 per koe
	Zeugen (met inbegrip van biggen 2 worpen per jaar)	74 per zeugjaar
	Mestvarkens	24 per varkensjaar
	Kippen (inclusief de opfok tot 5 maanden)	355 per 100 hennen
	Werkpaarden: Friese Wouden	100 per paard
	Werkpaarden: Overige gebieden	170 per paard
II	Bemesting en verzorging grasland	
	Friese Wouden	60 per ha
	Drenthe, Overijssel en Gelderland	50 per ha
	Noord-Brabant	45 per ha
III	Ruwvoederwinning grasland	
	Hooiwinning	80 per ha
	Inkuilen	75 per ha
IV	Voedergewassen	
	Voederbieten	725 per ha
	Stoppelknollen	160 per ha
	Stoppelwortelen	330 per ha
	Spurrie, snijrogge	80 per ha
V	Marktbaar gewassen	
	Rogge	211 per ha
	Haver	216 per ha
	Aardappelen	575 per ha

Bron: CBS, *Landbouwcijfers 1958*.

3. Bewerkingseenheden tabel, 1960

Gewassen	eenheden per ha	Veehouderij	eenheden per gemid- deld aanwezig dier
Granen	90	<i>Rundvee</i>	
<i>Hakvruchten</i>		Kalveren	12
Pootaardappelen	275	Jongvee	12
Consumptieaardappelen	230	Melkkoeien	55
Fabrieksaardappelen	145	Mestvee	25
Aardappelen te velde verkocht	125	Dekstieren	45
Voederaardappelen	175	Meststieren	25
Suikerbieten	190	<i>Varkens</i>	
<i>Peulvruchten</i>		Mestvarkens	4
Conservenerwten	85	Opfokzeugen	4
Bruine bonen	125	Fokzeugen	15
Veldbonen (+wikken)	105	<i>Pluimvee</i>	
Overige peulvruchten	115	Hennen	0,45
<i>Vlas en zaden</i>		Slachtkuikens	0,025
Ongerepeld vlas	90	Schapen	6
Strovlas (+lijnzaad)	150		
Vlas te velde verkocht	60		
bietenzaad	230	<i>Diversen</i>	Eenheden
Graszaad	135	Deelbouw	110 per ha
Overige zaden	105	Verhuurd land	40 per ha
<i>Voedergewassen</i>		Boomgaard onbeweid	300 per ha
Voederbieten	190	Boomgaard beweid	60 per ha
Klaver en lucerne	70	Geproduceerde kaas	0,05 per kg
Hooi en kuilgras	25	Werk voor derden	1 per 8 gulden op- brengst uit werk voor derden
Gras voor drogen	20		
Nagewassen	25		
<i>Overige gewassen</i>			
Uien	250		
Pootbietjes	375		
Asperges	300		

Bron: Landbouw-Economisch Instituut.

Bijlage H

Enkele gegevens betreffende grootte en omvang van de bedrijven, hoeveelheid melkvee en melkproductie, productie-eenheden en volledige arbeidskrachten op bedrijven van de selectiegroep, 1956-1970

De selectiegroep bestaat uit 38 streekverbeteringen (zie hoofdstuk 4). De in navolgende tabellen berekende getallen zijn (vrijwel zonder uitzondering) gebaseerd op de in streekverbeteringseindverslagen vermelde data. In sommige gevallen hebben die niet op de gehele streekverbeteringsperiode betrekking, maar slechts op een gedeelte daarvan. Ook werd niet in alle gevallen de hele boerenpopulatie geteld, maar slechts degenen die een bedrijf met een minimaal vastgestelde omvang hadden.

De navolgende tabellen laten een reeks data zien aan de hand waarvan men de effectiviteit van het streekverbeteringsprogramma kan bepalen.

1. Grootte van bedrijven in streekverbeteringen uit de selectiegroep, 1956-1970

Selectiegroep	Met ruilver- kave- ling	Min. be- drijfs- groot- te	Periode waar cijfers betrek- king op hebben	Aantal bedrij- ven		Groei in %	Aandeel bedrij- ven < 10 ha in % van het totaal		Gemiddelde bedrijfs grootte in ha in het...		Groei in %
				begin	eind		begin	eind	begin	eind	
Koningsdiep	ja	3 ha	1961-1969	729	501	-31,3	59,9	29,7	.	.	
Elsloo e.o.	ja	2 ha	1962-1966	137	82	-40,1	43,8	15,9	13,50	22,00	63,0
Linde-Zuid	ja	1 ha	1964-1969	639	407	-36,3	61,2	43,5	.	.	
Spier-Wijster	ja	0 ha	1956-1961	119	119	0,0	33,6	24,4	12,50	14,00	12,0
Sleen-Erm-Diphoom	ja	3 ha	1956-1961	141	141	0,0	37,2	34,3	12,78	13,09	2,4
Borger	ja	0 ha	1956-1963	383	306	-20,1	38,6	8,5	10,70	13,40	25,2
Nijeveen	ja	0 ha	1960-1966	260	212	-18,5	53,5	46,5	.	.	
Peize	ja	0 ha	1962-1966	471	435	-7,6	59,4	46,7	9,22	10,48	13,7
Haarle	nec	4 ha	1956-1962	182	181	-0,5	69,8	68,5	9,15	9,25	1,1
Slagharen- Schuinesloot	later	4 ha	1956-1962	142	144	1,4	83,1	74,3	9,76	10,01	2,6
Wetering	nec	0 ha	1957-1961	115	117	1,7	39,5	22,9	11,60	14,45	24,6
Heemse	nec	5 ha	1960-1966	236	208	-11,9	59,7	50,5	10,26	11,78	14,8
Haaksbergen	nec	3 ha	1962-1968	446	426	-4,5	32,3	28,9	10,54	11,36	7,8
Beneden-Dinkel	nec	3 ha	1962-1968	312	301	-3,5	24,4	20,9	11,01	12,40	12,7
Den Ham-Daarle	nec	3 ha	1962-1968	440	393	-10,7	39,6	31,3	8,92	10,05	12,6
Gramsbergen-Lutten	nec	5 ha	1964-1968	245	215	-12,2	48,6	36,3	12,76	14,60	14,4
Roelofarendsveen	ja	0 ha	1957-1963	269	254	-5,6	.	.	0,74	0,85	14,9
De Zeevang	ja	5 ha	1957-1963	246	220	-10,6	37,4	26,4	12,17	13,54	11,3
Waterland	nec	5 ha	1963-1968	380	324	-14,7	24,5	21,0	14,29	15,24	6,6
Beltrum	ja	2 ha	1956-1960	.	.		56,0	53,0	10,73	10,74	0,1
Hummelo-Keppel	ja	0 ha	1956-1960	91	76	-16,5	63,7	52,6	11,00	13,20	20,0
Neederberg	ja	2 ha	1955-1960	100	100	0,0	64,0	58,0	9,38	10,30	9,8
Bommelerwaard-oost	ja	5 ha	1957-1962	304	309	1,6	59,5	59,2	7,35	8,00	8,8
Maas en Waal-west	ja	5 ha	1957-1962	488	513	5,1	53,7	52,6	9,27	9,70	4,6
Tielerwaard-west	ja	5 ha	1961-1968	481	348	-27,7	37,6	15,5	13,47	17,96	33,3
Someren-Lierop	later	.	1956-1961	275	275	0,0	.	.	8,83	8,83	0,0
Asten	nec	.	1957-1961	117	117	0,0	.	.	11,58	11,30	-2,4
Leende	vrijw	4 ha	1957-1962	107	107	0,0	65,4	63,6	.	.	
Empel-Orthen	ja	2 ha	1957-1962	67	66	-1,5	40,3	33,3	16,82	17,04	1,3
Son en Breugel	vrijw	3 ha	1962-1967	677	533	-21,3	62,5	51,9	16,00	17,80	11,3
Bergeyk	ja	0 ha	1962-1969	463	388	-16,2	70,0	52,0	13,95	17,36	24,4
De Beerzen	ja	0 ha	1963-1969	182	156	-14,3	78,0	74,0	11,47	12,65	10,3
Roerstreek	nec	0 ha	1958-1967	467	411	-12,0	61,2	50,7	11,95	14,34	20,0
Land van Pepijn	nec	3 ha	1962-1968	255	262	2,7	37,5	28,8	14,47	16,06	11,0
Oude Mijnstreek- Ransdalerveld	nec	3 ha	1962-1968	747	556	-25,6	31,5	28,0	16,40	16,97	3,5
Zak van Z-Beveland	ja	1 ha	1957-1962	409	.	.	71,0	.	11,30	.	.
Koewacht	later	1 ha	1960-1965	302	271	-10,3	45,7	39,3	11,40	12,30	7,9
Walcheren	ja	0 ha	1963-1968	330	212	-35,8	.	.	6,20	10,30	66,1

2. Melkvee en melkproductie in de streekverbeteringen uit de selectie-groep, 1956-1970

Selectiegroep	Periode waar cijfers betrekking op hebben	Melk in kg per koe		groei in % p.j.	Vetgehalte in %		Aantal melk-koeien per bedrijf		Groei in %	Aantal melk-koeien per ha grasland en ha voedergras		Groei in %
		begin	eind		begin	eind	begin	eind		begin	eind	
Koningsdiep	1961-1969	
Elsloo e.o.	1962-1966	3793	4043	1,3		1,00	1,10	10
Linde-Zuid	1964-1969	
Spier-Wijster	1956-1961	4234	4487	1,0	3,83	3,88	6,6	9,0	36	1,35	1,70	26
Sleen-Erm-Diphoom	1956-1961	3660	4030	1,7	3,80	3,86	7,2	8,3	15	1,06	1,09	3
Borger	1956-1963	5,0	8,0	60	1,00	1,35	35
Nijveen	1960-1966	4000	3939	-0,2	3,95	3,98	16,4	23,0	40	1,24	1,56	26
Peize	1962-1966	4535	4447	-0,4	3,92	4,04	8,8	10,3	17	1,13	1,15	2
Haarle	1956-1962	3194	3521	1,5	3,53	3,57	8,7	9,9	14	1,19	1,30	9
Slagharen-Schuinesloot	1956-1962	3962	4267	1,1	3,91	3,94	4,8	7,8	63	.	.	
Wetering	1957-1961	3480	3719	1,1	3,90	3,90	11,6	16,0	38	1,10	1,42	29
Heemse	1960-1966	7,7	10,6	38	1,33	1,39	5
Haaksbergen	1962-1968	9,9	12,6	27	1,25	1,44	16
Beneden-Dinkel	1962-1968	9,5	13,2	39	1,18	1,33	13
Den Ham-Daarle	1962-1968	8,8	12,4	41	1,30	1,50	15
Gramsbergen-Lutten	1964-1968	11,8	15,4	31	1,37	1,49	9
Roelofarendsveen	1957-1963	
De Zeevang	1957-1963	4186	4394	0,7	.	.	13,9	17,9	29	1,15	1,30	13
Waterland	1963-1968	4148	4645	2,0	3,90	4,00	.	.		1,38	1,41	2
Beltrum	1956-1960	6,3	7,3	16	1,08	1,24	15
Hummelo-Keppel	1956-1960	6,4	11,2	75	0,87	1,28	47
Neederberg	1955-1960	6,9	8,7	26	1,10	1,50	36
Bommelerwaard-oost	1957-1962	4643	4677	0,1	3,61	3,64	5,5	7,6	38	0,83	1,03	24
Maas en Waal-west	1957-1962	4449	4493	0,2	3,48	3,54	5,0	7,0	40	0,64	0,78	22
Tielerwaard-west	1961-1968	4224	4196	-0,1	3,55	3,77	5,1	16,6	229	0,56	1,12	100
Someren-Lierop	1956-1961	4136	4208	0,3	3,58	3,64	5,1	6,5	27	.	.	
Asten	1957-1961	4160	4260	0,5	3,66	3,64	5,5	7,9	44	1,30	1,60	23
Leende	1957-1962	4383	4637	1,0	3,60	3,60	5,2	8,2	58	1,23	1,59	29
Empel-Orthen	1957-1962	8,5	11,4	34	0,77	0,98	27
Son en Breugel	1962-1967	8,3	11,9	43	1,27	1,36	7
Bergeyk	1962-1969	9,9	17,0	72	1,50	1,66	11
De Beerzen	1963-1969	11,3	18,1	60	1,40	1,80	29
Roerstreek	1958-1967	4030	4140	0,3	3,64	3,81	3,8	6,9	82	1,30	1,30	0
Land van Pepijn	1962-1968	6,5	8,8	35	1,36	1,53	13
Oude Mijnstreek-Ransdalerveld	1962-1968	11,4	12,5	10	1,62	1,76	9
Zak van Z-Beveland	1957-1962	2,8	2,7	-3	0,52	0,84	62
Koewacht	1960-1965	2,0	2,6	30	.	.	
Walcheren	1963-1968	4630	4807	0,6	4,01	3,92	17,4	20,2	16	.	.	

3. Productie-eenheden (PE) en Volledige Arbeidskrachten (VAK) op be- drijven 1956-1970

Selectiegroep	Periode waar cijfers betrek- king op hebben	Gemiddeld aantal PE per bedrijf		Groei in %	Aantal VAK per bedrijf		Groei in %	Aantal PE per VAK		Groei in %	Aantal ha per VAK in het...		Groei in %
		begin	eind		begin	eind		begin	eind		begin	eind	
Koningsdiep	1961-1969	
Elsloo e.o.	1962-1966	
Linde-Zuid	1964-1969	
Spier-Wijster	1956-1961	14,3	17,2	20	1,58	1,52	-4	9,20	11,26	22	7,91	8,22	4
Sleen-Erm-Diphoom	1956-1961	14,5	16,0	10	1,86	1,68	-10	7,68	9,44	23	6,88	7,79	13
Borger	1956-1963	.	.		1,55	1,78	15	.	.		8,25	9,10	10
Nijveen	1960-1966	14,5	18,0	24	2,10	1,68	-20	10,30	13,30	29	.	.	
Peize	1962-1966	11,1	12,7	14	
Haarle	1956-1962	11,8	15,3	30	1,3	1,2	-4	9,14	12,32	35	9,06	9,49	5
Heemse	1956-1962	11,3	13,4	19	1,5	1,3	-13	10,20	14,60	43	6,67	9,11	37
Slagharen-Schuinesloot	1957-1961	9,1	10,5	15	1,5	1,2	-20	7,70	10,70	39	5,64	7,11	26
Wetering	1960-1966	15,5	18,9	22	1,58	1,5	-5	9,29	12,64	36	7,35	9,62	31
Haaksbergen	1962-1968	.	.		1,4	1,1	-21	.	.		7,50	10,80	44
Beneden-Dinkel	1962-1968	.	.		2,0	1,2	-40	.	.		5,50	10,00	82
Den Ham-Daarle	1962-1968	.	.		1,1	1,1	0	.	.		7,90	9,50	20
Gramsbergen-Lutten	1964-1968	.	.		1,5	1,3	-13	.	.		8,70	11,70	34
Roelofarendsveen	1957-1963	.	.		.	1,37		.	.		8,81	10,33	17
De Zeevang	1957-1963	.	.		.	1,37		.	.		8,81	10,33	17
Waterland	1963-1968		-	-	-
Beltrum	1956-1960	12,3	15,8	28	1,81	1,77	-2	6,50	9,00	38	5,83	6,06	4
Hummelo-Keppel	1956-1960	11,2	19,6	75	
Neederberg	1955-1960	12,9	18,1	40	
Bommelerwaard-oost	1957-1962	12,6	14,9	18	1,59	1,54	-3	7,90	9,70	23	10,50	10,50	0
Maas en Waal-west	1957-1962	12,5	14,5	16	1,26	1,15	-9	9,70	12,60	30	11,56	11,53	0
Tielerwaard-west	1961-1968	.	.		1,45	1,34	-8	.	.		9,28	13,42	45
Someren-Lierop	1956-1961	14,4	17,6	23	1,66	1,44	-13	8,70	12,80	47	5,32	6,40	20
Asten	1957-1961	15,2	22,1	45	1,76	1,4	-20	8,60	15,80	84	6,58	8,07	23
Leende	1957-1962	12,1	16,4	35	1,55	1,27	-18	7,83	12,81	64	.	.	
Empel-Orthen	1957-1962	
Son en Breughel	1962-1967	
Bergeyk	1962-1969	
De Beerzen	1963-1969	
Roerstreek	1958-1967	18,4	25,5	38									
Land van Pepijn	1962-1968	
Oude Mijnstreek- Ransdalerveld	1962-1968	
Zak van Z-Beveland	1957-1962	
Koewacht	1960-1965	
Walcheren	1963-1968	

Lijst van geraadpleegde archieven en bronnen

Centrale Archief Selectiedienst (Winschoten)

Archief ministerie van LNV:

- Archief Rijkslandbouwconsulentschap Zuidoost-Friesland.
- Archief Rijkslandbouwconsulentschap Zuidelijk Groningen.
- Archief Rijkslandbouwconsulentschap Oostelijk Drenthe.
- Archief Rijkslandbouwconsulentschap Westelijk Drenthe.
- Archief Rijkslandbouwconsulentschap Tiel.
- Archief Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad (1953-1968).
- Archief Landelijke Raad voor de Bedrijfsontwikkeling (1969-1970).
- Provinciale archieven van de provinciale directies voor de bedrijfsontwikkeling en HID's.
- Archief Commissie Welzijn ten Plattelande.
- Archief Redactiecommissie van de Landbouw.
- Archief Directie van de Landbouw, afd. Algemene Zaken 1947-1970.

Historisch Centrum Overijssel (Zwolle)

Archief Rijkslandbouwconsulentschap Oost-Overijssel.

Archief Rijkslandbouwconsulentschap West-Overijssel.

Archief Rijksconsulentschap Tuinbouw.

Archief Rijksnijverheidsdienst.

Groninger Archieven (Groningen)

Archief Noordelijk Economisch-Technologisch Instituut (NETO).

Zeeuws Archief (Middelburg)

Archief streekverbeteringscommissie Walcheren.

Archief streekverbeteringscommissie Tholen.

Archief streekverbeteringscommissie Koewacht e.o.

Archief streekverbeteringscommissie Stoppeldijk.

Archief streekverbeteringscommissie Zak van Zuid-Beveland.

Archief Rijkslandbouwconsulentschap Zeeuws-Vlaanderen.

Archief Rijkslandbouwconsulentschap Zeeuwse Eilanden.

IIAV (Amsterdam)

Archief Stichting Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande.

NAHI (Groningen)

Archief W. Horinga.

Archief Wageningen University and Research Centre (Wageningen)

Archief Hofstee.

Handelingen van de Staten-Generaal

Stukken betreffende de begroting en de behandeling van de begroting van het ministerie van Landbouw en Visserij 1950-1976.

CBS en LEI Statistieken

Dertiende Volkestelling 1960.

Veertiende Volkestelling 1971.

Landbouwtellingen 1950-1970.

Landbouwcijfers 1950-1979.

Gegevens betreffende de loop van de bevolking 1950-1970.

Statistiek van de arbeidkrachten in de land- en tuinbouw 1956-1965.

Statistiek van de uitkomsten van landbouwbedrijven 1956/57-1962/63.

Statistiek van de bedrijfsuitkomsten in de landbouw 1965/66-1969/70.

Statistiek van de land- en tuinbouw 1955-1970.

Statistiek van de financiële positie van een aantal landbouwbedrijven in de boekjaren 1964/65-1968/69.

Zuivelstatistieken 1956-1968.

Beeldmateriaal

Het beeldmateriaal is afkomstig uit het NAHI-archief en uit de eindverslagen van streekverbeteringen, behalve de foto's op pagina 30 van E.W. Hofstee (*Gemengde Bedrijvigheid*) en op pagina 43 van C.W. Willigen Prins-Visser (*Vrouwen, Wageningen en de Wereld*). De auteur heeft geprobeerd recht-hebbende van de illustraties te achterhalen. Mocht u desondanks menen dat uw rechten onvoldoende zijn gehonoreerd dan kunt u contact opnemen.

Lijst van geraadpleegde literatuur

- 10 jaar Leende. 10 jaar gerichte rationalisatiekern en streekverbetering te Leende* (Eindhoven 1962).
- Abma, E., *Boer en standsorganisaties, een regionaal-quantitatieve analyse* (Wageningen 1955).
- Abma, E., *Boer en coöperatie in Nederland. Deel 1: De coöperatieve gezindheid* (Wageningen 1956).
- Agrarisch-sociale voorlichting. 1. Aspecten rondom de agrarisch-sociale voorlichting; 2. Een nadere concretisering van de agrarisch-sociale voorlichting/Commissie Welzijn ten Plattelande* ('s-Gravenhage 1957).
- Andela, G., *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland* (Hilversum 2000).
- Ban, A.W. van den, 'Wie worden door de landbouwvoorlichtingdienst bereikt?', *Landbouwkundig Tijdschrift. Maandblad van het Nederlands Genootschap voor Landbouwwetenschap. Orgaan van het Nederlands Instituut van Landbouwkundig Ingenieurs* 65 (1953) 317-327.
- Ban, A.W. van den, *Enkele kenmerken en eigenschappen van vooruitstrevende boeren I* (Wageningen 1956).
- Ban, A.W. van den, *Enkele kenmerken en eigenschappen van vooruitstrevende boeren II* (Wageningen 1958).
- Ban, A.W. van den, *Regionale verschillen in de toepassing van enkele landbouwmethoden* (Wageningen 1958).
- Ban, A.W. van den, *Boer en landbouwvoorlichting* (Wageningen 1963).
- Ban, J.P.A. van den, 'De uitvoering van streekverbeteringen en van streekontwikkelingswerk', *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst* 18 (1961) 308-315.
- Ban, J.P.A. van den, *Tien jaar komgrondenwerk. Streekontwikkeling als communicatieprobleem 1951-1961* (Tiel z.j.).
- Barentsen, P.A., *Het Oude Kempenland. Een proeve van vergelijking van organisme en samenleving* (Groningen 1935).
- Bauwens, A.L.G.M., M.A.J. van de Sandt en F.J. Heunks, *De landbouw in Spang-Capelle. Een economisch-sociologisch onderzoek* ('s-Gravenhage 1963).
- Beijering, J., 'Enkele beschouwingen over samenwerking tusschen kleine landbouwbedrijven op federatieve grondslag', *Maandblad voor de landbouwvoorlichtingsdienst* 3 (1946) 289-292.

- Benvenuti, B. en J. Frouws, 'De dialectiek van de autonomie en systeemintegratie in de landbouw naar een synthese van structuralisme en actor-oriëntatie in de rurale sociologie', *Tijdschrift voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek in de landbouw* 13 (1998) 212-220.
- Benvenuti, B., *Farming in cultural change* (Assen 1961).
- Benvenuti, B., *Geschriften over landbouw, structuur en technologie. Ingeleid, bewerkt en vertaald door Jan Douwe van der Ploeg* (Wageningen 1991).
- Berg, P.W.J. van den, *Het karakter der plattelandssamenleving* (Assen 1949).
- Bergh, S. van den, *Land Consolidation. The History and Spatial Effects of Land Consolidation in the Netherlands 1890-1985* (Major Paper Wageningen University-Rural History Group/NAHI; Wageningen 2000).
- Bergh, S. van den, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkavelingen in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985* (Groningen/Wageningen 2004).
- Bergsma, R., *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon, studie van de reactie op het moderne cultuurpatroon in de Dokkumer Wouden* (Assen 1963).
- Bieleman, J., 'De landbouw in de periode 1850-1945', in: J. Heringa e.a. (red.), *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel 1985) 547-590.
- Bieleman, J., *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de oude landbouw* (Utrecht 1987).
- Bieleman, J., *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950. Veranderingen en verscheidenheid* (Amsterdam 1992).
- Bieleman, J., 'G. Minderhoud en de Nederlandse landbouw', in: G. Minderhoud (red.), *De Nederlandse landbouw* (fotografische herdruk Vereniging voor Landbouwgeschiedenis; Wageningen 1999) i-ix.
- Bieleman, J., 'Van ruilverkaveling naar landinrichting. De cultuurtechnische verbouwing van Nederland', in: J.W. Schot e.a. (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 3: Landbouw en voeding* (Zutphen 2000) 46-63.
- Bieleman, J., 'De technologische vernieuwing van de Nederlandse landbouw in de twintigste eeuw', *Spil. Kritisch tweemaandelijks tijdschrift over landbouw, landschap, natuur, milieu en leven in het landelijk gebied*, afl. 177-178 (2001) 21-25.
- Blauw, W., 'Hofstee, de organisator van het sociaal-wetenschappelijk bedrijf in Nederland', *Sociodrome. Platform voor sociale wetenschappers* 3 (1978) 8-9.
- Bock, B. en M. van der Burg, 'Vrouwenarbeid in de agrarische sector', in: H. Pott-Buter en K. Tijdens (red.), *Vrouwen: leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1998) 219-240.
- Boer, J., 'Het begrip "Community Organization" in het Amerikaanse Maatschappelijk Werk', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* afl. 4 (1958) 49-55.

- Boer, J., M. Kamphuis en A.C.C. Nijhoff, *Maatschappelijk werk op het platteland. Enkele aspecten van taak en functie der plaatselijke maatschappelijk werksters ten plattelande* (Alphen a/d Rijn 1949).
- Bos, J., 'Gezinsbedrijf en structuurbeleid', *Landbouwkundig Tijdschrift. Maandblad van het Koninklijk Genootschap voor Landbouwwetenschap. Orgaan van het Nederlands Instituut van Landbouwkundig Ingenieurs* 74 (1962) 5-15.
- Bouma, J., *Evaluatie van de agrarisch sociale voorlichting. Doelstellingen, uitvoeringen, resultaten en toekomstverwachtingen van de agrarisch sociale gespreksgroepen van de A.B.T.B.* (Groningen 1960).
- Bouma, L.H. en E. Tonkens, *De agrarische vernieuwing op Ameland. Rapport omtrent een sociologisch onderzoek naar de maatschappelijke facetten van cultuurtechnische en bedrijfseconomische hervormingen op het eiland Ameland* (Leeuwarden 1957).
- Brink, A. van den, *Structuur in beweging: het landbouwstructuurbeleid in Nederland 1945-1985* (Wageningen 1990).
- Broekhuizen, R. van, L. Klep, H. Oostindie en J.D. van der Ploeg, *Atlas van het vernieuwend platteland. Tweehonderd voorbeelden uit de praktijk* (Doetinchem 1997).
- Broekhuizen, R. van, 'Landbouw als motor van plattelandsvernieuwing', in: *Een nieuw toekomstperspectief voor de Waddenkust. Het 7e Keuningscongres. Jubileum congres Waddenvereniging* (z.j. [Groningen] 1997) 28-33.
- Bruin, H.P. de, *De betekenis van de leeftijd waarop de boeren zelfstandig bedrijfshoofd worden* (Scriptie LH Wageningen; Wageningen 1954).
- Bruin, H.P. de, 'Ontwikkeling en resultaten van de agrarische streekverbeteringsplannen', *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst* 18 (1961) 299-307.
- Bruin, H.P. de, 'Ontwikkelingen en resultaten van streekverbeteringsplannen', *Plattelandspost* afl. 1 (1962).
- Bruin, H.P. de, 'Enige aspecten van streekverbetering', *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst* 19 (1962) 118-121.
- Bruin, H.P. de, 'Voorlichting in ruilverkavelings- en streekverbeteringsgebieden', *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst* 19 (1962) 293-298.
- Bruin, H.P. de, 'Kritische beschouwing van de agrarische streekverbeteringsplannen I', *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst* 21 (1964) 104-112.
- Bruin, H.P. de, 'Kritische beschouwing van de agrarische streekverbeteringsplannen II', *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst* 21 (1964) 131-144.
- Buiten leven in Nederland. Deel 1: Plattelanders aan het woord. Deel 2: Advies van de Werkgroep Plattelandsvernieuwing* (z.p. 1995).

- Burg, M. van der, *Een half miljoen boerinnen in de klas. Landbouwhuishoudonderwijs vanaf 1909* (Heerlen 1988).
- Burg, M. van der, 'Consolidatie en verbreding bij landbouworganisaties voor de Tweede Wereldoorlog: een historische taakverdeling naar gender en generatie', *Tijdschrift voor Sociaalwetenschappelijk onderzoek van de Landbouw* 16 (2001) 220-228.
- Burg, M. van der, 'Geen tweede boer'. *Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968* (Wageningen 2002).
- Burg, M. van der en M. Bos-Boers, *Vrouwen, Wageningen en de Wereld. Wetenschap, studie en loopbaan, 1918-2003* (Hilversum 2003).
- Burg, M. van der en K. Lievaart, *Drie generaties in schort en overall. Terugblik op een eeuw vrouwenarbeid in de landbouw* (Wageningen 1988).
- Casseres, J.M. de, 'Het kleine-boerenvraagstuk in het licht der bevolkingsontwikkeling van Nederland', *Maandblad voor de landbouwvoorlichtingsdienst* 3 (1946) 472-474.
- CBS, *Statistiek van de bedrijfsuitkomsten in de landbouw 1955/1956-1966/67* (Zeist 1956-1968).
- CBS, *Statistiek arbeidskrachten in de land- en tuinbouw 1956-1965* ('s-Gravenhage 1957-1966)
- Catalogus van boeken van de Rijksdienst voor het nationale plan, op topografisch en planologisch gebied, aangevuld met werken uit de bibliotheek van het Nederlandsch Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw* ('s-Gravenhage 1949).
- Constandse, A.K., *Boer en toekomstbeeld. Enkele beschouwingen naar aanleiding van een terreinverkenning in de Noordoostpolder (Farmers and the image of the future)* (Wageningen 1964).
- Dam, Kenneth W., *The GATT. Law and International Economic Organization* (Chicago 1970).
- Dantumadeel. Aanvullende sociaal-economische schets van een ruilverkavelingsgebied in de Friese Wouden* ('s-Gravenhage 1963).
- De agrarische structuur van het streekverbeteringsgebied 'De Zeevang'* ('s-Gravenhage 1958).
- De boerin en haar huis* ('s-Gravenhage 1956).
- De financiële positie van de landbouwbedrijven. Boekjaren 1967/68 en 1968/69* ('s-Gravenhage 1971).
- De financiële positie van landbouwbedrijven in Nederland (II). Een heroriëntatie* ('s-Gravenhage 1959).
- De kostprijs van de melk op gemengde bedrijven op zandgrond november 1955 - november 1956* ('s-Gravenhage z.j.).

- De kostprijs van de melk op weidebedrijven november 1955 - november 1956* ('s-Gravenhage z.j.).
- De landbouw in het Limburgse Bergen. Een bedrijfsstudie in de gemeente Bergen* (Horst 1957).
- De landbouw in het streekverbeteringsgebied Haarle* ('s-Gravenhage 1957).
- De landbouw in het streekverbeteringsgebied Rossumerveld-Zoekerveld* ('s-Gravenhage 1957).
- De landbouw in het streekverbeteringsgebied Schuinesloot-Slagharen (gemeente Hardenberg)* ('s-Gravenhage 1957).
- De landbouwkundig achtergebleven gebieden in Nederland. Een survey* ('s-Gravenhage 1958).
- 'De streekverbetering in de studiekring', *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst* 18 (1961) 298.
- Dijk, J., 'Het LEI-boekhoudnet (1): de historie', *Tijdschrift voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek in de landbouw* 5 (1990) 5-17.
- Documenten van de Landbouwconferentie van de Lid-Staten van de Europese Economische Gemeenschap te Stresa van 3 juli tot 12 juli 1958* (z.p. z.j. [1958]).
- Doom, J.A.A., 'The development of sociology and social research in the Netherlands', *Mens en Maatschappij* 31 (1956) 264.
- Doom, J.A.A., *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie* (Utrecht 1964).
- Doom, J.A.A. en C.J. Lammers, 'Sociologie en sociografie', *Sociologische Gids* 5 (1958) 49-78.
- Doorenbos, J., 'Gedachten bij een afscheid', in: J. Doorenbos, D.J. Maltha en F. Sneepels (red.), *DJM* (Wageningen 1973) 7-14.
- Dröge, H., K.J. Poppe en H. Prins, *Toepassing van standaardbedrijfseenheden en bewerkingseenheden in onderzoek en voorlichting op landbouwbedrijven (sbe en be 1981)* (Den Haag 1983).
- Droogleever Fortuijn, A.B. en G.J. Kruijer, 'Daling en niveau van de geboortecijfers in Nederland: bijdrage tot een discussie', *Sociologische Gids* 13 (1966) 154-172.
- Duffhues, T., *Voor een betere toekomst. Het werk van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond voor bedrijf en gezin 1896-1996* (Nijmegen 1996).
- Duijvendak, M., *Wijde horizon, scherpe blik. Regionale geschiedenis en Noord-Nederland. Over rurale problematiek, sociale wetenschap en geschiedschrijving* (Groningen 2002).
- Duyvendak, J.W. en I. de Haan (red.), *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam 1997).
- Duyvendak, J.W., *De planning van de ontplooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving* (Den Haag 1999).

- Ebels, F.E.H., D.G.W. Spitzen en H.A.M. van Haastert, *Verslag der Staatscommissie, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 15 december 1927, no. 34, tot het onderzoeken van de vraag of en, zoo ja, in hoeverre en door welke oorzaken in den land- en tuinbouw eene wanverhouding bestaat tusschen de bodemprijzen en productiekosten eenerzijds en de opbrengst der producten anderzijds* ('s-Gravenhage 1933).
- Eck, H.J. van, *Boeren en fabrieksarbeiders. Een sociografie van de gemeente Ede* (Amsterdam 1938).
- Een economisch-sociografisch onderzoek van de gemeente Steenderen* ('s-Gravenhage 1949).
- Een goed begrip is het halve werk.... voorlichters ctd, rlvd, sbb, ldk, esv, stulm, vc, mvv onder elkaar op 20-21 maart 1968 over de voorbereiding van de ruilverkaveling midden maasland en wat elke instantie er aan kan bijdragen* (z.p. z.j.).
- Een sociaal-economische schets van het ruilverkavelingsgebied Dantumadeel* ('s-Gravenhage 1959).
- Eerden-Wigchering, G.A. van, *Inzicht in vernieuwing, vernieuwing in zicht. De agrarisch sociale voorlichting in de Groninger Veenkoloniën 1955-1975* (Doctoraalscriptie Open Universiteit; Overschild 1999).
- Eindverslag streekverbetering Eede e.o.* (z.p. [Aardenburg] z.j. [1962]).
- Eindverslag streekverbetering Elsloo e.o. september 1962 - januari 1967* (z.p. z.j. [1967]).
- 'Eindverslag streekverbetering 'Het Koningsdiep' 1960-1968', *Us nij Alddijp*, afl. december (1968).
- Eindverslag streekverbetering Hummelo-Keppel (Drempt), 1 januari 1960 - 1 januari 1963* (Doetinchem 1963).
- 'Eindverslag streekverbetering Linde-Zuid', *Lende Zunnekaant. Uitgave van de Streekverbeteringscommissie "Lind-Zuid"*, afl. oktober (1969).
- Eindverslag streekverbetering Maarsseveense Plassen* (Maarsseveen 1969).
- Eindverslag streekverbetering Neederberg, 1 januari 1960 - 1 januari 1963* (Doetinchem 1963).
- Eindverslag streekverbetering Roelofarendsveen 1957-1963* (z.p. z.j.).
- Eindverslag streekverbetering Waterland 1963-1968* (Purmerend 1968).
- Eindverslag streekverbetering Zak van Zuid-Beveland 1957-1962* (Goes 1962).
- Eindverslag van de streekverbetering De Zeevang e.o. 1957-1963* (Purmerend 1963).
- Eindverslag van de streekverbetering Heerde 1962-1970* (z.p. z.j.).
- Eindverslag van de streekverbetering Koewacht en omstreken over de periode 1960-1965* (z.p. z.j.).
- Eindverslag. Streekverbetering Heemse 1960-1966* (Enschede 1966).
- Elsen, G. van den, *De Boerenstand of sociologie der boeren. Een leerboek voor sociale cursussen en voordrachten* (Helmond 1911).

- Flap, H.D., 'Het betrekkelijk succes van de sociografische beweging', *Sociologische Gids* 30 (1983) 4-17.
- Flap, H.D., 'Twee vergeten bijdragen van de sociografie', *Mens en Maatschappij* 60 (1985) 178-186.
- Flap, H.D., 'Het belang van de sociografie voor de regionale geschiedschrijving', in: J. Frieswijk e.a. (red.), *Frieslands verleden verkend. Problemen, methoden en onderzoek met betrekking tot de Friese geschiedenis na 1750* (Leeuwarden 1987) 39-52.
- Franssen, D.H., *Een onderzoek naar de toestand van de landbouwers in Rumpst en Gellicum* (Wageningen 1950).
- Frouws, J., 'Politieke modernisering van het Groene Front?', *Sociologische Gids* 43 (1996) 30-45.
- Galan, C. de en M.A.J. van de Sandt, *De Zak van Zuid-Beveland, sociaal onderzoek in een streekverbeteringsgebied* ('s-Gravenhage 1959).
- Galan, C. de en M.A.J. van de Sandt, 'Streekverbetering en samenleving in de Zak van Zuid-Beveland I', *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst* 16 (1959) 542-548.
- Galan, C. de en M.A.J. van de Sandt, 'Streekverbetering en samenleving in de Zak van Zuid-Beveland II', *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst* 16 (1959) 595-603.
- Galan, C. de en M.A.J. van de Sandt, 'Streekverbetering en samenleving in de Zak van Zuid-Beveland III' *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst*, 16 (1959) 664-670.
- Gales, B.P.A., *Ondergronds bovengronds. Techniek en markt van de Limburgse steenkolenmijnbouw gedurende de achttiende en negentiende eeuw* (Ridderkerk 2002).
- Gastelaars, M., *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968* (Amsterdam 1985).
- Gastelaars, M., 'Onbegonnen werk. De Nederlandse sociologie en haar planmatigheidsidealën: de droom van de macht en de maakbaarheid', *Mens en Maatschappij* 61 (1986) 5-20.
- Gemeenschappen in beweging. Sociale planning in de Nederlandse ontwikkelingsgebieden* (Amsterdam 1960).
- Geschiedenis en landschappelijke gevolgen van ruilverkaveling en landinrichting in Nederland (Onderzoeksproject NAHI; Groningen/Wageningen 1999).
- Geurts, A.J., *De 'Groene' IJsselmeerpolders. Inrichting van het landschap in Wieringermeer, Noordoostpolder, Oostelijk en Zuidelijk Flevoland* (Lelystad 1997).

- Ginkel, R. van, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussie over cultuur en identiteit in Nederland* (Den Haag 1999).
- Goddijn, H.P.M., 'Gemeinschaft en gesellschaft', in: L. Rademaker (red.), *Sociologische grondbegrippen* (Utrecht/Antwerpen 1981) 249-260.
- Goddijn, H.P.M., *Het functionalisme in de sociologie* (Assen 1968).
- Gort, M. en A. van Oostrom, *Uitverkoren. De kolonisatie van de Noordoostpolder 1940-1960* (Zwolle 1987).
- Groenman, S.J., 'Bedrijfsstijl', *Maandblad voor de landbouwvoorlichtingsdienst* 3 (1946) 295-296.
- Groenman, S.J., 'Nog eens bedrijfsstijl', *Maandblad voor de landbouwvoorlichtingsdienst* 3 (1946) 515-516.
- Groot, J.P. en F.L. Verheij, *Moderne agrarische bedrijfsopvolging* (Zwolle 1964).
- 'Grote vraag: hoe stemt Dantumadeel op 12 november?', *Nieuwsblad van Noord-Oost Friesland* 30 oktober 1964.
- Gurvitch, G., *La vocation actuelle de la sociologie: vers une sociologie différentielle* (Parijs 1950).
- Haan, H. de, 'Images of family farming in the Netherlands', *Sociologia Ruralis*, 33 (1993) 147-166.
- Haan, H. de, *In the shadow of the tree. Kinship property and inheritance among farm families* (Amsterdam 1994).
- Haan, H.J. de en A.T.J. Nooij, 'Rural sociology in the Netherlands; developments in the seventies', *The Netherlands' Journal of Sociology* 2 (1985) 51-62.
- Haan, H.J. de en A.T.J. Nooij, 'Het gezinsbedrijf als politiek en wetenschappelijk begrip: ideaalbeelden rondom de boer en zijn bedrijf in Nederland', *Tijdschrift voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek van de landbouw* 5 (1990) 243-262.
- Haar, J. van der, *De geschiedenis van de Landbouwwuniversiteit Wageningen. Deel 2: Verdieping en verbreding 1945-1970* (Wageningen 1993).
- Haartsen, T., *Platteland: boerenland, natuurterrein of beleidsveld. Een onderzoek naar veranderingen in functies, eigendom en representaties van het Nederlandse platteland* (Groningen 2002).
- Heek, F. van, 'Het Nederlands geboortepatroon en de godsdienstfactor gedurende de laatste halve eeuw. Naar aanleiding van Hofstee's 'De groei van de Nederlandse bevolking'.', *Mens en Maatschappij* 38 (1963) 81-103.
- Heek, F. van, 'Het Nederlands geboortepatroon en de godsdienstfactor gedurende de laatste halve eeuw. Een antwoord op het commentaar van Hofstee', *Mens en Maatschappij* 38 (1963) 257-268.
- Heeren, H., *Van sociografie tot sociologie. De Amsterdamse sociografische school en haar betekenis voor de Nederlandse sociologie* (Utrecht 1993).

- Helder, J.G.M., *De houding van de boeren in Bergeyk tegenover de landbouwvoorlichting* (Wageningen z.j.).
- Het kleine boeren-probleem in Nederland. Rapport van de commissie-Dewez* ('s-Gravenhage 1947).
- Het randgebied van de Noordoost-Polder. Een economisch-sociografisch onderzoek* ('s-Gravenhage 1951).
- Het voorbeelddorp Rottevalle. Stichting 'Voorbeeldcentrum Zuid-oost Friesland'* (z.p. z.j.).
- Het Zuidelijk Westerkwartier in beweging* (z.p. z.j.).
- Hetsen, H., 'Kennis van plattelandsvernieuwing', *Tijdschrift voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek van de landbouw* 12 (1997) 113-117.
- Hildebrand, G.F.J., 'De ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting', *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst* 18 (1961) 220-225.
- Hobbelink, A., *Je trouwt niet alleen met een boer, maar ook met het bedrijf, zijn familie en de hele buurt. Een antropologische studie naar boerinnen in een Nederlandse plattelandsgemeente 1950-1980* (Nijmegen 1982).
- Hoegen, S., 'Erfopvolging. Verandering in bezitsoverdracht in agrarische families (1945-1990)', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 21 (1994) 37-60.
- Hoffer, C.R., 'The Development of rural sociology', *Rural Sociology* 26 (1961) 1-14.
- Hofstee, E.W., *Het Oldambt. Een sociografie. Deel 1: Vormende krachten* (Groningen 1937).
- Hofstee, E.W., *De sociografie, haar ontwikkeling en betekenis. Openbare les gegeven bij de aanvang zijner colleges en de opening van het Sociologisch Instituut gevestigd aan de Rijksuniversiteit te Groningen op 18 oktober 1938* (Groningen 1938).
- Hofstee, E.W., *Sociaal-economische problemen der Groninger Veenkoloniën (3 lezingen)* (Assen 1943).
- Hofstee, E.W., *Over de oorzaken van de verscheidenheid in de Nederlandsche landbouwgebieden (inaugurele rede)* (Groningen/Wageningen 1946).
- Hofstee, E.W., 'De ontwikkeling van de sociale positie van de landbouwende bevolking', in: J.P. Kruyt (red.), *De functie van de landbouw in de maatschappij* (Wageningen 1948) 20-41.
- Hofstee, E.W., 'Het gezin in een veranderende wereld', in: *Verslag van de Huishoudelijke Studieweek te Wageningen* (Wageningen 1950) 107-127.
- Hofstee, E.W., 'De plaats van de "Land-Grant Colleges" in het landbouwonderwijs, de voorlichting en het onderzoek in de Verenigde Staten', *Landbouwkundig Tijdschrift. Maandblad van het Koninklijk Genootschap voor Landbouwwetenschap. Orgaan van het Nederlands Instituut van Landbouwkundig Ingenieurs*, 64 (1952) 189-195.

- Hofstee, E.W., *Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting* (Wageningen 1953).
- Hofstee, E.W., *De selectie van kolonisten en de ontwikkeling van de plattelandscultuur in de IJsselmeerpolders* (Wageningen 1954).
- Hofstee, E.W., *Rural life and rural welfare in the Netherlands* (The Hague 1957).
- Hofstee, E.W., *Fundamenteel sociologisch speurwerk in het kader van het landbouwwetenschappelijk onderzoek* (Wageningen 1960).
- Hofstee, E.W., 'Social Organisation', *Sociologia Ruralis* 1 (1960) 105-117.
- Hofstee, E.W., 'Veranderend Platteland', *Landbouwkundig Tijdschrift. Maandblad van het Koninklijk Genootschap voor Landbouwwetenschap. Orgaan van het Nederlands Instituut van Landbouwkundig Ingenieurs* 74 (1962) 671-690.
- Hofstee, E.W., 'Het proces der geboortedaling in Nederland 1850-1960. Een antwoord aan Van Heek', *Mens en Maatschappij* 38 (1963) 104-133.
- Hofstee, E.W., 'Rural Sociology in Europe', *Rural Sociology* 28 (1963) 329-341.
- Hofstee, E.W., 'Nogmaals: Het proces der geboortedaling in Nederland 1850-1960. Een antwoord op het antwoord van Van Heek', *Mens en Maatschappij* 38 (1963) 269-277.
- Hofstee, E.W., *College-dictaat: Sociaal-wetenschappelijke grondlagen van de agrarische planologie. Deel 1 en 2.* (z.p. [Wageningen] 1966).
- Hofstee, E.W., 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon', *Sociologische Gids* 13 (1966) 139-154.
- Hofstee, E.W., 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon (naschrift bij het artikel van Op 't Land)', *Sociologische Gids* 13 (1966) 173-175.
- Hofstee, E.W., 'Soziologische Betrachtung zur Zukunft des Familienbetriebs', in: G. Franz (red.), *50 Jahre Universität Hohenheim. Vorträge, Ansprachen, Glückwünsche und Ehrungen bei der Jubiläumfeier 19. Bis 21. Juni 1968* (Stuttgart 1968) 100-115.
- Hofstee E.W., *Differentiële sociologie. Eerste stuk. Voorlopige uitgave (gecorrigeerd)* 1973 (z.p. [Wageningen] z.j. [1973]).
- Hofstee E.W., *Differentiële sociologie. Tweede stuk. Voorlopige uitgave (gecorrigeerd)* 1975 (z.p. [Wageningen] z.j. [1975]).
- Hofstee E.W., *Differentiële sociologie. Derde stuk. Voorlopige uitgave (gecorrigeerd)* 1975 (z.p. [Wageningen] z.j. [1976]).
- Hofstee, E.W., *Vrijheid, gelijkheid en eenzaamheid. Afscheidscollege uitgesproken door prof. dr. E.W. Hofstee op 30 oktober 1980* (Wageningen 1980).
- Hofstee, E.W., *Differentiële sociologie in kort bestek* (Wageningen 1982).
- Hofstee, E.W., 'Differentiële sociologie in discussie', in: E.W. Hofstee e.a. (red.), *Differentiële sociologie in discussie* (Den Haag 1985) 11-43.

- Hofstee, E.W., H.J. Keuning, F.P. Mesu, G.P.F. Royackers en A. Maris, *Rapport van de commissie inzake het streekonderzoek, ingesteld door het dagelijks bestuur van het Landbouw-Economisch Instituut* ('s-Gravenhage 1949).
- Hofstee, E.W., A. Maris en J.A. Visser, *Rapport betreffende een landbouw-economisch streekonderzoek in de gemeente Groesbeek* ('s-Gravenhage 1948).
- Hollander, A.N.J. den (red.), *Drift en koers, een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (Assen 1961).
- Hoogh, C. de, *Wederzijdse kenmerken van huwelijkspartners. Monografieën volkstellingen 1971 (4)* ('s-Gravenhage 1979).
- Hoogh, J. de, *Enkele beschouwingen over de economische organisatie van de landbouwproductie. Openbare Les* (Wageningen 1967).
- Hoogstraten, P. van, *De ontwikkeling van het regionaal beleid in Nederland 1949-1977. Een verkenning van de mogelijkheden en grenzen van overheidsingrijpen in de ruimtelijke structuur* (Eindhoven 1983).
- Houben, N.H., J.H.G. Klabbers, A.J.M. van Tienen, J.M.M. de Valk en A. A. Wentink, *Maakbaarheid van onze samenleving* (Baarn 1978).
- Houttuyn Pieper, A., 'Ontwikkelingswerk op de N.W. Veluwe', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* 12 (1958) 292-299.
- Houttuyn Pieper, A., *Waarom werd de ruilverkaveling Arkemheen afgestemd? Een rapport van een onderzoek naar de oorzaken van het afstemmen van de ruilverkaveling Arkemheen* (Harderwijk 1959).
- IJsselmuiden. Een economisch-sociografisch onderzoek* ('s-Gravenhage 1956).
- Ijzerman, Th.J., '50 jaar Sociologisch Instituut: 1938-1988', in: J.E. Ellemers e.a. (red.), *Flinke aanpak en ondernemingsgeest. 1938-1988 vijftig jaar Sociologisch Instituut in Groningen* (Groningen 1988) 1-28.
- Inklaar, F., *Van Amerika geleerd. Marshall-hulp en kennisimport in Nederland* (Den Haag 1997).
- Inventaris van het archief van het ministerie van Maatschappelijk Werk (1912, 1937-1952-1965 (-1974) (z.p. z.j.).*
- Inventarisatie-rapport van de huishoudelijke voorlichting in streekverbeteringen* ('s-Gravenhage 1965).
- It Alldjip (Het Koningsdiep). Enkele gegevens over het ruilverkavelings- en streekverbeteringsgebied 'Het Koningsdiep'* (Drachten z.j. [1963]).
- Jaarverslag 1957. Centrale Cultuurtechnische Commissie, Cultuurtechnische Dienst, Herverkavelingscommissie Zeeland, Herverkavelingscommissie Walcheren, Stichting tot Beheer van de Landbouwgronden* ('s-Gravenhage 1957).
- Jansen, A.J., *Rural community studies in the Netherlands. A trend report and selected and annotated bibliography* (Wageningen 1977).

- Jong, A. de, 'Regionaal beleid: Maakbaarheid van het Noorden?', *NEHA-jaarboek voor economische, bedrijfs- en technische geschiedenis* 63 (2000) 273-304.
- Jonge, J. de, 'A.J. Wichers, De oude plattelandsbeschaving. Een sociologische bewustwording van de "overherigheid"', *Sociologische Gids* 13 (1966) 197-198.
- Jonge, J. de, M. Schouten en S.H. Wiersema, *Terreinverkenningen voor de agrarisch-sociale voorlichting in het gebied Epe-Heerde* (Wageningen 1966).
- Jonge, J. de, *De agrarisch-sociale voorlichting in het gebied Epe-Heerde* (z.p. 1973).
- Jonker, E., *De sociologische verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat* (Groningen 1988).
- Kapelle-Wemeldinge. Een onderzoek naar enkele sociaal-economische vraagstukken, verband houdende met de voorbereiding van de ruilverkaveling en de streekverbetering* ('s-Gravenhage 1967).
- Karel, E.H., 'De turfstrooiselindustrie', in: M.A.W. Gerding, E.H. Karel en G.E. de Vries (red.), *Van turfstrooisel tot actieve kool. De ontwikkeling van de veenverwerkende industrie* (Zwolle 1997) 39-103.
- Karel, E.H., 'De illusie van het maakbare platteland. Streekverbetering 1956-1970' in: P. Kooij e.a. (red.), *De actualiteit van de agrarische geschiedenis* (Groningen 2000) 65-98.
- Karel, E.H., 'Gerrie Andela: Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkaveling in Nederland [recensie]', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 28 (2002) 99-101.
- Keur, J.Y. en D.L. Keur, *The deeply rooted: a study of a Drents community in the Netherlands* (Assen 1955).
- Kikkert, H., *Agrarisch sociale voorlichting. Referaat voor de ledenvergadering van de Nederlandse Christelijke Landarbeidersbond op 23 en 24 april 1952 te Utrecht* (Utrecht 1959).
- Kirshner, O. (red.), *The Bretton Woods-GATT system. Retrospect and prospect after fifty years* (New York/London 1996).
- Klaver, L., *De complexe verhouding tussen familie en bedrijf in de landbouw. Rapport* (Wageningen 1996).
- Klooster-van Wingerden, C.M. van 't en A.M. de Wit-Sauter, 'Geschiedenis van de studierichting huishoudwetenschappen', in: A.C.L. Zuidberg (red.), *Huishoudkunde in Nederland. Ter nagedachtenis van professor drs. C.W. Visser* (Wageningen 1978) 267-278.
- Koning, N., 'Agrarische gezinsbedrijven en industrieel kapitalisme', *Tijdschrift voor Politieke Economie* 6 (1982) 35-67.

- Kooij, P., 'Het Oldambt: een sociografisch unicum opnieuw belicht', in: *Het Oldambt, deel 2. Nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen* (Groningen 1991) 9-16.
- Kooij, P., *Mythen van de groene ruimte* (Wageningen 1999).
- Kooij, P., 'Agrarische geschiedenis in de actualiteit', in: P. Kooij e.a. (red.), *De actualiteit van de agrarische geschiedenis* (Groningen/Wageningen 2000) 1-26.
- Kooy, G.A., *De oude samenleving op het nieuwe platteland. Een studie over de familiehuishouding in de agrarische Achterhoek* (Assen 1959).
- Kooy, G.A., 'Een kwart eeuw Wageningse sociologie', in: *Gemengde bedrijvigheid. Een kwart eeuw Wageningse sociologie (1946-1971)* (Wageningen 1971) 17-40.
- Kooy, G.A., 'Het Nederlandse boerengezin anno 1980', *Landbouwkundig Tijdschrift/pt* 93 (1981) 59-66.
- Koppejan, A.W.G., 'Het kleine-boerenvraagstuk', *Maandblad voor de landbouwvoorlichtingsdienst* 3 (1946) 367-372.
- Koppejan, A.W.G., 'Nogmaals: "Het kleine-boerenvraagstuk"', *Maandblad voor de landbouwvoorlichtingsdienst* 4 (1947) 18-21.
- Korsten, J., *Standhouden door veranderingen. De Limburgse Land- en Tuinbouw-bond als behartiger van agrarische belangen* (Nuland 1996).
- Krajenbrink, E.J., *PBO en de landbouw. Opkomst en ondergang van het Landbouwschap* (Doctoraalscriptie; Groningen RU Groningen, 1996).
- Krajenbrink, E.J., *Geschiedenis van het landbouwschap. Over de PBO en het poldermodel in de land- en tuinbouw 1945-2001* (Groningen/Den Haag 2004).
- Kriellaars, F.W.J., *Het agrarisch gezinsbedrijf in verandering. Afscheidsrede gegeven bij het neerleggen van het ambt van Bijzonder Hoogleraar in de Sociaal-Economische Vraagstukken van de Landbouw aan de Katholieke Universiteit Brabant op 13 november 1986* (Tilburg 1987).
- Kruijer, G.J., 'Wageningse proeve van een plattelandssociologie', *Sociologische Gids* 4 (1957) 141-149.
- Kruijt, J.P., 'De betekenis van Steinmetz voor de sociografie en sociologie', *Mens en Maatschappij* 38 (1963) 32-40.
- Kuiper Hzn., G., 'Sociologie, Nederland en de Vrije Universiteit', in: M. van Os en W.J. Wiering (red.), *Wetenschap en rekenschap 1880-1980. Een eeuw wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschouwing aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980) 445-483.
- Land, C. op 't, 'Het cultuurpatroon als analytisch instrument bij de studie van veranderingsprocessen', *Sociologische Gids* 13 (1966) 130-138.
- Langs Nieuwe wegen. *Eindverslag streekverbetering Tielenwaard-West 1961-1968* (z.p. 1968).

- Lende zunnekaant/uitg. van de Streekverbeteringscommissie Linde-Zuid 1* (1965) - 5 (1969).
- Lenders, M., Plattelandsvrouwen in een dorpssamenleving. Een antropologisch onderzoek naar de invloed van het moderniseringsproces op het leven van boerinnen vanaf het begin van de eeuw tot nu (Doctoraalscriptie VU; Amsterdam 1979).
- 'Lezing van mej. E. Mesdag over Amerika en onderwijs aldaar', *Het Nijverheidsonderwijs*, afl. 2 (1952) 14-17.
- Lierop, A. van, 'Het streekverbeteringsplan, speciaal met betrekking tot gezin en plattelandssamenleving', *Landbouwkundig Tijdschrift. Maandblad van het Koninklijk Genootschap voor Landbouwwetenschap. Orgaan van het Nederlands Instituut van Landbouwkundig Ingenieurs*, 69 (1957) 956-969.
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968).
- Literatuur betreffende de ontwikkelingsgebieden in Nederland* ('s-Gravenhage 1959).
- Loeffen, G.M.J., *Boerinnen en tuindersvrouwen uit Nederland* (Den Haag 1984).
- Louwes, S.L., 'Het gouden tijdperk van het groene front; het landbouwbeleid in de na-oorlogse periode', in: G.A. Kooy, J.H. de Ru en H.J. Scheffer (red.), *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer 1980) 223-249.
- Lycklama á Nijeholt, G., Proeve van evaluatie van de agrarisch-sociale voorlichting in Noord-Oost Overijssel (Scriptie; Utrecht 1961).
- Mady A Thung, 'A.J. Wichers: De oude plattelandsbeschaving. Een sociologische bewustwording van de "overigheid"', *Mens en Maatschappij* 42 (1967) 71-73.
- Maltha, D.J., 'Het kleine-boerenvraagstuk', *Maandblad voor de landbouwvoorlichtingsdienst* 4 (1947) 45-53.
- Manders, H., E. Dijkhuizen en J. Swierstra, *Agrarisch positief. Bij het honderdjarig bestaan van het koninklijk nederlands landbouw-comité* (Den Haag 1984).
- Mannheim, K., *Man and society in an age of reconstruction. Studies in modern social structure* (Londen 1940).
- Mansholt, S., *Dossier over het gemeenschappelijk landbouwbeleid. A: Memorandum inzake de hervorming van de landbouw in de Europese Economische Gemeenschap etc.* (z.p. [Brussel] z.j.).
- Maris, A., *Enkele aspecten van het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden* (Assen 1951).
- Maris, A., 'Het kleine-boerenvraagstuk in groter verband', *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* 43 (1952) 173-182.
- Maris, A. en R. Rijnveld, *Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in land- en tuinbouw. Een onderzoek naar het onderwijs en de beroepskeuze van de boeren- en*

- tuinderszoons en naar de opvolging op de land- en tuinbouwbedrijven in Nederland ('s-Gravenhage 1959).
- Maris, A. en R. Rijneveld, *Het kleine-boerenvraagstuk op de zandgronden; ontwikkelingen in de periode 1949-1959* ('s-Gravenhage 1960).
- Maris, A. en R. Rijneveld, 'Het aantal boeren en boerenzoons', in: A. Maris en R. Rijneveld (red.), *Landbouw en platteland in een stroomversnelling* (Haarlem 1963) 44-53.
- Maris, A., C.D. Scheer en M.A.J. Visser, *Het kleine boerenvraagstuk op de zandgronden: een economisch-sociografisch onderzoek van het Landbouw-Economisch Instituut* ('s-Gravenhage 1951).
- McNabb, P., 'Kritische bijdragen: Farming in cultural change', *Mens en Maatschappij* 37 (1962) 349-351.
- Mead, M. (red.), *Cultural Patterns and Technical Change. A Manual prepared by the World Federation for Mental Health* (z.p. 1953).
- Meerjarenplan voor ruilverkaveling en andere cultuurtechnische werken in Nederland* (Utrecht 1958).
- Melse, J.K., 'Samenwerking tusschen kleine landbouwbedrijven op federatieve grondslag', *Maandblad voor de landbouwvoorlichtingsdienst* 3 (1946) 73-80.
- Messing, F.A.M., *De Mijnsluiting in Limburg* (Leiden 1988).
- Meyer, E., *De nieuwe huishouding. Voor Nederland bewerkt door R. Lotering-Hillebrand* (Amsterdam 1929).
- Muggen, G., *Steenwuijsmoer uit de branding? Een onderzoek naar aanleiding van het afsluiten van de streekverbetering* (Wageningen 1968).
- Munters, Q.J., 'E.W. Hofstee: tussen speculatieve fantasie en empirisch realisme. Een tweegesprek met prof. dr. E.W. Hofstee t.g.v. zijn 70e verjaardag en zijn naderend afscheid in de empirische sociologie en sociografie alsmede de sociale statistiek aan de LH Wageningen', *Mens en Maatschappij* 55 (1980) 221-244.
- Munters, Q.J., 'Een liefde die nooit roestte: Hofstee en het Oldambt', in: P.C.M. Hoppenbrouwers en J.H.N. Elerie (red.), *Oldambt, deel 2. Nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen* (Groningen 1991) 17-24.
- Munters, Q.J., 'Boekbespreking: P. Priester, De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910', *Tijdschrift voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek in de landbouw* 7 (1992) 276-278.
- Munters, Q.J., 'Kwetsbare aspecten van het actorperspectief', *Sociologische Gids* 43 (1996) 60-68.
- Muntjewerff, C.A.S., *Het denken en doen van de Gereformeerde Bonder. Een onderzoek onder boeren in de Dokkummer Wouden* (Wageningen 1971).
- Nederkoorn, E., 'Prof. Mulder verzet zich tegen vastgeroeste ideeën', *Nieuwsblad van het Noorden* 20 mei 2001.

- Nood breekt traditie. Handleiding bij de gelijknamige KRO uitzendingen 1955/1956* (Hilversum 1955).
- Nooij, A.T.J., 'Besprekingsartikel: Cultuurpatroon als object van onderzoek', *Sociologische Gids* 10 (1963) 212-219.
- Nooij, A.T.J., *Strukturele ontwikkelingen in de Nederlandse landbouw. Een beschrijving van de situatie, een verkenning van de achtergronden, een evaluatie van het beleid* (Wageningen 1965).
- Nooij, A.T.J., 'Rural Sociology in the Netherlands', *Sociologia Neerlandica* 6 (1970) 168-174.
- Nooij, A.T.J., 'Het belegen cultuurpatroon. Commentaar bij: J. Coolen, De waarde van het begrip "modern cultuurpatroon" voor onderzoek naar vernieuwingsprocessen', *Sociologische Gids* 25 (1978) 133-136.
- Nooij, A., 'Modern and endogenous development. Civilisation and empowerment', in: H. de Haan en N. Long (red.), *Images and realities of rural life. Wageningen perspectives on rural transformation* (Assen 1997) 107-121.
- Overzicht van het landbouwbedrijf in Nederland* ('s-Gravenhage 1912).
- Pilot villages and pilot areas in the Netherlands* (z.p. 1957).
- Platenburg, Th., *Kleine boeren. Een verkenning* (Hilversum 1949).
- 'Plattelandsvernieuwing: niets nieuws', *Landinrichting: tijdschrift voor inrichting en beheer van het landelijk gebied* afl. 8 (1994) 3.
- Ploeg, J.D. van der, *Over de betekenis van verscheidenheid. Inaugurale rede uitgesproken op 25 maart 1993 bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de Rurale Sociologie aan de Landbouwuniversiteit te Wageningen.* (z.p. [Wageningen] z.j. [1993]).
- Ploeg, J.D. van der, *De virtuele boer* (Assen 1999).
- Plomp, Chr., *Urk, een sociografie van een eilandbevolking* (Alphen a/d Rijn 1940).
- Poelje, G.A. van, *25 jaar Stichting voor Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande* ('s-Gravenhage 1960).
- Prakke, H.J., *Deining in Drenthe. Historisch-sociografische speurtocht door de "olde Lantschap"* (Assen 1951).
- Priester, P., *Landbouwvoorlichting en bedrijfsontwikkeling in Overijssel en de IJssel-meerpolders 1890-1983* (Zwolle 1983).
- Priester, P., *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910* (Groningen 1991).
- Priester, P.R., 'Paarden en trekkers. Boeren met machines', in: J.W. Schot e.a. (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 3: Landbouw en voeding* (Zutphen 2000) 73-81.

- Priester, P.R., 'Het melkveehouderijbedrijf. Boeren met machines', in: J.W. Schot e.a. (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 3: Landbouw en voeding* (Zutphen 2000) 98-126.
- Rameijer, G.H., 'Cultuurtechnische maatregelen en het kleinbedrijf', *Maandblad voor de landbouwvoorlichtingsdienst* 3 (1946) 505-515.
- Rapport betreffende een onderzoek naar het kleine-boerenvraagstuk in de gemeente Epe* ('s-Gravenhage 1949).
- Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering Bergeyk e.o.* (Eindhoven 1969).
- Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering de Beerzen* (Eindhoven 1969).
- Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering St. Oedenrode, Son en Breugel* (Eindhoven 1968).
- Rapport over de ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting en het begeleidend maatschappelijk werk in Nederland* ('s-Gravenhage 1963).
- Rapport over den sociaal-ekonomischen toestand der kleine boerenbedrijven in Nederland gevolgd door voorstellen ter verbetering van den bestaanden toestand* ('s-Gravenhage 1937).
- 'Reaktie op tegenaktie. Redde ruilverkaveling Dantumadeel', *Leeuwarder Courant* 13 november 1964.
- Regt, A. de, 'Geld en gevoel. Enkele opmerkingen over financiële afhankelijkheden tussen familieleden', *Sociologisch Tijdschrift* 13 (1987) 796-818.
- Regt, A. de, *Geld en gezin. Financiële en emotionele relaties tussen gezinsleden* (Amsterdam 1993).
- Roessingh, H.K., *Inlandse tabak. Expansie en concentratie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland* (Wageningen 1976).
- Ross, E.D., 'Contributions of Land-Grant Education to the History of the Social Sciences', *Agricultural History. A publication of the Agricultural History Society Edited at the University of Illinois* afl. 51 (1960) 61.
- Ru, J.H. de, *Landbouw en Maatschappij. Een analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren* (Deventer 1979).
- 'Ruilverkaveling Dantumadeel gaat door', *Nieuwsblad van Noord-Oost Friesland* 13 november 1964.
- Ruurlo. *Een economisch-sociografisch onderzoek* ('s-Gravenhage 1951).
- Saal, C.D., *Het boerengezin in Nederland* (Assen 1958).
- Saal, C.D., *Sociale dynamiek. Structuurverandering in de plattelandssamenleving. Rede* (Groningen 1952).
- Schijen, J.M. (red.), *Agrarische voorlichting* ('s-Gravenhage 1961).
- Schipstra, J., 'De kleine boer', *Maandblad voor de landbouwvoorlichtingsdienst* 3 (1946) 417-420.

- Schot, J.W., e.a. (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 3: Landbouw en voeding* (Zutphen 2000).
- Schuyt, K. en E. Taverne, 1950: *Welvaart in zwart wit* (Den Haag 2000).
- Sillevis, H.A., *De boer en zijn wereld. De boerenbevolking van de N.W.-Veluwe sociaal-typologisch beschouwd* (Assen 1958).
- Slicher van Bath, B.H., *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel* (Assen 1957).
- Smits, M., *Boeren met beleid. Honderd jaar Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond 1896-1996* (Nijmegen 1996).
- Smits, M., *Een aardse geschiedenis: de ABTB in dienst van boeren en tuinders 1917-1997* (Nijmegen 1997).
- Snel, E., *De vertaling van wetenschap. Nederlandse sociologie in praktijk* (Utrecht 1996).
- Snel, E., 'Sociologen op het land. Naoorlogse Nederlandse sociologie en parktijk', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 24 (1997) 226-252.
- Someren-Lierop. *Wat er tijdens de streekverbetering tot stand kwam* (Eindhoven 1963).
- Sorokin, P. en C.C. Zimmerman, *Principles of rural-urban sociology* (New York 1929).
- Spierings, C.J.M., *Jonge boerinnen over beroepsverandering. Opvattingen van Drentse boerinnen over het beroep en bedrijf van de man* (Den Haag 1974).
- Stork-Van der Kuyl, D.M.E.A.J., *De Drentse boerin. Haar plaats in de samenleving* (Assen).
- Streekontwikkeling De Roerstreek 1958-1965. Eindverslag* (Roermond 1965).
- Streekontwikkeling Land van Pepijn 1962-1968. Eindverslag* (Roermond 1968).
- Streekontwikkeling Oude Mijnstreek-Ransdalerveld 1962-1968* (Roermond 1968).
- Streekverbetering Empel-Orthen, 1 januari 1957 - 31 december 1962* (Oss 1963).
- Streekverbetering Asten. Ontwikkelingen in de periode 1956-1963* (Eindhoven 1963).
- Streekverbetering Bergeyk e.o. Samenvatting van technisch-economische gegevens* (Eindhoven).
- Streekverbetering Bommelerwaard-oost 1957-1962* (z.p. z.j.).
- Streekverbetering Borger 1957* (Assen 1957).
- Streekverbetering Borger 1960 (tussentijds verslag)* (Assen 1961)
- Streekverbetering Borger 1963 (eindverslag)* (Borger 1963).
- Streekverbetering Elslo e.o., afl. 4* (1964).
- Streekverbetering Haarle 1956-1962* (z.p. 1962).
- Streekverbetering Hoogeveen* (z.p. z.j. [1966]).
- Streekverbetering in Beltrum: 1 januari 1956 - 1 januari 1961* (z.p. z.j. [1961]).
- Streekverbetering Peize 1961-1967* (Assen 1968).

- Streekverbetering Slagharen-Schuinesloot* (Hengelo O. z.j. [1962]).
- Streekverbetering Tielerwaard-west 1961-1968* (z.p. z.j. [1968]).
- Streekverbetering Vledder 1957-1964* (z.p. z.j.).
- Streekverbetering Wetering* (Zwolle z.j. [1961]).
- Streekverbetering. Een brug naar de moderne landbouw* (z.p. 1964).
- Strijker, D., *Ruimtelijke verschuivingen in de EU-landbouw 1950-1962* (Groningen 1999).
- Stuurman, S., *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983).
- Stuvers, J.E., 'Coöperatief gebruik van landbouwwerktuigen in het kleine boerenbedrijf in de Bommelerwaard', *Maandblad voor de landbouwvoorlichtingsdienst* 3 (1946) 284-289.
- Ter inleiding van het streekverbeteringsplan Zuidelijk Westerkwartier* (Groningen 1956).
- Tolman, W.H., *Social engineering. A record of things done by American industrialists employing upwards of one and one-half million of people* (New York 1909).
- Tönnies, F., *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Communismus und des Socialismus als empirischer Culturformen* (Leipzig 1887).
- Tönnies, F., *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie* (Berlin 1912).
- Troch *slingerbochten/uitgave van de Streekverbetering De Sneeker Oudvaart 1966-1969*, 1 (1967) - 3 (1969).
- Tussen Maas en Waal. Streekverbetering Maas en Waal-west 1957-1962* (z.p. z.j. [1962]).
- Uitkomsten van het onderzoek naar de toestand van den landbouw in Nederland. Ingesteld door de Landbouwcommissie benoemd bij K.B. van 1886. 4 Delen.* ('s-Gravenhage 1890).
- Uitkomsten van Landbouwbedrijven. Statistisch overzicht 1962/1963* ('s-Gravenhage z.j.).
- Us nij alddjip: uitgave van de streekverbeteringscommissies in het Koningsdiep 1961-1968*, 1 (1961) - 8 (1968).
- Valk, J.M.M. de, 'Sociology in the Netherlands', *Sociologia Neerlandica* 6 (1970) 88-96.
- Van voorbeeldorp naar streekverbetering: eindverslag van de voorbeeldorpen Kerkhoven en Rottevalle* (z.p. [Wageningen] z.j. [1957]).
- Veer, J. de, 'Bewerkingseenheden', *Contactblad voor bedrijfsvraagstukken* afl. 4 (1963) .

- Vegchel, G. van, *De metamorfose van Emmen. Een sociaal-historische analyse van twintig kostbare jaren 1945-1965* (Amsterdam/Meppel 1995).
- Verder dan uw erf. Handleiding bij de gelijknamige KRO uitzendingen 1956/1957* (Hilversum 1956).
- Vermeulen, W.H., *Europees landbouwbeleid in de maak. Mansholts eerste plannen, 1945-1953* (Groningen 1989).
- Vermooten, W.H., *Sociografie en sociale geografie in Nederland na Steinmetz. College gegeven ter gelegenheid van het afscheid van de Universiteit van Amsterdam 10 oktober 1968* (Assen 1968).
- Vernooy, C.G.Th., *Boerengzinnen in beweging. Een sociaal-pedagogisch onderzoek naar het functioneren van katholieke boerengzinnen in het Kromme Rijngebied in de periode 1930-1985* (z.p. 1988).
- Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren* (z.p. z.j.).
- Verslag over de landbouw in Nederland. Jaargangen 1950-1965* ('s-Gravenhage 1951-1967).
- Verslag streekverbetering Sleen-Erm-Diphooorn 1956-1960* (z.p. [Sleen] z.j.).
- 'Verslag van het congres over maatschappelijk werk gehouden door het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk op 11 oktober 1947 in het Indisch Instituut te Amsterdam', *De Economist. Orgaan van het Nederlands Economisch Instituut* 95 (1947) 757-864.
- Vijf jaar streekverbetering Gramsbergen-Lutten. Eindverslag. Ontwikkelingen in de periode 1964-1968* (Hengelo O. 1968).
- Vijfheerenlanden. Een economisch-sociografisch onderzoek* ('s-Gravenhage 1952).
- Visser, C.W., 'Voorlichting over het huishoudelijk beheer op het gezinsbedrijf', *Landbouwkundig Tijdschrift. Maandblad van het Koninklijk Genootschap voor Landbouwwetenschap. Orgaan van het Nederlands Instituut van Landbouwkundig Ingenieurs* 76 (1964) 1011-1022.
- Vooy, A.C. de, *De trek van de plattlandsbevolking in Nederland. Bijdrage tot de kennis van de sociale mobiliteit en horizontale migratie van de plattlandsbevolking* (Groningen 1932).
- Vries Reilingh, H.D. de, 'Heeft de sociografie haar tijd gehad?', *Mens en Maatschappij* 31 (1956) 362-372.
- Vries Reilingh, H.D., 'Het regionaal element in het sociaal onderzoek', in: *Sociaal-wetenschappelijke verkenningen, uitgegeven bij het 15 jarig bestaan van het ISONEVO* (Assen 1957) 158-167.
- Vrieze, J.E. de, *Welzijn ten plattelande* (Zwolle 1956).
- Wentink, A.A.L.G., *Sociale planning in de verzorgingsstaat. Mogelijkheden en beperkingen* ('s-Gravenhage 1975).
- Westerman, F., *De graanrepubliek* (Amsterdam 1999).
- Weststellingwerf. Een economisch-sociografisch onderzoek* ('s-Gravenhage 1951).

- Wichers, A.J., *De beoefening van bloemisterij en groenteteelt te Beesd* (Wageningen 1956).
- Wichers, A.J., *Leven en werken te Elim-Hollandscheveld* (Assen 1959).
- Wichers, A.J., *De oude plattelandsbeschaving. Een sociologische bewustwording van de "overigheid"* (Assen 1965).
- Wielinga, E., *Netwerken als levend weefsel. Een studie naar kennis, leiderschap en de rol van de overheid in de Nederlandse landbouw sinds 1945* (z.p. 2001).
- Wijhe, *Een economisch-sociografisch onderzoek* ('s-Gravenhage 1951).
- Wijk, A.M., *Enkele aspecten van de sociale situatie in de streekverbeteringswerkzaamheden in de buurtschap Achterberg* (Utrecht 1959).
- Wilke, M., *"Voor den opbouw van Drenthe". Vrouwen, maatschappelijk werk en modernisering in Drenthe 1915-1951* (Assen 2002).
- Wilkening, E.A., 'Bruno Benvenuti: Farming in cultural change. Thesis, Wageningen 1961', *Netherland Journal of Agricultural Science* 10 (1962) 173-174.
- Winkels, J., *ISONEVO. Het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk* (Amsterdam 1982).
- Woensel, J.T.W.H. van, *Nieuwe dorpen op nieuw land: inrichting van de dorpen in Wieringermeer, Noordoostpolder, Oostelijk en Zuidelijk Flevoland* (Lelystad 1999).
- Woensel, J.T.W.H. van, 'Stichting van agrarische nederzettingen in Flevoland', in: G.H.L. Tiesinga (red.), *Agrarisch Flevoland, een twintigste-eeuws landschap door de Staat gepland* (Lelystad 2000) 27-42.
- Woerden, A.V.N. van, 'Een historisch sociologische verklaring van de mentaliteitsverschillen ten plattelande. A.J. Wichers: De oude plattelandsamenleving', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 81 (1968) 69-73.
- Wolffram, D.J., *70 jaar ingenieurskunst. Dienst der Zuiderzeewerken 1919-1989* (Lelystad 1997).
- Woude, R. van der, *Op goede gronden. Geschiedenis van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond 1918-1995* (Hilversum 2001).
- Zachariasse, L.C. en H. Dröge, *Toepassing van bewerkingseenheden en standaard-bedrijfseenheden op landbouwbedrijven (be en sbe 1975)* (Den Haag 1977).
- Zes jaar streekverbetering Beneden-Dinkel. *Ontwikkelingen in de periode 1962-1968. Eindverslag* (Hengelo O. 1968).
- Zes jaar streekverbetering Den Ham-Daarle. *Ontwikkelingen in de periode 1962-1968* (Hengelo O. 1968).
- Zes jaar streekverbetering Haaksbergen. *Ontwikkelingen in de periode 1962-1968. Eindverslag* (Hengelo O. 1968).
- Zes jaar streekverbetering Nijeveen 1960-1966. *Eindverslag* (Assen 1967).
- Zes jaren streekverbetering in het gebied Spier-Wijster 1956-1961 (z.p. z.j. [1961]).

- Zuurbier, P.J.P., *De besturing en organisatie van de landbouwvoorlichtingsdienst* (Wageningen 1984).
- Zuylen, H.J. van, *De gemeente Herten* (Groningen 1940).
- Zwart, S.I., *Agrarische huishoudens. Een onderzoek naar de veranderende relatie tussen gezin en bedrijf in Oost-Gelderland* (Wageningen 1990).
- Zwart, S., 'Een pleidooi voor het verstandshuwelijk. Boerenvrouwen tussen gezin en bedrijf', *Spil. Kritisch tweemaandelijks tijdschrift over landbouw, landschap, natuur, milieu en leven in het landelijk gebied* afl. 1 (1992) 33-37.

Lijst van gebruikte afkortingen

ABTB	Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond
AJE	Arbeidsjaareenheden
BTW	Bruto Toegevoegde Waarde
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CAO	Collectieve Arbeidsovereenkomst
CCC	Centrale Cultuurtechnische Commissie
CD	Cultuurtechnische Dienst
CLO	Centrale Landbouw Organisatie
CNV	Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland
DLG	Drents Landbouw Genootschap
ETI	Economisch-Technologisch Instituut
FML	Friese Maatschappij van Landbouw
GML	Groningse Maatschappij van Landbouw
GLM	Gelderse Landbouw Maatschappij
HML	Hollandse Maatschappij van Landbouw
HVP	(Stichting voor) Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande
ISONEVO	Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk
KNBTB	Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond
KNLC	Koninklijk Nederlands Landbouw-comité
LEI	Landbouw-Economisch Instituut
LLTB	Limburgse Land- en Tuinbouwbond
LNV	ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
LTO	Land- en Tuinbouw Organisatie
NCB	Noordbrabantse Christelijke Boerenbond
NCBTB	Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond
NCLB	Nederlandse Christelijke Landarbeidersbond
NETO	Noordelijk Economisch-Technologisch Instituut
NKV	Nederlands Katholiek Vakverbond
NML	Noord-Brabantse Maatschappij van Landbouw
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen

O&S-fonds	Ontwikkelings- en Saneringsfonds
OLM	Overijsselse Landbouw Maatschappij
RLVD	Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst
SDAP	Sociaal Democratische Arbeiderspartij
SLO	Stichting Landbouwhuishoudkundig Onderzoek
SV	Streekverbetering
TATE	Technical and Administrative Task Enforcement
ULG	Genootschap voor Landbouw en Kruidkunde te Utrecht
VAK	Volledige Arbeidskracht
ZLM	Maatschappij ter Bevordering van de Landbouw en Veeteelt in Zeeland

Register persoonsnamen

- Abma, E., 49; 51; 53; 57
 Andela, G., 12; 144; 329
 Ban, A.W. van den, 14; 19; 50; 51;
 56; 57; 58; 59; 60; 61; 62;
 64; 71; 72; 74; 76; 79; 127;
 128; 226; 252; 259; 277;
 281; 302; 324
 Ban, J.P.A. van den, 59; 282
 Bauwens, A.L.G.M., 60; 137
 Benedict, R., 57; 64
 Benvenuti, B., 19; 49; 61; 62; 63;
 64; 65; 68; 72; 74; 185; 292;
 322, 329
 Bergsma, R., 19; 50; 61; 63; 64; 65;
 66; 67; 72; 74; 283; 303
 Bieleman, J., 11; 70
 Biesheuvel, B.W., 135, 354
 Boer, J., 127; 270
 Boersma, J., 354
 Bouma, J., 276; 277; 288
 Bouman, P.J., 33; 113
 Brink, A. van den, 8; 12; 87; 88
 Brouwer, T., 272, 354
 Bruin, H.P. de, 126; 127; 128; 218
 Burg, M. van der, 12; 221; 222
 Casseres, J.M. de, 87
 Constandse, A.K., 19; 72; 73; 74;
 75; 79
 Doorn, J.J.A. van, 34; 35
 Duffhues, T., 12
 Durkheim, E.D., 26
 Duyvendak, J.W., 9; 23; 24; 321
 Eerden-Wigcherings, G.A. van, 296
 Eijnden, P.J. van den, 272
 Elema-Bakker, D., 272
 Elias, N., 329
 Gadourek, I., 77
 Groenman, S.j., 33
 Gurvitch, G., 26; 63; 64
 Haan, H.J. de, 224; 228; 229; 319
 Haan, I. de, 9
 Heek, F. van, 33
 Helder, G., 299
 Hendriks, G., 272
 Herweyer, S., 129
 Hetsen, H., 332
 Hildebrand, G.F.J., 280
 Hofstee, E.W., 10; 14; 19; 21; 25;
 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32;
 33; 35; 36; 37; 38; 39; 40;
 41; 42; 43; 44; 45; 46; 47;
 48; 49; 50; 51; 52; 53; 61;
 62; 66; 67; 68; 69; 70; 71;
 74; 75; 76; 77; 83; 87; 113;
 119; 224; 225; 226; 227;
 233; 252; 272; 277; 281;
 319, 320, 325, 326, 327,
 329, 330, 334
 Hofstra, S., 33
 Hollander, A.N. den, 33
 Houttuyn Pieper, A., 297; 298
 Jong, A. de, 24
 Jonge, J. de, 308; 309
 Jonker, E., 35
 Jonkhans-Steenbergen, G.G., 312
 Keuning, H.J., 38
 Keur, D.L., 113
 Keur, J.Y., 113
 Kikkert, H., 272
 Knibbe, P.G., 120
 Kooy, G.A., 19; 50; 51; 222; 226;
 227; 228; 229; 240
 Kruijt, J.P., 33; 34
 Kuiper Hzn, G., 14; 308
 Lammers, C.J., 34; 35
 Land, C. op 't, 66; 67
 Lardinois, P.J., 354
 Lasch, C., 321

- Lincoln, A., 40
 Loeffen, G.M.J., 292
 Louwes, S.L., 83; 84
 Malinowski, B., 57
 Maltha, D.J., 86
 Mannheim, K., 10
 Mansholt, S.L., 8; 81; 82; 90; 112; 225; 354
 Mansholt, T., 232
 Marijnen, V.G.M., 125; 354
 Maris, A., 38 ; 87; 167; 292
 Mead, M., 57
 Mesu, F.P., 38
 Muggen, G., 306; 307; 308
 Mulder, L., 269
 Munters, Q., 70
 Nooij, A.T.J., 28; 42; 62; 65; 228; 320, 329
 Ogburn, W.F., 45
 Oldendorff, A., 33
 Parson, A., 67
 Penders, J., 119; 120; 132; 272
 Ploeg, J.D. van der, 210; 322, 330, 334
 Priester, P.R., 11; 70; 200
 Redfield, R., 26; 59
 Regt, A. de, 252
 Rijneveld, R., 292
 Roessingh, H.K., 69; 70
 Saal, C.D., 14; 26; 222; 226; 227; 229
 Sandt, M.A.J. van de, 137
 Scheer, C.D., 87
 Schuyt, C.J.M., 22; 23; 24
 Sillevius, H.A., 52
 Snel, E., 280; 320
 Sorokin, P., 40
 Staf, C., 354
 Stee, A.P.J.M.M. van der, 354
 Steinmetz, S.R., 31; 32; 33; 34
 Stork-van der Kuyl, D.M.E.A.J., 227
 Taverne, E.R.M., 22; 23; 24
 Tienstra, Th.J., 116; 169
 Tjallema, H.T., 122
 Tönnies, F., 26; 226
 Veen, H. ter, 32; 33
 Vernooij, C.G.Th., 292; 328
 Visser, J.A., 38
 Visser, M.A.J., 87
 Vondeling, A., 354
 Vries Reilingh, H. de, 34
 Vrieze J.E. de, 269
 Wansink, G., 277
 Weber, M., 26
 Wellen,, 310
 Westerman, F., 81
 Wichers, A.J., 19; 51; 53; 54; 55; 56; 57; 58; 59; 60; 62; 69; 73; 114; 115; 208; 277; 350
 Wilkening, E.A., 66
 Willinge Prins-Visser, C.W., 39; 43; 113; 119; 222; 230; 232; 234; 272; 312; 327
 Woude, R.E. van der, 11
 Zwart, S., 292

Register geografische namen

- Achterberg, 233; 271; 296; 298;
 300; 301; 302; 303
 Achterhoek, 150
 Alblasserwaard-Vijfherenland (SV),
 136; 160; 348
 Alem, 187
 Ameland (SV), 121; 238; 244; 247;
 306; 346
 Amerkant (SV), 349
 Anderen, 113
 Anloo, 113
 Arkemheen, 298
 Asten (SV), 150; 153; 157; 163; 238;
 241; 285; 348; 358; 362;
 363; 364
 Asten, 161
 Baarland, 258
 Barradeel, 346
 Beesd, 53; 55; 56; 208; 347; 350
 Beilen, 164
 Bellingwolde, 117
 Beltrum (SV), 150; 157; 196; 205;
 216; 218; 249; 257; 288;
 290; 295; 347; 362; 363;
 364
 Beneden-Dinkel (SV), 149; 156;
 176; 194; 214; 239; 279;
 287; 347; 362; 363; 364
 Bennekom, 281
 Berg en Dal, 285
 Bergen (SV), 152; 349
 Bergeyk (SV), 150; 157; 160; 185;
 189; 193; 194; 195; 271;
 296; 299; 349; 362; 363;
 364
 Betuwe, 46
 Blijham-Bellingwolde (SV), 153;
 346
 Boekel en Bosschebroek, 125
 Boekel-Venhorst (SV), 349
 Bommelerwaard, 177; 217; 280; 287
 Bommelerwaard-oost (SV), 150;
 157; 177; 179; 186; 207;
 216; 217; 235; 241; 261;
 279; 347; 358; 362; 363;
 364
 Bommelerwaard-west (SV), 347
 Borger (SV), 5; 18; 145; 149; 151;
 155; 166; 171; 176; 179;
 191; 204; 212; 213; 214;
 255; 256; 257; 261; 295;
 346; 362; 363; 364
 Bossche Broek (SV), 349
 Brabantse Peel, 150
 Broekstreek (SV), 346
 Dalfsen (SV), 136; 346
 Dalfsen, 271; 296; 297; 298
 Dantumadeel (SV), 50; 174; 346
 Dantumadeel, 17; 64; 65; 66; 261;
 303
 De Beerzen (SV), 150; 157; 185;
 194; 195; 286; 311; 349;
 362; 363; 364
 De Drie Gemeenten (SV), 218; 346
 De Koekoek (IJsselmuiden) (SV),
 347
 De Maasgouw (SV), 349
 De Onderbanken (SV), 349
 De Roerstreek (SV), 7; 150; 159;
 178; 184; 189; 195; 197;
 203; 208; 218; 239; 250;
 349
 De Zeevang (SV), 121; 148; 150;
 157; 175; 183; 192; 193;
 214; 247; 248; 252; 259;
 263; 277; 280; 288; 295;
 306; 348; 362; 363; 364

- Den Ham-Daarle (SV), 149; 156;
176; 194; 195; 204; 214;
239; 347; 362; 363; 364
- Denekampse Veld (SV), 347
- Dinxperlo (SV), 347
- Dommel, 158
- Dordrecht, 122
- Drempt, 257
- Drenthe, 149; 151; 155; 166; 183;
187; 194; 199; 204; 214;
249; 251; 293; 294; 346;
355; 358; 359
- Drieban (SV), 153; 348
- Driewegen, 258
- Echt, 159
- Eede (SV), 143; 148; 158
- Eede, 113; 348
- Eext, 113
- Elim, 115; 116; 146; 324
- Elim-Hollandscheveld (SV), 114;
116; 127
- Ellewoutsdijk, 258
- Elsloo (SV), 4; 149; 155; 172; 174;
190; 251; 257; 274; 346;
362; 363; 364
- Empel-Orthen (SV), 150; 157; 177;
187; 233; 345; 348; 362;
363; 364
- Epe-Heerde (SV), 296; 308; 309;
347
- Erm-Sleen-Diphooorn (SV), 249
- Friese Wouden, 149; 173; 174; 188;
359
- Friesland, 148; 151; 174; 175; 182;
184; 187; 199; 251; 293;
294; 346; 355
- Gaast en Klif (Gaasterland (SV), 346
- Garijp-Suawoude (SV), 148; 346
- Gasteren, 113
- Geestmerambacht (SV), 136; 153;
348
- Gelderingen, 285
- Gelderland, 199; 215; 216; 251; 257;
292; 294; 347; 355; 359
- Gelderse Achterhoek, 176; 196
- Gendringen (SV), 257; 347
- Gorecht (SV), 346
- Gramsbergen-Lutten (SV), 145; 149;
156; 175; 176; 194; 195;
274; 285; 347; 362; 363;
364
- Grijsoord (SV), 348
- Grolloo-Schoonloo (SV), 261; 346
- Groningen, 30; 150; 251; 293; 294;
346; 355
- Haaksbergen (SV), 149; 156; 176;
194; 195; 239; 273; 274;
347; 362; 363; 364
- Haaren (SV), 148; 232; 246; 262;
263; 271; 296; 298; 304;
306
- Haaren (SV), 348
- Haarle (SV), 149; 156; 164; 179;
196; 294; 346; 362; 363;
364
- Haarsteeg, 113
- Haskerveensepolder (SV), 121; 346
- Heemse (SV), 145; 149; 156; 194;
195; 205; 239; 274; 287;
347; 362; 363; 364
- Heerde (SV), 148; 271; 308; 309;
347
- Heerhugowaard (SV), 348
- Heeten (SV), 347
- Heiligenbergerbeek (SV), 151; 348
- Hensbroek (SV), 348
- Het Koningsdiep (SV), 149; 155;
171; 174; 188; 191; 201;
202; 231; 236; 257; 261;
279; 346; 362; 363; 364
- Heusden, 238
- Hijken (SV), 254; 346

- Hoedekenskerke, 258
 Hoenzadriel, 187
 Hoeven (SV), 348
 Hollandscheveld, 115; 146; 324
 Hondsrug, 151
 Hoogeloon (SV), 349
 Hoogeveen (SV), 146; 254; 324;
 346; 358
 Hoogeveen, 114; 156
 Hoorn, 277
 Hummelo-Keppel (SV), 150; 157;
 176; 196; 209; 215; 236;
 240; 257; 275; 347; 362;
 363; 364
 IJmond-Noord (SV), 153; 348
 IJsselmeerpolders, 9; 56; 6; 221; 245;
 355
 Kapelle-Wemeldinge (SV), 348
 Kapelle-Wemeldinge, 39
 Kempen, 150
 Kerkdriel, 187
 Kerkhoven, 44; 48; 49; 83; 140;
 241; 302; 304
 Koewacht (SV), 150; 156; 159; 186;
 203; 207; 217; 247; 253;
 254; 274; 290; 348; 362;
 363; 364
 Kwadendamme, 258
 Land van Gulpen (SV), 349
 Land van Heusden en Altena (SV),
 113; 136; 349
 Land van Megen (SV), 349
 Land van Pepijn (SV), 150; 159;
 178; 185; 195; 197; 203;
 208; 257; 258; 274; 286;
 349; 362; 363; 364
 Land van Ravensteijn (SV), 349
 Land van Servaas (SV), 345; 349
 Langbroek (SV), 151; 348
 Leende (SV), 150; 184; 191; 195;
 196; 205; 218; 275; 286;
 349; 362; 363; 364
 Leende, 113; 158
 Lek en Linge (SV), 347
 Limburg, 160; 184; 199; 203; 251;
 292; 294; 349; 355
 Linde-Zuid (SV), 148; 149; 155;
 174; 192; 257; 295; 346;
 362; 363; 364
 Lochem-Laren-zuid (SV), 347
 Lopikerwaard (SV), 151; 348
 Maarssen, 146; 157
 Maarsseveense Plassen (SV), 3; 18;
 146; 150; 151; 157; 348
 Maas en Niers (SV), 349
 Maas en Waal-west (SV), 3; 150;
 157; 177; 179; 187; 207;
 216; 217; 235; 240; 279;
 347; 358; 362; 363; 364
 Maaskant-west (SV), 7; 150; 345
 Maastricht e.o. (SV), 345
 Markelo (SV), 347
 Meppel, 255
 Meyel en Ospel (SV), 349
 Midden-Limburg, 150
 Neederberg (SV), 150; 157; 201;
 214; 215; 216; 238; 257;
 275; 290; 347; 362; 363;
 364
 Nieuwleusen-Dalßen (SV), 297; 346
 Nieuwstadt, 159
 Nijeveen (SV), 149; 155; 183; 199;
 200; 255; 346; 358; 362;
 363; 364
 Noord-Brabant, 124; 153; 174; 175;
 176; 184; 199; 250; 251;
 292; 293; 294; 348; 349;
 355; 358; 359
 Noord-Holland, 150; 199; 251; 294;
 348; 355

- Noord-Limburg, 152
 Noordoostpolder, 72; 155; 166
 Noordwest-Veluwe (SV), 118; 136; 160; 347
 Noordwest-Veluwe, 18; 52; 72; 116; 297; 298
 Noordwolde (SV), 155; 346
 Ommen-Noord (SV), 347
 Onderbanken, De (SV), 138
 Onstwedde, 117
 Oost-Drenthe, 204
 Oostelijke Langstraat (SV), 118; 349
 Oosthuizen, 259
 Opsterland, 155; 261
 Oss, 122; 133
 Oude Kern Westland (Poeldijk) (SV), 348
 Oude Mijnstreek-Ransdalerveld (SV), 150; 159; 160; 178; 195; 197; 203; 208; 286; 349; 362; 363; 364
 Oudelande, 258
 Over-Betuwe (SV), 347
 Overijssel, 149; 150; 151; 156; 160; 175; 182; 194; 199; 251; 294; 346; 347; 355; 359
 Ovezande, 250; 258
 Peize (SV), 149; 155; 160; 165; 182; 184; 189; 191; 201; 212; 213; 240; 245; 250; 346; 358; 362; 363; 364
 Princenhage (SV), 153; 349
 Princenhage, 125
 Prinsenbeek (Haagsche Beemden) (SV), 349
 Raalte-Broekland (SV), 347
 Ransdalerveld, 159
 Rhenen (SV), 151; 233; 300; 348
 Rietmolen, 215; 216
 Rijk van Nijmegen (SV), 136; 347
 Ringpolder-Waterland (SV), 153; 348
 Roelofarendsveen (SV), 150; 151; 152; 157; 178; 180; 206; 348; 362; 363; 364
 Roermond, 159
 Rolde, 261
 Rossumer- en Zoekerveld (SV), 346
 Rossum-Weerselo (SV), 294
 Rottevalle, 44; 48; 49; 83; 140; 218; 241; 302
 Ruchpen (SV), 349
 Salland, 149; 175
 Schuinesloot, 283
 Slagharen, 271; 296; 297; 298
 Slagharen-Schuinesloot (SV), 1; 145; 149; 156; 164; 175; 179; 189; 194; 195; 196; 205; 248; 283; 294; 297; 346; 362; 363; 364
 Slangenborg, 117
 Sleen-Erm-Diphooorn (SV), 4; 149; 155; 169; 179; 182; 202; 253; 263; 286; 346; 358; 362; 363; 364
 Slochteren, 159
 Sneeker Oude Vaart (SV),
 Sneeker Oudvaart (SV), 148; 346
 Someren-Lierop (SV), 150; 157; 158; 161; 163; 179; 184; 191; 195; 218; 247; 253; 285; 348; 358; 362; 363; 364
 Son en Breugel (SV), 358; 362; 363
 Son, 158
 Spier-Wijster (SV), 149; 155; 162; 163; 164; 183; 193; 200; 218; 249; 346; 358; 362; 363; 364
 Sprang-Capelle (SV), 349
 Sprang-Capelle, 137

- St. Oedenrode, 158
 St. Oedenrode-Son-Breugel (SV),
 150; 158; 185; 194; 195;
 253; 274; 311; 349
 Steenwijksmoer (SV), 271; 295; 296;
 297; 306; 307; 308; 313;
 346
 Stoppeldijk-Walsoorden (SV), 348
 Strijp, 275
 Texel (SV), 7; 348
 Tholen (SV), 121; 161; 240; 348
 Tiel, 122
 Tielerwaard-west (SV), 150; 157;
 177; 189; 208; 217; 231;
 245; 347; 362; 363; 364
 Tilburg, 122
 Twente, 149; 175; 288
 Uden, 133
 Utrecht (stad), 157
 Utrecht, 122; 146; 150; 199; 294;
 348; 355
 Veenkoloniën, 151; 292; 296; 355
 Veluwe, 257; 308
 Venlo-Tegelen (SV), 138; 160; 349
 Vierlingsbeek-Samsbeek (SV), 349
 Vlagtwedder Essen, 117
 Vledder (SV), 212; 346
 Vollenhove-Blokszijl (SV), 347
 Voorne-Putten (SV), 348
 Voorst-Welsum (SV), 347
 Vorstenbosch (SV), 121; 218; 348
 Vriezenveen (SV), 347
 Wageningen, 30; 170
 Walcheren (SV), 148; 150; 176; 186;
 202; 207; 217; 218; 348;
 362; 363; 364
 Warnsveld (SV), 347
 Waterland (SV), 150; 156; 175; 183;
 189; 192; 214; 241; 257;
 258; 274; 284; 348; 362;
 363; 364
 Wedde, 117
 Weert (SV), 349
 Weiwerd-Amsveer (SV), 346
 West-Ameland, 260
 Westerwolde (SV), 121; 160; 254;
 346
 Westerwolde, 117; 151; 155
 Westland, 153
 Wetering (SV), 149; 175; 211; 214;
 239; 346; 362; 363; 364
 Wetering, 156
 Wierden (SV), 138; 347
 Wierden, 138
 Wieringermeer, 245
 Winterswijk (SV), 347
 Winterswijk, 62; 68; 292
 Woldstreek, 37
 Zak van Zuid-Beveland (SV), 121;
 150; 158; 186; 200; 207;
 235; 238; 240; 243; 250;
 258; 261; 303; 348; 362;
 363; 364
 Zeeland, 133; 148; 150; 153; 158;
 176; 186; 198; 199; 251;
 294; 349; 355
 Zeeland-Langenboom (SV), 349
 Zevenbergen, 122
 Zuidelijk Westerkwartier (SV), 121;
 146; 151; 160; 244
 Zuidelijk Westerkwartier, 7; 37;
 116; 346
 Zuid-Holland, 150; 199; 251; 294;
 348; 355
 Zuid-Limburg, 150; 178
 Zuidoost-Drenthe, 9
 Zuidoost-Friesland, 7
 Zuidwestelijke Kempen (SV), 349
 Zwammerdam (SV), 348

Over de auteur

Erwin H. Karel (Kerkrade 1956) studeerde van 1975 tot 1982 geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Nadien was hij als freelance historicus betrokken bij verschillende onderzoeksprojecten. Hij publiceerde over diverse onderwerpen, waaronder *Een hete herfst* over de WAO acties van de vakbonden in 1992, *Van turfstrooisel tot actieve kool* (samen met anderen) over de Nederlandse veenindustrie, *Grenzen in Drenthe* over culturele en landschappelijke scheidslijnen en diverse gedenkboeken voor bedrijven en instellingen. Bovendien verschenen van zijn hand een groot aantal artikelen over regionaal historische onderwerpen en over de historie van grensstreken de daarmee samenhangende identiteit van de bevolking.

In 1999 startte hij het onderzoek naar de streekverbetering in Nederland dat resulteerde in dit boek. Momenteel is hij verbonden aan het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut en bezig met verschillende onderzoeken, waaronder een onderzoek naar het sociaal-cultureel leven van boeren in de afgelopen honderd jaar.

Historia Agriculturae

1. *De landbouw-enquête van 1800*. Deel I: Noord- en Zuid-Holland. Vragenlijst als bijlage. 1953.
2. *De landbouw-enquête van 1800*. Deel II: Zeeland, Noord-Brabant, Utrecht, Gelderland en Overijssel. Internationale landbouwhistorische bibliografie over 1951. 1954.
3. *De landbouw-enquête van 1800*. Deel III: Drenthe, Friesland en Groningen. 1956.
4. *Beschrijving der boerderijen op de kleilanden in Friesland door D. Fontein te Salvert, 1779-1835*. 1957.
5. *De landbouwkundige gegevens uit het Journaal der reize van den Agent van Nationale Economie der Bataafsche Republiek, J. Goldberg*. 1959.
6. *Bouwstoffen bibliografie Nederlandse landarbeider in de 19e eeuw*. I. 1962.
7. *Bouwstoffen bibliografie van de Nederlandse landarbeider in de 19e eeuw*. II. 1963.
8. *Beschreef Staat van de Meijerije (1794) door Mr. C. van Breugel*. 1965.
9. *Beschrijvende lijst van landbouwhistorisch belangrijke kaarten uit het archief der Genie in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage door T.W. Bieze*. 1968.
10. *Een landbouwverkuigkunde-dictaat van de Landhuishoudkundige School te Groningen*. 1976.
11. *W. Tijms, Prijzen van granen en peulvruchten te Arnhem, Breda, Deventer, 's-Hertogensbosch en Kampen*. 1977.
12. *H. van Zon, Bibliografie van op Nederland betrekking hebbende landbouwhistorische literatuur verschenen in de jaren 1975 tot en met 1977*. 1978.
13. *W.J. Formsma, Beklemrecht en landbouw*. H. van Zon, *Bibliografie over beklemrecht*. 1981.
14. *J. de Bruijn, Plakkaten van Stad en Lande... 1594-1795*. 1983.
15. *H. van Zon, Bibliografie van literatuur over Nederlandse agrarische geschiedenis, verschenen in de jaren 1978 tot en met 1980, met aanvulling uit voorgaande jaren*. 1983.
16. *H.M.F. Krips-van der Laan, Praktijk als antwoord. S.L. Louwes en het landbouwcrisisbeleid*. 1985.
17. *IJ. Botke, Het 'Schrijf-boek' van Marten Aedsges (1742-1806)*. 1988.
18. *Noorderlicht, Berichten uit het verleden van Noord-Nederland*. 1988.
19. *D. Pilat, Dutch agricultural export performance (1846-1926)*. 1989.
20. *W.H. Vermeulen, Europees landbouwbeleid in de maak. Mansholts eerste plannen, 1945-1953*. 1989.
21. *J.L. Van Zanden, 'Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande'*. 1991.

22. *Het Oldambt deel II. Nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen.* Onder redactie van J.N.H. Elerie en P.C.M. Hoppenbrouwers. 1991.
23. *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland.* Onder redactie van P.C.M. Hoppenbrouwers. 1991.
24. Peter R. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen, 1800-1910. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse.* 1991.
25. P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden, 1360 - 1515.* 1992.
26. H.M.C. Gooren en L.J.B. Heger, *Per mud of bij de week gewonnen. De ontwikkeling van beloningssystemen in de Groningse landbouw, 1800-1914.* 1993.
27. R.F.J. Paping, *"Voor een handvol stuivers": Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860.* 1995.
28. P. Kooij e.a., *Where the twain meet, Dutch and Russian regional development in a comparative perspective 1800-1917.* 1998.
29. J. Kok e.a., *Levensloop en levenslot, Arbeidsstrategieën van gezinnen in de 19de en 20e eeuw.* 1999.
30. P. Kooij e.a., *De actualiteit van de agrarische geschiedenis.* 2000.
31. W. Tijms, *Groninger graanprijzen. De prijzen van agrarische producten tussen 1546 en 1990.* 2000.
32. H.M.L. Geurts, *Herman Derk Louwes (1893-1960) Burgemeester van de Nederlandse landbouw.* 2002.
33. M.A.W. Gerding (red.), *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte.* 2003.
34. P. Kooij e.a., *Where the twain meet again, New results of the Dutch-Russian project on regional development 1750-1917.* 2004.
35. S.M. van den Bergh, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985.* 2004.
36. J.E. van Kamp, *Dien Hoetink. 'Bij benadering'. Biografie van een landbouwjuriste in crisis- en oorlogstijd.* 2005.